

FALSAFA

FANIDAN O'QUV - USLUBIY MAJMUUA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG'LIONI SAQLASH VAZIRLIGI
ABU ALI IBN SINO NOMIDAGI BUXORO DAVLAT TIBBIYOT INSTITUTI
IJTIMOY FANLAR KAFEDRASI

“TASDIQLAYMAN”
O‘quv va tarbiya ishlari prorektori
t.f.n., dots. _____ G.J.Jarilkasinova
« _____ » _____ 2020 y

FALSFA

FANIDAN DAVOLASH, TIBBIY PEDAGOGIKA, OHI, PEDIATRIYA,
STOMATOLOGIYA YO'NALISHI UCHUN
O'QUV - USLUBIY MAJMUA

Tuzuvchi: Ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri, f.f.n. **AXMEDOVA Z.A.**

F.f.n., dots. Axmedova Z.A. "Falsafa" fanidan o'quv-uslubiy majmua (bakalavriat bosqichi talabalari uchun). -Buxoro, BuxDavTI - 2020. - 288 bet.

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti markaziy uslubiy komissiyasining 2020 йил 26 август 1 -sonli yig'ilishida muhokama etildi.

I. ANNOTASIYA

“Falsafa” fanidan o’quv-uslubiy majmua 1-ijtimoiy-gumanitar fanlar bloki turkumiga kiradi, davlat ta’lim standartlari va namunaviy o’quv dasturi asosida tuzilgan.

O’quv-uslubiy majmua Buxoro davlat tibbiyot instituti Ijtimoiy fanlar kafedrasida tayyorlangan bo’lib, talabalarga ma’ruza va amaliy mashg’ulotlarni mustaqil o’rganishlarida yordam beradi. O’quv-uslubiy majmua “Falsafa” fani bo’yicha bakalavriat bosqichi talabalari, kollej o’qituvchilari, tadqiqotchilar uchun mo’ljallangan.

O’quv-uslubiy majmuada fan bo’yicha namunaviy dastur, ishchi dastur, reyting nizomi, mustaqil ishlar nizomi, ta’lim texnologiyasi, qo’shicha va tushuntiruvchi matnlar, glossariy, mundarija berilgan.

1
mavzu.

Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq va G`arb falsafasi

1. Ma`ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqt: 2 soat
Mashg`ulot shakli	Ma`ruza
Ma`ruza rejasi	Falsafa tushunchasining kelib chiqishi. Falsafa fani shakllanishining asosiy bosqichlari. Falsafaning funktsiyalari. Dunyoqarash va uning tarixiy shakllari. Qadimgi Sharq va G`arb falsafasining vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari. Yangi davr G`arb va Sharq falsafasidagi asosiy muammolar.
Mashg`ulotning maqsadi: Falsafa tushunchasining shakllanishi, dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi, tarixiy shakllari, asosiy funktsiyalari hamda unda shaxsning roli to`g`risida tushuncha berish. Antik va o`rta asrlarda SHarq va G`arbda shakllangan falsafiy fikrlarning bog`liqligi hamda o`ziga xos tomonlarini aniqlash falsafiy qarashlar, ta`limotlar, muammolar xaqida tushuncha berish. YAngi va eng yangi davrda rivojlangan falsafiy yondoshuvlar, ularning o`ziga xos tomonlari, aloqadorligi haqida tushuncha hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar	O`quv faoliyati natijalari:
Falsafa tushunchasi, falsafaning predmeti va asosiy mazmuni xaqida tushuncha berish. Dunyoqarashning mohiyati, dunyoqarashning tarixiy tuzilishi haqida ma`lumot berish, uning nazariy va metodologik ahamiyatini yoritish.	Falsafa tushunchasi paydo bo`lish jarayoni, uning predmeti va asosiy mazmuni, nimalardan iborat ekanligi xaqidagi bilim va ko`nikmalar xosil qilinadi. Dunyoqarashning nima hamda uning mohiyati mohiyati tuzilishi, dunyoqarashning tarixiy tuzilishi, falsafiy bilimlar evolyusiyasi va genezisi haqida tasavvurga ega bo`linadi.
Qadimgi SHarq va Qadimgi dunyo falsafiy qarashlarini umumiy jixatlari va o`ziga xosligini o`rganish. SHarq – jahon sivilizatsiyasining markazlaridan biri -tushunchasini izoxlash.	Qadimgi SHarq va Qadimgi dunyo falsafiy qarashlari bilan tanishilib, hozirgi davrda antik va o`rta asrlar falsafasiga bo`lgan munosabat aniqlanadi, tushuncha xosil qilinadi.
Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar. Uning jahon madaniyatidagi tutgan o`rni tasniflanadi.	Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan falsafiy fikrlar ularning jahon madaniyatidagi tutgan o`rni hamda amaliy ahamiyati ochib beriladi.
O`qitish usullari va texnika	Ma`ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
O`qitish vositalari	Ma`ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
O`qitish shakllari	Jamoat, to`g`ridan-to`g`ri va guruhlarda ishlash.
O`qitish shart-sharoiti	Texnik vositalar bilan ta`minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash	Og`zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o`z-o`zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma`ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta`lim beruvshi	Ta`lim oluvshilar
Tayyorgarlik	1.Mavzu bo`yisha o`quv mazmunini tayyorlash.	

bosqishi (5 daqiqa)	2. Kirish ma'ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
1- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Mavzu bayoni:

«Falsafa» tushunchasining kelib chiqishi. Har qanday noma'lum so'z mazmunini uning etimologiyasidan, ya'ni u qachon, qanday va nima uchun yuzaga kelganini aniqlashdan boshlash o'rinli bo'ladi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, mazkur atamaning dastlabki ma'nosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa so'zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, an'analar orqali) avloddan avlodga o'tuvchi bilim va inson o'z aqliga tayanib, mushohada yuritish va borliqni tanqidiy tushunish yo'li bilan olishi mumkin bo'lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

SHuni ta'kidlash lozimki, Pifagor ham, qadimgi davrning boshqa faylasuflari ham dastlab «falsafa» tushunchasiga uning keyinchalik paydo bo'lgan va mohiyat e'tibori bilan, falsafani «barcha fanlar podshosi» darajasiga ko'targan ma'nosidan boshqacharoq ma'no yuklaganlar. Ammo ilk faylasuflar o'zlarini donishmand deb hisoblamaganlar va donolikka da'vo qilmaganlar, zero, o'sha davrda keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga o'tib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng so'nggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega bo'lgan bashoratgo'ylar, kohinlar va oqsoqollar e'tirof etilgan. Ularning so'zlari birdan-bir to'g'ri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, qadimgilar fikriga ko'ra donishmandlik muxlisi bo'lishi, e'tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o'z aqliga tayanib, ijodiy yo'l bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim bo'lgan.

Biroq, insonning dunyo va o'ziga bunday munosabat darhol yuzaga kelgani yo'q. Insonning tabiatga qarshilik ko'rsatish, mavjudlik vositalarini yaratish va ko'paytirish qobiliyatlari rivojlangunga va o'sgunga, buning natijasida etarli tajriba va bilimlar to'plangunga, odamlar aqli ko'p sonli savollarga javob izlash uchun etarli darajada yuksalgunga qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. SHu bois falsafaning mohiyatini, shuningdek uning paydo bo'lish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? SHuning uchunki, falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hisoblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobiliyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Erda paydo bo'lish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu erda biz hali kam o'rganilgan murakkab muammolarga duch kelamiz, zero insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Ammo bilimning bu sohasida echilmagan muammolar bugungi kunda ham bisyor. Xususan, inson nima uchun, qaerdan, qaysi sabablarga ko'ra paydo bo'lgan, degan savolga aniq, umumiy e'tirof etilgan javob hanuzgacha mavjud emas. SHuningdek, aql faqat insonga xosmi yoki uning inson borlig'ida mavjudligi ob'ektiv borliqning bir parchasi, ayrim hodisasimi?, degan savol ham hali o'z javobini topganicha yo'q.

Binobarin, insoniyat tarixi haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar nuqtai nazaridan ayrim masalalar mavjud bo'lib, ular xususida olimlar va mutaxassislar ma'lum bir to'xtamga kelganlar. Xususan, boy tarixiy material, arxeologiya fani olgan daliliy ma'lumotlari, shuningdek boshqa fanlarning metodlari bilan olingan natijalar (masalan, jinslar, foydali qazilmalar yoshini aniqlash va sh.k.)ni e'tiborga olgan holda, ishonch bilan inson sayyoramizda hayotning tadrijiy (evolyusion) rivojlanishi mahsulidir, deb qayd etish mumkin. Hozirgacha mavjud bilimlar oddiy mehnat qurollarini yasagan insonsimon mavjudotlarning (lot. homo habilis – uquvli odam) qadimgi manzilgohlari taxminan 3-5 mln yil oldin paydo bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Arxeologik va ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, qaddini tik tutib yuradigan odam yoshi taxminan 1,5 mln yilni tashkil etadi. Homo sapiens, ya'ni aqlli odamlar tipi atigi 40-60 ming yil oldin vujudga keldi. Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo bo'lib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri, uning asosiy xususiyatlarida jiddiy o'zgarishlar yuz bergani yo'q, ya'ni u hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi.

Ong paydo bo'lishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot ta'sirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga etgan davri bilan bog'lanadi. SHunday qilib, inson tushunchalarga ta'rif berish, mulohazalar bildirish va mushohadalar yuritish yo'li bilan sodda, lekin tom ma'noda aqliy ish olib bora boshladi.

Dunyoqarashning mohiyati. Ayni shu davrdan boshlab insonning ancha rivojlangan dunyoqarashi shakllangani haqida va umuman to'plangan bilimlar, amaliy ko'nikmalar, vujudga kelgan qadriyatlar, o'zi va o'zini qurshagan dunyo haqidagi tasavvurlar majmui sifatidagi odamlar dunyoqarashi to'g'risida ishonch bilan so'z yuritish mumkin.

Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy yoki empirik dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining qismlarga ajralmagan, tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulativ funksiyani bajaradi.

Keng ma'noda, dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek odamlarning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

SHu tariqa ta'riflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta'riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi. Insonning bunday faoliyatini, uning ijodiy faolligini tavsiflovchi aql odamzot va jamiyat evolyusiyasini jadallashtirishning qudratli omiliga aylanadi va pirovardda insonni hayvondan ajratish imkonini beruvchi asosiy belgi sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashda ijtimoiy muhitning roli. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z «meni» va o'zгалar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. SHu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga ma'qul va noma'qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Demak, **dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari** mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan yo'l bilan topuvchi javoblarni o'z ichiga oladi. Bilish odamlar

dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo‘lib boradi.

Ammo dunyo juda rang-barang bo‘lib, muttasil o‘zgarish jarayonini boshdan kechiradi, qoniqarli javoblarga ega bo‘lmagan savollar esa, uzil-kesil javob berish mumkin bo‘lgan savollarga qaraganda, ko‘proqdir. SHu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o‘ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo‘lmasa shu sababga ko‘ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o‘xshamaydi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslarning uzviy bog‘liqligi va ularning jamuljam holda har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qilishidir.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg‘unlikda e‘tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo‘ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi.

Dunyoqarashning muhim elementi shubha bo‘lib, u dunyoqarashni dogmatizm, ya’ni biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo‘lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Turli davrlar bilishni yanada teranlashtirdi va inson dunyoqarashini kengaytirdi. SHunga mos ravishda oddiy (empirik) dunyoqarash ham boyib bordi, uning negizida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq yanada murakkabroq tuzilmalar asta-sekin shakllandi va bu pirovard natijada dunyoqarashning alohida shakllari yoki, tarixiy tiplari farqlanishiga olib keldi.

Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir. Ko‘nikmalar, tajriba va oddiy bilimlar to‘planishiga qarab, nafaqat ularni avloddan avlodga o‘tkazish muammosi yuzaga kelgan, balki ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi ham murakkablashib borgan. Bu dunyoqarash rivojlanishining muayyan bosqichida, to‘plangan bilimlarning «yuqori bosqichiga» etilgach, boshqa har qanday murakkab tizimda bo‘lganidek, dunyoqarashda ham o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlari amal qila boshlagan.

Masalan, bu hodisaning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun shaxsiy kutubxonada kitoblar yig‘ilishi bilan bog‘liq misolga murojaat etish o‘rinli bo‘ladi. Mazkur kutubxonada kitoblar bir nechta bo‘lsa, ularni tizimga solish talab etilmaydi, ular qaerda yotgani va ularning o‘zaro munosabati qandayligi ham ahamiyat kasb etmaydi. Kutubxona hajmi o‘nlab kitoblar bilan o‘lchangan taqdirda esa, ulardan foydalanishga qulaylik yaratish uchun kitoblarni muayyan tarzda joylashtirish, tizimga solish talab etiladi. Kitoblar soni qancha ko‘p bo‘lsa, ular bilan ishlash shuncha oson va qulay bo‘lishi uchun ularni tasniflash, tartibga solish, ruknlarga ajratish tizimi shuncha murakkab bo‘ladi.

Ibtidoiy odamlarning ancha rivojlangan dunyoqarashida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq ayni shunday tartiblilik dastavval mif hamda dinning ilk shakllari ko‘rinishida vujudga keldi.

Mifologik dunyoqarash. «Mif» tushunchasi yunoncha mythos so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, afsona, rivoyat degan ma’noni anglatadi. Mif –turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir.

Mifda bilimlar, diniy e‘tiqodlar, ma’naviy madaniyatning turli elementlari, san’at, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo‘lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi ma’lum darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa muayyan tizimga solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo‘lib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. SHu tariqa to‘plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o‘tishi ham ta’minlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu oddiy rivoyat, biron-bir voqea haqidagi hikoya emas, balki og'zaki «muqaddas» matnning arxaik ongdagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta'sir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in'ikosidir. Mif, insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, odamlar xulq-atvori va o'zaro munosabatlarini tartibga solish funksiyasini bajargan, chunki unda axloqiy qarashlar, insonning borliqqa estetik munosabati o'z ifodasini topgan. Mifologiyaga shu narsa xoski, unda hamma narsa bir, yaxlit, ajralmasdir; tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

SHunday qilib, mif kimningdir uydirmasi yoki «o'tmish sarqiti» emas, balki shunday bir o'ziga xos tilki, inson uning yordamida qadim zamonlardan oq dunyoni tavsiflagan, o'zining o'sib borayotgan tarqoq bilimlarini umumlashtirgan, talqin qilgan, tasniflagan va muayyan tizimga solgan.

Mifida ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan an'analar muhim rol o'ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zahirida e'tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo'lib, unda shubhaga o'rin yo'qdir.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog'liq emas. Oddiy ongdagi yashaydigan din, falsafa, siyosat, san'atda aniq-ravshan yoki pardalangan ko'rinishda mavjud bo'lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko'proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o'ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal sur'atlarda o'sib borayotgan sharoitda mif televidenie, radio, vaqti matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida ba'zan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo'llanilmoqda.

Diniy dunyoqarash dunyoqarashning tarixan ikkinchi shakli dindir. (Din so'zi arabchadan tarjimada e'tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma'nolarni anglatadi.) Mif kabi, din zahirida ham e'tiqod, tuyg'ular va emotsiyalar yotadi. Garchi din kurtaklari «aqli odam» dunyoqarashi shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni taxminan 40-60 ming yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, umuman olganda u dunyoqarashning mustaqil shakli sifatida keyinroq, jumladan mif ta'sirida insonning abstrakt fikrlash qobiliyati sezilarli darajada kuchaygan davrda vujudga kelgan.

Diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql»), qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir. Agar mifologiyada an'anaga, rivoyat qiluvchining, ya'ni oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Falsafaning predmeti - insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan kishining o'ziga ma'lum bilimlar va tajriba, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday ob'ektiv va sub'ektiv borliqdir. Boshqacha aytganda, inson o'z qiziqishi ob'ekti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. SHu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Biroq ayni holda bizni fan sifatidagi, ayrim insonning emas, balki butun jamiyatning rivojlanish mahsuliga aylangan ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va ayni shu sababli yuqorida keltirilgan ta'rifda «inson» tushunchasi yig'ma ma'noda qo'llanilgan. Bu erda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, garchi falsafaning predmetiga biz umumiy nuqtai nazardan ancha keng ta'rif bergan bo'lsak-da, ayrim tarixiy davrlarda odatda u yoki bu sabablarga ko'ra muayyan masalalar doirasi falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqadi. Masalan, qadimgi YUnonistonda kosmotsentrizm ilk falsafiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy e'tibor «kosmos», «tabiat»ni anglab etishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon

shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat markazidan ijtimoiy muammolar, axloq, davlat qurilishi masalalari o‘rin oldi. Evropada xristianlikning, SHarqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o‘rta asrlar falsafasi teotsentrik (yunon. theos – markazdan o‘rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, ya’ni Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg‘onish davrida falsafa san‘at (estetika)ga va ko‘p jihatdan insonga murojaat qilindi.. YAngi davr deb nomlanuvchi XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog‘landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan bilish va ilmiy metodlar masalalari o‘rin oldi.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta’riflar yoki gipotezalar, g‘oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba’zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning dunyoga munosabati, uning o‘z-o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o‘z burchini qanday talqin qilishi avvalo va bevosita uning dunyoqarashiga bog‘liq bo‘ladi. YUqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, inson dunyoqarashida e’tiqodlar va bilimlar, tuyg‘ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog‘lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o‘zaro bog‘lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to‘g‘ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalari birligiga e’tiborni qaratadi va shu tariqa o‘zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shak-shubhasiz inkor etish mumkin bo‘lmagan, ya’ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo‘lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo‘l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o‘rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o‘z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo‘lgan qondirilmagan qiziqish o‘rnini muayyan darajada to‘ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o‘rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog‘liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo‘ljallanadi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o‘zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha methodos – yo‘l, tadqiqot, tekshirish so‘zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o‘zi o‘rganayotgan predmetning tadqiqot yo‘lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o‘rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o‘ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, falsafa o‘ta keng tushunchalar, ya’ni kategoriyalar bilan ish ko‘rar, ularni ta’riflar ekan, metodologik funktsiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi ob’ektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o‘rin olishi, shuningdek ilgari ma’lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj ilmiy bilim o‘z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq tabaqalanishiga turtki beradi. Buning natijasida

ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot ob'ekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kateqoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Qarama-qarshi jarayon – ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni bu xavfning oldini olish imkonini beradi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida ba'zan ayrim ilmiy fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, ya'ni har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo'ljallanadi.

Murakkab ob'ektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan ob'ektni yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy an'analarning o'zaro ta'siriga ko'maklashadiki, bu madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi hayotning ma'nosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali– aksiologik (yunon. axia - qadriyat) funksiyani bajaradi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. SHu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, ya'ni tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlar xulq-atvori va u yoki bu jamiyatda yuzaga keluvchi munosabatlar bilan bog'liq. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, ya'ni real hayot amaliyotida o'rnatiladigan me'yorlar va qoidalarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunday me'yorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari va o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha a'zolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi haqida fikr yuritilganda bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab etishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan YUnesco qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa

kunlari” ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga e’tiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o’tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o’tkazish an’anaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo’lib o’tgan XX jahon falsafa kongressi “Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa” mavzusiga bag’ishlangan bo’lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o’tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida “Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz” mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo’lmish Koreya respublikasining Seul shahrida “Hozirgi davrda falsafani qayta anglash” degan umumiy mavzu ostida bo’lib o’tdi. Kongresslarning mavzularidan ko’rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog’liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. SHunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi SHarq va G’arb falsafasi vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari. Qadimgi SHarq va G’arbda shakllangan falsafa insoniyatning ilm, fan, ma’naviy taraqqiyotining debochasi hisoblanadi. Ularning rivojlanishi, o’ziga xosligi va betakrorligidan qat’iy nazar, ayrim umumiy qonuniyatlarga ega.

Birinchidan, falsafiy tafakkur SHarqda ham, G’arbda ham ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatidagi mifologiya negizida vujudga kelgan. Mifologiya inson o’zini atrof muhitdan ajratishga va hodisalarni tabiiy sabablarga muvofiq tushuntirishga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Inson dunyoni va undagi barcha hodisalarni xudolar va qahramonlar harakati bilan tushuntiradi. Ammo mifologiyada insoniyat tarixida ilk bor bir qancha falsafiy masalalar ham qo’yiladi: dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi; hayot va o’lim nima va h.k.

Ikkinchidan, G’arb va SHarq falsafasi sinfiy jamiyat va davlat paydo bo’lishi bilan ijtimoiy ong shakli sifatida vujudga kelgan. Masalan, qadimgi Hindistonda falsafaning vujudga kelishi taxminan uning hududida quldorlik davlatlari shakllana boshlagan miloddan avvalgi I ming yillikda yuz bergan. Xitoyda falsafa jamiyatning sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlangan, chunonchi: jamoalar kasodga uchrab, yangi er mulkdorlari va shahar boylarining iqtisodiy va siyosiy qudrati osha boshlagan miloddan avvalgi VI-V asrlarda vujudga kelgan.

YUnonistonda antik falsafa miloddan avvalgi VII-VI asrlar chegarasida shahar-davlatlar («polislar»)da avval Kichik Osiyoning G’arbiy qirg’og’ida (Ioniyada), so’ngra – Sitsiliya orolining yunonlar yashaydigan shaharlarida va nihoyat, YUnonistonda – Afinada (miloddan avvalgi V asr) paydo bo’lgan va qadimgi dunyo madaniyati ravnaq topishi uchun shart-sharoitlar yaratgan sinfiy, quldorlik jamiyatining rivojlanishi bilan bog’liq bo’lgan. Qadimgi Markaziy Osiyoda falsafaning vujudga kelishi va rivojlanishi ham sinfiy (feodal) jamiyat va davlatning shakllanishi bilan bog’liq. Amudaryo bo’ylaridagi xalqlar, xususan Xorazmda eng yirik davlat tuzilmalari bo’lgan. SHuni qayd etish lozimki, keyinroq vujudga kelgan davlatlarda falsafaning shakllanishiga qadimgi davlatlarning ilk falsafiy tizimlari ta’sir ko’rsatgan.

Uchinchidan, G’arb va SHarq falsafasi umuminsoniy qadriyatlarga qarab mo’ljal oladi. U insonni hamisha qiziqtiruvchi hodisalarni o’rganadi, Qadimgi manba “Avesto”da ko’rsatilgani kabi “qanday qilib yaxshi fikrlash, yaxshi so’zlash va yaxshi ish ko’rish mumkin”, degan savolga javob topishga harakat qiladi. Bu noyob mevalardan bahramand bo’lish uchun inson falsafiy donishmandlikni o’zlashtirishi lozim: u dunyoni anglab etish, inson va tabiat, inson hayotining mazmuni va boshqa shunga o’xshash muammolarda mo’ljal ola bilishi kerak. Aristotel ham shoh Iskandarga nasihatida “SHuni bilgilki, o’zing buzuq va fosih ersang, raiyatu fuqaroni isloh qilolmaysan. O’zing adashgan, gumroh ekansan, ularga yo’lboshchilik qilolmaysan. Axir o’zi ko’r odam qanday qilib o’zgalarga rahnamo bo’lsin? O’zi qashshoq o’zgani boy qila oladimi? Kimki o’zi xoru zalil bo’lsa, o’zgani qanday qilib mashhuru aziz eta olsin. Bilgilki, isloh etishni istagan hech kimsa o’zini isloh etmaguncha o’zgalarni ham isloh eta olmaydi. Agar o’zi buzuq fosid bo’lmasa, boshqa kishini fasod ishga olmaydi. Qo’l ostingdagilarni isloh etishni istar ekansan, islohni o’zingdan boshla. O’zgalar aybini yo’qotishni hohlasang, avvalo o’zingni

ayblardan va xunuk xulq atvordan pokla. O‘ylagan fikring senga hech qachon firib bermasligi lozim. Agar so‘zlaring go‘zalu qilmishlaring esa xunuk bo‘lsa, ishlari gaplariga teskari, zohiri botinini aks ettirmaydigan va’zxon bo‘lasan qolasan”¹ deb uqtiradi.

To‘rtinchidan, Qadimda SHarq falsafasi ham, G‘arb falsafasi ham yaxshilik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, do‘stlik, birodarlik, muhabbat va nafrat, baxt, lazzatlanish va azob chekish, ilmu ma‘rifat kabi muammolarning echimini izlagan. Bu jarayon o‘sha davr buyuk faylasuflarining fikrlarida ayniqsa, bo‘rtib namoyon bo‘ladi, masalan:

- Konfutsiy: “Odamlar seni bilmasliklaridan g‘am chekma, o‘zing odamlarni bilmasligingdan g‘am chek”;

- Lao-szi: “YUksak fazilatli inson odamlar bilan munosabatlarda xushmuomala bo‘lishi, mamlakatni boshqarishda izchil bo‘lishi lozim; ishda imkoniyatlardan kelib chiqishi, harakatda vaqtni hisobga olishi lozim”;

- Zardo‘st: “Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal”;

- Geraklit: “Men uchun bir kishi, agar u hammadan yaxshi bo‘lsa, o‘n ming kishiga teng”;

- Demokrit: “Axmoqni maqtagan aslida unga yomonlik qiladi;

- Epikur: “O‘lim qo‘rqinchli emas: men ungacha mavjudman, u mendan keyin mavjud”;

- Platon: “Oliyhimmatlilik – vaziyatdan mohirona foydalanish: aql-idrok bilan bog‘langan sahovatlilik”;

- Aristotel: “Do‘stlik birga yashashning zaruriy shartidir” deb hisoblaydi. SHuningdek uning fikricha, ma‘naviyat va ma‘rifat shunday bebaho boylikki, dunyoda undan naf ko‘rmaydigan inson yo‘q va bo‘lmaydi ham. Marifat oddiy xalq ommasiyu, tijorat ahli uchun ham, olim-u fuzalo, shohu sulton uchun ham bir xilda zarur va muhimdir. Ham o‘ng qo‘lida va ham chap qo‘lida adolat tarozisini qo‘tarib olmagan, bilimi, odobi, muomalasi bilan xalqining ko‘ngliga yo‘l topmagan shoh, yurtni boshqara olmaydi. El-yurti obod va farovon qilish, xalqning olqishiga sazovor bo‘lish, mazlumlarni zolimlar istibdodidan himoya qilish, adolatni qaror toptirish uchun podshohlarda insofu-diyonat, mehr-shafqat bo‘lishi lozim². Arastu o‘zining baxt haqidagi falsafiy qarashlarini rivojlantirib, ma‘lum vaqtlarda baxtli bo‘lib, qolgan vaqtlarda baxtsiz bo‘lgan kishilar emas, butun umr yaxshi yashagan odamni baxtli deyish mumkin, mukammal yaxshilik bilan yashash esa baxt saodatdir, deb hisoblaydi.

Beshinchidan, falsafiy bilimning dunyoqarash bilan bog‘liqligi ham G‘arb va SHarq falsafasi rivojlanishining qonuniyatidir. Biz istaymizmi, yo‘qmi, lekin falsafiy g‘oyalar, qarashlar, nazariyalar va tizimlar yo idealistik, yo materialistik, ba‘zan eklektik (bu ikki dunyoqarashning birikmasi) bo‘ladi. Jumladan, qadimgi YUnonistonda Milet falsafiy maktabi namoyandalarining asarlarida falsafiy muammolarning materialistik talqiniga duch kelish mumkin. Bu maktab asoschisi Fales suvni, Anaksimend – havoni, Anaksimandr – apeyron (mavhumlik)ni hamma narsaning birinchi asosi deb hisoblaydi. Dunyoning materialistik asoslarini Anaksagor taklif qiladi. Uning fikricha, barcha narsalar muayyan «urug‘lar»dan iborat. Ularni Anaksagor gomeometriyalar deb nomlagan. Empedokl o‘zining “Tabiat haqida” asarida olov, havo (uni Empedokl efir deb nomlagan), suv va er turli narsalarning birinchi asoslaridir, deb qayd etgan.

SHunga o‘xshash fikrlarga SHarq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Masalan, Zardushtiylilik ta‘limotida olov, hindlarning qadimgi falsafiy kitobi “Upanishada”da, shuningdek “CHorvaka” qadimgi hind falsafiy maktabiga doir manbalarda suv, olov, er, havo, butun borliqning substansional asosidir, deb qayd etiladi. Bu fikr esa Empidokl ta‘limoti bilan hamohangdir.

Oltinchidan, SHarq va G‘arb qadimgi dunyo falsafasida idealizm o‘zining ikki ko‘rinishida: ob‘ektiv idealizm va sub‘ektiv idealizm sifatida namoyon bo‘ladi. SHarq

¹ Қаранг Алиқулов Х. Караматов Х. Арастуниң Искандарга насиҳати. Форс тилидан таржимаси // Ўзбек педагогика онтологияси.-Т.: Ўқитувчи, 1995.-Б 39-46..

² Қаранг. Алиқулов Х. Караматов Х. Арастуниң Искандарга насиҳати. Форс тилидан таржима. // Ўзбек педагогика онтологияси.-Т.: Ўқитувчи, 1995 –Б.39.

falsafasida bu “yoga”, buddizm, jaynizm, zardo‘shiylik, konfutsiychilik, daochilik falsafasi, G‘arb falsafasida – bu Pifagor va Pifagorchilar uyushmasi falsafasi, eley maktabi falsafasi, shuningdek Suqrot, Platon falsafasi va sh.klarda o‘z ifodasini topadi. Jumladan, miloddan avvalgi IV asrda yashab ijod qilgan qadimgi yunon faylasufi Platon ikki dunyo – “g‘oyalar dunyosi” va “narsalar dunyosi” mavjudligi haqida saboq beradi. “G‘oyalar dunyosi” umumiy tushunchalardan iborat, “narsalar dunyosi” esa “g‘oyalar dunyosi”ning in‘ikosidir: “g‘oyalar dunyosi”da ideal mohiyatlar mavjud, “narsalar dunyosi” esa bu mohiyatlar mahsuli bo‘lgan ayrim narsalardan iborat. Platonning g‘oyalar haqidagi ta‘limoti uning “Bazm”, “Fedon”, “Fedr”, “Davlat” asarlarida o‘z aksini topgan, mutafakkirning “Teatet”, “Parmenid”, “Sofist”, “Kritiy” asarlari esa g‘oyalarning moddiy dunyoga bo‘lgan munosabati muammosiga bag‘ishlangan. Platon fikriga ko‘ra, materiya - g‘oyaning sof “aksi”, uning “aksilmohiyati”. Materiyaning mohiyati esa - g‘oya. Haqiqiy borliq - bu piramidani eslatadigan ideal borliq. Uning zamirida “bilish va harakat asosining mohiyati” sifatida amal qiluvchi go‘zallik g‘oyasi yotadi. Uning yonidan yaxshilik g‘oyasi va oqillik (haqiqat) g‘oyasi o‘rin oladi. SHunday qilib, Platon “g‘oyalar dunyosi” “narsalar dunyosi”ni vujudga keltirishini nazarda tutuvchi ob‘ektiv idealizm falsafiy tizimini yaratgan. Platon g‘oyalar va narsalarni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini qayd etsa-da, lekin buyuk mutafakkir uchun “g‘oyalar dunyosi” birlamchidir.

Aristotel “Metafizika” asarida Platonning narsalarning vujudga kelish asosi sifatidagi g‘oyalar haqidagi ta‘limotini rad etadi. U mohiyat-g‘oyalar hissiy idrok etiladigan narsadan tashqarida mavjud emas, degan tezisni ilgari suradi. Platon fikrlariga e‘tiroz bildirar ekan, Aristotel umumiylik faqat ayrim narsada mavjud deb hisoblaydi: “Ayrim narsa bo‘lmasa, umumiylik ham bo‘lmas edi”. “Metafizika”da Aristotel falsafa borliq va uning atributlarini, borliqning oliy tamoyillari yoki sabablarini o‘rganishini qayd etadi. Bular “umumiy metafizika” muammolaridir. Ammo “xususiy metafizika” ham mavjud bo‘lib, u “harakatsiz substansiya yoki birinchi boqiy dvigatel”ni o‘rganadi.

Ayni vaqtda shuni ta‘kidlash lozimki, aksariyat SHarq va G‘arb faylasuflarining falsafiy qarashlari faqat materialistik yoki faqat idealistik xususiyat kasb etmaydi. Ularda boshqa g‘oyalar ham uyg‘unlashadi. Ammo materiya va ongning o‘zaro nisbati muammosining u yoki bu echimi uning turli shakllarida – kosmos va tabiatni anglab etishdan tortib inson va uning shaxsiy borlig‘iga qadar – doim u yoki bu faylasuf yoki falsafiy maktabning muayyan dunyoqarashidan dalolat beradi.

Etinchidan, G‘arb va SHarq falsafasi rivojlanishining yana bir umumiy qonuniyati uning metodologik ahamiyat kasb etuvchi haqiqiy ilmiy bilimga erishish yo‘lida ilmiy izlanishlar olib borishidir. Bu erda gap fanga va falsafaning metodologik funksiyasiga bo‘lgan munosabat haqida ketmoqda. Falsafiy ta‘limotlar, konsepsiyalar, g‘oyalar yordamida turli hodisalarning tahlili amalga oshiriladi, amaliy tavsiyalar beriladi. Bu jihatdan miloddan avvalgi V asrda vujudga kelib, Xitoydagina emas, balki boshqa SHarq mamlakatlarida ham keng tarqalgan konfutsiychilik diqqatga sazovordir. Uning ayrim konsepsiyalari hanuzgacha tirik. Masalan, «syao» yoki ota-onani hurmat qilish, kattalarga izzat-ikrom ko‘rsatish konsepsiyasi yosh jihatidan ham, ijtimoiy ierarxiya bo‘yicha ham kattalarga nisbatan o‘z xulq-atvorini barcha fazilatlar mohiyatini anglab etish asosida yo‘lga qo‘yishni taklif qiladi.

G‘arb falsafasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda ham falsafaning metodologik funksiyasi bo‘rtib namoyon bo‘lishini ko‘ramiz. Masalan, yunon faylasuflari – falsafa tarixidan donishmandlik va shirinsuxanlik o‘qituvchilari degan nom bilan o‘rin olgan sofistlar shogirdlariga oqilona fikrlashni, muhokama qilinayotgan narsa yoki hodisaning mohiyatini teran anglagan holda ish ko‘rishni va o‘z falsafiy bilimlaridan siyosiy faoliyatda foydalanishni o‘rgatishni o‘z vazifasi deb bilganlar. Ma‘lumki, qadimgi yunon faylasufi Suqrot o‘z e‘tiqodlarini himoya qilish yo‘lida hayotini tikkan. U davlatni boy va zodagon kishilar emas, balki ishning ko‘zini biladigan, oqil odamlar boshqarishlari lozim deb hisoblagan va o‘z shogirdlariga o‘sha davrda mavjud bo‘lgan siyosiy an‘analarda mo‘ljal olishni o‘rgatgan. Ayni shu fikri uchun ustidan chiqarilgan hukmga e‘tiroz bildirmay, Suqrot o‘z o‘limini ixtiyoriy ravishda tanlagan va bir qadah sikut (zahar) ichib o‘lgan.

Sakkizinchidan, G'arbda ham, SHarqda ham faylasuflar narsalar va hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, tushuntirishning o'z metodlarini yaratganlar. YAngi davr tadqiqotchilari, Gegeldan boshlab, ikki asosiy falsafiy metod – dialektika va metafizika metodlarini ilgari surganlar. Qadimgi dunyo falsafasi rivojlangan sharoitda bu metodlar faylasuflar tomonidan ongli ravishda idrok etilmagan. Ular stixiyali, aniqroq aytganda, falsafiy ta'limotlar, tizimlar va qarashlarga ichdan xos bo'lgan metodlar sifatida amal qilgan. Faylasuflar, odatda, hodisalarning umumiy o'zaro aloqasini, ularning ziddiyatligini, harakati va rivojlanishini, dunyoning yagonaligi va rang-barangligini, «umumiy yo'l» yoki Logosni muayyan tabiiy qonun sifatida anglab etadilar. Jumladan, Geraklit fikriga ko'ra, tabiat (olov) uzluksiz o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi. U rivojlanish va o'zgarishlar manbaini ko'radi: «Hamma narsa kurash orqali va zaruriyat tufayli yuz beradi. Har qanday hodisa o'zining qarama-qarshiligiga o'tadi: sovuq narsa issiq narsaga aylanadi, issiq narsa sovuq narsaga aylanadi, ho'l narsa quruq narsaga aylanadi, quruq narsa ho'l narsaga aylanadi». Quyosh har lahzada yangilangani kabi, barcha hodisalar ham o'zgaradi. «Ayni bir daryoga ikki marta tushish mumkin emas: ikkinchi marta suvga tushayotgan odamga yangi suvlar oqadi». Geraklit sifat jihatidan bir-biriga zid bo'lgan hodisalar va jarayonlarni ko'radi: hayot va o'lim, uyg'oqlik va uyqu, yoshlik va qarilik va sh.k. «Eng toza va eng iflos dengiz suvi: baliqlar uchun u to'yimli va xaloskor, odamlar uchun esa u ichishga yaroqsiz va hayot uchun xavflidir». Ko'rib turganimizdek, qadimgi yunon faylasufi o'zgarishning umumiyli va har bir xossaning qarama-qarshi holatga o'tishi narsalarning barcha sifatlariga nisbiy tus berishini, ya'ni muayyan holatlarga bog'liq qilib qo'yishini qayd etadi.

«Dialektika» so'zini ilk bor Suqrot ishlatgan. Bu so'z bilan u samarali bahslashish, fikrlar qarama-qarshiligi orqali haqiqatning tagiga etishga qaratilgan muloqot olib borish mahoratini ifodalagan. Dialektikaning aynan shu talqiniga sofistlar ham amal qilganlar. Ular o'ziga xos inkor dialektikasini rivojlantirib, tinimsiz bahs-munozara muhitida haqiqatning tagiga etishga to'xtovsiz harakat qiluvchi, ziddiyatlarga to'la inson tafakkurini faol harakatga keltirganlar.

Aristotel fikricha, bahslashish yoki qarama-qarshi fikrlarni talqin qilish orqali haqiqatning tagiga etish san'ati sifatidagi dialektika Zenonning «Bahslar» deb nomlangan asarida tahlil qilingan.

Dialektika muammolarini Platon ham o'rgangan. U dialektika deganda nisbiy «borliq» va «haqiqiy borliq»ni bilishni tushungan. U ko'p sonli asarlarini antik dialektika namunalari o'zida mujassamlashtirgan dialoglar shaklida yozgan hamda, harakat va harakatsizlik, tafovut va ayniyatni tahlil qilgan. Platon har bir narsani o'z-o'ziga va boshqa barcha narsalarga ayniy deb hisoblagan.

Aristotel sababiy bog'lanishlarning rang-barangligi muammosini ilgari surib, dialektikani yanada rivojlantirgan. Uning to'rt sabab: moddiy, formal, harakatlantiruvchi va yo'naltiruvchi sabablar «Narsalar va hodisalar vujudga kelishiga sabab bo'luvchi omil (materiya, substrat) – moddiy sabab»; «narsaning mohiyatini belgilovchi omil – formal sabab»; «harakat asosi – harakatlantiruvchi sabab»; «biror narsani amalga oshirishdan ko'zlangan maqsad – yo'naltiruvchi sabab» haqidagi ta'limoti ma'lum. Aristotel shakl va mazmun (materiya) dialektikasini tahlil qilishning o'z usulini taklif qildi. Narsa – bu shakl va materiyaning birligi. Narsalarning vujudga kelishi va ularning takomillashuvi shaklga bog'liqdir. SHakl o'z mohiyatiga ko'ra faol, materiya esa passivdir. SHakl – narsaning tashqi ko'rinishi, u dunyoning rang-barangligi va borlig'ini belgilaydi.

Dialektika qadimgi SHarq falsafasiga ham xos. Qadimgi SHarq faylasuflari o'zlikni anglash va insonning o'z-o'zini kamol toptirilishiga bag'ishlangan konsepsiyalarida, avvalo buddizm, yoga, konfutsiychilik, zardo'shtiylik falsafasida juda ko'p noyob dialektik fikrlar ilgari surilgan. Masalan, Zardo'sht ta'limotida «Axriman» va «Axuramazda» yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi va bunda yaxshilikning g'alabasini ifodalaydi. Zardo'shtiylik falsafasiga ko'ra, yaxshilik va yomonlik kishilarning botinida-ichki dunyosida yashaydi. Inson Axriman yoki Axuramazda tarafida bo'lishi mumkin, chunki Ezgulik farishtasi uni hamisha yaxshilik qilishga, lekin yovuz Axriman uni yomonlik qilishga undaydi va bu tortishuv inson hayotining oxirigacha davom etadi.

«Upanishada»da deyarli har qanday hodisa harakat va qarama-qarshilik nuqtai nazaridan qaraladi. Braxman ikki qiyofa: jismoniy va jismsiz, oʻladigan va oʻlmas, harakatsiz va harakatchan koʻrinishlarga ega. «Upanishada»da Atman – bu ham tana, ham individual jon. Braxman va atman bir-biri bilan oʻzaro bogʻliq «Hamma narsa Braxman, Braxman esa atmandir», deyiladi. Atman oʻzgaruvchan, uning turli holatlari mavjud: uygʻoqlik; tushli uyqu; tushsiz uyqu; turiya (atman hech narsani his qilmaydigan, oʻz-oʻziga teng boʻladigan holat).

Daosizm (qadimgi Xitoy maktablaridan biri)da dao haqidagi taʼlimot Geraklitning Logos haqidagi taʼlimotiga oʻxshab ketadi. Dao – bu «hayot yoʻli», tabiat qonuni. Bu dunyoning vujudga kelishi va rivojlanishining tabiiy abadiy qonuni.

Toʻqqizinchidan,, qadimgi SHarq va Gʻarb falsafasida dialektik metod bilan bir qatorda hodisalarni oʻrganishning metafizik metodiga ham duch kelish mumkin. Aristotel Eley maktabi vakillari Parmenid va Melis hamda ularning izdoshlarini «tabiatni toʻxtatuvchilar» deb nomlagan, chunki ular tabiat harakatini rad etgan. Ular uchun borliq «yagona va harakatsiz»dir. Eleylik Ksenofan, masalan, shunday deb yozgan: «Bir joyda abadiy turadi, umuman qimirlamaydi, u yoqdan buyoqqa oʻtish unga xos emas»³. Parmenid bu qoidaga aniqlik kiritadi: «...hamma narsa bir, abadiy, vujudga kelmagan, sharsimon va bir xil, oʻz ichida makonga ega emas, harakatsiz va chekli»⁴.

Eley maktabi kabi, qadimgi Xitoyda konfutsiychilik maktablari – Men-szi va Syun-szi ham dialektikaga qarshi chiqqan. Bu maktablarning vakillari qarshisida narsa qarama-qarshiliklar birligida namoyon boʻlmaydi, inson tabiati yo tugʻilgandan boshlab faqat yaxshilik bilan bogʻlangan (Men-szi), yo inson oʻz tabiatiga koʻra azaldan yovuz (Syun-szi). Albatta, tabiat inson tabiatini tarbiya yoʻli bilan oʻzgartirishi mumkin, lekin bu endi unga madaniyatni olib kirishdir.

Umuman qadimgi SHarq va Gʻarb falsafasining ijtimoiy muammolari orasida axloq mavzusi etakchilik qiladi. Oʻsha davrda yaratilgan hikmatli soʻz, iboralar bugungi kunda ham insonni mulohaza yuritishga majbur qiladi. Masalan, Platonning «Dialoglar» asarida taqdir, qarilik, fazilatlar, oqillik, adolat, sabr-toqatlilik, sovuqqonlik, vijdonlilik, erkinlik, kamtarlik, olijanoblik, tinchlikparvarlik, engiltaklik, doʻstlik, mehr-muruvvatlilik, eʼtiqod, teran fikrlash kabi tushunchalarga taʼrif berilgan. Aristotel eʼtiqodlilik, andishalilik, oilaga muhabbat, halollik, ezgulik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, ota-onalarga mehr oqibatli boʻlish, hushyorlik, ziyraklik, adolatlilik kabi maʼnaviy axloqiy fazilatlariga ega boʻlish har qanday jamiyat, davlat va xalqning eng katta boyligi, kuch-qudrati manbalaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, biron bir narsaga ega boʻlishdan maqsad undan foydalanishdir. Koʻzga ega boʻlgan odam koʻzini yumib yashamaydi, balki undan olamni koʻrish uchun foydalanadi, quloq va shu kabilar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. U inson uchun biror narsaga ega boʻlish muhimmi yoki undan foydalanishmi, degan savolni oʻrtaga tashlab, albatta muhimi foydalanishdir, chunki foydalanish va faoliyat koʻrsatish maqsadida u biror bir narsaga ega boʻlishni istaydi,⁵ deb hisoblaydi.

Zardoʻshtning «Avesto» kitobida ham odamlarni imonli-eʼtiqodli boʻlishga, doimo pokiza yurishga, tanani ozoda tutishga, har qanday yomon niyat va soʻzlardan tiyilishga, yomon amallarda voz kechishga, nojoʻya ishlarlardan yuz oʻgirishga daʼvat etadigan axloqiy qoidalar, oʻgitlar koʻp. Kitobda «tanalaringiz haqida emas, balki qalbingiz haqida koʻproq qaygʻuring», «Har bir inson kuniga besh marta yuvilib, poklanib, quyoshni olqishlab sigʻinishi shart»⁶ degan qoida belgilangan.

Qadimgi dunyo SHarq va Gʻarb falsafasining rivojlanish xususiyatlari va muammolardagi farqlar. Birinchidan, inson muammosini oʻrganishga nisbatan yondashuvlarda Gʻarb va SHarq falsafasida tafovutlar mavjud. Gʻarb falsafasidan farqli oʻlaroq, SHarq falsafasi asosiy eʼtiborni inson muammosiga qaratadi. Jumladan «Avesto»da farzand koʻrish, bolalarni

³ История философии: Энциклопедический словарь. –М.: 2001. –С.115

⁴ История философии: Энциклопедический словарь. –М.: 2001. –С.172

⁵ Қаранг Бобоев Х. Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий –маърифий таълимотлар таракқиёти. -Т.: Янги аср авлоди, 2001. –Б.85.

⁶ Умарзода М. Овесто сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997 №4 –Б.19-20.

bilimli, odobli, jamiyat uchun foydali insonlar qilib tarbiyalash, kelajakni o'ylab ish tutish umuminsoniy ma'naviyat ekanligi ta'kidlanadi. Zardo'sht Axuramazdadan, serfarzand xonadonga nima berasan, deb so'raganda u "Bunday odamlarni o'z himoyamga olaman, hayotini farovon, risqini mo'l qilaman" deb javob bergan. SHarq falsafasi insonni amaliyot, odamlar hayot faoliyati, ularning turmush tarzi nuqtai nazaridan o'rganadi. SHu sababli unda insonning o'zligi, uning shakllari va holatlari, odob-axloq, hukmdorlarga, turli yoshdagi odamlarga, shuningdek jamiyatdagi ijtimoiy holati turlicha bo'lgan kishilarga amaliy nasihatlar bilan bog'liq bo'lgan ayrim muammolar ko'p. Masalan "Avesto"da keltirilgan "Zabardast va qudratli bo'lish uchun hamisha haqiqat va rostglikka muvofiq amal qilsang, zabardast va qudratli bo'lasan", "Haq so'zdan o'zga hech narsa bilan shug'ullanma", "Dunyoni taraqqiyot va kamolot sari harakatga soladigan kishilar bo'lmog'i lozim", "YOlg'on gapirib tirik qolgandan ko'ra, rost gapirib o'lgan yaxshi", "O'z nafsini engib, jilovlab olmagan kishi, hech narsa ustidan g'olib chiqa olmaydi"⁷ kabi fikrlar hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q. G'arb falsafasi esa, insonga uning ruhiy borlig'i yoki odob-axloq orqali murojaat etmaydi, balki unga borliq va bilishning umumiy tamoyillarini taklif qiladi. SHu bois u naturfalsafiy, ontologik, gnoseologik, metodologik, estetik, mantiqiy, axloqiy, siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

Ikkinchidan, SHarq va G'arb falsafasida dinga munosabatda ham farqlar mavjud. SHarq falsafasi din bilan uzviy o'zaro aloqada rivojlanadi: aksariyat hollarda ayni bir falsafiy oqim falsafa sifatida ham, din sifatida ham namoyon bo'ladi. Bunga braxmanizm, induizm, buddizm, konfutsiychilik, zardo'shdiylik misol bo'lishi mumkin. G'arb falsafasi esa, ko'proq ilmiy metodologiyaga tayanadi va dindan ajralishga harakat qiladi. Qadimda G'arbning falsafiy ta'limotlaridan birortasi ham jahon diniga yoki hech bo'lmasa qadimgi YUnoniston va Rimda keng tarqalgan dinlardan biriga aylanmagan. Boz ustiga, G'arb antik falsafasida, avvalo Demokrit, Epikur, Lukretsiy Kar va boshqa faylasuflarning asarlarida ateistik ohanglar ancha kuchli.

Uchinchidan, G'arb va SHarq falsafasining kategoriyalar apparati ham o'ziga xos farqlarga ega. SHarq falsafasida mifologiya va «Rigvedalar» taklif qilgan aksariyat kategoriyalar: in – ayollik asosi va yan – erkaklik asosi, ularning efir bilan birikmasi – si; yoki narsalarga besh moddiy birinchi asos – er, suv, havo, olov va daraxtning birikmasi sifatida yondashish tabiiy bir hol sifatida qaraladi. Hayot va o'lim, jon va jismoniy tana, jon materiyasi, ong va uning holatlari kategoriyalari ayniqsa ko'p muhokama qilinadi. Sansara – jonning qayta gavdalanishi, o'zga shakl-shamoyilda namoyon bo'lishi, karma – inson o'limidan keyin tiriklik paytida qilgan ishlariga yarasha mukofot yoki jazo olishi yoki insonning individual taqdiri, askeza – o'zini o'zi cheklash yo'li bilan g'ayritabiiy qobiliyatlarga erishish, nirvana – eng yuksak holat, inson erishishni ko'zlagan oliy maqsad, «materiya kishanlaridan xalos bo'lgan jon holati» kabi tushunchalar kiritilgan. Albatta, SHarq falsafasi harakat, qarama-qarshilik, birlik, materiya, ong, makon, vaqt, dunyo, substansiya kabi odatdagi falsafiy kategoriyalardan ham foydalanadi. G'arbda esa, falsafiy tizimlar mohiyati va ularning kurashini aks ettiruvchi falsafiy kategoriyalar apparatining yaratilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Tizim sifatidagi kategoriyalar haqida ilk bor Aristotelning «Kategoriyalar» risolasida so'z yuritilgan. U o'zidan oldingi falsafiy tafakkurni o'rganish asosida kategoriyalar jadvalini tuzgan. Bu jadval quyidagi kategoriyalarni o'z ichiga olgan: mohiyat (substansiya), miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, o'rin, holat, harakat, azob-uqubat. Aristotelning kategoriyalar jadvali falsafa va muayyan fanlar erishgan yutuqlar munosabati bilan uning tarkibini o'zgartirishni taklif qilgan YAngi davrga qadar kategoriyalar haqidagi ta'limotning rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib keldi.

To'rtinchidan, Qadimgi G'arb va SHarqda materiyaning tuzilishi haqidagi ta'limotda ham farqlar mavjud. G'arb antik falsafasida materiyaning diskret tuzilishi haqidagi ta'limot – atomistika vujudga keldi. Uning asoschilari qadimgi yunon faylasuflari Levkipp va Demokrit bo'lgan, atomistika g'oyalarini Epikur va qadimgi rim faylasufi Lukretsiy Kar rivojlantirgan. Demokrit dunyo atomlar va bo'shliqdan iborat deb hisoblagan. Uning fikricha, atomlar – sifatga

⁷ Умарзода М. Овесто сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997 №4 –Б.19-20

ega bo‘lmagan mayda zarralar. Sifatlar atomlarning shakl, o‘rin va tartib jihatidan uyg‘unligidan paydo bo‘ladi. Demokrit, nima uchun sut oson ichiladi?, degan savolga, shuning uchunki, sut, «yumaloq atomlar»dan iborat, nima uchun xantalni sutday ichish mumkin emas? SHuning uchunki, xantal atomlari «ilmoqsimon»dir, deb javob beradi. U narsalar sifati va ularning rang-barangligini ham shunday tushuntirgan. Demokritning atomistikasida sababiyatning sodda izohlari bilan bir qatorda ayni shu sababiyatni narsalarning o‘zida, aniqrog‘i – atomlarda ko‘rishga bo‘lgan intilishga ham duch kelish mumkin. SHarq falsafasida esa, materiyaning diskretligi, uning tuzilishi muammosi qo‘yilmaydi. Unda materiyaga asosan jonga «xalaqit» beruvchi muayyan omil yoki shakl bilan birlikda yoki muayyan substansional asos sifatida yondashiladi.

Beshinchidan, G‘arb va SHarq falsafasida bilish muammolarini echishda farqlar mavjud. G‘arb falsafasida bilish empirik, hissiy va oqilona jarayon sifatidagi emas, balki mantiqiy jarayon sifatida ham qaraladi, ya‘ni mantiq muammolari atroflicha o‘rganiladi. Bu muammolarni o‘rganishga Suqrot, Platon, ayniqsa Aristotel ulkan hissa qo‘shgan. SHarq falsafasida esa, mantiq muammolari bilan amalda hind nyaya (sansar, qoida, mulohaza, predmetga kirish, mantiq) maktabigina shug‘ullangan. Nyaya falsafiy muammolarni echishda mushohadaning ahamiyatini alohida qayd etgan. U haqiqatning tagiga etishning to‘rt manbai: idrok etish, xulosa chiqarish, taqqoslash va isbotlashni o‘rganadi. Bu manbalar haqiqiy bilimga erishish imkonini beradi. Umuman olganda qadimgi SHarq falsafasiga ko‘proq o‘zini o‘zi bilish xos.

Oltinchidan, G‘arb va SHarq falsafasidagi o‘ziga xoslik va farqlar ijtimoiy muammolarni o‘rganish jarayonida ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi. SHarq falsafasida bu o‘tmish, hozirgi davr va kelajak manbai bo‘lgan «dunyoviy inson» muammolari, shuningdek umuminsoniy qadriyatlar, o‘zini o‘zi kamol toptirish, boshqa odamlarni boshqarish uchun zarur bo‘lgan insoniy fazilatlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, Konfutsiy Osmonga, uning ulug‘vorligiga murojaat etib, ijtimoiy tuzilmalar ierarxiyasi, kishilar qat‘iy subordinatsiyasining zarurligini ko‘rsatishga harakat qiladi: «Osmon har bir insonga uning jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi, uni taqdirlaydi, unga jazo beradi...»⁸. «Avesto»da esa insonning haq-huquqlari, burch va mas‘uliyati haqida fikr bildirilgan. Jumladan, agar odam olgan qarzini o‘z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda bironing uyiga o‘g‘irlikka kirgan odam bilan barobardir. SHuningdek, unda qarindoshlarning o‘zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog‘lom, benuqson tug‘ilishiga e‘tibor qaratilgan. Bordi-yu erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo‘lib, so‘qqa bosh bo‘lib yursa, uning peshonasiga tamg‘a bosish yoki beliga zanjir bog‘lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. SHarq falsafasida qonun muammosiga ham ko‘p e‘tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlari esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham SHarq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Jumladan, «Avesto» da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog‘liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o‘z ifodasini topgan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo‘lgan kishilar tan jazosini olgan. «Venidat» (Devlarga qarshi kurash qonuni) ning 13, 14 boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug‘orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig‘adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan koinlar shug‘ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilagan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan⁹. G‘arbda, xususan, qadimgi yunon va qadimgi rim falsafasida esa ijtimoiy muammolar doirasi kengroq. Ularni o‘rganish usullari ham SHarq falsafasidagi usullardan ancha farq qiladi. Birinchidan, Demokritdan boshlab, qadimgi dunyoning deyarli barcha faylasuflari davlat, qonun, mehnat, boshqaruv, urush va tinchlik, mayllar, manfaatlar, hokimiyat, jamiyatning mulkiy tabaqalanishi muammolariga murojaat etganlar.

Ikkinchidan, bu ijtimoiy-falsafiy muammolarni tadqiq etish jarayonida insonni jamiyatga bog‘lab o‘rganish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Demokrit shunday deb yozadi:

⁸ Конфуций. Уроки мудрости. -М.: ЭКСМО, 2005. –С.46

⁹ Қаранг Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б.25-26.

«Umumiy muhtojlik ayrim insonning xususiy muhtojligidan og'irroqdir. Zero umumiy muhtojlikda yordamga hech qanday umid qolmaydi»; «qonun odamlarning hayotini tartibga solishni xohlaydi, bunga u faqat odamlar o'zlariga yaxshi bo'lishini istagan taqdirda erishishi mumkin. Zero qonun o'ziga bo'ysunadigan kishilargagina ijobiy ta'sir ko'rsatadi»; «Oqil odamga butun dunyo ochiq. Zero yaxshi qalb uchun butun dunyo vatandir»¹⁰.

Platon ham ijtimoiy muammolarni tahlil qilgan. U davlatning mohiyati va shakllarini shaxs, ayniqsa podshoni shaxsi nuqtai nazaridan o'rgangan. Uning fikricha, podsho haqiqatparvarlik, oqillik, mardlik, adolatparvarlik kabi fazilatlariga ega bo'lishi lozim; umuman olganda, podshoda insonning barcha qobiliyatlari mavjud bo'lishi darkor. Platon insoniyat tarixida birinchi ideal davlat nazariyasini yaratadi. U davlatning uch shaklini tan oladi: monarxiya, aristokratiya va demokratiya. Bu shakllarning har biri ikki ko'rinishda: qonuniy va noqonuniy yoki zo'rlik ishlatishga asoslangan ko'rinishlarda amal qiladi. Platon davlatning qonuniy shaklini ma'qul ko'radi. Uning fikricha, davlatni faylasuflar hammadan yaxshiroq boshqara oladilar. Platon o'zining «Davlat» asarida bu haqda shunday deb yozadi: «Agar qashshoq va yo'qsillar o'z shaxsiy manfaatlarini qondirishni ko'zlab, jamiyatni boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritgan bo'lsalar, bundan yaxshi ish chiqmaydi: hokimiyat bellashuv maydoniga aylanadi va bunday ichki urush uning ishtirokchilarini ham, qolgan fuqarolarni ham halokatga mahkum etadi. Hokimiyat uni sevguvchi kishilar qo'lga o'tishi ham yaramaydi. Aks holda ular bilan bu sevgida raqiblar bellashadi...»¹¹.

Aristotel ham o'zining «Siyosat» asarida o'z davlat nazariyasini bayon etgan. U: «Davlat nima uchun vujudga kelgan va insonni uning jamiyatdagi hayotida boshqaruvchi hokimiyatning nechta turi bor?», degan savolni o'rta tashlaydi va o'zining bu savoliga shunday javob beradi: «Davlat yashash uchun yaratilmaydi, balki asosan baxtli yashash uchun yaratiladi... Davlat oilalar va jamoalar o'rtasida yaxshi hayot kechirish uchun aloqalar o'rnatilganda, farovon va o'ziga to'q mavjudlik maqsadida vujudga keladi»¹². Davlat hokimiyati masalasiga kelsak, Aristotel uning «uch yaxshi» va «uch yomon» shaklini qayd etadi. Davlat hokimiyatining «yaxshi» shakli deganda u jamiyatga xizmat qiluvchi hokimiyat shakllari: monarxiya, aristokratiya, «politiya», ya'ni o'rta sinf hokimiyatini tushunadi. Davlat hokimiyatining «yomon» shakllari qatoriga Aristotel tiraniya, sof oligarxiya va ashaddiy demokratiyani kiritadi.

Qadimgi dunyo falsafasi haqidagi so'zimizga yakun yasas ekanmiz, shuni qayd etishni istar edikki, u mazkur dunyo madaniyatining o'zagi hisoblanadi, G'arb va SHarq ma'naviy sivilizatsiyasining qiyofasini belgilaydi. Gap shundaki, falsafa qadimgi dunyoning barcha ma'naviy qadriyatlari: san'at va din, axloq va estetik tafakkur, huquq va siyosat, pedagogika va fanni qamrab olgan.

Xullas, SHarq ma'naviy sivilizatsiyasi shaxsning borlig'iga, uning o'zlikni anglash tuyg'usiga va moddiy dunyodan uzoqlashish orqali o'zini o'zi kamol toptirishiga murojaat etish ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, bu SHarq xalqlarining turmush tarzida va madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish usullarida o'z aksini topgan. G'arb ma'naviy sivilizatsiyasi o'zgarishlarga, haqiqatning tagiga etish yo'lidagi izlanishlarga ochiq bo'lgan. Bu izlanishlar turli, shu jumladan ateistik, intellektual va amaliy yo'nalishlarda kechgan.

Umuman olganda qadimgi dunyo falsafasi keyingi davrlardagi falsafiy tafakkur va madaniyatga, kishilik jamiyatining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatgan.

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al Forobiy (870-950, asarlari: Kitob-ul xuruf, Fozil odamlar shahri, Ehsoul ulum, Siyosat falsafasi, Fuqarolik siyosati) falsafa va tabiiy fanlar tarixiga oid yuzga yaqin asar muallifidir. U fanlar bilish vositalari ekanligidan kelib chiqqan. Bunda mutafakkir nazariy (mantiq, falsafa, tabiiy fanlar) va amaliy (axloq, siyosat) fanlarni farqlagan. Fanlar tizimida u insonga haqiqiy bilimni soxta bilimdan farqlash imkonini beruvchi mantiqni birinchi o'ringa qo'ygan. Ayni shu sababli faylasuf inson tafakkuriga alohida e'tibor bergan. Aynan falsafa insonga borliqning mohiyatini tushunish imkonini beradi. Borliq

¹⁰ Демокрит // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С.105.

¹¹ Платон // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 782.

¹² Аристотель // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 69

«yagona» va ayni vaqtda «ko'p»dir. Borliqning mazkur holati emanatsiya, ya'ni «yagona» muhitdan borliqning turli muhitlari kelib chiqishi mahsulidir. Forobiy asarlarida dunyo bir-biriga kiruvchi to'qqiz gumbaz ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu gumbazlarda ularning Er atrofida aylanishi sababi hisoblangan jonlar yashaydi. Gumbazlar o'z harakatini dastlabki turtkidan boshlagan. Forobiy dunyoning rang-barangligini tushuntirish uchun Aristotelning shakl va materiya haqidagi ta'limotidan foydalangan. U jonning umrboqiyiligi haqidagi masalada Platon fikriga qo'shilmagan, chunki uning paydo bo'lishi va o'limi tananing paydo bo'lishi va o'limi bilan bir vaqtda yuz beradi, deb hisoblagan. Ayni shu sababli Forobiy ijodida bilish nazariyasi Platondagi kabi xotirlash nazariyasi emas, balki dunyoni sezgi va aql birligi sifatida anglab etish nazariyasidir. Bunda aqlli jon narsalar tabiatini sezgilar idrokidan foydalanib anglab etadi. Narsalarning mohiyati aql bilan anglab etiladi. Bunda aql avvalo mantiqqa tayanishi, lekin sezgi a'zolari beruvchi materialdan foydalanishi lozim.

Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo'lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini echishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, er, suvni; shuningdek minerallar, o'simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o'rganadi. SHu tariqa u tashqi dunyoning ob'ektiv mavjudligiga urg'u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari SHarq falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Forobiyning gnoseologiyasi tabiatshunoslik, matematika, musiqa, tilshunoslik va boshqa fanlar sohasidagi bilimlarga asoslanadi. U tabiat insondan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir, deb hisoblaydi. Farobiy fikricha, ob'ekt sub'ektga qadar mavjud bo'lgan. Seziladigan narsalar sezgilardan oldin paydo bo'lganidek, bilish mumkin bo'lgan narsalar ham bilishdan oldin paydo bo'lgan¹³.

Forobiy fikricha, inson bilimlarni tashqi dunyodagi hodisalarni bilish jarayonida o'zlashtiradi. Bu jarayon sezish, idrok etish, xotirlash, tasavvur qilish va eng muhimi – mantiqiy mulohaza yuritish, tafakkur kabi usullarni qamrab oladi. Bu vositalar yordamida inson fanni o'rganadi. Forobiy «Fan va san'atning o'ziga xos xususiyatlari» asarida tabiatni bilishning uzluksizligini, bilish – bu bilishdan bilimga, sababni bilishdan oqibatni bilishga, hodisani bilishdan mohiyatni bilishga eltuvchi yo'l ekanligini qayd etadi.

Forobiy fikricha, inson paydo bo'lganidan so'ng avvalo «oziqlantiruvchi kuch» paydo bo'ladi, uning yordamida oziqlanish jarayoni yuz beradi. So'ngra sezgi organlari paydo bo'ladi, ular insonga sezish, tasavvur qilish qobiliyati va xotirani beradi. SHundan keyingina inson «orzu kuchi» yordamida bilim va hunarlarni o'zlashtiradi, foydali narsalarni foydasiz narsalardan farqlaydi, o'z xulq-atvorini tartibga soladi. Forobiy insonning barcha kuchlari ma'lum sezgi organlari bilan moddiy sabab orqali bog'lanadi, bu kuchlarning birortasi ham moddiy sababsiz mavjud bo'la olmaydi¹⁴, deb hisoblaydi.

Forobiy inson ruhining bir tanadan boshqa tanaga o'tishini qat'iy rad etadi va ruh ham, tana kabi substansiyalarning individual birligidan iborat, deb hisoblaydi. Uning bu fikri noizchil bo'lgan. Bunday noizchilik Aristotelning bilish nazariyasida ham kuzatiladi.

Aristotelga ergashib Forobiy ham ayrim narsalar birlamchi, mavjud tushunchalar va g'oyalari – ikkilamchidir va ular aqlda muayyan narsalarning mavhumlashishi natijasida paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Forobiyning bu g'oyalari universalialar va umumiy tushunchalar haqidagi qarashlarida yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Universalialar mavjud bo'lgani uchun ham umumiy tushunchalar mavjuddir,¹⁵ deb hisoblaydi buyuk mutafakkir.

Bilish bosqichlari o'rtasidagi farqlarni tushunish Forobiyga bilish yo'llari to'g'risida mulohaza yuritish imkonini beradi. Bilishning fiziklar foydalanuvchi birinchi yo'li sezishdan boshlanishi lozim, chunki tana sezgiga yaqinroqdir. Bu hol sezgilar muayyan narsalarni aks

¹³ Қаранг: Фароби. Комментарий к категориям Аристотеля // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1961. – 191-б.

¹⁴ Қаранг: Фароби. Фусус ал-Хикам. Мажему аль-Фараби. – Каир, 1997. – 150-152-б

¹⁵ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 25-б

ettirishi bilan izohlanadi. Narsalar sezgi organlarida aks etgach, jismni va uning yuzasi, chiziqlari va nuqtalarini mavxum o'rganishga o'tishi lozim. Matematiklar jismning u yoki bu jihatlarini teranroq bilish uchun foydalanuvchi bilishning ikkinchi yo'li mavhumlashtirishdan boshlanishi darkor. Bilishni mavhum nuqtadan boshlagan aql muayyan jism bo'ylab harakatlana boshlaydi, mavhum chiziq, yuza, jismni anglaydi va so'ngra muayyan jismni tushunib etadi.

Ilmiy bilim va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilish yo'llariga boshqacha nazar tashlash imkonini beradi, biroq Forobiy ilgari surgan g'oya Gegel falsafasida o'zining yanada barkamolroq ifodasini topadi. «Vazifa bilishdan iborat bo'lgani tufayli, kuzatish bilan taqqoslash haqidagi masala undan voz kechish ma'nosida echilgandir. Endilikda masala faqat bilish doirasida nima birinchi bo'lishi va undan keyin nimalar anglab etilishi lozimligi haqida bo'lishi mumkin. Endi tabiatga muvofiq yo'l emas, balki bilishga muvofiq yo'l talab etiladi. Bilish fikrning muayyan mazmunidan ko'ra, mavhum mazmunni anglab etishi osonroqdir»¹⁶. Binobarin, bilish masalasi borliqning qaysi jihati biluvchi sub'ektning ob'ekti hisoblanishidan kelib chiqib hal qilinadi. Umuman, Forobiy g'oyalari nafaqat SHarq fanining, balki G'arb ijtimoiy-falsafiy tafakkurining rivojida ham muhim rol o'ynadi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048 yillar, asarlari: «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Minerologiya»), tabiat va uning ob'ektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil o'zgarish va rivojlanishda bo'ladi, materiya narsalar shaklini o'zi yaratadi va o'zgartiradi, jon (tafakkur, ma'naviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb ta'kidlagan.

Ma'lumki, tajriba, eksperiment borliqni bilish usullaridan biri hisoblanadi. Beruniy shunday deb yozadi: «Mendagi ishtibohni faqat tajriba va takroriy sinov bartaraf etishi mumkin, ...so'zlovchilarning yakdilligiga qaramay, buning haqiqiyliги tajribada o'z tasdig'ini topmagan»¹⁷.

Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, «Beruniyni etarli asos bilan o'rta asr fanida empirik metod yaratuvchilaridan biri deb hisoblash mumkin. U metallar va minerallarning xossalari va solishtirma og'irligini aniqlash bo'yicha bir qancha tajribalar o'tkazdi»¹⁸. Tajribada olingan bilimni mutafakkir ayrim me'yorlarga muvofiq ishonchli bilim deb talqin qiladi. Ularning orasida ob'ektlarning kuzatuvchanligi, tajribalarning qayta o'tkaziluvchanligi va kuzatishlarning tekshiriluvchanligini qayd etish mumkin.

Bu mulohazalar tajriba, bilim olish va uning haqiqiyliğini tekshirish metodi sifatida, o'rta asr sharoitida ham ancha keng tarqalgan, deb aytish imkonini beradi.

G'oya ilgari surilgani va ishonchli bilimning olinishi tajriba bilan bog'lanishi, bilimning haqiqiyliги tajribada sinalishi muhimdir.

Beruniyning ijodida kuzatish muhim o'rin egallaydi. Tabiatni ilmiy o'rganishda kuzatish bilishning boshqa shakllari bilan o'zaro bog'langan.

Beruniy fikricha, kuzatuvchi kuzatilayotgan hodisani u yuz berayotgan joyda idrok etadi¹⁹. Binobarin, kuzatish u yoki bu hodisani uning muayyan ko'rinishida qayd etadi²⁰. Kuzatishlarning eski ma'lumotlari ob'ektning haqiqiy ko'rsatkichini ancha buzib ifodalashi mumkin.

Beruniy tadqiqotchi o'tkazgan tajriba va uning natijasi amalda ishonchli ekanligini qayd etadi. U «Sinovdan boshqa ustuvor dastur, tajribada tekshirishdan o'zga muvaffaqiyatga eltadigan dasturilamal yo'q»²¹, deb yozadi.

Beruniy astronomik kuzatishlar vositasida Oy va Quyoshning tutilishi, ularning Erdagi hayotga ta'siri, iqlim, tabiiy va sun'iy tanlanish, saqlanish, rivojlanish anomaliyasi kabi

¹⁶ Ўша манба, –Б. 36

¹⁷ Абу Райхон ал-Бируни. Избранные произведения в 6 т. -Т. 3. –Т.: 1963. –С. 44.

¹⁸ Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей.- Фаргона, 1988.- С.39.

¹⁹ Қаранг: Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – 57-б.

²⁰ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – Б.260.

²¹ Ўша манба, -Б. 340.

murakkab muammolarni yangi ilgʻor metod va nazariy tamoyillar yordamida echishga harakat qildi.

Beruniy SHarqda astronomiya kuzatish asboblari yaratish texnikasining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixida ham etakchi oʻrinlardan birini egallaydi. U oʻsha davrda ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanilgan eski asboblarni takomillashtirish va yangilarini yaratishga alohida eʼtibor bergan. Olimni oʻta aniqligi va mukammalligi bilan ajralib turuvchi kuzatish asboblari yaratish imkoniyati masalasi qiziqtirgan.

SHunday qilib, samo jismlarining holatlarini nafaqat asboblari vositasida, balki oʻrganilayotgan obʼekt xususiyatiga muvofiq amalga oshirishni allomaning ulkan xizmatlaridan biri deb hisoblash mumkin. Bunday metodologik moʻljal, ilmiy tadqiqotlar jabhasi cheklanganligiga qaramay, ilmiy bilishning yangi yoʻllari va vositalarini topish borasidagi izlanishlarda muhim rol oʻynadi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037 Buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) 300 dan ortiq asar muallifidir Ularning orasida «Tib qonunlari» va «Bilim kitobi», «Donishnoma», «Xay ibn YAkzon» ayniqsa keng dovruq qozongan.). Oʻrta Osiyoning mashhur qomusiy allomasi va faylasufidir.

Ibn Sino merosining tahlili uning ilmiy qiziqishlari doirasi benihoyat keng, u tom maʼnoda qomusiy bilimlar egasi boʻlganidan dalolat beradi. Ibn Sino fanlarning tadqiqot obʼektlariga koʻra ajratishga asoslangan tasnifini taklif qilgan.

Ibn Sino tabiat azaliy va abadiydir, uning qonunlari oʻz-oʻzidan oʻzgarmaydi va inson ularni anglab etishga qodir, jon tana faoliyati bilan belgilanadi va uning individual umrboqiyliigi mumkin emas, degan fikrni ilgari surgan.

Oʻsha davrda u shugʻullanmagan fanning oʻzi boʻlmagan. Tibbiyot bilan bir qatorda, Ibn Sino falsafa, xususan bilish nazariyasini ham faol tadqiq etgan.

Ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning obʼektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo inʼikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossalariidan biri deb eʼtirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bogʻlaydi. Ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi²².

Ibn Sino neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir aʼzosisiz idrok etadi, degan taʼlimotini asossiz deb hisoblaydi. «Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu, masalan, koʻrish uchun muhit boʻlib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu, koʻrish organi boʻlib xizmat qiluvchi koʻzdir. Biroq ular haqiqatdan uzoqdir, chunki hissiy idrok etish jonning oʻzida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar behuda yaratilgan boʻlib chiqar, ulardan hech qanday naf boʻlmas edi», deb yozadi va soʻzining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini taʼkidlab, haqiqat sezgilar tana aʼzolariga muhtojligidadir,²³ degan xulosaga keladi.

Ibn Sino sezgilar va sezgi organlari haqida gapirar ekan, u yoki bu sezgining yuzaga kelish mexanizmini ilmiy tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, hech qanday jism oʻz holicha ovozga ega boʻlmaydi. Ovoz ikki jism toʻqnashganda havo va harakatning tebranishi natijasida yuzaga keladi. Bu toʻlqinlar juda tez tarqaladi. Ular quloqqa etgach, tebranuvchi havo eshitish nervlariga tegadi va ular bundan jonni xabardor etadi²⁴. Bu tavsif ancha sodda bayon etilgan boʻlsa-da, hozirgi tasavvurlarga mos keladi. SHuningdek, Ibn Sino sezgilarni hali obʼektiv dunyoning subʼektiv obrazi sifatida idrok etmaganidan dalolat beradi. Sezgilarni tashqi taʼsirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Ibn Sino uni mexanik talqin qiladi.

²² Қаранг: Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. – Т.: Шарк, 1983. – 128-б.

²³ Ибн Сина. Книга исцеления. – Т.: Фан, 1967. – 265-266-б.

²⁴ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан.1996 – С 260-261.

Ibn Sino ko‘rish haqidagi ta‘limotni ishlab chiqdi. Ko‘rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta‘limoti asossiz ekanligini ko‘rsatadi. Ibn Sino yorug‘likni ko‘rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi²⁵.

Alloma sezgilarni va tuyg‘ularning barcha shakllarini o‘rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya‘ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin qilib, Ibn Sino hissiy bilish shaklini miya bilan bog‘ladi va uni idrok etish va sezish asosi²⁶ deb e‘tirof etdi.

Ibn Sino ta‘limotiga ko‘ra, in‘ikos faqat aks ettiruvchi tizimga bog‘liq emas. Sezish markazi miyaning old qismida, tasavvur qilish markazi – miyaning o‘rta qismida, eslab qolish qobiliyati – miyaning orqa qismida joylashgan. «Kitob un-najot» asarida Ibn Sino har bir sezgining fiziologik asoslarini tadqiq etar ekan, hissiy bilish jarayonida asablar muhim rol o‘ynashini qayd etadi. Uning fikricha, miya asablar vositasida sezgilar va harakatlarni insonning boshqa a‘zolariga uzatadi. Asablar miya uchun o‘tkazgichlar bo‘lib xizmat qiladi²⁷. Umumiy ma‘lum tasavvurga ko‘ra, asablar bosh miyada boshlanadi va ularning tarmoqlari terining yuza tomonida tugaydi²⁸. Ko‘rib turganimizdek, Ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo‘l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Ibn Sino O‘rta Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Ibn Sinoning falsafiy merosini qiyosiy o‘rganish tabiatni hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushunishda u asosan yagona yondashuvga tayanganini ko‘rsatadi. Ibn Sino tasavvurning kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi,²⁹ deb qayd etadi.

SHunday qilib, Ibn Sino fikriga ko‘ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalantiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo‘qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Ibn Sinoning fikricha, mohiyat uch tarzda namoyon bo‘ladi. Birinchidan – narsa sezgilarda ularni kuzatish jarayonida aks etadi. Bu erda narsalarning sezgi organlarida bevosita aks etishi nazarda tutilmoqda. Ibn Sino in‘ikos konsepsiyasini bilish jarayoni sifatida qayd etar ekan, bilish darajalari to‘g‘risidagi masalani ko‘taradi. Ma‘lumki, bu mo‘ljal YAngi davr falsafasida ishlab chiqilgan va nemis klassik falsafasida o‘zining tadrijiy yakunini topgan.

Ikkinchidan – ob‘ektiv borliqda amalda mavjud bo‘lmagan narsaning mohiyati anglanadi³⁰. Bu erda formal ahamiyat kasb etuvchi va moddiy borliq bilan bog‘lanmaydigan ideallashtirilgan ob‘ektlar mohiyatini bilish nazarda tutiladi. Bu mohiyat inson aqlining ijodiy qobiliyatini namoyon etadi.

Uchinchidan – narsa obrazi muayyan sharoitlarda biluvchining jonida aniq aks etishi mumkin. Bu tamoyilda narsani sezgi bog‘liq bo‘lgan aloqalardan mavhumlashtirish imkonini beruvchi abstraksiyaning kuchi qayd etiladi. Bunda narsaning obrazi uning substrati mavjud emasligiga qaramay aks etishi mumkin. SHundan kelib chiqib, Ibn Sino oqilona bilishda mavhumlashtirish muhim rol o‘ynashini qayd etadi. «Bilish narsa obrazini mavhumlashtirishning ayrim o‘zaro bog‘langan bosqichlaridan iborat jarayon bo‘lib, uning natijasida biluvchining ongida predmetning mohiyati va xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha vujudga keladi. Bunday mavhumlashtirish bosqichlari to‘rtta».³¹

Ibn Sino «umumiy sezgi»ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg‘u – bu miyaning old qismida joylashgan kuch bo‘lib, u besh sezgida aks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi³². Binobarin, Ibn Sino fikriga ko‘ra,

²⁵ Қаранг: Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – С 224.

²⁶ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. С– 38.

²⁷ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. –С.41

²⁸ Ўша манба, –Б. 99.

²⁹ Қаранг: Ибн Сино. Донишнома. – Т.: Фан, 1976. – 264-б.

³⁰ Қаранг: Ибн Сино. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – Б.30.

³¹ Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – Б.31.

³² Қаранг: Ибн Сино. Донишнома. – Т.: Фан, 1976. – 266-б

sezgi organlari yordamida olingan tuyg'ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi.

Obraz deganda alloma narsaning tashqi xususiyatlari va xossalari, materiyaning aksidental tomonlari yig'indisini tushunadi. Masalan, inson va uning obrazi haqida so'z yuritar ekan, u shunday deb yozadi: «Uning obrazi bu uning uzunligi, kengligi, sifati, miqdori va uning holati, ya'ni inson bilan bog'liq barcha narsalardir»³³.

Ibn Sinoning yuqorida bayon etilgan g'oyalari ilmiy tafakkur shakllanishining keyingi davrlarida rivojlantirildi va yangi natijalar bilan boyitildi.

SHunday qilib, bilish jarayonining pirovard maqsadi ob'ektlar mohiyatini bilishdan iborat bo'lgan murakkab jarayondir. O'rta asr Markaziy Osiyo mutafakkirlari asosan bilish bilinayotgan ob'ektning in'ikosidir, degan nuqtai nazardan kelib chiqdilar. Bunda insonning sezgi organlari bevosita bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi, ya'ni sezgilar yordamida bilinuvchi ob'ektiv dunyo bilish manbai sifatida amal qiladi.

So'fizm falsafasi. Bilish muammosi so'fizmning eng muhim tomonini tashkil etadi. Mo'tadil so'fizm ta'limotiga ko'ra gnostik (orif)ning asosiy vazifasi oliy maqsadga erishish – haqiqatni bilishdan iborat. Bu maqsadga o'zini o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi bilish yo'li bilan erishiladi. O'z mohiyatini bilish jarayonida inson o'zida ilohiy unsurlar mavjudligini, Allohni bilishning birdan-bir to'g'ri usuli o'zini o'zi bilish, ya'ni o'zlikni anglash ekanini tushuna boshlaydi.

Biroq bilishning bu darajasiga etish uchun odam o'zini butunlay o'z o'zligini anglashga baxshida etishi lozim. U so'fiycha turmush tarzini tanlashi, shuningdek haqiqat sari yo'l tutgan kishilarga qo'yiladigan ayrim boshqa talablarni bajarishi darkor. Mo'tadil so'fizm vakillari qatoriga Xorisi Muhosibiy, Abulqosim Kushayriy, Abu Homid G'azzoliy va boshqalar kiradi. Ular so'fiy shariat chizig'idan chetga chiqmasligi, uning barcha so'zlari va ishlari Qur'oni karim aqidalari va Muhammad payg'ambar hadislariga muvofiq bo'lishi lozim, deb hisoblaydilar.

«Vahdati vujud» (borliqning birligi) nuqtai nazarida turuvchi so'fiylar so'fizmning ashaddiy tarafdorlari hisoblanadi. Ular Haqiqat (Alloh) va tabiatni bir deb qaraydilar. Tabiat ilohiy emansipatsiya oqibatidir. Inson bu emansipatsiya zanjirida oxirgi bo'g'inni egallaydi. U nafaqat Haqiqat (Alloh)ni bilish darajasiga etadi, balki o'zi ham Haqiqat – «Alloh»ga aylanadi. So'fiylikning bu tariqat vakillari yashirin, sirli narsalarni bilishni afzal ko'rib, shariat aqidalari va me'yorlarini tan olmaganlar.

So'fizm Allohni tabiat bilan uzviy deb qaraydi. Uni insonni qurshagan tashqi dunyoda mavjud har bir narsa bilan tenglashtiradi va ularda Allohning siymosi, mohiyatini ko'rib, tabiat, atrof muhit sari, uning sirlarini ochish tomon, bu yashirin hodisalarning har birida ilohiy haqiqat belgisi, mohiyatini topish va bilish maqsadida muayyan qadam tashlaydi.

So'fizmdagi Allohni bilishda bilish usullari va vositalari sifatida vahiy va ilhom amal qiladi. Bu erda sezgilar va aql bilish vositalari sifatida ishlamaydi. Borliqning birligi tarafdorlari sanalgan so'fiylarda panteistik an'analar ustunlik qiluvchi ta'limotlarda Allohni bilish nazariyasi bilan bir qatorda dunyoni bilish nazariyasi ham mavjud bo'lib, unda bilish ob'ekti sifatida moddiy dunyoning o'zi, bilish vositalari va usullari sifatida esa – sezgilar, aql, kuzatish, taqqoslash, so'zning tor ma'nosidagi tajriba amal qiladi. Garchi ular bilishning turli shakllarini tan olsalar-da, mohiyatlar mohiyati (Alloh)ni bilish darajasi to'g'risida so'z yuritilgan hollarda bilish shakllarining ahamiyatini cheklaydilar. Allohni bilishga faqat Uning karami va nuri yordamida muvaffaq bo'linadi.

Mutlaq haqiqatning tagiga etish yo'lidan boruvchi odam (orif) o'z oldiga haqiqatni bilish vazifasini qo'ygan faol individga aylanadi va uzoq izlanishlar, turli mistik bosqichlar, maqomlardan o'tish va o'zlikni anglash natijasida o'zida mutlaq haqiqat (Alloh)ni topadi va etuk insonga aylanadi.

³³ Ибн Сино. Донишнома. – Т.: Фан, 1976. – 267-б.

So‘fizm ta‘limotiga ko‘ra, haqiqatning tagiga etish uchun odam o‘z ichki dunyosi, qalbini har xil dunyoviy qusurlardan forig‘ etishi lozim. Bunga erishish uchun u bir qancha ma‘naviy bosqichlar yoki so‘fiylar ta‘biri bilan aytganda maqomlardan o‘tishi darkor.

Bilish va ma‘naviy sayohat yo‘lida odamga uning tafakkuri yo‘l ko‘rsatadi. Ko‘rsatilgan bosqichlarning har biridan o‘tish natijasida odam axloqiy va ma‘naviy jihatdan takomillashadi va haqiqatni bilishga yaqinlashadi.

Abu Homid G‘azzoliy so‘fizmi panteizmdan tozalashga harakat qildi va u bunga muvaffaq bo‘ldi. G‘azzoliy fikriga ko‘ra, «har qanday ma‘naviy poklanishlardan qat‘i nazar, inson hech qachon Xudoga aylana olmaydi». Bu bilan u so‘fizm va panteizm o‘rtasida o‘ziga xos «xitoy devori»ni o‘rnatdi.

2- mavzu. Borliq – falsafaning fundamental kategoriyasi

1. Ma‘ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqt: 2 soat
Mashg‘ulot shakli	Ma‘ruza
Ma‘ruza rejasi	Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq shakllari. Olamning paydo bo‘lishi va evolyutsiyasi. Falsafada substansiya va materiya muammosi. Materiyaning tashkil topish darajalari. Falsafa tarixida makon va vaqt talqini. Falsafa tarixida harakatning talqini. 1.
Mashg‘ulotning maqsadi	Falsafada borliq masalsasini o‘rganish. Borliq kategoriyasi, borliq muammosi, falsafa va fan sintezi, borliq va yo‘qliq dialektikasi kabi masalalar muxokama qilinadi. Falsafada substansiya va substrat tushunchalari, monistik, dualistik, plyuralistik yondoshuvlar, materiya shakllari hamda ularning tavsifi to‘g‘risida tushuncha beriladi.
Pedagogik vazifalar	O‘quv faoliyati natijalari:
Ontologiya tushunchasi va sof borliq g‘oyasi hamda unga taalluqli masalalarni ochib berish Borliq kategoriyasini xaqida tushuncha berish	Ontologiya tushunchasi, falsafa tarixida borliq muammosi, borliq shakllari masalalari ochib berildi. Borliq kategoriyasi, borliq tushunchasining epistemalogik jihatlari talqin qilinadi.
Borliq va yo‘qlik dialektikasi haqida ma‘lumotlar berish	Tirik tabiat yoki hayotning paydo bo‘lishi masalsasi borasida falsafiy qarashlar, ularning o‘ziga xos tushunchalari ko‘rib chiqiladi.
Substansiya muammosi va substansiyaning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Materiya tushunchasining vujudga kelishi, funksiyalarini talqin qilish.	Falsafada substansiyaga turli xil yondoshuvlar, substansiyaning nazariy xususiyatlari tug‘risida bilim va ko‘nikmalar xosil qilinadi. Materiyaning tashkil topish darajalari, olamlarning turli xil tavsiflari, xususiy jixatlari borasida bilim va ko‘nikmalar xosil qilinadi.
O‘qitish usullari va texnika	Ma‘ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
O‘qitish vositalari	Ma‘ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
O‘qitish shakllari	Jamoa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va guruhlarda ishlash.
O‘qitish shart-sharoiti	Texnik vositalar bilan ta‘minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash	Og‘zaki nazorat, savol-javob, o‘z-o‘zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma‘ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqichlari va	Ta‘lim beruvshi	Ta‘lim oluvshilar
--------------------	-----------------	-------------------

vaqti.		
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Kirish ma'ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
3- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Mavzu bayoni:

Borliq falsafa predmeti sifatida. Biz dunyo, materiya tuzilishi, makon, vaqt, harakat, hayot, ong va shu kabilar haqida tasavvur hosil qilish uchun asosan fizika, astronomiya va biologiya kabi tabiatshunoslik fanlariga murojaat etamiz. Lekin bu falsafada borliq muammolari o'rganilmaydi, degan ma'noni anglatmaydi.

Bugungi kunda olimlar notirik, tirik dunyo va ijtimoiy dunyo nima, degan savollarga javob topishda jiddiy yutuqlarga erishganlar. Ular dunyo haqida o'tgan asrlarda yashagan o'z hamkasblariga qaraganda to'laroq va teranroq tasavvurga egadirlar. Ammo, dunyoning mohiyati haqidagi ko'pgina muhim savollarga hozir ham aniq va uzil-kesil javoblar mavjud emas. Masalan, nafaqat makon yoki vaqt tushunchalariga, balki nisbatan soddaroq hodisa bo'lmish gravitatsiya tushunchasiga ham dunyoda biron-bir fizik bugungi kunda ham aniq (ayni paytda tajribada tasdiqlanadigan) ta'rif bera olmaydi.

SHu sababli insonning dunyo haqidagi qarashlarida muhim rol o'ynaydigan, biroq ilmiy echimini topmagan muammolarni falsafiy anglab etishga kuchli ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan va hozir ham saqlanib qolmoqda. Bu muammolarning aksariyati haqli ravishda «boqiy» muammolar deb ataladi, chunki ular predmeti mos kelsa ham bilish metodlari va vositalari har xil bo'lgan fan va falsafa e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda. SHuni ta'kidlash lozimki, fizika va boshqa muayyan fanlarga joiz bo'lmagan narsalar falsafa uchun joizdir. Aniq dalillarga tayanadigan va ularga muvofiq qarashlar birligiga erishishga harakat qiladigan tabiatshunoslikdan farqli o'laroq, falsafa yakdillikka intilmaydi va ayni bir muammolar bo'yicha ba'zan qarama-qarshi, bir-birini istisno etuvchi javoblar beradi. SHu tariqa u dunyoqarashni kengaytiradi, eski muammolarning odatdagi talqinini o'zgartiradi, aniq fanlarning metodlari bilan amalga tatbiq etiladigan yangi echimlar ustida ijodiy izlanishga da'vat etadi.

SHu tariqa falsafa evristik va metodologik rolni bajarar ekan, ayni vaqtda o'zi ham tabiatshunoslik oluvchi ishonchli natijalarga muhtoj bo'ladi va ulardan yangi nazariyalar tuzish uchun asos sifatida foydalanadi. SHu sababli biz borliqning asosiy shakllari va fundamental asoslarini falsafa nuqtai nazaridan o'rganar ekanmiz, albatta yo ishonchliligi shubha uyg'otmaydigan, yo borliqni yaxshiroq tushuntirgani uchun qabul qilinadigan tabiiy-ilmiy material va daliliy ma'lumotlarga tayanamiz.

Ontologiya tushunchasi. O'quv kurslarida asosiy falsafiy muammolarni o'rganish odatda ontologiyadan boshlanadi. Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. «Ontologiya» atamasi falsafada faqat XVII asrdan beri ishlatiladi, lekin u yunoncha o'zaklarga ega bo'lib (ontos – borliq, logos – so'z, ta'limot), borliq haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Ontologiya falsafada alohida o'rin egallaydi. Ikki yarim ming yillik faol falsafiy izlanishlar natijasida falsafiy bilim tizimida ontologiyadan tashqari falsafaning muhim falsafiy

mazmun kasb etadigan gnoseologiya, aksiologiya, ijtimoiy falsafa, axloq, estetika, mantiq kabi tarkibiy qismlari paydo bo'ldi. Lekin ularning barchasi zamirida ontologiya yotadi. O'z navbatida ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

«Borliq» kategoriyasi. Aksariyat falsafiy tizimlarning kategoriyalar apparatini tashkil etadigan ko'p sonli falsafiy kategoriyalar orasida «borliq» kategoriyasi doimo markaziy o'rinni egallaydi. Chunki u har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatini, aniqroq aytganda, ularning mavjud bo'lish, bevosita yoki bilvosita namoyon bo'lish, o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi.

Bu inson o'zligini va o'zini qurshagan borliqni anglashga ilk urinishlaridayoq duch keladigan har qanday ob'ektning, borliq har qanday qismining umumiy xossasidir.

Inson aqlli jonzot sifatida shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridayoq o'z dunyoqarashining negizini tashkil etadigan muhim savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash keladi:

1. «Men kimman?»
2. «Meni qurshagan borliqning mohiyati nimada?»
3. «Borliq qanday va qaerdan paydo bo'lgan?»
4. «Dunyoni nima yoki kim harakatlantiradi?»
5. «Dunyoning rivojlanishida biron-bir maqsad, maqsadga muvofiqlik, mo'ljal bormi?»

Inson bunday savollarga javob berishga kirishar ekan, uning ongi avvalo o'zi nima bilan bevosita ish ko'rayotganini qayd etadi. Buni aniq anglamasdan, u o'zining dunyo haqidagi mulohazalarini aniq-ravshan narsalarni qayd etishdan boshlaydi. Shu tariqa inson va uning ongi o'zini qurshagan barcha narsalar avvalo mavjud bo'lish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonch hosil qiladi.

SHunday qilib, borliq masalasi insonning dunyoni oqilona anglash yo'lidagi ilk urinishlaridayoq duch kelgan barcha masalalarning negizi hisoblanadi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoyoq uning diqqat markazidan o'rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni falsafa «borliqning nimaligi, u qaerdan paydo bo'lgani va qaerga yo'qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan almashtirgani tasodifiy emas. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy ma'no yuklanadi?

Bu savollarga keng javob berish falsafa tarixiga ham, mazkur tushunchaning etimologiyasiga ham murojaat etishni nazarda tutadi. Mazkur dastur bo'yicha ta'lim oluvchilar tarixiy-falsafiy kurs bilan tanish bo'lishlari lozimligini hisobga olib, bu erda faqat falsafiy tafakkur tarixiga qisqacha to'xtalamiz va mazkur muammoni anglab etish jarayonidagi muhim bosqichlarinigina qayd etamiz.

Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan qadimgi hind va qadimgi xitoy falsafalaridayoq kuzatiladi. Xususan, Vedalar (qadimgi hind tafakkurining ilk yodgorliklari) va ularga diniy-falsafiy sharhlar – Upanishadalarda yaxlit ma'naviy substansiya, o'lmas jon haqidagi g'oyalar, shuningdek dunyo haqidagi materialistik va ateistik tasavvurlar o'z aksini topgan. So'nggi zikr etilgan tasavvurlarga muvofiq butun borliqning negizini tabiiy asoslar – olov, havo, suv, yorug'lik, makon, vaqt tashkil etadi. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qaerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo'qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy falsafasi avvalo ijtimoiy muammolarga qarab mo'ljallangan bo'lsa, unda inson borlig'iga, shuningdek ijtimoiy borliqqa ko'proq e'tibor berilgan. Ayni vaqtda, tabiatning birinchi asoslari ham e'tibordan chetda qolmagan. Bu qiziqish, xususan, narsalar va hodisalarning butun rang-barangligini belgilovchi besh stixiya (suv, er, daraxt, temir, olov) haqidagi ta'limotda o'z aksini topgan. Keyinroq «O'zgarishlar kitobi»da borliqning butun rang-barangligini tashkil etuvchi bunday birinchi asoslarning sakkiztasi qayd etiladi.

Xudolarning kelib chiqishi, ularning hayoti, ishlari, o'zaro kurashi haqida hikoya qiladigan va shu tariqa qadimgi odamlarning dunyoning vujudga kelishi va evolyusiyasi haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan kosmogonik miqlar Suqrotga qadar avvalo tabiat falsafasi sifatida yuzaga kelgan va rivojlangan yunon falsafasining birinchi manbai bo'lib xizmat qildi. Ilk yunon faylasuflari o'z asarlarini odatda «Tabiat haqida» deb nomlaganlari, ularning o'zlari esa naturalistlar, «fiziklar» deb atalishi bu fikrni tasdiqlaydi.

SHarq donishmandlari kabi, antik mutafakkirlarni ham borliqning manbalari qiziqtirgan. Qadimgi yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o'zidan izlaganlar, uni dam suv (Fales) yoki havo (Anaksimenes) deb, dam hamma narsani boshqaradigan boqiy va cheksiz asos – «apeyron»(Anaksimandr) taxminan mil. av. 611-545 yillar)deb tavsiflaganlar. (Anaksimandr hatto jonli mavjudotlarning tabiiy kelib chiqishi g'oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, mazkur mavjudotlar dengiz suvida vujudga kelgan va suv o'tlaridan paydo bo'lgan. So'ngra baliqsimon mavjudotlar quruqlikka chiqqan va ulardan odamlar rivojlangan. SHunga o'xshash fikrlarni Ksenofan (mil. av. 580-490 yillar) ham ilgari suradi. U hamma narsa er va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham er va suvdan paydo bo'lganmiz», deb hisoblaydi.

O'sha davrning bosh falsafiy masalasi – «hamma narsa nima?» degan savolga javob berar ekan, Pifagor (mil. av. 580-500 yillar) «hamma narsa sonidir», degan xulosaga keladi. U Erning sharsimonligi haqidagi g'oyani birinchi bo'lib ilgari suradi. Keyinchalik bu g'oyani Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) qo'llab-quvvatladi va unga yozma ta'rif beradi. Parmenid faylasuflar orasida birinchi bo'lib borliqni kategoriya sifatida tavsifladi va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirdi. U haqiqiy borliq mohiyatining o'zgarmasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Parmenid fikricha, borliq paydo bo'lmagan va u yo'q ham bo'lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo'q va bo'lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o'z chegaralariga ega bo'lib, «ulkan mutlaqo yumaloq SHarga» o'xshaydi.

Parmenidning yagona, ajralmas, o'zgarmas va harakatsiz borliq haqidagi ta'limoti ellinlar dunyosida shuhrat qozondi va eleatlar maktabi vakili bo'lgan (samoslik) Melis tomonidan davom ettirildi. U Parmenid fikriga asosan qo'shilgan holda, «Tabiat yoki borliq haqida» deb nomlangan asarida borliq chegarasiz ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, agar borliqning chegarasi borligini tan olsak, bu borliq yo'qlik bilan chegaradosh ekanligini anglatadi. Biroq, hamonki yo'qlik mavjud emas ekan, borliq ham chegarali bo'lishi mumkin emas.

SHunday qilib, qadimgi yunon falsafasining Suqrotga qadar bo'lgan davrida ontologiya sezilarli darajada rivojlanadi: o'sha davr atoqli faylasuflarining deyarli barchasi borliq muammosini bevosita yoki bilvosita o'rganadi, uni, odatda, boqiy va barkamol kosmos, «yagona tabiat», ya'ni moddiy-hissiy dunyo bilan tenglashtiradi. Masalan, Empedokl (mil. av. 484-421 yillar) «borliq» atamasini bevosita ishlatmagan bo'lsa ham, «barcha narsalarning to'rt negizi» (olov, havo, suv va er) haqida so'z yuritir ekan, dunyo (kosmos) tuxumsimon ko'rinishga ega deb hisoblagan, hayot nam va issiq suv o'tlaridan kelib chiqqani haqida mulohaza yuritgan. Demokrit va Levkipp atomlarni muayyan modda sifatida tavsiflab, ularni «bo'shliq» - yo'qlikka zid o'laroq, «to'la» yoki «qattiq» borliq bilan tenglashtirgan.

SHu davrda borliqni tushinishga nisbatan dialektik yondashuv ilk bor namoyon bo'ladi. U butun dunyo muttasil harakat va o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi deb hisoblagan va shu munosabat bilan «ayni bir narsa mavjud va nomavjuddir» deb qayd etgan Geraklit (mil. av. 544-483 yillar) ta'limotida ayniqsa bo'rtib ko'rinadi.

Borliq tushunchasini Platon (mil. av. 427-347 yillar) sezilarli darajada kengaytirdi. U nafaqat moddiy, balki ideal narsalar ham borliqqa ega ekanligini falsafa tarixida birinchi bo'lib

ko'rsatib berdi. Platon «haqiqiy borliq» - «ob'ektiv mavjud g'oyalar dunyosi»ni farqladi va uni «hissiy borliq»ga qarama-qarshi qo'ydi. Bunda u inson ongida mustaqil mavjud bo'lgan tushunchalar borlig'ini ham ko'rsatib o'tdi va shu tariqa ilk bor «borliq» tushunchasiga amalda mavjud bo'lgan barcha narsalarni kiritdi.

Markaziy Osiyoning eng qadimiy kitobi "Avesto"da, borliq harakatdagi dunyo, butun jonli va jonsiz narsalarning uyg'unligidagi mavjudlik deb ifodalanadi.

Keyinchalik falsafa tarixida borliqning ko'p sonli har xil talqinlari shakllandi, lekin ularning barchasi borliq haqidagi hissiy va oqilona tasavvurlar atrofiga u yoki bu tarzda tiziladi. Bunda fikrlar va yondashuvlar rang-barangligi namoyon bo'ladi.

Xususan, o'rta asrlar Evropa falsafasida «haqiqiy borliq - «Xudoning borlig'i» va «haqiqiy bo'lmagan», ya'ni Xudo yaratgan borliq farqlanadi.

SHarqning buyuk mutafakkiri Forobiy borliq muammosini hal qilishda "vujudi vojib" va "vujudi mumkin"ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi. Uning fikricha "vujudi vojib" barcha mavjud yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsalarning birinchi sababi. Birinchi sabab sifatida u o'zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi. "Vujudi mumkin" esa doimo o'zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo'lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartiblilikka qarab harakat qiladi. "vujudi vojib" yaratgan eng buyuk voqealardan biri inson aqlidir. U "Fuqarolik siyosati" asarida borliqni quyidagi olti darajaga bo'ladi:

1. Birinchi holatdagi sabab.
2. Ikkinchi holatdagi sabab.
3. Uchinchi holatdagi aqli faol.
4. To'rtinchi holatdagi instinkt.
5. Beshinchi holatdagi shakl.
6. Oltinchi holatdagi materiya.

Forobiy bu darajalarning har biriga ta'rif beradi. Keyin u "uchinchi aql" - aqli faolni ta'riflaydi. Unga ko'ra, aynan "aqli faol"ga ko'ra, insonning tabiiy, ma'naviy va ruhiy hayoti shakllanadi.

Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi "vujudi vojib" ya'ni Allohdir. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo'rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo'lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog'liq bo'la olmaydi. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o'ziga bog'liq.

XVII-XVIII asrlarning materialist faylasuflari Golbax, Gelvetsiy, Lametri borliq tushunchasini fizik borliq bilan bog'laydi. Bu faylasuflarning naturalistik qarashlari mexikaning faol rivojlanishi bilan belgilangan va ularning tabiat haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarini aks ettirgan. Bundan borliqni «naturallashtirish» g'oyasi kelib chiqqan.

YAngi davr, so'ngra nemis klassik falsafasi davri «substansiya» (dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat), «mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati» (Fixte), «ob'ektiv rivojlanuvchi g'oya» (Gegel) kabi falsafiy kategoriyalarni qayd etib, borliq muammolari talqiniga yanada teranroq mazmun baxsh etdi.

XX asr borliqni tushunishni tarixiylik, insonning mavjudligi, qadriyatlar va til bilan bog'lab, uning talqinini o'ta kengaytirdi. Neopozitivizm falsafiy yo'nalishi esa, avvalgi ontologiya falsafaning emas, balki ayrim fanlarning predmeti deb hisoblab, falsafadagi borliq muammosini soxta muammo sifatida talqin qildi.

Noklassik borliq. Noklassik falsafa dunyoning aqlga muvofiqligi, shuningdek inson ongining mustaqilligiga shubha bildirdi. Pozitivistlar umuman ontologiyani yaratishdan bosh tortdilar. Irratsionalizm, marksizm va ekzistensializm da ontologik konsepsiyalar hayot, jamiyat va inson tushunchalarini rivojlantirildi, ularni borliqning noyob usullari sifatida tavsiflandi. Quyida noklassik falsafada borliqqa munosabatni tahlil qilamiz.

Borliq va hayot: borliqning irratsionalistik konsepsiyasi. Falsafiy irratsionalizm asoschisi A.SHopengauer olamning aqlga muvofiqligi haqidagi tezisga shubha ko'zi bilan qaraydi. Uning fikricha, borliqning o'zi emas, balki bizning u haqdagi tasavvurimiz aqlga muvofiqdir, zero

tasavvur – bu inson aqlining mahsulidir. Ammo tasavvur – bu hodisa, mohiyat darajasida esa dunyoni aqliy idrok etish mumkin emas. SHopengauer o‘zining «Dunyo intilish va tasavvur sifatida» deb nomlangan bosh falsafiy asarida dunyoning borlig‘ini ikki tarkibiy qismga – «yashashga intilish sifatidagi dunyo» va «inson tasavvuri sifatidagi dunyo»ga ajratadi. Uning fikricha, yashashga intilish haqiqiy borliqdir. Yashashga intilish ko‘r-ko‘rona va nooqilonadir, zero uning asosiy niyati – o‘z-o‘zini asrashdir. O‘z-o‘zini asrash instinkti – butun tiriklikning tabiiy xossasidir. Ammo SHopengauer romantiklarga ergashib, yashashga intilish dunyoning barcha narsalariga va umuman dunyoning o‘ziga xosdir, deb hisoblaydi. Dunyo haqidagi bunday mifopoetik tasavvur hayotda yana ta‘riflar va tushunchalar tilida ifodalab bo‘lmaydigan o‘ziga xos tabiiy stixiyani ko‘rish imkoniyatini beradi.

Fan dunyoni umumiy qonunlar va nazariyalar yordamida anglab etishga harakat qiladi. Ammo hayot har doim betakror bo‘lib, uni ta‘riflar yordamida ifodalash mumkin emas, faqat hayot faoliyati mahsullaridagi moddiy ifodalarnigina o‘rganish mumkin. Bu eng avvalo ijodga tegishli, kreativ faoliyatning barcha turlaridan intilishga eng yaqini esa musiqadir (intilishning birinchi moddiy ifodasi). So‘zlar va obrazlar hayotga intilishning izlarini ma‘lum darajada ko‘zdan yashiradi.

SHopengauerning izdoshi F.Nitsshe hayotga intilishning mohiyati hokimiyatga intilishda namoyon bo‘ladi, deb hisoblaydi. Ammo bu nuqtai nazar haqiqiy borliqning anglab etish mumkin bo‘lmagan hodisa sifatidagi talqiniga daxl etmaydi. Nitsshe insonda eng avvalo o‘z hayoti uchun kurashishi lozim bo‘lgan biologik mavjudotni ko‘radi. Inson o‘z hayot kuchlari va instinktlarini axloqiy taqiqlar va jamiyat me‘yorlari hukmiga bo‘ysundirish yo‘li bilan kurashdan bo‘yin tovlamasligi kerak. Axloq insonni o‘rtacha andozalarga yaqinlashtiradi va uning qayta tug‘ilishiga sabab bo‘ladi: inson xavfsizlik hissini saqlash yo‘lida to‘laqonli, lekin xavfli hayotdan voz kechadi. Bunday qayta tug‘ilishning yo‘llaridan biri – Iso Masihning diniy axloqi, ikkinchi yo‘l – Suqrotning ratsionalistik axloqi. Ikkala ta‘limot ham narigi dunyo g‘oyasiga asoslanadi, ularning ikkalasi ham real hayotning qimmatini kamsitishga qaratilgan.

Fridrix Nitsshe (1844-1900 – nemis faylasufi, irratsionalizm vakili, hayot falsafasi asoschisi. Asosiy asarlari: «Musiqqa ruhidan fojining tug‘ilishi», «Insoniy, o‘ta insoniy», «Zardo‘st tavallosi», «Quvnoq fan», «YAxshilik va yomonlikning narigi tomonida», «Hamma uchun va hech kim uchun», «Hokimiyatga intilish», «Antixrist» va b.) borliqning ikki asosi: dionisiycha (hayotiy) asos va apolloncha (bir yoqlama-intellektual) asosni ajratgan va haqiqiy madaniyat bu asoslarni muvozanatga solishga harakat qilishi lozim, deb hisoblagan. Evropa madaniyati mazkur idealni ro‘yobga chiqara olmadi va inson borliq deganda stixiyali shakllanishni emas, balki tartibga solinganlikni tushunib, o‘z mavjudligining asosiy negizlaridan uzoqlasha boshladi. Vaholanki, hayot abadiy harakat va shakllanishdan iboratdir.

Hayotning mazmun va mohiyati hokimiyatga intilishda namoyon bo‘ladi. Bunday intilish butun tiriklikka xosdir. Unga intellektning hukmronligi, o‘z yaqiniga muhabbatni targ‘ib qiluvchi axloq va tenglikni e‘lon qiluvchi sotsializm monelik qiladi. Bularning barchasi qullar axloqini tashkil etadi. To‘ralar axloqi esa hayotning qimmatini, odamlar o‘rtasidagi tengsizlik hamda kuchning hukmronligiga asoslanishi lozim. Nitsshe «Xudo o‘ldi» degan tezisni ilgari suradi. Ushbu tezis yangicha axloqni shakllantirish zarurligini anglatadi.

To‘ralar axloqining sub‘ekti sifatida o‘ta qudratli inson amal qiladi. U oliy biologik tur hisoblanadi. Odam maymundan qanday tarqalgan bo‘lsa, o‘ta qudratli inson ham odamdan shunday tarqaladi. U tayyor tur sifatidagi inson tabiatiga xos bo‘lgan jihatlarni o‘zidan soqit etadi. O‘ta qudratli inson hayotni kurash sifatida idrok etishga va o‘zini tinimsiz o‘zgartirish yo‘lida harakat qilishga qodir.

O‘ta qudratli inson g‘oyasiga «abadiy qaytish» konsepsiyasi qarshi turadi. Nitsshe fikriga ko‘ra, voqealarning ehtimol tutilgan kombinatsiyalari soni cheklangan, vaqt esa cheksizdir, shu sababli barcha voqealar takrorlanishi lozim. Umuman olganda, Nitsshe falsafiy tizimi o‘zining ziddiyatlarga to‘laligi bilan ajralib turadi, shu tufayli ham u turlicha tushuniladi va talqin qilinadi.

Nitsshe falsafasi XX asr falsafasining turli yoʻnalishlari: hayot falsafasi, pragmatizm va ekzistensializmga ulkan taʼsir koʻrsatdi.

Borliq tushunchaning etimologiyasi. «Borliq» falsafiy kategoriyasi nafaqat eng muhim, balki boshqa kategoriyalar orasida ayniqsa koʻp ishlatiladigan kategoriya hisoblanadi. Bu holni shu bilan izohlash mumkinki, uning kelib chiqishi dunyoning ayniqsa keng tarqalgan tillarida ayni bir maʼno – «boʻlish», «mavjud boʻlish», «hozirlik», «hozir boʻlish», «mavjudlik» maʼnolarini anglatadi. Jahonning aksariyat tillarida yuqorida sanab oʻtilgan va maʼno jihatidan unga yaqin feʼllar negizini tashkil etadigan «boʻlmoq» feʼli, oʻzining bevosita maʼnosidan tashqari, yordamchi feʼl sifatida ham faol ishlatiladi. Bu dalilga izohni inson tafakkuri tabiatidan izlash lozim boʻlib, uning mantigʻi va qonunlari fikrni bayon etishning til shakliga bogʻliq boʻlmaydi, lekin albatta fikrlash mumkin boʻlgan, universal va oʻzgarmas sifatida amal qiladigan va shu sababli har qanday mulohazaning tayanch nuqtasi boʻlib xizmat qilishi mumkin boʻlgan nimagadir tayanishi lozim. Fikr qaratilgan narsa mavjudligi (yoki mavjud emasligi)ning ayni shu dalili har qanday tilning ilk jumllaridayoq tom maʼnoda universal feʼl (yoki uning modifikatsiyalari) bilan aks ettiriladi: oʻzbek tilida - «boʻlmoq», «bor», ingliz tilida – is, nemis tilida – ist va h.k.

SHunday qilib, «borliq» va «yoʻqlik» kategoriyalarining oʻziga xosligi, betakrorligi va universal ahamiyati shundan iboratki, ularning falsafiy maʼnosi tavsiflanadigan turli tillarda ular feʼldan, aniqroq aytganda, «boʻlmoq» feʼldan (yoki uning inkoridan) hosil boʻlgan tushunchalar hisoblanadi va narsaning oʻzini emas, balki uning mavjudligi yoki yoʻqligini koʻrsatadi. Masalan, stol bor, yomgʻir yoʻq, oqlik bor, aks yoʻq, miya bor, gʻoyalar yoʻq va h.k.

Borliq tabiiy tillarda otlar, ravishlar yoki ravishdoshlar bilan ifodalanadigan, yaʼni bilishda uning obʼekti yoki subʼekti sifatida amal qiladigan tushunchalar bilan tenglashtirilishi mumkin emas. Ayni zamonda bu obʼektlar yoki subʼektlarning birortasi ham uning borligi yoki yoʻqligini qayd etmasdan fikrlanishi mumkin emas. «Borliq bor, yoʻqlik esa – yoʻq», deganida, Parmenid ayni shu holga eʼtiborni qaratgan. Binobarin, yaxshi, yomon, toʻgʻri, notoʻgʻri, quvnoq, shoʻr, oq, qora, katta, kichkina kabi va shunga oʻxshash sifatlar borliqqa nisbatan qoʻllanilishi mumkin emas. Borliqni biron-bir koordinatalar sistemasiga joylashtirib boʻlmaydi, uni faqat vaqtda fikrlash mumkin. Muxtasar qilib aytganda, borliqni har qanday voqelik ega boʻladigan umumiy, universal va betakror mavjudlik qobiliyati, deb tavsiflash mumkin.

Borliq va yoʻqlik dialektikasi. Keltirilgan fikr amalda mavjud narsagina borliqqa ega boʻlishi mumkin, degan xulosa chiqarish imkonini beradi. «Yoʻqlik» har qanday tilda amalda mavjud boʻlmagan narsa bilan tenglashtiriladi va boshqacha tushunilishi mumkin ham emas. Boshqacha aytganda, yoʻqlik borliqni inkor etadi va narsa, jism, hodisa, ong... (yaʼni amalda mavjud boʻlishi mumkin boʻlgan narsalar) oʻzligini yoʻqotgan holda «yoʻqlik» atamasi ayni shu maʼnoda ishlatiladi va ular haqida ular «yoʻqlikka chekindi», mavjud emas, deyiladi.

Lekin sof falsafiy maʼnoda bu fikrni toʻgʻri deb boʻlmaydi. Borliq va yoʻqlik oʻrtasida dialektik oʻzaro aloqa mavjud.

Birinchidan, dunyo haqidagi hozirgi tasavvurlarga koʻra, biz yashayotgan Olam boʻshliqdan bino boʻlgan. Boʻshliq materiyaning alohida holati. Boʻshliq fizik borliqning eng boy tipi, oʻziga xos potensial borliq sifatida namoyon boʻladi, zero unda mumkin boʻlgan barcha zarralar va holatlar mavjud, biroq ayni vaqtda unda aktual tarzda hech narsa yoʻq³⁴.

YAna shuni ham eʼtiborga olish lozimki, fiziklar (D.A.Landau, va boshqalar) nuqtai nazaridan biz yashayotgan Olam ham dunyoda yagona emas, chunki u rivojlanishning turli sikllarini boshidan kechirayotgan turli Olamlarning cheksiz sonidan tashkil topadi. SHu maʼnoda borliq va yoʻqlikning oʻzaro aloqasi ham nisbiy xususiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, amalda mavjud boʻlgan narsaning obʼektiv borligʻi yoʻqlikka chekinadi, lekin, shunga qaramay u haqda gapirilayotgan, yaʼni u muayyan narsa sifatida fikrlanayotgan boʻlsa, bu narsa ongda mavjud boʻladi va oʻzining «ikkinchi» borligʻini saqlaydi, ayni holda u dastlabki obʼektning nusxasi, ideal obrazi boʻlib qoladi.

³⁴ Қаранг: Малюкова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб.: 1997. – С.93.

SHunday qilib, o'tgan zamondagi borliq yo'qlikdir, deb aytish mumkin. Borliq doim hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, u faqat hozirgi zamonda o'zini namoyon etadi, basharti u dolzarb va amalda namoyon bo'lish imkoniyatiga ega bo'lsa, agar u potensial, ya'ni axborot manbalarida mavjud yoki uning paydo bo'lishi ob'ektiv rivojlanish mantig'i bilan belgilangan bo'lsa. Amalda yo'q bo'lgan narsa haqida ideal obraz sifatida fikrlash mumkin. Boshqacha aytganda, unga ideal obraz tarzidagi ideal borliq shakl-shamoyilini berish mumkin. O'tmishga tatbiqan biz borliq haqida faqat shu ma'noda so'z yuritishimiz mumkin.

Ayni shu ma'noda biz g'oyalar, narsalar, voqealar, tarixiy shaxslar yoki o'zimizga yaqin odamlar to'g'risida so'z yuritimiz, bunda ular yo'qlikka aylanmagani, balki yangicha mavjudlik, xotira tarzidagi o'zgacha borliq kasb etganini nazarda tutamiz.

SHunday qilib, borliq falsafiy kategoriya sifatida dunyoni butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon bo'lish shakllari bilan yaxlit aks ettirish imkonini beradi. Bunda narsalar, predmetlar, hodisalar o'z xususiyatlari, xossalari bilan jamuljam holda aks etadi. Dunyoni va uning tarkibiy qismi bo'lmish insonni bilish yo'lidagi bu muhim qadam bilan dunyoning tabiati va mohiyati, uning rang-barangligi, turli darajalari, ko'rsatkichlari, ramz-alomatlarini, shakllari va hokazolar haqidagi mulohazalarning asosiy koordinatalar sistemasi belgilanadi. Buning uchun mohiyat, hodisa, substansiya, materiya, ong, makon, vaqt, qonun kabi yangi falsafiy kategoriyalar muomalaga kiritiladi.

Inson o'zi va umuman dunyo haqida o'ylar ekan, odatda muayyan narsalar va ayrim tabiiy hodisalar bilan ish ko'radi. Ayni vaqtda u o'zini qurshagan dunyoni sinchiklab o'rganish va uning butun rang-barangligini tushunib etish uchun muayyan tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladigan qandaydir asosning shakl-shubhasiz mavjudligini qayd etadi. Falsafa tarixidan biz bunday asos sifatida, masalan, Suqrot dan oldingi qadimgi yunon faylasuflarida tabiat elementlari, o'rta asrlar falsafasida Xudo, Dekartda: «Men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan ongli inson amal qilganini ko'ramiz.

Ammo inson bilishning bu birinchi bosqichida to'xtab qolmagan va o'zini qurshagan borliqning ko'p sonli turli-tuman holatlari orasida qolgan barcha narsalardan sezilarli darajada farq qiladigan narsalarni, borliqning ayni shu shakli voqelikning boshqa shakllari va holatlaridan nima bilan farq qilishini aniqlashga harakat qilgan. Bugungi kunda insoniyat borliqning ko'p sonli turli-tuman shakllaridan ularning ayniqsa aniq bo'lgan bir nechtasini farqlash imkonini beradigan tajriba va bilim to'pladi.

Borliq shakllari. Inson barcha jonli narsalar jonsiz narsalardan butunlay farq qilishiga qadimdayoq e'tibor bergan, lekin buni ancha keyin tushunib etgan. Jonli narsalar dunyosida inson alohida o'rin egallaydi. U barcha jonli narsalardan butunlay farq qiladi. Insonning bu asosiy farqi uning ongida, ideal obrazlar bilan ish ko'rish, ya'ni abstrakt fikrlash va o'zini fikrlovchi jonlot sifatida anglash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

SHunday qilib, borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. Borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq va inson borlig'i kabilardir. So'nggi yillarda virtual borliq shakli haqida fikr yuritilmoqda. Borliqning bu umumiy shakllari o'ziga xos xususiyatga, o'zining betakror mohiyatiga egadir. Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko'rib chiqamiz, zero u hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Tabiat borlig'i birlamchi (ya'ni inson va uning faoliyatidan qat'i nazar mavjud bo'lgan narsalar va jarayonlar borlig'i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig'i) tabiat borlig'iga bo'linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig'i – bu butun tabiiy va sun'iy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (yulduzlar, sayyoralar, er, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgdagi aks va sh.k.)dir. Birlamchi tabiat borlig'i ikki darajani o'z ichiga oladi.

Birlamchi daraja jonli ruhsiz jismlardan, ya'ni ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin onga ega bo'lmagan

barcha narsalar, ya'ni sayyoramiz hayvonot va o'simliklar dunyosini o'z ichiga olgan butun biosferadan iborat.

Ikkinchi daraja – bu inson va inson ongining borlig'i bo'lib, bu inson yaratgan yoki o'zgartirgan tabiatdir. Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkilamchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog'liq. Bir tomondan, ikkilamchi tabiatda birlamchi tabiat materiali, boshqacha aytganda ob'ektiv birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o'z ifodasini topgan. Ikkilamchi tabiat – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, ma'rifatli borliq, moddiy va ma'naviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Inson borlig'ining tahlilida uning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig'ini farqlash o'rinli bo'ladi.

Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Ma'naviy borliq sub'ektiv individuallashgan va ob'ektiv (noindividual) ma'naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashgan ma'naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi, u onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko'ra, ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor ma'noda esa u tafakkurdir. Ong – inson bosh miyasining dunyo borlig'ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati. U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar, andozalarning ko'rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo'lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. SHaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o'z-o'zini anglashi, ya'ni o'z tanasi, fikrlari va tuyg'ularini, o'zining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini va o'zining jamiyatdagi o'rnini anglab etishi, ya'ni o'zini o'zi bilishdir. O'zlikni anglash – bu ongimizning o'ziga xos asosidir.

Individual ong o'zining o'limga mahkumligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongining fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

Ijtimoiy borliq ayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning a'zosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Virtual borliq texnologiyasi zamirida birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida dunyolar modelini yaratish mumkin, degan g'oya yotadi. Virtual (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) – narsalar va hodisalarning vaqt va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o'laroq, ob'ektiv narsalar yoki sub'ektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi.

«Virtual borliq» atamasi 1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o'ylab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi. «Virtual borliq» atamasi muomalaga amerikalik kinematografchilar tomonidan kiritilgan. Ular muayyan sabablarga ko'ra tabiiy yo'l bilan amalga oshirib bo'lmaydigan xayoliy imkoniyatlarni belgili-grafik shaklda sun'iy amalga oshirish mumkinligi haqidagi kinolentani shu nom bilan chiqarganlar.

Virtual borliq - inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Bunda ob'ektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rni maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. SHunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. Virtual olam – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar ma'naviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir.

Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tuyg'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas, balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho'milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo'luvchi his-tuyg'ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog'liq bo'ladi. Virtual tarvuz haqiqiy tarvuzdan shirin emas, virtual kolbasa haqiqiy kolbasa o'rni bosa olmaydi va h.k.

Virtual borliqni odamlar yaratadi. SHu bois virtual borliqda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, virtual borliq ong, ong osti sohasi va fantaziya chig'irig'idan o'tuvchi fizik borliqdan shakllanadi. Virtual borliq ob'ektiv tarzda, ya'ni inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo'ladi. Ayni vaqtda, u inson ongining mahsulidir. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat'iy nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta'sir ko'rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Bugungi kunda virtual borliq inson madaniy faoliyatining turli sohalarida qo'llanilmoqda. Virtual borliqdan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda – fizikada suyuqlik va gazlar dinamikasini modellashtirishda, kimyoda kimyoviy reaksiyalar modelini tuzishda, geologiya va geografiya fanlarida foydalanilmoqda.

Muhandislik sohasida, ayniqsa, xavfli sharoitlarda: ochiq kosmosda, dengiz va okeanlarning chuqur joylarida, yadro muhandisligida robotlarni masofadan turib boshqarishda virtual borliq keng qo'llanilmoqda. Muhandislik dizaynini avtomatlashtirish jarayonida virtual borliq texnologiyasi ayniqsa qo'l kelmoqda. Kompyuter dizayni va uning ajralmas hamrohi – kompyuter ishlab chiqarishi raketalar va samolyotlar, avtomobillar katta binolar konstruksiyalarini sinovdan o'tkazishda yagona jarayonga birlashtirildi.

Virtual borliq texnologiyasidan harbiylar ham keng foydalanmoqdalar. Masalan, AQSH armiyasida harbiy xizmatchilarda merganlik ko'nikmalarini shakllantirishda imitatorlardan, jang sharoitida tez va to'g'ri qarorlar qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish uchun esa harbiy doktorlardan foydalaniladi. Juda qimmatga tushadigan va atrof muhitga katta zarar etkazadigan harbiy mashqlar imitatsiya qilinmoqda. Tank qismlarida tankdan o'q uzishni hamda tank jangida askarlar va ofitserlarning shaxsiy ishtirokini imitatsiya qiluvchi harbiy o'yinlardan foydalanilmoqda. Loyihalashtirilgan, lekin hali yasalmagan qurol-aslaha turlari sinovdan o'tkazilmoqda. Harbiylar olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va ularga baho berish uchun ham kompyuter imitatsiyasidan foydalanmoqdalar.

Ta'lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. YAqinda virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish konsepsiyasi taklif qilindi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob

javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko‘zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko‘chirishi mumkin.

Virtual muzey konsepsiyasi bir qadar boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan eksponatni uning tabiiy, uch o‘lchovli ko‘rinishida ko‘rish imkonini beradi. Ammo bu tasviriy echish qobiliyati ancha yuqori bo‘lgan displeylarni taqozo etadi.

SHunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo‘lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

YAngi axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga intilish bizga rivojlangan jamiyatlarda tobora katta rol o‘ynayotgan yangi tajribaning cheksiz imkoniyatlarini qo‘lga kiritish imkonini beradi, degan umid bilan bog‘liqdir. Virtual borliq tizimlari bu tajribadan va insonning «yangi o‘ziga xos xususiyati»dan foydalanish imkonini amalda ta‘minlaydi. Inson faqat o‘z tasavvuri bilan cheklanadigan sun‘iy tarzda yaratiluvchi virtual olamlar orasida yashay boshlaydi. Bunday dunyoni yaratish mumkinmi? Biz o‘zimizda kiborglarni kashf etamizmi yoki faqat ongning kompyuterlar modellashtiruvchi muhit doirasidagi hozircha ifodalash mumkin bo‘lmagan holatlarining tajribasini - buni kelajak ko‘rsatadi.

Bu yaqinlashayotgan va kompyuter ekranlari yorug‘i bilan o‘ziga chorlayotgan holatlarni qanday baholash hamda tavsiflash mumkin? Hozirgi zamon odamining haqiqiy bo‘lmagan, g‘ayriinsoniy zombi holatidagi mavjudligi borliqni inkor etish demakdir. U shaklan boshqacha borliq, mazmunan esa yo‘qlik sifatida amal qiladi..

Borliqning yuqorida sanab o‘tilgan turli shakllari bugungi kunda fanga aniq ma‘lum bo‘lgan, kuzatish, o‘rganish, tahlil, nazorat va hokazolar predmeti bo‘lishi mumkin bo‘lgan barcha narsalarni o‘z ichiga oladi. Ayni vaqtda dunyo fan va inson aqli anglab etmagan jumboqlar va mo‘jizalarga to‘ladir. Ammo bu hol borliq haqidagi hozirgi tasavvurlar o‘z kuchini yo‘qotadigan qandaydir o‘zga dunyolar mavjudligidan dalolat beradi, deb aytish uchun etarli asoslar mavjud emas.

Xullas, «borliq» kategoriyasi o‘ta umumiy falsafiy abstraksiya bo‘lib, u turli-tuman tabiat hodisalari va jarayonlarini, odamlar jamoalari va ayrim kishilarni, ijtimoiy institutlarni, inson ongining darajalari, shakllari va holatlarini mavjudlik belgisiga ko‘ra birlashtiradi. Garchi bu hodisalar va jarayonlar borliqning turli sohalariga taalluqli bo‘lsa-da, ularning barchasini umumiy asos birlashtiradi. Ammo cheksiz darajada rang-barang dunyoning yagonaligi to‘g‘risida so‘z yuritish mumkinmi? Bu savolga «ha» deb javob berish orqali biz butun borliqning umumiy asosi haqida tasavvur hosil qilamiz. Bu haqda quyida so‘z yuritiladi.

Olamning paydo bo‘lishi va evolyusiyasi. Notirik tabiat o‘z shakllari va holatlarining son-sanoqsizligi va rang-barangligi bilan aqlni lol qoldiradi. U turli jismlar, predmetlar, zarralar, gazlar, maydonlar, xossalar, hodisalar ko‘rinishida amal qilar ekan, muttasil harakat va o‘zgarishlar jarayonini boshdan kechiradi.

Dunyoning paydo bo‘lishi va evolyusiyasi haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar so‘nggi 400 yil ichida vujudga keldi, galaktikalar va ularning to‘dalari, makro va mikro-dunyoning hayratomuz rang-barangligi haqida odamlar XX asrdagina xabar topdilar. Olamning cheksiz bo‘shlig‘i qarshisida bizning dunyo haqidagi tasavvurlarimiz hozir ham dengizdan bir tomchi bo‘lib tuyuladi. Lekin, shunga qaramay, bugungi kunda biz bilgan va tushungan narsalar butun Olam va uning ayrim qismlari evolyusiyasi va muttasil o‘zgaruvchanligi haqida ancha asosli xulosa chiqarish imkonini beradi. Boshqacha aytganda, dunyo u yoki bu bosqichda ma‘lum narsalar vujudga kelib, o‘z borlig‘ini kasb etadigan va qachondir yo‘q bo‘ladigan, ya‘ni o‘zining avvalgi borlig‘ini yo‘qotib, modda va energiyaning saqlanish qonuniga binoan boshqa narsaga aylanadigan muttasil davom etuvchi jarayondir.

Notirik tabiatning hozirda mavjud bo‘lgan butun rang-barangligi o‘z asosiga ega, ya‘ni u qachondir vujudga kelgan. Bu fikrni kengayib borayotgan Olam haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar ham tasdiqlaydi. Biroq, olimlar fikriga ko‘ra, biz yashayotgan Olam tarixi boshlanishiga asos bo‘lgan Katta portlash nazariyasi dunyoning mohiyati va uning tuzilishi xususida yangi va yangi masalalarni kun tartibiga qo‘ymoqda. Tabiiy fanlarning ma‘lumotlari

taxminan 15 milliard yil muqaddam ayrim osmon jismlari mavjud bo'lmagani, bizning Olam deyarli bir jinsli kengayib borayotgan plazmadan tashkil topganidan dalolat beradi. Endilikda bir-biridan uzoqlashayotgan galaktikalar tarkibiga kiruvchi yulduzlar, sayyoralar, asteroidlar va boshqa ko'plab kosmik jismlar mavjud bo'lib, bu galaktikalarning to'dalarida vaqti-vaqti bilan fanga ma'lum bo'lmagan sabablarga ko'ra ulkan tadrijiy va inqilobiy o'zgarishlar yuz beradi.

Er tarixi. Ilmiy tasavvurlarga ko'ra biz yashayotgan sayyora taxminan 4,5 milliard yil muqaddam ilk quyosh sistemasida sochilib yotgan gazzimon-changsimon moddadan paydo bo'lgan, muayyan moddiy jism sifatida o'z borlig'ini kasb etgan, oradan yana bir milliard yilcha vaqt o'tgach, Erning geologik tarixi boshlangan. Hozirgi zamon fani aniqlagan eng qadimgi tog' jinslarining yoshi shundan dalolat beradi. SHunday qilib, Er jonsiz tabiatining moddiy dunyosi o'zining aniq geologik yil hisobiga ega va uning borlig'i sayyoramizning umumiy evolyusion jarayonlari bilan bog'liq. Erning tabiiy kosmik jism sifatidagi evolyusiyasini esa nafaqat tog' jinslari yoki qit'alar tarixi, balki minerallar, foydali qazilmalar, keyinroq esa – oliy shakllar darajasigacha rivojlangan jonli mavjudodlarning paydo bo'lishi ham tasdiqlaydi.

Insonning paydo bo'lishi va evolyusiyasi. Inson faol asos sifatida o'z shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridanoq o'zini qurshagan muhitga o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsata boshladi. Arxeologik qazishlarning natijalari va antropologik tadqiqotlar «aqli odam» mehnat qurollari yasab, nafaqat tabiat va uning predmetlaridan foydalangan, balki uni o'z manfaatlari yo'lida o'zgartirishga harakat qilganligi 2-4 million yil muqaddam yuz berganini ko'rsatadi. Inson o'zini qurshagan dunyoga bungacha tabiatda mavjud bo'lmagan predmetlarni olib kira boshladi. Avvaliga bu mehnat, ro'zg'or va turar joy predmetlari edi. So'ngra ariqlar, to'g'onlar, binolar, inshootlar va inson faoliyatining shunga o'xshash natijalari paydo bo'ldi.

Endilikda, uchinchi ming yillikda inson butun sayyora bo'ylab joylashib, o'zining o'zgartiruvchi imkoniyatlarini ko'p karra ko'paytirib, tabiatda ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan yangi narsalar va hodisalarning katta bir dunyosini yaratdi. U shiddat bilan, shaharlar va aholi yashaydigan joylar, sanoat korxonalari va texnik qurilmalar, yo'llar, mashinalar, aerodromlar va shu kabilardan iborat infratuzilma tarmog'ini yaratib, Erning tabiiy shakl-shamoyilini tanib bo'lmaydigan darajada o'zgartirdi. Bularning barchasi ham jonsiz tabiatdir, ammo inson tomonidan yaratilgani bois, u tabiiy emas, balki sun'iy xususiyat kasb etadi. SHu bois, u tadrijiy rivojlanadigan, insonning xohish-istagi va aralashuvidan qat'iy nazar mavjud bo'lgan «birlamchi» tabiatdan farqli o'laroq, «ikkilamchi tabiat» sifatida talqin qilinadi.

«Ikkilamchi tabiat». Inson yaratgan narsalar borlig'i ko'p jihatdan insonning o'z borlig'i bilan bog'lanadi, zero u bunyod etgan «ikkilamchi tabiat» avvalo uning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. SHu sababli «ikkilamchi tabiat»ning aksariyat predmetlari borlig'i odamzot borlig'i kabi o'tkinchidir. Umuminsoniy ahamiyat kasb etadigan muhim asarlar, odamlarning ko'plab avlodlari uchun qimmatli bo'lgan moddiy madaniyat mahsullarigina o'z borlig'ini ma'lum darajada uzaytirish imkoniyatiga egadir.

Ammo tarix «birlamchi tabiat»ga xos bo'lgan vayronkor jarayonlar parchalanish, emirilish, oksidlanish va sh.k., shuningdek tez-tez takrorlanib turadigan tabiiy ofatlar va ijtimoiy tangliklar bu oz sonli imkoniyatni yanada kamaytiradi. SHunga qaramay insonning yangi narsalar yaratish jarayoni ularning yo'q bo'lish jarayonidan ildamroq kechmoqda. SHuningdek, kuni bitgan eski narsalar o'zining avvalgi borlig'ini yo'qotib, asosan chiqindi, axlatga va tabiiy muhitga yot bo'lgan o'zga lash-lushlarga aylanadi.

Pirovardda sun'iy muhit tinimsiz yangilanib, hajman ko'payadi va kengayadi, tabiiy muhitni chetga chiqarib, uning o'rnini egallay boshlaydi. Erda odamlar soni o'sgani sari bu jarayon tobora faollashib boradi.

Ammo Er, ayniqsa uning inson yashashi uchun yaroqli hududlari sayyoraning olti milliarddan ortiq aholisi uchun torlik qilmoqda. Holbuki, ko'rsatilgan vaziyatga qaramay, Er aholisi soni jadal sur'atlarda o'sishda davom etmoqda. Bu nomutanosiblik so'nggi vaqtda «birlamchi» va o'ta kattalashgan «ikkilamchi» tabiat o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyatni yanada kuchaytirmoqda.

Substansiya tushunchasining mohiyati. Falsafa tarixida o'zining mavjudligi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj bo'lmagan birinchi asosni ifodalash uchun «substansiya» (lot. substantia – mohiyat, asos) kategoriyasi qo'llaniladi. Ilk falsafiy yo'nalishlarning vakillari barcha narsalar asosini tashkil etuvchi moddani birinchi asos sifatida tushunganlar. Odatda, bunday asos sifatida o'sha davrda umumiy e'tirof etilgan birinchi stixiyalar: er, suv, havo, olov yoki fikriy konstruksiyalar, «birinchi g'ishtarlar» - apeyron, atomlar qaralgan. «Avesto»da birlamchi substansiya olov deb atalgan. Keyinchalik substansiya kategoriyasi o'zgarimas, nisbatan barqaror va hech narsa bilan bog'liq bo'lmagan holda mavjud o'ta keng asosga aylandi. Inson idrok etadigan dunyoning butun rang-barangligi va o'zgaruvchanligi substansiya bilan bog'lana boshladi. Bunday asoslar sifatida falsafada asosan materiya, Xudo, ong, g'oya, flogiston, efir va shu kabilar amal qilgan.

«Substansiya» tushunchasi o'z-o'zini to'liq belgilovchi borliqni ifodalashga xizmat qiladi. Substansiya kategoriyasida o'zini asoslash uchun boshqa hech narsani talab qilmaydigan negiz, birinchi asos g'oyasi mujassamlashgan. Niderland faylasufi Benedikt Spinoza (1632-1677) buni «causa sui» – «o'z-o'zining sababchisi» iborasida juda to'g'ri ifodalagan. Substansiya deganda u o'z holicha mavjud bo'lgan va o'zi orqali zohir bo'lgan, ya'ni o'zining mavjudligi uchun boshqa narsaga muhtoj bo'lmagan narsani tushungan. Bunda bir tomondan, substansiya materiya sifatida tushuniladi, boshqa tomondan – u o'zining barcha shakllari sababi va «sub'ekti» sifatida amal qiladi. Bu B.Spinozani substansiyani bir vaqtning o'zida ham tabiat, ham Xudo sifatida ta'riflagani va bu ikki tushunchani tenglashtirishganidan dalolatdir. B.Spinoza Xudoni tabiatga butunlay singdirib yuborgan, uni tabiiylashtirishga va ilohiy mazmundan ajratishga harakat qilgan. Uning panteizmi shundan iborat bo'lgan.

B.Spinoza ilgari surgan substansiyani tabiiylashtirish g'oyasini Golbax izchil rivojlantirdi. U barcha substansiyali narsalarni tabiatga va faqat tabiatga bog'ladi. «Tabiat hamma narsaning sababchisidir; u abadiy mavjuddir; tabiat o'z-o'zining sababchisidir...». «Tabiat qandaydir buyum emas; u doim o'z holicha mavjud bo'lgan; hamma narsa uning bag'rida vujudga keladi; u barcha narsalar bilan ta'minlangan ulkan ustaxonadir...»³⁵. SHU ma'noda tabiat ham, substansiya ham sirtidan hech qanday turtkiga muhtoj emas. Leybnits esa: «Har qanday haqiqiy substansiya faqat va faqat ta'sir ko'rsatadi»³⁶, deganida haq bo'lgan.

Modomiki, substansiya hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zi uchun boshqa hech qanday asos yoki shartni nazarda tutmaydigan birinchi sabab ekan, u o'ziga bog'liq bo'lmagan holda mavjud har qanday narsaning mavjud bo'lish imkoniyatini istisno etadi. Substansiya xoh Xudo, xoh g'oya, o'zlik, ruh yoki ekzistensiya bo'lsin – yagonadir! «Substansiya» tushunchasi ko'plikda qo'llanilishi mumkin emas. Uning ko'pligi haqidagi g'oya mazkur tushunchaning ta'rifiga zid, chunki mazkur maqomga da'vogar ikki yoki bir necha narsa mavjud bo'lgan taqdirda, ularning birontasi ham substansiya hisoblanmaydi. Substansiyalilik paradoksi ana shundan iborat.

Alximiklar mazkur atamani ko'plikda qo'llab, «substansiyali shakllar», «substansiyaga xos sifatlar» to'g'risida so'z yuritganda, unga qo'pol fizik ma'no yuklaganlar. Ayni holda substansiya moddaga tenglashtirilgan. Ular substansiyaning xossa va shakllari o'zgarimas, lekin tegishli ta'sirlar natijasida bir-biriga aylanishi mumkin, degan noto'g'ri xulosaga kelganlar.

Substansiyaning o'z-o'zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo'ladi.

Substansiya g'oyasidan turli falsafiy ta'limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o'zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

Monizm. Dunyoning narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta'limot «monizm» (yunon. monos – bitta, yagona) deb ataladi. Dunyoning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar, shuningdek birinchi asos muammosiga nisbatan falsafa tarixidagi eng salmoqli yondashuvlar kurashi nuqtai nazaridan substansiya tabiatini

³⁵ Гольбах // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 246.

³⁶ Лейбниц Г. // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 548.

tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizmni qayd etish lozim.

Materialistik monizm dunyo yagona, uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zamirida ayni shu moddiylik yotadi, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyalarda olam ruh, ong va ideallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o'ta rivojlangan ko'rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz.

Idealistik monizm esa, materiyani har qanday borliqning boqiy mavjudligi, yo'q bo'lmasligi va birinchi asosiga ega bo'lgan qandaydir ideal narsaning mahsuli deb hisoblaydi. Bunda ob'ektiv-idealistik monizmni (masalan, Platonda – bu o'lmas g'oyalar, zardo'shtiylikda olov, o'rta asr falsafasida – Xudo, Gegelda – yaratilmaydigan va o'z-o'zidan rivojlanadigan «mutlaq g'oya») va sub'ektiv-idealistik monizmni (masalan, borliqning barcha jismoniy va ruhiy holatlarini «neytral» asosdan – dunyoning qandaydir mavhum konstruksiyalari, «elementlari»dan keltirib chiqargan Max) farqlash mumkin.

Dualizm birinchi asos sifatida ikkita substansiya tan olingan falsafiy yondashuv (lot. dualis – ikki yoqlama). Nemis faylasufi X.Volf XVIII asr boshida «dualizm» atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g'oyalar va aql-idrokning alohida o'rnini aniqlashga harakat qilgan. X.Volfning falsafaga oid qo'llanmalari barcha o'quv yurtlarida o'qitilgan va eskirgan (sxolastik) jihatlarni siqib chiqargan. Ular universitet ta'limining asosiy manbalari sifatida amal qila boshlagan.

Falsafa tarixida Rene Dekart dualizmning yorqin vakili sifatida o'rin oldi. R.Dekartning radikal mexanitsizmi uni materiyaning butunlay ruhsizligi haqidagi yondashuvga olib keldi. R.Dekart nazarida, moddiy jismoniy substansiya o'z atributi sifatida uzunlik, kenglik va chuqurlik ko'lamigagina ega. U mutlaq bo'shliqni istisno etadi, harakatlanish, ya'ni jismoniy zarralarni bo'lish, joydan-joyga ko'chirish va o'zgartirish qobiliyatiga ega.

Ma'naviy hayot faylasuf nazarida moddiy hayotdan alohida, o'zining bilish va fikrlash faoliyati, intellektual intuitsiya va deduksiya kabi o'ziga xos ko'rinishlarida namoyon bo'ldi. U ruhiy substansiyaning butunlay jisimsizligini e'tirof etdi. Garchi R.Dekart yangi falsafa va fan asoschilaridan biri bo'lsa-da, uning g'oyalarida o'rta asr falsafasidan meros qolgan «substansiya» atamasining alohida narsani tushunish uchun qo'llanilishiga, shuningdek, u ikki muhim - universal va cheksiz substansiya – fikrlash va ko'lamni alohida erkin maqomga ega, deb e'lon qilganiga duch kelish mumkin. R.Dekartning «cogio ergo sum» – «men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan iborasi falsafiy tafakkurni barcha narsalarning negizi sifatida tan olganligidan dalolat beradi. R.Dekart fikrlovchi substansiyaning uzviyligini va har bir «Men», ya'ni aqli jonzotga bevosita, ko'lamli substansiya esa – bilvosita ochiqqligini isbotladi. Ajralmas substansiya (aql) metafizikaning o'rganish predmetini, ajraluvchi substansiya (ko'lam) esa fizika predmetini tashkil etadi.

Ikki asos, aytaylik, muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va zaruriyatning teng huquqliligi g'oyasi ilgari surilgan har qanday falsafiy nazariya dualistik nazariya sifatida amal qilgan.

Ikki substansiya – ma'naviy va moddiy substansiyalarni farqlash, bu mantiqiy nuqtai nazardan noto'g'ri va ratsional ma'noda juda ko'p qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Fikrlash va ko'lamga ikki substansiya tarzida, ya'ni bir-biriga bog'liq bo'lmagan mustaqil asoslar sifatida yondashilganida, «ruh» va «tana» o'z harakatlarida qanday uyg'unlashishi, umuman, «tana» qanday qilib fikrlash qobiliyatini kasb etishi mumkinligini tushunish qiyin. Mohiyat-e'tiboriga ko'ra, substansiya butun mavjudot asosi, hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zini namoyon qilish uchun hech narsaga muhtoj bo'lmagan yagona birinchi asos sifatida e'tirof etilgan.

Fransuz materialist faylasufi J.Lametri (1709-1751) o'zining «Ruhning tabiiy tarixi» deb nomlangan asarida dualizmni inkor qiladi. U o'zida tajriba o'tkazgan, xususan, bezgak kasalligiga chalingach, uning kechishini kuzatgan, pirovardida, insonning ruhiy holati uning jismoniy vujudiga bog'liq, degan xulosaga kelgan. J.Lametri monistik-materializmni himoya

qilib, cheksiz takomillashuvchi yagona moddiy substansiya mavjud, degan g'oyani ilgari surgan. Substansiyaga xos sezish va fikrlash qobiliyati vujudli jismlarda mavjud bo'ladi. Sezish va fikrlash qobiliyatining o'zi tashqi jismlarning miyaga ta'siri bilan bog'liq. SHu sababli aynan tashqi dunyo insonning «miya ekrani»da aks etadi, tana ehtiyojlari esa, J.Lametrining fikriga ko'ra, «aql mezoni» sifatida amal qiladi.

Plyuralizm dunyoning negizida ikkita emas, balki undan ko'proq mohiyat borligini tan oluvchi ta'limotdir. «Plyuralizm» (lot. – ko'plik, ko'p xillik, ko'p sonlik) atamasini ham X.Volf 1712 yilda taklif qilgan. Bu tushuncha ontologiyada ayniqsa, jiddiy qiyinchiliklar tug'dirgan. CHunki ayni shu ta'limotda borliqning ko'p sonli mustaqil va o'zaro bog'lanmaydigan asoslari ilgari surilgan.

Leybnitsning monadalar haqidagi ta'limoti (monadologiya) plyuralizmning klassik ko'rinishi hisoblanadi. Ushbu ta'limotga ko'ra, dunyo son-sanoqsiz ruhiy substansiyalardan tashkil topadi. Ammo, plyuralistik yondashuvning bundan oldinroq ilgari surilgan ko'rinishlari ham mavjud. Masalan, Empedokl yaratgan dunyoning to'rt asosi haqidagi ta'limot plyuralistik ontologiyaning turlaridan biri sifatida amal qiladi.

Ba'zan plyuralizmga mustaqil ta'limot sifatida emas, balki dualizmning o'zgargan ko'rinishi sifatida qaraladi. Lekin plyuralistlar o'z nazariyasining asosiy vazifasini dualistik munozaralarda echimini topmagan ruh va tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilik masalasidan farq qiladi, deb biladilar.

Substansiyani barcha o'zgarishlar va o'z-o'zining sababchisi -causa sui sifatida tushunish I.Kant tomonidan qabul qilinib, yuksak baholangan. U substansiyani «hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o'zgarmas asos», deb ta'riflagan. Uningcha, substansiya har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir. U barqaror holatda bo'ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o'zgarish uning modusi, ya'ni o'zgarmas narsaning mavjudlik usuli sifatida qaralishi mumkin.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o'zaro ta'sir sifatida tushuniladi. CHunki aynan o'zaro ta'sir dunyo yaralishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning o'z-o'zini yakuni (causa finalis) hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai nazaridan o'rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o'zaro ta'sirlar nuqtai nazaridan yoritish, demakdir. SHu ma'noda, substansiyani ichki birlik nuqtai nazaridan, uning cheksiz va rang-barang o'zgarishlaridan qat'iy nazar, qaraladigan ob'ektiv borliq sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo'q bo'luvchi tafovut va qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan yondashiladigan materiya sifatida ta'riflash mumkin.

SHunday qilib, **substansiyaning asosiy xususiyatlari** qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'z-o'zini belgilash (o'z-o'zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo'q qilib bo'lmaydi);

- universallik (hech narsaga bog'liq bo'lmagan, barqaror, o'zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);

- kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog'liqligini o'z ichiga oladi);

- yagonalik (birinchi negizning yagonaligini nazarda tutadi);

- yaxlitlik (mohiyat va mavjudlikning birligini ko'rsatadi).

Xo'sh, ana shu xususiyatlar nuqtai nazaridan hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasi o'z o'rniga egami?

Avvalo, ta'kidlash lozimki, substansiya kategoriyasi hozir ham ko'p jihatdan diqqatga sazovor. Birinchidan, bu barcha hodisa va jarayonlarning sababiy belgilanganligi g'oyasini namoyon qiladi. Substansiya bunda barcha mavjud narsalarning birinchi sababi sifatida amal qiladi. Ikkinchidan, u universiumning ontologik mazmunini muayyanlashtirish talabidir. U barcha o'zgarishlarni belgilovchi o'zaro ta'sirning yangi turlarini izlash va maydonning yagona fizik nazariyasini tuzishga yo'naltiradi. Uchinchidan, substansiya o'zining rang-barang ko'rinishlari darajasida uning rivojlanishi nuqtai nazaridan olingan hamda o'ziga xos bo'lgan

butun evolyusion imkoniyatlarni ishga solib, harakatlanayotgan materiya sifatida tushunilishi lozim. To'rtinchidan, substansiya kategoriyasiga murojaat etish materiya va ongning mutlaqo qarama-qarshiligi to'g'risidagi masalani kun tartibidan chiqarish imkonini beradi.

Substansiya masalasi biron-bir faylasuf e'tiboridan chetda qolishi mumkin emas, chunki uning har qanday mulohazalari, ular qaysi mavzuga tegishli bo'lmasin, go'yoki «havoda muallaq osilib qoladi», zero har doim mulohaza qilinayotgan narsaning eng katta asoslari haqidagi masala yuzaga keladi. Masalan, bir qarashda dunyoning zamirida nima yotishini aniqlashdan uzoq bo'lib tuyuladigan axloq mavzusini olaylik. Axloq individual ong bilan ham, ijtimoiy ong bilan ham bevosita bog'liq bo'lib, faqat ularga bog'lab o'rganilishi mumkin. Ammo ongning kelib chiqishi haqidagi masala falsafa tarixida har xil hal qilinadi. Xususan, diniy falsafa vakili uchun axloqning ham, ongning ham manbai va birinchi asosi Xudo hisoblanadi, ayni vaqtda ateist uchun bu masala butunlay boshqacha echimga ega bo'ladi.

Falsafa tarixida ob'ektiv dunyoning butun rang-barangligi qandaydir pirovard, eng katta asosga umuman olganda qanday bog'langaniga nazar tashlaydigan bo'lsak, tabiatan har xil bo'lgan va bir-biriga mutlaqo bog'lanmaydigan ikki shunday asos: materiya va onnga duch kelamiz.

Ko'rsatilgan asoslar ham, ularning o'zaro aloqasi masalasi ham doimo qizg'in bahslarga sabab bo'lgan, moddiy (tabiiy) va ideal (ma'naviy) narsalar va hodisalarning o'zaro nisbati muammosi esa deyarli har bir ta'limotda bevosita yoki bilvosita ilgari suriladi.

Substrat borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi. Falsafada «Substansiya» kategoriyasi «substrat» (lot. – to'shama, negiz) tushunchasiga yaqin turadi, deb qaraladi. Qadimgi atomistik ta'limotlarda atomlar ana shunday asos hisoblangan. Har qanday substrat muayyan vujudga kelish jarayonining o'ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Hozirgi talqinda, muayyan fizik jarayonlarning substrati sifatida elementar zarralar va fundamental (kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion) o'zaro ta'sirlar amal qiladi. Turli moddalarning hosil bo'lish va o'zgarish jarayonlarida o'zining barqaror holatini saqlab qoluvchi atomlar kimyoviy jarayonlarning substrati sifatida namoyon bo'ladi. Elementar «hayot birliklari» sifatida amal qiluvchi nuklein kislotalar (DNK va RNK) va oqsil moddalarining molekulari biologik jarayonlar substrati bo'lib xizmat qiladi. Barcha ijtimoiy o'zgarishlar zamirida maqsadga muvofiq faoliyati mavjud bo'lgan inson ijtimoiy hayot substrati hisoblanadi.

Falsafada materiya tushunchasining vujudga kelishi. Materiya» tushunchasi qadimgi mutafakkirlar bizni qurshagan dunyoning barcha rang-barang narsalarni yaratib va yo'q qilib bo'lmaydigan, odamlarga ham, xudolarga ham bog'liq bo'lmagan umumiy va yagona «birinchi asos»dan kelib chiqqani haqidagi g'oyani ilgari surgan paytdan e'tiboran falsafiy kategoriya sifatida ishlatila boshlagan. Bu «birinchi asos»ni ular barcha narsalarni yaratish uchun asosiy material bo'lib xizmat qiluvchi qandaydir modda sifatida tasavvur qilgan. Ayni shu material materiya deb atalgan.

«Materiya» atamasi lotincha materia so'zidan kelib chiqqan bo'lib, modda degan ma'noni anglatadi. SHunga qaramay, falsafa tarixida «materiya» tushunchasining mazmuni bir necha marta o'zgargan, tabiatshunoslikning va falsafaning rivojlanishiga muvofiq rivojlangan.

Qadimgi yunon falsafasida materiyaning etimologik talqinidan keng foydalanilgan. «Materiya» tushunchasini asosiy falsafiy kategoriya sifatida ilk bor Platon ishlatgan. U hyle atamasini muomalaga kiritgan va u bilan kattaligi va shakl-shamoyili har xil jismlar paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladigan sifatlardan mahrum substrat (material)ni ifodalagan. Platon talqinida materiya shaklsiz va nomuayyan bo'lib, har qanday geometrik shakl ko'rinishini kasb etishi mumkin bo'lgan makon bilan tenglashtiriladi.

Darhaqiqat, hamma narsalarning asosi bo'lgan birinchi modda haqidagi tasavvur materiya bilan bog'langan. Materiya yuzaga keluvchi hamma narsalarning substrati sifatida namoyon bo'lgan.

Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.

I - bosqich Antik davrda materiya birlamchi material (suv, olov, atom va sh.k.) sifatida talqin qilinadi va «dastlabki stixiyali materializm»deb ataladi. Ushbu materializm o'z

rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarining cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o'ziga xos narsadan izlaydi (xuddi Fales bu asosni suv deb izohlaganidek).

Antik qarashlarga ko'ra materiya – jismlar va narsalarning o'zagini belgilovchi birlamchi materialdir. Masalan, qadimgi yunon faylasufi Fales suv o'simliklar, hayvonlar va odamlarga zarurligini qayd etib, suvni barcha narsalar asosi deb e'lon qilgan. Geraklit quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olovni hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

Materiyaning birinchi konsepsiyasini miloddan avvalgi V asrda qadimgi atomistlar (Demokrit va boshqalar) taklif qilgan.

II - bosqich XVI-XVII asrlar metafizik materializmida materiya muayyan o'zgarmas xossalari yig'indisi sifatida tahlil qilingan. O'sha davrda materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o'zgarmas xossalari yig'indisi sifatidagi «modda» tushunchasi bilan ayniyashtirilgan. Masalan, ingliz materialistlari F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalari qatoriga ko'lamlilik, shakl, og'irlik va hokazolarni kiritgan. Ba'zan materiya tushunchasi bitta muayyan «birlamchi» xossa, masalan ko'lamlilik yoki massa bilan ayniyashtirilgan (R.Dekart, I.Nyuton).

III - bosqich XVIII-XIX asrlarda materiya inson sezgi a'zolari orqali idrok etishga qodir bo'lgan ob'ektiv borliq sifatida talqin qilingan. Bu davrda «materiya» tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar bilimning muayyan sohalarida aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojismlarning alohida xossasi – massa aniqlandi. U materiyaning eng muhim belgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi.

IV - bosqich Hozirgi zamon falsafasida materiya Ob'ektiv borliqni ifodalash uchun mo'ljallangan falsafiy kategoriya bo'lib, uni inson o'z sezgi a'zolari orqali idrok etadi, uni tushinishi mumkin va tushunishga harakat qiladi, lekin bunda u insondan qat'iy nazar mavjuddir. Bu davrda materiyaning tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o'ringa qo'yildi. Bu materiyaga narsalar va hodisalar butun rang-barangligining ichki yagonaligi zamirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida yondashuvdir. Bu esa materiyaga ob'ektiv borliq sifatida yondoshuv ifodasidir. XIX va XX asrlar chegarasida falsafa va tabiatshunoslikda yuzaga kelgan vaziyatni tahlil qilgan faylasuflar (ularni faqat sobiq marksizm vakillaridan iborat, deb tushunmaslik lozim), xususan, «materiya» tushunchasidan voz kechish yo'lidan emas, balki unga tabiatshunoslikdagi ixtirolarni umumlashtirish orqali chiqarilgan yangi xulosalarni kiritish yo'lidan borishni taklif qildilar. «Materiya» falsafiy kategoriyasining vazifasi amalda mavjud materiya turlarining butun cheksiz rang-barangligini qamrab olish va uni ong bilan bog'lash mumkin emasligiga urg'u berishdan iborat. Muammoga falsafiy munosabatni uning tabiiy-ilmiy talqinidan farqlash imkonini beruvchi mazkur yondashuv juda muhim ahamiyat kasb etadi, aks holda mazkur sohada tadqiqotlar va bilish imkoniyatlari doirasi asossiz ravishda torayadi. Bunga, masalan, neopozitivizm yo'nalishlaridan biri – lingvistik falsafada duch kelishimiz mumkin. Uning taniqli namoyandalari J.Mur, L.Vitgenshteyn va boshqalar hamonki «materiya» va «ong» kabi tushunchalarga ilmiy nuqtai nazardan aniq ta'rif berish mumkin emas ekan, ulardan voz kechish lozim, deb hisoblaydi.

Materiyaning tarkibiyligi g'oyasining ildizlari antik falsafaga, xususan, Demokrit, Epikur va Lukretsiy Karning atomistik ta'limotiga borib taqalsada, bu g'oya tabiatshunoslikning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi zamon falsafasida u ancha salmoqli va ilmiy asoslangan materiyaning tizimli tuzilishi konsepsiyasida mujassamlashgan.

Keyinchalik materiya haqidagi tasavvurlar asosan uning muayyan xossalari - massa, energiya, ko'lam bilan bog'langan va uning muayyan turlari - modda, atomlar, korpuskulalar va sh.k. bilan tenglashtirilgan.

Bu masalalarga nisbatan hozirgi yondashuvlar ancha o'zgaragan va materiya haqidagi tabiiy-ilmiy, masalan, fizik yoki kimyoviy tasavvurlar bilan bir qatorda uni anglab etishning falsafiy darajasini ham nazarda tutadi. Boshqa hozirgi falsafiy yo'nalishlarning aksariyatida bu tushunchalar faol qo'llaniladi va muhim metodologik rol o'ynaydi, xususan, uning

substansiyalilik, cheksizlik, yo‘q bo‘lmaslik, harakat, makon, vaqt kabi uzviy xossalari farqlanadi.

Materiyaning tuzilishiga nisbatan kim qanday yondashmasin, u bir qancha alohida va katta guruhlarga bo‘linadi. Zero, barcha moddiy ob‘ektlar tartibga solingan, izchil ichki tuzilishga ega.

Materiyaning tashkil topish darajalari. Materiyaning cheksizligini hozirgi zamon tabiatshunosligi ham tasdiqlaydi. Materiyaning notirik, tirik va ijtimoiy kabi tarkibiy darajalari farqlanadi. Ular borliqning asosiy shakllari bilan mos keladi. Bunda turli darajalar bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Ayni vaqtda ularning tarkibida muayyan ierarxiya va soddaroq shakllardan (jonsiz materiyadan) murakkabroq shakllar (jonli va ijtimoiy materiya) sari yuksalish kuzatiladiki, bugungi kunda ularning mavjudligi faqat sayyoramizga nisbatan o‘zining ilmiy tasdig‘ini topgan. Jonsiz tabiatning tuzilishi va rang-barangligi haqidagi tasavvurlar esa, mikro-, makro- va megadunyolarni qamrab olib, tinimsiz kengayib va teranlashib bormoqda.

XX asrda bu borada ayniqsa katta yutuqlarga erishildi. Asr boshida modda diskret zarralardan iborat qandaydir uzluksiz narsa sifatida, maydon esa uzluksiz moddiy muhit sifatida tushunilar edi. Endilikda, kvant fizikasi, nisbiylik nazariyasi va boshqa tabiiy-ilmiy g‘oyalarning rivojlanishi bilan modda va maydon o‘rtasidagi farq nisbiy tus oldi, kashf etilayotgan elementar zarralar esa o‘zining rang-barangligi bilan kishini hayratga solmoqda. Bu sohada echilmagan muammolar hali bisyor bo‘lsa-da, fan materiya tashkil topishining «subelementar» darajasini o‘rganib, elementar zarralarning yagona tabiatini tushinishda sezilarli darajada yutuqqa erishdi. Bu erda so‘nggi yillarda plazma, materiyaning alohida holati sifatidagi fizik bo‘shliq hodisalari va materiyaning cheksizligi haqidagi g‘oyani tasdiqlovchi boshqa jarayonlar kashf etildi va o‘rganilmoqda.

Hozirgi davrda materiyaning uch tarkibiy darajasi farqlanadi:

- mikroduyo – atomlar va elementar zarralar dunyosi. (bunda ...dan tashkil topadi» tamoyili amal qilmaydi)
- megadunyo – koinot dunyosi (sayyoralar, yulduzlar komplekslari, galaktikalar, megagalaktikalar);
- makroduyo – barqaror shakllar va insonga mos kattaliklar dunyosi (unga molekularning krisstallashgan komplekslari, organizmlar, organizmlarning hamjamiyatlari ham kiradi);

3 mavzu. **Olamning universal aloqalari va rivojlanish. Falsafaning qonun va kategoriyalari**

1. Ma‘ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vahti: 2 soat
Mashg‘ulot shakli	Ma‘ruza
Ma‘ruza rejasi	Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyusiyasi. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari.
Mashg‘ulotning maqsadi:	
Pedagogik vazifalar	O‘quv faoliyati natijalari:
Qonun tushunchasining tavsifi va uning turlari Qarama qarshiliklar birligi va kurashi qonuni Ayniyat va tafovut. Ziddiyatning turlari	Qonun va uning turlarining tahlili. Qarama qarshiliklar birligi, va boshqa qonunlarning o‘zaro faoliyati. Qonunlarning turlari, ayniyat, ziddiyat va tafovutning tushunilishi
Kategoriya tushunchasi va uning ta‘rifi Falsafa tarixida kategoriyalarga munosabat	Kategoriya va uning tushunchalari Kategoriyalarning falsafadagi o‘rni.
O‘qitish usullari va texnika	Ma‘ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.

O'qitish vositalari	Ma'ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
O'qitish shakllari	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash.
O'qitish shart-sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Kirish ma'ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
4- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Mavzu bayoni:

Axborot sivilizatsiyasi davriga qadam qo'yayotgan kishi uchun rivojlanayotgan dunyoning yaxlit nazariy obrazini yaratish – og'ir va mashaqqatli vazifa. Uni echishning falsafiy yo'li ikki yarim ming yil muqaddam boshlangan bo'lib, shundan beri o'tgan davr mobaynida rivojlanish falsafasi shakllangan va bosqichma-bosqich atroflicha ishlab chiqilgan. Falsafaning mazkur bo'limi rivojlanish muammosini turli nuqtai nazarlardan o'rganuvchi konsepsiyalarni o'z ichiga oladi. Ularning orasida dialektika, metafizika va sinergetika alohida o'rin egallaydi. Ularning ayniqsa keng e'tirof etilgani va mufassal ishlab chiqilgani dialektikadir. SHu sababli bu bo'limda unga asosiy e'tibor qaratiladi. Dialektikani bilish, uning tamoyillari, qonunlari va kategoriyalaridan ijodiy foydalanish har qanday soha mutaxassisi dunyoqarashining muhim sharti hisoblanadi.

Dialektika nima, uning mazmuni nimadan iborat, rivojlanishning dialektikaga muqobil qanday konsepsiyalari mavjud?

Dialektikaning tarixiy shakllari va xususiyatlari .«Dialektika» (yunon. dialektike – suhbat qurish san'ati) so'zining «dialog» (yunon. dialogos – ikki yoki bir nechta suhbatdoshlar so'zlashuvi) so'zi bilan umumiy jihatlari bisyor. Dastlab dialektika bahslashish, munozara qilish san'ati sifatida tushunilgan, bunda fikrlar, qarashlar qarama-qarshiligi vositasida haqiqatning tagiga etish maqsadida muammoni o'zaro manfaatdor muhokama qilishga qaratilgan munozara nazarda tutilgan. Dialektik – bu savol berish va javob qaytarishga usta odam, deb hisoblangan.

Stixiyali dialektika. Keyinchalik qadimgi mutafakkirlar ziddiyatlilik va o'zgaruvchanlik fikr-mulohazalardagina emas, balki real borliqda ham mavjud ekanligini payqaganlar. Bu faktning tagiga etgan ilk mutafakkirlardan biri efeslik Geraklit bo'lgan. U dunyoni «jonli olov» yoki «ikki marta kirish» mumkin bo'lmagan daryo oqimi sifatida tasavvur qilgan. Harakatchan dunyoda zamon o'tishi bilan hamma narsa o'zining dastlabki shakl-shamoyilini yo'qotadi va asta-sekin o'zining qarama-qarshiligiga o'tadi: ho'l narsa quriydi, quruq narsa esa nam tortadi; bir narsa boshqa narsaga: sovuq issiqqa, tirik o'likka o'tadi. Bu mulohazalarda hozirgi talqindagi dialektikaning asoslari mujassamlashgan. SHu sababli qadimgi faylasuflarning stixiyali

dialektikasini dialektikaning tarixan birinchi shakli deb hisoblanadi. Stixiyali dialektika borliq va bilishning jarayonlar mohiyatini anglab etishga asoslanmagan sodda dialektikadir.

O'rta asrlarda metafizika falsafadan dialektikani siqib chiqargan. Natijada dialektika odamlar ongiga diniy dunyoqarashni singdirish va mustahkamlash uchun hukmron sinflar faol foydalangan sofistika va sxolastikaga aylangan.

Idealistik dialektika. Metafizika unsurlarini o'z ichga olgan dialektikaga qaytish YAngi davr falsafasi (Rene Dekart, Benedikt Spinoza, Deni Didro va b.)da yuz bergan. SHunga qaramay dialektikaning eng yaxlit konsepsiyasini klassik nemis falsafasida Georg Gegel ta'riflagan. Bu konsepsiya dialektikaning ikkinchi shakli deb ataladi.

Gegel ilk bor dunyoni quyidan oliyga qarab boruvchi umumiy rivojlanish jarayoni sifatida tasvirlagan, rivojlanish manbai - qarama-qarshiliklar kurashini ko'rsatib bergan, dialektikaning asosiy qonunlari va kategoriyalarini ta'riflagan. Ammo Gegel dialektikasi idealistik xususiyat kasb etgan. Zero, idealistik dialektikaning andozasi bo'lib ob'ektiv borliq emas, balki uni aks ettiruvchi tafakkur xizmat qilgan. Bu nazariya chuqur dialektika g'oyalari: geologiyaga tatbiqan rivojlanish nazariyasi (CH.Loyel), Lamarkning evolyusion g'oyalari, Kant – Laplasning kosmologik g'oyalari va boshqalar ilgari surgan tabiatshunoslik asoslariga zid bo'lgan.

Materialistik dialektika. Gegel dialektikasi materialistik dialektikaning shakllanishiga zamin hozirlagan. Materializm dialektik mantiq bilan bog'langan. Buning natijasi o'laroq dialektikaning uchinchi tarixiy shakli yaratilgan (XIX asrning ikkinchi yarmi). Unga amalda ilmiy bilishning rivojlanishi yo'l ochib bergan. XIX asrning 40-yillarigacha fanning turli sohalarida yangi kashfiyotlar paydo bo'lgan va ular tabiatni tushuntirishga nisbatan dialektik-materialistik yondashuvni tabiatshunoslik nuqtai nazaridan asoslagan. Ularning orasida uch kashfiyot: fizikada – materiya harakati turli shakllarining o'zaro aloqasini asoslab bergan energiyaning saqlanish va o'zgarish qonunining aniqlanishi; biologiyada – butun jonli tabiatning (o'simliklar dunyosining ham, hayvonot dunyosining ham) tarkibiy jihatdan yagonaligini yoritib bergan hujayra nazariyasining yaratilishi; rivojlanish g'oyasini jonli tabiatga tatbiqan ishlab chiqqan Darvinning evolyusiya nazariyasi alohida o'rin egallaydi. Bu sharoitda materialistik dialektika borliqning o'xshashi, ya'ni borliqni uning o'ziga mos ravishda fikrlash va bilish imkoniyati sifatida falsafiy tafakkurning fanga ayniqsa mos keluvchi shakliga aylangan.

Materialistik dialektikaning shakllanishida tarixni materialistik tushunish ayniqsa muhim rol o'ynagan. Bu kashfiyot yordamida dialektikaning nafaqat materializm, balki gumanizm bilan ham sintezi amalga oshirilgan. Dialektika insonga bog'lanmasdan, o'z holicha emas, balki inson hayot faoliyatining konkret-tarixiy muammolari nuqtai nazaridan qarala boshlagan.

Klassik dialektika. Klassik dialektikaning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etib o'tamiz. Birinchidan, klassik dialektika dunyoni tushunishning shunday bir usuliki, bunda borliq narsalar va hodisalarning umumiy o'zaro aloqasi, ularning bir-birini taqozo etishi va muttasil o'zgarishi nuqtai nazaridan anglab etiladi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, dialektika har qanday o'zgarish, har qanday harakat nazariyasi emas, balki o'zgarishlarning faqat bir shakli – rivojlanish nazariyasi hisoblanadi. Dialektika rivojlanishning teran, to'laqonli va mazmunan boy nazariyasidir. U o'zgarish holatida bo'lmagan biron-bir narsa tabiatda ham, jamiyatda ham, tafakkurda ham mavjud emas, chunki barcha mavjud narsalar o'z ichki ziddiyatlariga ega va ular bu narsalarni o'zgarishga, yangi shakl-shamoyil kasb etishga, rivojlanishga majbur qiladi, deb o'rgatadi.

Ikkinchidan, dialektika ob'ektiv va sub'ektiv dialektikaning mavjudligini tan oladi.

Ob'ektiv dialektika – bu tabiiy va ijtimoiy hodisalarning o'zaro aloqasi va rivojlanishi. U sub'ektdan, inson va insoniyatdan qat'iy nazar mavjuddir. Sub'ektiv dialektika – bu sub'ektning fikrlash dialektikasi va uning ob'ektiv dunyoni bilishi. Ob'ektiv va sub'ektiv dialektikaning o'zaro nisbati qanday? Materialistik davr nuqtai nazaridan sub'ektiv dialektika ob'ektiv dialektikani aks ettiradi. Ob'ektiv va sub'ektiv dialektika mazmunan bir-biriga mos keladi (ularning umumiy jihati mazmun – borliq rivojlanishining yagona dialektik qonuniyati). Biroq, shu bilan bir vaqtda, ular shaklan bir-biridan farq qiladi, chunki tafakkur, borliqning boshqa

sohalari bilan taqqoslaganda, rivojlanishning o'z ichki mantiqiga ega. Ob'ektiv dialektika tafakkurda, sub'ektiv va ideal shakllarda aks etadi.

Ob'ektiv va sub'ektiv dialektika-qarama-qarshiliklar, lekin bu qarama-qarshilik ijtimoiy-tarixiy amaliyotda «yo'qoladi». Hamonki sub'ektiv dialektika ob'ektiv dialektikani aks ettirar ekan, inson ob'ektiv dialektikani bilish va shunga muvofiq o'zining izchil amaliy faoliyatini tashkil etish, bu faoliyat jarayonida ob'ektiv dunyoni va o'zini o'zi o'zgartirishga qodir. Inson va jamiyat amaliyotida bilimlar in'ikos shaklidan faoliyat shakliga aylanadi.

Uchinchidan, fan sifatidagi dialektikaning ichki mazmuni va mantiqiy «poydevori» uning tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini yaratadi. Dialektika jamuljum holda ob'ektiv dunyoni va uni uzluksiz o'zgarish va rivojlanish jarayonida bilishni aks ettiruvchi tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi sifatida tavsiflanadi. Bunda tamoyillar deganda umumiy va universal, asosiy g'oyalar tizimida boshqa barcha elementlarning roli va mazmunini belgilovchi mezonlar tushuniladi. Dialektikaning hozirgi konsepsiyalarida aloqa tamoyili va rivojlanish tamoyili ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Dialektika qonunlari rivojlanish jarayonidagi umumiy muhim aloqalarni aks ettiradi. Ular dialektikaning nazariyasini yaratishda muhim metodologik funksiyani bajaradi. Dialektikada umumiy qonunlar uchta: dialektik ziddiyatlilik qonuni, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni hamda inkorni-inkor qonuni. Dialektika kategoriyalari – bu eng fundamental, asosiy tushunchalar bo'lib, ularda va ularning yordamida falsafiy fikrlash amalga oshiriladi. (Dialektika tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini biz quyida atroflicha ko'rib chiqamiz.)

To'rtinchidan, dialektikaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u nazariya vazifasini ham, metodologiya vazifasini ham bajaradi. Dialektika qonunlari, kategoriyalarining mazmuniga va bilish jarayonining amal qilish va rivojlanish qonuniyatlariga muvofiq fikrlovchi sub'ektivga qo'yiladigan tegishli talablar shakllantiriladi va shu tariqa unga bilish faoliyatida yo'l ko'rsatiladi. Ko'rsatilgan sub'ektiv borliqni bilish va amalda o'zgartirish masalalarida amal qilishi lozim bo'lgan tegishli normalar va qoidalar ham ishlab chiqiladi. Dialektika bergan metodologik jihatdan to'g'ri mo'ljallar tadqiqotning to'g'ri yo'lini tanlashga, ko'p sonli xatolar og'ishlarni chetlab o'tishga, ortiqcha ish, keraksiz harakatlarga kuch va qimmatli vaqtni behuda sarflamaslikka yordam beradi.

SHunday qilib, hozirgi talqindagi dialektika-bu:

a) hodisalarning ularga xos bo'lgan ziddiyatlar vujudga kelishi, o'zaro ta'sirga kirishishi va echilishiga muvofiq rivojlanishidan iborat bo'lgan ob'ektiv jarayon;

b) tabiat, jamiyat va tafakkurning harakat va rivojlanish universal qonunlari haqidagi falsafiy konsepsiya; dunyoni bilish va o'zgartirish metodi. Uning tizimiga kiruvchi rivojlanishning umumiy qonunlarini bilish o'tmishni anglab etish, hozirgi dunyoda yuz berayotgan jarayonlarni to'g'ri tushunish va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi.

Noklassik dialektika. So'nggi yillarda ayrim tadqiqotchilar Gegel dialektikasi va materialistik dialektikani klassik dialektika sifatida tavsiflab, dialektikaning to'rtinchi, noklassik shaklini ham farqlamoqdalar. Hozirgi zamon G'arb falsafasida dialektikaning ko'rsatilgan shaklining eng muhim elementlari falsafiy mushohada yuritishning unga xos bo'lgan germenetik usulida namoyon bo'lmoqda. Ammo bu erda dialektik metod avvalo mazmuni talqin qilish vositasida aniqlash uchun (P.Riker), shuningdek anglab etilayotgan ob'ektivni vaziyat nqtai nazaridan tahlil qilish uchun qo'llaniladi. Ammo XX asrda dialektikaning bir qancha noklassik konsepsiyalari vujudga keldi. Ularning qatoriga quyidagilar kiradi:

a) «fojeiy dialektika». Uning muallifi fransuz faylasufi Raymon Aron (1905-1983) hozirgi zamon dialektikasini tahlil qilib, hozirgi davr jamiyati taraqqiyotdan insoniyat manfaatlarida foydalanishga qodir emas, degan xulosaga keladi;

b) «dialektik teologiya» yoki «inqiroz teologiyasi». (shveysariyalik protestant teologi va faylasufi Karl Bart 1886-1968 va nemis-amerika xristian teologi Maul Tillix 1886-1965). Bu kreasionistik ta'limot dunyoning rivojlanishi zamirida bu dunyoni qandaydir g'ayritabiiy qurilish materiali – materiyadan yaratgan ilohiy substansiya yotadi, degan g'oyaga asoslanadi. SHu sababli dunyo «Xudo kabi boqiy» emas, uning boshi va oxiri bor. Ammo bu yaratilgan

dunyo Xudo bilan biron-bir umumiy jihatga ega emas, degan ma'noni anglatmaydi. Ularning o'rtasida muayyan o'xshashlik mavjud bo'lib, u pirovard, yaratilgan narsalarning rivojlanish yo'llarini tushunib etish imkonini beradi;

v) «**salbiy dialektika**». (Teodor Adorno 1903-1969 va Jan Pol Sartr 1905-1980). T.Adorno – nemis faylasufi, sotsiologi, Frankfurt maktabining vakili, ko'p sonli falsafiy asarlar, shu jumladan «Salbiy dialektika» (1966) kitobining muallifi. J.P.Sartr – fransuz faylasufi va yozuvchisi, ateistik ekzistensializm vakili. U falsafa muammolariga bag'ishlangan bir qancha asarlar, shu jumladan «Dialektik aql tanqidi» (1960) kitobining muallifi. Uning talqinida dialektika ikki shaklda – «tanqidiy» va «dogmatik» shakllarda mavjud bo'lishi mumkin. Birinchisi «salbiy dialektika»dir.

«Salbiy dialektika» bir yoqlama, sub'ektiv konsepsiya bo'lib, u inkorni mutlaqlashtirishdan, butun borliqning umumiy buzilishidan, yalpi tanqidiylikdan, har qanday ijobiylikni rad etishdan, o'zini o'zi inkor qilishdan kelib chiqadi va shu bois metafizika chegarasidan chetga chiqmaydi. «Salbiy dialektika» - bu, mohiyat e'tibori bilan, aksildialektikadir.

Dialektikaning muqobillari. Odatda rivojlanishning dialektikaga zid bo'lgan yoki unga o'xshamaydigan konsepsiyalari, bilish metodlari, dunyoni ma'naviy o'zlashtirish usullari, ya'ni dialektikadan farq qiluvchi dunyoqarashga doir va metodologik mo'ljallar nazarda tutiladi. Dialektikaning shunday muqobillaridan biri metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika metodlaridir (ular haqidagi ma'lumot "Metod va metodologiya: asosiy tushunchalar" mavzusida berilgan).

Umumiy o'zaro aloqa va rivojlanishning dialektik tamoyillari. Har qanday konsepsiyaning mazmunini yoritishda uning tamoyillarini tahlil qilish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektika ham bundan mustasno emas. Tamoyillar nima?

Falsafiy ma'noda «tamoyil»(prinsip) tushunchasi fundamental qoida, birinchi asosni, biron-bir konsepsiya yoki nazariyaning eng muhim asosini anglatadi. Falsafiy nazariya sifatidagi dialektikaga tamoyillar yaxlit tus beradi, uning qonunlari va kategoriyalarini izchil tizimga soladi. Dialektikaning hozirgi konsepsiyalarida umumiy aloqadorlik va rivojlanish, tarixiylik, sababiylik, tizimlilik kabi tamoyillar muhim rol o'ynaydi. Hujayda bu tamoyilla bilan tanishamiz.

Umumiy aloqadorlik tamoyili. Dunyo o'ta rang-barang. Har bir ob'ekt ko'p sonli xossalarga ega bo'lib, ular boshqa ob'ektlar bilan o'zaro aloqa jarayonida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday tuzilma boshqa tuzilmalar bilan aloqaga kirishish orqali namoyon bo'ladi. SHunday qilib, har bir ob'ekt o'zga ob'ektlar bilan qonuniy bog'lanadi va bu ob'ektlar bilan o'zaro ta'sirga kirishish jarayonida ishtirok etadi.

Aloqa. Falsafada aloqa deganda makon yo vaqtda bir-biridan muayyan masofada uzoqlikda joylashgan ikki yoki bir necha hodisa yoki ob'ektning o'zaro aloqa jarayoni tushuniladi. Ob'ektlar diskretlik, shakllanganlik va nisbatan mustaqillikdan mahrum bo'lgan joyda aloqalar mavjud bo'lishi mumkinmi? O'z-o'zidan ravshanki, shakllangan, nisbatan mustaqil narsalar mavjud bo'lmagan joyda aloqa mavjudligini taxmin qilish ham mumkin emas. SHu sababli umumiy aloqa kategoriyasi «narsa», «uzlklilik», «uzluksizlik», «cheksizlik», «tuganmaslik» tushunchalari bilan tavsiflanadi. Hozirgi ilmiy bilimga tayanuvchi borliqning falsafiy talqini olamning universal yaxlitligini, dunyoning birligini ochib beradi. Dialektika kategoriyalari borliqning universal aloqalarini bilish shakli hisoblanadi.

Aloqalarning universalligi ularning tiplari va turlarining rang-barangligida namoyon bo'ladi. Aloqalarni tasniflash turli asoslarga ko'ra amalga oshiriladi. Xususan, bir tomonlama va o'zaro aloqalar, to'g'ri va egri aloqalar, bevosita va bilvosita aloqalar, ichki va tashqi aloqalar farqlanadi. Hajm jihatidan aloqalar umumiy, alohida va xususiy bo'lishi mumkin. Mazmun jihatidan genetik, funksional, strukturaviy, energetik, moddiy, informatsion va boshqa aloqalar farqlanadi. Aloqalarning butun rang-barangligi fanning qaysidir bir tarmog'i doirasida tadqiq etilishi mumkin emas. Ularning muayyan turlari maxsus fanlarning predmeti hisoblanadi. Dialektika borliqning barcha jarayonlariga xos bo'lgan umumiy, muhim, universal aloqalarni o'rganadi. Fan borliqning universal qonunlarini tashkil etadigan ichki, zaruriy, muhim, barqaror,

takrorlanuvchi aloqalarga alohida e'tibor beradi. Umumiy aloqalar dialektika kategoriyalarida yoritiladi.

O'zaro aloqa. Real voqelikda har bir muayyan ob'ekt ko'p sonli sababiy zanjirlarning murakkab «tuguni» hisoblanadi. U boshqa ob'ektlardan ta'sirlanish bilan bir vaqtda o'zi ham ularga aks (reaktiv) ta'sir ko'rsatadi. «Tashqi» va «ichki» sababiy zanjirlar unda uyg'unlashadi, kesishadi va tarmoqlanadi. Ular bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va bu o'zaro aloqa ob'ektda yuz beruvchi barcha jarayonlarning negiziga aylanadi.

Ob'ektni bilish uchun pirovard natijada unda vujudga kelgan sababiy aloqalar «tuguni»ni echish talab etiladi. Barcha hodisalar mohiyatiga izohni o'zaro aloqadan izlash kerak. U hodisalarning barcha xossalari va xususiyatlarini belgilaydi, amalda mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlar, tasodiflar va zaruriyatlarning manbalarini o'zida mujassamlashtiradi. O'zaro aloqani tushunish – umuman ob'ektni tushunish demakdir.

Ammo har qanday ob'ekt boshqa ob'ektlar bilan o'zaro aloqa qilgani bois, uning barcha o'zaro aloqalarini bilish uchun undan boshqa ob'ektlarni o'rganishga, ulardan – uchinchi ob'ektlarga o'tishga to'g'ri keladi va h.k. Ayrim ob'ektning tabiatini belgilovchi o'zaro aloqani bilish jarayoni cheksizdir. Paskal ta'biri bilan aytganda, to'g'nag'ich kallagini bilish uchun butun Olamni bilish talab etiladi.

Aloqa uchun asos. Aloqa, aloqa uchun asos va aloqa shart-sharoitlari tushunchalarini farqlash lozim. Aloqa yuzaga kelishiga imkoniyat yaratuvchi ayrim xossa, belgi yoki munosabat aloqa uchun asos bo'ladi. Asosning mavjudligi aloqa o'rnatish uchun zarur, lekin etarli emas, chunki uning o'rnatilishi doim emas, balki muayyan sharoitdagina yuz beradi. SHart-sharoitlar – bu avvalo predmet mavjud bo'lgan muhitdir. U aloqa o'rnatish uchun qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin. SHart-sharoitlar o'z holicha aloqa o'rnatish omili bo'lishi mumkin emas, ular faqat aloqa yuzaga kelishiga ko'maklashadi yoki monelik qiladi.

Narsalar o'rtasida aloqa biron-bir muayyan asosga ko'ra yuzaga keladi. Umumiy asos ayrim umumiy asosga ega bo'lgan turli ob'ektlar o'rtasida umumiy aloqa yo'lini ham vujudga keltiradi. Masalan, muayyan manfaat guruhlarini o'z manfaatlarini himoya qilish uchun siyosiy guruhlarga birlashadilar, mamlakatdagi siyosiy muhitga kuchli ta'sir ko'rsatadilar. Ammo boshqa, masalan, etnik, diniy va boshqa asoslarga ko'ra ular o'zaro bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. SHunday qilib, mazkur misolda aloqa yo'li aloqa yuzaga kelishi uchun asos, boshqa belgilar – buning shartlaridir. O'zaro aloqa umumiy xususiyat kasb etadi, u butun borliqqa xosdir. SHu sababli aloqa tushunchasi dialektikada eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi. Boshqa barcha kategoriyalar o'zaro aloqaning muayyan turlari bilan tavsiflanadi. **Munosabat.** Aloqa tushunchasi o'zaro aloqa, harakat, munosabat tushunchalari orqali yoritiladi. «Hozirgi zamon falsafa lug'ati»da³⁷ munosabat tushunchasi «narsalarning o'zaro mavjudlik usuli, ularda yashirin xossalarning namoyon bo'lish omili» sifatida ta'riflangan. Bu ta'rifda munosabatni tavsiflovchi quyidagi jihatlar farqlanadi: birinchidan, narsalarning o'zaro mavjudligi, yaqinlashuvi, birlashuvi. Ikkinchidan, munosabat narsaning xossalari namoyon etish, ya'ni harakatga keltirish usuli sifatida amal qiladi. Uchinchidan, narsalarning birlashuvi sifatidagi munosabat ta'sirida kooperativ effekt, ya'ni narsalar holatlarining bir-birini o'zgartirishi yuz beradi. Bunda munosabat yuzaga kelgunga qadar yashirin holda mavjud bo'lgan narsalarning xossalari bir-biriga o'tadi va namoyon bo'ladi.

Xullas, munosabat, bir tomondan, narsalarning o'zaro aloqasini, boshqa tomondan esa – ularning alohida-alohida mavjudligini nazarda tutadi.

O'zaro ta'sir. Narsalar bir-biriga ta'sir ko'rsatishi natijasida yuzaga keladigan va ular bir-birini o'zgartirishiga sabab bo'ladigan aloqa. YA'ni, o'zaro ta'sir narsalarning o'zaro aloqadorligini, ular bir-biriga ta'sir ko'rsatishi va bir-birini o'zgartirishini anglatadi. Ammo o'zgarish – harakat falsafiy tushunchasining sinonimidir. Binobarin, umumiy aloqaning tan olinishi bizni muqarrar tarzda borliqning o'zgaruvchanligi umumiy xususiyatini tan olishga olib keladi. Umuman o'zgarish sifatida tushuniladigan harakat butun olamni qamrab oladi, dunyoda

³⁷ Қаранг: Современный философский словарь / Под ред. В.Е.Кемерова. – М.: 2004. – С.497.

hamma narsa muayyan paytda vujudga keladi, tadrijiy rivojlanadi, o'zgaradi va g'oyib bo'ladi (o'ladi, halok bo'ladi, barham topadi). Demak, har qanday hodisa o'z tarixiga ega. Ayni shu sababli tabiat va jamiyat hodisalarini o'rganishga nisbatan tarixiy yondashuv zarur.

O'zgarishlar o'z xususiyati va yo'nalishiga ko'ra tartibsiz o'zgarishlar, aylanma harakatlar, jismlarning makonda bir joydan boshqa joyga mexanik ko'chishida namoyon bo'lishi mumkin. Rivojlanish o'zgarishning alohida tipi hisoblanadi.

Qonun – tizimning elementlari o'rtasidagi umumiy va invariant aloqa. Ularning uchta turi mavjud.

Voqelik qonunlari bizning ongimizdan, biz ularni bilish-bilmasligimizdan qat'iy nazar mavjud va amal qiladi.

Fan qonunlari odamlar tomonidan anglab etilgan voqelik qonunlarining ongimizdagi in'ikosi hisoblanadi. Har bir fan voqelikning muayyan sohasini o'z predmeti sifatida o'rganar ekan, mazkur sohada amal qiluvchi qonunlarni aniqlaydi. Ilmiy nazariya bilan qamrab olingan soha qancha keng bo'lsa, uning qonunlari shuncha umumiy bo'ladi. Fanda qonunlarning umumiylik darajasiga ko'ra murakkab ierarxiyasi mavjud. Umumiylik darajasi pastroq bo'lgan qonunlar umumiyroq qonunlarning ayrim ko'rinishlari sifatida amal qiladi va so'nggi zikr etilgan qonunlardan ularning oqibatlarini sifatida keltirib chiqariladi.

Masalan, geometrik optikada yorug'likning aks etish va sinish qonunlari elektromagnit to'lqinlar tarqalishining umumiyroq qonunlaridan, ular esa, o'z navbatida, elektromagnit maydoni nazariyasining yanada umumiyroq qonunlaridan kelib chiqadi.

Har qanday qonun muayyan sharoitda amal qiladi. Qonun amal qilishining bazis va lokal sharoitlarini farqlash lozim. Bazis sharoitlar qatoriga qonunning amal qilish sohasini belgilovchi sharoitlar kiradi. Mazkur sharoitlardan tashqarida qonun amal qila olmaydi (ular yo'q bo'lgan taqdirda ularda amal qilayotgan tizim ham yo'q bo'ladi). Lokal sharoitlar qatoriga qonunning amal qilish sohasidagi sharoitlar kiradi. qonun bu sharoitlarning har qanday variatsiyasida o'z kuchini saqlab qoladi, lekin ularning o'zgarishlari qonunning amal qilish natijalarining o'zgarishlariga sabab bo'ladi. Qonun lokal sharoitlarga nisbatan invariant, lekin u bazis sharoitlarga nisbatan invariant emas.

Masalan, Arximed qonuni uchun suyuqlik va unga solingan jismning, og'irlik kuchining mavjudligi bazis sharoitlar hisoblanadi. Bu sharoitlarga nisbatan Arximed qonuni noinvariantdir: ular mavjud bo'lmasa, qonun amal qilmaydi. Bu erda suyuqlikning tarkibi va solishtirma og'irligi, jismning fizik tuzilishi va shakli lokal sharoitlar hisoblanadi. Ularga nisbatan qonun invariantdir. Ammo uning amal qilishi turli natijalarda aks etishi mumkin: ayrim hollarda jism suvda suzadi, ayrim hollarda esa – u cho'kib ketadi.

Odamlar qonunlarning amal qilish sharoitlarini o'zgartirib, ulardan o'zlari istagan natijalarga erishish uchun foydalanish imkoniyatini qo'lga kiritadilar. YAngi bazis sharoitlarni yaratish yo'li bilan esa ular ayrim qonunlarning amal qilishini to'xtatish va boshqa qonunlarni amalga kiritishga qodirlar.

Hodisalarning muntazamligi, takroriyligida qonunlarning amal qilishi (shuningdek fenomenologik qonun, empirik bog'lanish) qonuniyat-deb ataladi. **Qonuniyatlar – bu qonunlarning namoyon bo'lishidir.**

Falsafa qonunlari tabiat va jamiyatda insonning ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan biri ikkinchisini taqozo qiluvchi qonunlardir. Falsafa qonunlari tizimida dialektik ziddiyatlilik qonuni markaziy o'rinni egallaydi. Qonunning muhim jihatlarini aniqlash uchun uning asosiy kategoriyalarini ko'rib chiqish kerak. Tahlilni qarama-qarshilik tushunchasidan boshlaymiz.

Qarama-qarshiliklar birligi qonuni. Qarama-qarshilik – narsalar va hodisalardagi bir-birini taqozo qiluvchi va bir-birini istisno etuvchi tomonlar, xossalar, tendensiyalar, jarayonlarni aks ettiruvchi falsafiy kategoriya (assimilyasiya – dissimilyasiya, o'zgaruvchanlik – tug'malik, ishlab chiqarish – iste'mol qilish, yaxshilik – yomonlik va sh.k.). Qarama-qarshiliklar – o'zaro bog'lanishli bo'lgan tushunchalar. Turli jihatlardan olingan taqdirda, ular o'zaro birlikni tashkil etmaydi va bir-biriga zid bo'lmasligi mumkin.

Qarama-qarshiliklar o'rtasida ikki xil munosabat mavjud: yagonalik munosabati va qarshi harakatga doir munosabat. (qonunning klassik ta'rifida «kurash» atamasi ishlatiladiki, u qonunning mohiyatini soddalashtiradi, chunki mazkur atama ko'proq jamiyatga tegishlidir.)

Qarama-qarshilik birligi nima? Birinchidan, qarama-qarshiliklar birligi – bu ularning uzviyligi. Har bir qarama-qarshilik boshqa bir qarama-qarshilikning mavjudlik sharti hisoblanadi. Ular alohida-alohida mavjud bo'lishi mumkin emas (agar qarama-qarshiliklardan biri yo'q bo'lsa, ularning ikkinchisi ham yo'q bo'ladi). Ikkinchidan, qarama-qarshiliklar birligi ular bir-birini taqozo etgan va bir-biriga o'tgan holdagina muayyan mazmun kasb etadi. Har qanday qarama-qarshilik o'zida mavjud bo'lmagan, lekin boshqa qarama-qarshilikda mavjud bo'lgan jihatga muhtoj bo'ladi. Ular bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishadi. Qarama-qarshiliklar bir-biriga ta'sir ko'rsatish orqali bir-biriga o'tadi. Bu qarama-qarshiliklar makonda bir-biridan ajratilgan, turli jinsli hodisalar sifatida mavjud bo'lmashligini, ularning har biri o'zida boshqasining muayyan jihatini mujassamlashtirishini anglatadi (masalan, o'quv jarayoni o'qituvchi va talablar mavjudligini nazarda tutadi).

Qarama-qarshiliklarning qarshi harakat («kurash»)ga doir munosabati nima? Qarama-qarshiliklar bir-birini taqozo etar va rivojlanar ekan, biri boshqasiga «beparvo» bo'lmaydi, balki bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatadi. Ularning o'rtasida qarshi harakat, kurash boradi. Uning mohiyati yagonalikka barham berishdan iborat. Qarama-qarshiliklarning har biri ikkinchisini o'zidan itarib chiqaradi, undan xalos bo'lishga harakat qiladi. SHunday qilib, qarama-qarshiliklar kurashi qarama-qarshiliklar bir-birini inkor etgan, bir-birini istisno qilgan holda yuz beradi.

Qarama-qarshiliklar birligi narsaning barqarorligini aks ettiradi va nisbiy, o'tkinchi hisoblanadi. Qarama-qarshiliklarning kurashi mutlaq xususiyat kasb etadi, u hech qachon to'xtamaydi.

Ziddiyatlar – narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarining bir-birini istisno etish va bir-biriga o'tish munosabatlaridir. Ziddiyatlar borliqning barcha hodisalari va jarayonlariga xos bo'lib, o'zgarish va rivojlanishning manbai, harakatlantiruvchi kuchi sifatida amal qiladi. Ayni shu sababli ziddiyat dialektik ziddiyatlilik qonunining mohiyatini yoritib beruvchi bosh kategoriya hisoblanadi. Ziddiyat – bu qarama-qarshiliklar munosabatigina emas, balki ularning tarqalish jarayoni hamdir. SHu tufayli ham, Gegel g'oyalariga asoslanib, ziddiyat tarqalishining quyidagi bosqichlari (fazalari) farqlanadi: ayniyat, tafovut, qarama-qarshilik, ziddiyat va asos (ya'ni ziddiyatning echilishi).

Dialektik ziddiyat – bir-birini istisno etuvchi qarama-qarshiliklarning bilvosita birligidir. Qarama-qarshiliklar – ziddiyatlarning negizi, bog'lovchi bo'g'inlar esa – ularni echish mexanizmidir. Quyidagi faktlar bog'lovchi bo'g'inlar roli va qarama-qarshiliklar tushunchasiga misol bo'lishi mumkin: Irsiyat va o'zgaruvchanlik qutblarida nafaqat organizmning avvalgi holati, balki o'zlashtirilgan yangi belgilari ham saqlanishini ta'minlovchi genetik kod bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Ijtimoiy hayotda jamiyatning o'ta boy va o'ta qashshoq qatlamlari qarama-qarshiliklari o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'rta sinf bajaradi. O'rta sinf mamlakat aholisining aksariyat qismini tashkil etishi lozimligi, aks holda jamiyat holati doimo beqaror bo'lishini Aristotel qadim zamonlardayoq qayd etgan edi. Zero, mayda mulkdorlar olgan daromadining bir qismini o'z ishini rivojlantirishga yo'naltiradi, bozor kon'yunkturasini o'rganadi va unga juda tez moslashadi, bozorni zarur tovarlar va xizmatlar bilan boyitadi. Yana bir misol – shaxs va jamiyat munosabatlari. Ma'lumki, shaxs va jamiyat qarama-qarshiliklar hisoblanadi, shaxs a'zo bo'lgan ijtimoiy guruhlar ularning o'rtasida bog'lovchi bo'g'in sifatida amal qiladi. Bu va boshqa dalillar bilishda ichki qarama-qarshiliklar mavjudligini ham, bog'lovchi bo'g'inlarni ham hisobga olish muhim ekanligini ko'rsatadi. XX asr 30-yillarining boshida ingliz fizigi Pol Dirak pozitronlar, ya'ni elektronlarga o'xshash, lekin musbat zaryadga ega bo'lgan zarralar mavjudligini bashorat qildi. Garchi olim o'z nazariyasida biron-bir xato topmagan bo'lsa-da, aksilzarralar mavjudligiga uning ishonchi yuq edi.

SHunday qilib, qarama-qarshiliklar aloqasi va ziddiyatlarni echishning bir-biri bilan bilvosita bog'liqligi umumiy xususiyat kasb etadi, aloqa usuli esa bog'lanish xususiyati bilan

belgilanadi. Bog'lovchi bo'g'inlarning o'zi ziddiyat qarama-qarshi a'zolari xossalarning uyg'unligidan tashkil topadi.

Ayniyat va tafovut. Predmetning rivojlanishi va ziddiyatlarning echilishi bir necha bosqichdan o'tadi. Dastlabki bosqich – predmetning o'z-o'zi bilan nisbiy ayniylik holati. Tabiatda mutlaq ayniyat mavjud emas. Masalan, har bir organizm hatto oqsil molekulasining tuzilishi darajasida ham o'ziga xos belgilarga egadir. Har qanday predmet hech qachon o'z-o'zi bilan ayniy bo'lmaydi. Masalan, ko'zguga kelar ekansiz, siz o'z qiyofangizda hech qanday farq ko'rmaysiz. O'z do'stingiz bilan oradan besh yil o'tib uchrashgach, ikkalangiz ham: «U juda o'zgarib ketibdi!», deb o'ylasangiz kerak.

Tafovut - avvalgi holatdan saqlanib qolgan xossalar ustunlik qilgani holda, ayni bir predmet xossalarning mos kelmasligidir. «Tafovut» - har xillik, o'z-o'ziga, boshqa narsalar, hodisalar, jihatlariga mos kelmaslik munosabati. Tafovut kuchli yoki ahamiyatsiz bo'lishi mumkin. Kuchli tafovut – predmetning o'z-o'zi bilan ziddiyatga kirishish omili. Bu qarama-qarshilik bosqichi bo'lib, uning echilishi predmetning butunlay o'zgarishiga olib keladi. SHunday qilib, ziddiyatlarning kuchayishi va o'z echimini topishi rivojlanish manbai hisoblanadi.

Rivojlanish manbai va rivojlanishni harakatlantiruvchi kuchni farqlash lozim. Rivojlanish manbai – ichki hodisa, predmetning ichki ziddiyatlaridir. Vaholanki, tashqi ziddiyat ham rivojlanishni harakatlantiruvchi kuch bo'lishi mumkin. Masalan, siz shamollab qoldingiz. Ayni holda tashqi muhit sizning holatingiz o'zgarishini harakatlantiruvchi kuch bo'ldi. Dialektik ziddiyat tarkibida asosiy tomon manfiy xususiyatga ega, chunki u mazkur ziddiyatni bartaraf etish, inkor qilishga qaratilgan. Musbat tomon mazkur ziddiyatni saqlashga qaratilgan.

«**Ayniyat**» tushunchasi ziddiyat tarqalishining dastlabki bosqichini anglatadi. Bu bir xillik, narsa, hodisa, jihatning o'z-o'ziga yoki boshqa narsalar, hodisalar, jihatlariga o'xshashlik munosabati. Ziddiyatning vujudga kelishi yagonaning ikkilanishi sifatida, yagonaning o'z-o'zini qarama-qarshiliklarga differentsiatsiya qilishi sifatida yuz beradi. Ikkilanish chog'ida bir vaqtning o'zida ayni shu munosabatda qarama-qarshiliklar birligi ham, ularning kurashi ham vujudga keladi. Ziddiyatning shakllanish jarayonida qarama-qarshiliklar kurashi birinchi o'ringa chiqadi va rivojlanishning ichki, teran manbaiga aylanadi. Ziddiyatning o'zida qarama-qarshiliklar har xil rol o'ynaydi. Faolroq, harakatchanroq qarama-qarshilik ziddiyatning etakchi tomoni hisoblanadi. Qarama-qarshiliklar kurashi oxir-oqibatda yangi sifat holatiga olib keladi. Paydo bo'luvchi yangi hodisalar o'zlariga xos bo'lgan yangi ziddiyatlarga ega bo'ladi. Bu ziddiyatlar mazkur hodisalar rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Ziddiyatlarning rivojlanish jarayoniga yanada chuqurroq kirish uchun ularning tarqalish bosqichlari (fazalari)dan tashqari, ularning holatlarini ham farqlash zarur. Predmetli-moddiy, «etilgan» ziddiyatning holati deganda qarama-qarshiliklarning amal qilish usuli, «birligi va kurashi»ning namoyon bo'lish xususiyati tushuniladi. Ayni shu xususiyat bu qarama-qarshiliklarning rivojlanish xususiyati va faollik darajasini belgilaydi. Ziddiyatning rivojlanish jarayonida bosqichlarni yoki tarqalgan, «etilgan» ziddiyatni tavsiflovchi holatlarni ham farqlash mumkin. Ijtimoiy tizimlarga tatbiqan ziddiyatlarning rivojlanish bosqichlariga nisbatan bunday yondashuv ularning quyidagi holatlarini aniqlash imkonini beradi: garmoniya, disgarmoniya, konflikt.

SHuni qayd etish muhimki, ziddiyatlar rivojlanayotgan har qanday tizimda mazkur tizim mavjudligining boshidan oxiriga qadar mavjud bo'ladi. Holatlar, miqdor ko'rsatkichlari, qarama-qarshiliklarning o'zaro aloqasi xususiyati, ularning tizimdagi roliga o'zgaradi.

Ziddiyatlarning turlari. Ziddiyatlarning butun rang-barangligi turli asoslarga ko'ra tasniflanadi. Xususan, 1) namoyon bo'lish shakliga ko'ra – ichki va tashqi ziddiyatlar;

2) rivojlanishdagi roliga ko'ra – asosiy va ikkinchi darajali ziddiyatlar;

3) vujudga kelish xususiyatiga ko'ra – zaruriy va tasodifiy ziddiyatlar;

4) jamiyatdagi tipiga ko'ra – antagonistik va noantagonistik ziddiyatlar farqlanadi.

Asosiy ziddiyatlar strukturaning qarama-qarshi tomonlari o'rtasida, ikkinchi darajali ziddiyatlar esa – bog'lovchi bo'g'inlar o'rtasida yuzaga keladi. Asosiy ziddiyatlar sifatli, muhim

va zarurdir. Asosiy ziddiyatlarsiz predmet, uning sifat jihatidan muayyanligi va yaxlitligi mavjud bo'lmaydi. Ikkinchi darajali ziddiyatlar tasodifiy xususiyat kasb etadi, ularning borligi yoki yo'qligi predmetning sifatini o'zgartirmaydi. zaruriy ziddiyatlar – bir lahzalik ziddiyatlardir: ular ichki yoki tashqi, asosiy yoki ikkinchi darajali bo'lishi mumkin. Masalan, inson hayoti qil ustida turadigan avtomobil halokati yuz bergan paytda barcha ichki ziddiyatlar (psixologik konfliktlar, stresslar va fiziologik patologiyalar) ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Borliqning ichdan ziddiyatliligi – ob'ektiv hodisa, tabiat va jamiyatning asosiy va umumiy xossasidir. Har bir inson hayotiga kelsak, u ziddiyatlar bilan har kuni to'qnash keladi, qarorlar qabul qiladi, baholar beradi, o'z qilmishlaridan pushaymon bo'ladi, ko'pincha yo'l qo'ygan xatolaridan afsus chekadi. Har qanday voqea, vaziyat, taxminning ichki ziddiyatlarini ko'rib, o'zi qabul qilayotgan qarorlarning ijobiy va salbiy tomonlarini taroziga solish tafakkurning etuklik belgisidir.

Bizni qurshagan dunyoda ziddiyatlar juda serqirra; ularni turli asoslarga ko'ra tasniflash odat tusini olgan

YUqorida aytilganlardan kelib chiqib shuni qayd etish mumkinki, dialektik ziddiyatlilik qonuni barcha narsalar, tizimlar, hodisalar va jarayonlar ichki ziddiyatlar, qarama-qarshi tomonlar va tedensiyalar bilan tavsiflanishini nazarda tutadi. Ularning o'zaro aloqasi, ular o'rtasidagi «kurash» o'zgarish va rivojlanish manbai hisoblanadi, ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo'ladi. Bu ziddiyatlar oxir-oqibatda muayyan bosqichda eskining yo'qolishi va yangining vujudga kelishi bilan echiladi.

Dialektika tizimida bu qonunning markaziy o'rni nima bilan belgilanadi? Birinchidan, bu qonun har qanday harakat va rivojlanish manbaini yoritadi, ya'ni rivojlanish nazariyasining eng muhim savollariga javob beradi. Ikkinchidan, bu qonun dialektikaning qolgan barcha qonunlari va kategoriyalarining asosi hisoblanadi. Ko'rsatilgan qonunlar va kategoriyalarning har birida biz birlik va kurash munosabati bilan bog'liq bo'lgan qarama-qarshiliklarga duch kelamiz. Uchinchidan, dialektik ziddiyatlilik qonuni yagonani tafakkurda ikkilantirish va uning qarama-qarshiliklarini ularning tahlilini sintez bilan birlashtirish orqali o'rganishni talab qilib, bilish dialektik metodining bosh mazmunini belgilaydi.

Rivojlanish manbaini yorituvchi dialektik ziddiyatlilik qonunidan farqli o'laroq, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko'rsatadi (Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo'lishi va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me'yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni. Hodisalarga makon-vaqt mezoni nuqtai nazaridan tavsif berish jarayonida «qaerda?» va «qachon?» savollari birinchi o'ringa chiqadi. Ularni bilishga nisbatan boshqa bir yondashuv «nima?» savoli bilan bog'liq. Ma'lum joyda va ma'lum vaqtda mavjud bo'lgan mazkur hodisa nimadan iborat? U qanday xossalar bilan tavsiflanadi? Boshqa hodisalardan uning farqi nimada va qay jihatdan ularga o'xshash? Bunday savollarga javob hodisalarni sifat va miqdor jihatidan tavsiflash orqali beriladi. Mazkur tavsif predmeti sifat va miqdor kategoriyalari bilan ifodalanadi. Eng sinchkov tahlil ham hodisada sifat yoki miqdor jihatidan tavsiflash mumkin bo'lmagan narsani aniqlash imkonini bermaydi. Binobarin, sifat va miqdor – hodisaning qoldiqsiz «parchalanuvchi» ikki tomonidir.

Miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko'rsatadi. Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo'lishi va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me'yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi.

Sifat narsalarga xos va ularning borlig'i bilan ayniy bo'lgan hamda ularni muayyan aloqalar tizimidagi boshqa narsalardan farqlash imkonini beradigan o'ziga xos xususiyatni aks ettiradi. Narsalarning sifati ularning chekliligi bilan uyg'un bog'liq, zero mazkur sifat yo'q bo'lishi bilan narsaning o'zi ham yo'q bo'ladi, u boshqa narsaga aylanadi. Sifat – narsaning ichki xususiyati, predmetni mazkur jihatdan farqlash uchun zarur va etarli bo'lgan xossalar majmui.

Sifat – xossalarning oddiy majmui emas, balki ularning muayyan yaxlitlikdan o‘rin olgan va predmetning alohida mohiyat sifatida mavjudligini belgilovchi tizimdir. Predmetlarning munosabatlari va aloqalarining rang-barangligi ayni bir predmetda qarama-qarshi xossalalar va sifatlar mavjudligini izohlaydi. Bir jihatdan engil narsa boshqa bir jihatdan og‘ir bo‘ladi, bir aloqada oq narsa boshqa bir aloqada qora bo‘ladi va h.k. Masalan, suv va bug‘ bir-biridan sifat jihatidan farq qiladimi yoki miqdor jihatidanmi? Moddaning agregat holatini taqqoslaydigan bo‘lsak, suv va bug‘ sifat jihatidan farq qiladi. Taqqoslash suv va bug‘ning kimyoviy tarkibini aniqlashni nazarda tutsa, ularning o‘rtasida miqdoriy farq mavjud bo‘ladi. Ammo har qanday narsa bir jihatdan bitta sifatga va turli jihatlardan ko‘plab sifatlarga ega bo‘ladi

Xossa-predmetning jihati bo‘lib, uning boshqa predmetlardan farqi yoki ular bilan o‘xshashligini belgilaydi va ular bilan o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi. Xossalalar muhim va ikkinchi darajali bo‘lishi mumkin. Muhim xossalalar predmetning sifatini belgilaydi. Ularning yo‘qolishi mohiyatini mazkur xossalalar tashkil etgan predmetning ham yo‘qolishini anglatadi. Ikkinchi darajali xossalalar o‘zlashtirilishi yoki predmetning sifatini o‘zgartirmasdan yo‘qolishi mumkin. Har qanday xossa (temperatura, hajm, energiya va sh.k.) muayyan miqdor va sifatga ega bo‘ladi. Har qanday predmet o‘zining mavjudligini belgilovchi barcha xossalalar majmuidir..

Miqdor-predmet muayyan xossasining namoyon bo‘lishi, intensivligi darajasi. Barcha narsalar, jarayonlar, hodisalar sifat bilan bir qatorda muayyan miqdorga ham ega bo‘ladi. Ular muqarrar tarzda muayyan o‘lcham, hajm, massa va shu kabilar bilan tavsiflanadi. U sifat jihatidan o‘xshash xossalalar yoki butunning qismlarini taqqoslash yo‘li bilan aniqlanadi. Miqdoriy munosabatlar sifatga bog‘lanmasdan aniqlanishi mumkin. SHuningdek, miqdor turli predmetlarning ayrim umumiy xossasi sifatida, predmetlarni sifat jihatidan tenglashtiradi. SHu ma‘noda miqdor sifatning ziddidir. Ammo predmetning sifat xususiyatini mavhumlashtirish sifat jihatidan har xil tuzilmalarni o‘rganishga tadqiqotning miqdoriy metodlarini jalb qilish imkonini beradi. Masalan, o‘lchash taqqoslashning o‘rganilayotgan ob‘ektning miqdor ko‘rsatkichlarini aniqlovchi ayrim ko‘rinishi sifatida, sifat haqida aniqroq xulosa chiqarish imkonini beradi. Matematikada miqdoriy munosabatlar son, qiymat, funksiya, to‘plam tushunchalarida ifodalanadi. Hozirgi zamon fani matematik apparatdan foydalanib, mikro dunyoning teran qatlamlariga kiradi, Olamning cheksiz makonlarini tadqiq etadi. Matematika tabiat va jamiyatni o‘rganishning samarali vositalaridan biriga aylangan.

Har qanday predmet miqdor va sifat qarama-qarshiliklarining muayyan sintezidir. Uning borlig‘i ob‘ektga xos bo‘lgan muhim xossalarni saqlashni nazarda tutadi. Olamning ko‘p sifatlilikligi uning elementlari nisbatan barqarorligi va mustaqilligi bilan ta‘minlanadi. Ammo olam, shu jumladan har qanday predmet muttasil o‘zgarishda bo‘ladi. Hech narsa boqiy emas. Butun borliq qachondir paydo bo‘lgan va qachondir halok bo‘ladi. Dunyo o‘zgaradi va ayni zamonda o‘zligini saqlab qoladi, o‘z-o‘ziga nisbatan ayniy bo‘ladi.

Me‘yor-predmet borlig‘ining chegarasi, me‘yor predmet xossalari miqdor va sifat o‘zgarishlarining xususiyati bilan belgilanadi. Me‘yor – bu miqdor va sifatning shunday bir birligiki, bunda muayyan sifat faqat muayyan miqdor bilan bog‘liq. Me‘yor – bu miqdor ko‘rsatkichlari yoki o‘zgarishlarining tegishli sifat mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan muayyan oralig‘i hamdir. Me‘yor – bu shunday bir chegaraki, unda miqdor o‘zgarishlari narsaning sifatiga putur etkazmaydi. Gegel fikricha, «Hamma narsa o‘z me‘yoriga ega, ya‘ni miqdor jihatidan aniqdir»³⁸. Masalan, vodorod peroksidi va suv bir-biridan molekullardagi kislorod atomlarining miqdoriga ko‘ra farq qiladi. Huquqiy, axloqiy va estetik hodisalar tavsifida me‘yor tushunchasi normativlik xususiyatini kasb etadi. «Aynan «ko‘proq» va «kamroq» orqali engiltaklik me‘yori buziladi va butunlay boshqa narsa – jinoyat namoyon bo‘ladi, aynan «ko‘proq» va «kamroq» orqali adolat haqsizlikka, fazilat nuqsonga o‘tadi»³⁹. Masalan, huquqda qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi va jazo chorasi o‘rtasidagi muvofiqlikka rioya etiladi. Me‘yor tushunchasida miqdor va sifat xossalarning o‘zaro aloqasi aks etadi. Tabiatda kuzatiladigan narsalarning bir holatdan boshqa holatga o‘tishi dunyo evolyusiyasining muhim va keng tarqalgan

³⁸ Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. Соч. Т. 1. -М.: – С.145

³⁹ Гегель Г.В. Наука логики. Т. 1. – М.: 1970. – С. 467.

mexanizmlaridan birini aks ettiradi. Me'yor tushunchasi evolyusiya tendensiyalarini aniqlash, turli sistemalarning o'tmishi va kelajagi xususida gipotezalar tuzish imkonini beradi. Miqdor sifat jihatidan bir jinsli hodisalarning muayyan ob'ektiv ko'rsatkichi bo'lib, u mazkur hodisalarning kattaligini, mavjudlik muddatini va umuman hodisa yoki uning ayrim tomonlari rivojlanishining faollik darajasini tavsiflaydi.

SHunday qilib, narsalar va hodisalar sifat va miqdor xususiyatlariga ega bo'ladi. Ammo narsalar va hodisalarning bu tomonlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud emasdek, ularning biri ikkinchisiga bog'liq emasdek bo'lib tuyulishi mumkin. Lekin amalda bunday emas. Miqdor va sifat o'rtasida dialektik aloqa mavjud: muayyan sifatni aks ettirmaydigan miqdor mavjud emas va shu bilan bir vaqtda miqdorsiz sifat ham yo'q. Mazkur sifatga qo'shimcha tarzda doim qandaydir emas, balki muayyan miqdor javob beradi. Biz, masalan, uzunligi Amudaryo ustida qurilgan ko'priknig uzunligiga teng bo'lgan stolni ko'rmaganmiz. SHuningdek oyoqlarining uzunligi 5 m bo'lgan odamni tasavvur qilish ham qiyin. SHunday qilib, har qanday sifat falsafada me'yor deb ataladigan miqdor chegarasiga ega bo'ladi.. Miqdorning me'yor doirasida o'zgarishi sifatning o'zgarishiga sabab bo'lmaydi, lekin me'yordan oshganda narsa o'zining avvalgi mohiyatini yo'qotadi. Miqdor va sifat o'zgarishlarining bunday o'zaro ta'siriga ko'p sonli faktlarni keltirish mumkin. Masalan, jismning tezligi sekundiga 1000, 2000, 7910 metr bo'lsa, u erga yiqiladi. Agar jismning tezligi atigi bir birlikka oshirilsa va u sekundiga 1911 metrga etkazilsa, jism Erdan ko'tariladi va uning yo'ldoshiga aylanadi. Demak, miqdor o'zgarishlari, agar ular me'yor doirasida yuz bersa, sifatni butunlay o'zgartirmaydi. Biroq, agar bu o'zgarishlar me'yor chegarasidan chetga chiqsa, o'zining muayyan miqdori va o'z me'yoriga ega bo'lgan yangi sifat vujudga keladi.

Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bog'liqligi haqidagi qoida umumiy ahamiyat kasb etadi. U atrof borliqning barcha narsalari va hodisalariga nisbatan o'rinli, ya'ni dialektika qonuni kuchiga ega. U quyidagicha ta'riflanadi: miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni narsaning miqdor va sifat tomonlarining shunday bir o'zaro aloqasini aks ettiradiki, uning ta'sirida miqdor o'zgarishlari me'yor chegarasidan chetga chiqib, albatta tub sifat o'zgarishlariga sabab bo'ladi, bu sifat o'zgarishlari esa, o'z navbatida, yangi miqdor ko'rsatkichlariga olib keladi. Bu qonunga muvofiq rivojlanish bir-biridan farq qiladigan, lekin o'zaro bog'langan ikki bosqich – uzluksizlik va uzluksizlikning birligi sifatida yuz beradi. Rivojlanishda uzluksizlik – bu juda sust, ko'zga ko'rinmas miqdor o'zgarishlari bosqichi. Rivojlanishda uzluksizlik sakrash deb ataladi.

Sakrash-bu bir sifatning boshqa sifatga aylanish vaqti, shakli, usuli, miqdor o'zgarishlarining uzluksizligi, bosqichma-bosqichligidagi uzilishdir. Masalan, sakrash-bu Erda hayotning paydo bo'lishi, hayvonlar dunyosidan insonning ajralib chiqishi, bir ijtimoiy tuzum o'rniga boshqa ijtimoiy tuzum kelishi, buyuk ilmiy va texnikaviy kashfiyotlardir. Har qanday sakrash rivojlanishda o'tish davrini tavsiflaydi. O'z tabiatiga ko'ra u doim ziddiyatlidir, chunki yangining tug'ilishidan ham, eskining qarshiligidan ham dalolat beradi.

Sakrashlarning shakllari rang-barang bo'lib, rivojlanayotgan hodisaning tabiati, shuningdek unda sifat o'zgarishlari yuz berayotgan konkret sharoit bilan belgilanadi. Sakrashlar:

- 1) o'zgarishning davomlilikiga ko'ra (jadal, sust);
- 2) o'zgarish shakliga ko'ra (bir karra, ko'p karra);
- 3) o'zgarishning chuqurlik darajasiga ko'ra (qisman, to'liq);
- 4) o'zgarishning yo'nalishiga ko'ra (progressiv, regressiv, yo'nalishsiz) farq qiladi.

Sakrashlarni tahlil qilish chog'ida «evolyusiya», «inqilob», «islohot» kabi atamalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. «Evolusiya» tushunchasi keng va tor ma'nolarda qo'llaniladi. Keng ma'nodagi «evolyusiya» asta-sekin rivojlanish jarayoni bo'lib, u miqdor o'zgarishlarinigina emas, balki sifat o'zgarishlari, shu jumladan inqiloblarni ham o'z ichiga oladi. Tor ma'noda «evolyusiya» deganda inqilobdan, uning tayyorlanishidan oldingi davr tushuniladi. «Inqilob» tushunchasi ijtimoiy hodisalarni tavsiflash uchun ishlatiladi va jamiyatni asta-sekin emas, balki tubdan o'zgarish yasaydigan sakrashdir. Islohot jamiyat hayotining biron-

bir muhim tomonini o'zgartirish bo'lib, bunda uning iqtisodiy va davlat tartibi asoslari saqlanib qoladi.

SHunday qilib, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni, rivojlanishning umumiy qonuni sifatidagi mazmuni haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradigan «sifat», «miqdor», «me'yor», «sakrash» kategoriyalari yordamida muayyanlashtiriladi. Mazkur qonun butun borliqning rivojlanishi, harakati va o'zgarishi qanday, qay tarzda yuz beradi, degan savolga javob berib, ob'ektiv voqelikning har qanday sohasida yangi sifatga o'tishning ichki mexanizmini yoritadi. Ko'rib chiqilgan qonunlar rivojlanish manbai va uning mexanizmini yoritib bersa, inkorni-inkor qonuni – rivojlanishning umumiy tendensiyasini, uning yo'nalishini aks ettiradi.

Inkorni-inkor. Inkorni-inkor qonunining mohiyati nimadan iborat? Ayni bir atama bunday ketma-ket qo'llanilishining ma'nosi nimada? Inkori kategoriyasi rivojlanayotgan ob'ekt tarixidagi bir lahzaning tavsiflaydi. Bitta inkor harakati o'zgarish qaysi yo'nalishda yuz berayotgani, oldingi va keyingi voqealar oqimida u qanday ahamiyatga ega ekanligini, yuz bergan voqeaning mazmunini aniqlash uchun doim ham imkoniyat yaratavermaydi. Boshqacha aytganda, inkorni-inkor tushunchasi rivojlanish jarayonining muhim xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

«Inkor» va «inkorni-inkor» kategoriyalari dialektikaga Hegel tomonidan kiritilgan bo'lib, ayni shu mutafakkirning sa'y-harakatlari bilan ular umumiy falsafiy kategoriyalar maqomini olgan. Inkori va inkorni-inkor kategoriyalaridan Hegel rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini yoritish vositasi sifatida foydalangan. Hegel, shuningdek uning o'tmishdoshlari va izdoshlari ko'rsatib bergan ba'zi bir o'ziga xos xususiyatlarni ko'rib chiqamiz.

Birinchidan, inkorni-inkor rivojlanish yo'nalishini ko'rish uchun imkoniyat yaratadi. Mazkur hodisa taraqqiyot yoki tanazzul alomati ekanligini bir inkor harakatining o'zidan aniqlash mushkul. SHu bois, masalan, qabul qilingan muayyan qonun, saylov natijalari va shu kabilar haqida xulosa chiqarishga shoshilmaslik kerak.

Ikkinchidan, inkorni-inkor rivojlanish shaklining tavsifi bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, Hegelning dialektika tizimida rivojlanish mantiqiy ziddiyatning yuzaga kelishi va uning bartaraf etilishi sifatida tavsiflanadi. Bu jarayon «tezis – antitezis – sintez» formulasiga muvofiq yuz beradi. Dialektika kontekstida rivojlanishning uch bosqichi ijtimoiy va tabiiy tizimlar rivojlanishining ko'p sonli ssenariylaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ammo Hegel qayd etgan rivojlanishning siklliligi, uning chiziqsizligi tabiat va jamiyatda jarayonlar kechishining ancha keng tarqalgan shakli hisoblanadi.

Uchinchidan, tabiiy va ijtimoiy sikllarda rivojlanish ham, tanazzul ham bo'lmasligi mumkin: o'zgarish aylanma harakat qiladi. Inkorni-inkorda rivojlanish quyi bosqichining o'ziga xos xususiyatlari yuqoriroq bosqichda takrorlanishi yuz beradi. Avvalgi holatlarga qaytish imkoniyati, ya'ni o'tilgan holatlarning ayrim xossalari rivojlanishning yuqoriroq bosqichida takrorlanishi bilish va tarixning rivojlanishini tushunish uchun o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Demak, inkor rivojlanishni yangi sifat paydo bo'lishiga olib keladigan aniq yo'naltirilgan, qaytmas o'zgarish sifatida tavsiflanadi.

SHaklan rivojlanish bir chiziqli ham, aylanma ham emas, balki rang-barangroq va murakkabroq, chunonchi: bir chiziqli va ko'p chiziqli, to'g'ri chiziqli va zigzagsimon, umumiy va xususiy, uyg'un va nouyg'undir.

Yo'nalish jihatidan rivojlanish progressiv va regressiv bo'lishi mumkin. Rivojlanish tizim ayrim elementlarining tanazzuli bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Butun tizim tanazzulga uchrashi, uning ayrim elementlari esa taraqqiy etishi mumkin emas. Ob'ektga nisbatan tashqi kuchlar ta'sirida yuz berishi mumkin bo'lgan harakatdan farqli o'laroq, rivojlanish o'z-o'zidan harakat, ichki jarayon bo'lib, ziddiyat, bir-birini istisno etuvchi tomonlar, tendensiyalar uning manbai hisoblanadi.

YUqorida aytib o'tilganidek, Hegel falsafasida rivojlanish tushunchasi inkor va inkorni-inkor kategoriyalarida yoritiladi. Mazkur terminologiya mutafakkirning mantiq tizimi negiziga aylantirilgan ob'ektiv-idealistik falsafasi kontekstida tasodifiy bir hol emas. Avval «inkor»

kategoriyasining mazmunini aniqlaymiz. Inkori nima? Unga ikki xil – metafizik va dialektik munosabat mavjud.

Metafizik «inkor» asosiy e'tiborni eskining yo'q bo'lishiga qaratadi, yangining saqlanishi va uni yaratish jarayonlarini deyarli e'tiborga olmaydi. SHunday qilib, metafizik inkor - inkor qilish rad etish, yo'q qilishni anglatadi.

Dialektik inkor eski sifatdan yangi sifatga o'tish bo'lib, bunda eski sifatning muayyan tomonlari, mazmuni va funksiyasining elementlari o'zgargan ko'rinishda yangi sifatga o'tadi. Dialektik inkor – bu narsani butunlay yo'q qilish emas, balki eski sifatning ba'zi bir jihatlarini saqlagan va o'zgartirgan holda uni yangi narsaga aylantirishdir. U yangi va eski sifat o'rtasida aloqa mavjudligidan dalolat beradi. Dialektik inkor uch muhim jihat bilan tavsiflanadi:

- 1) eskini vayron qilish, buzish;
- 2) eskining elementlarini saqlash (vorisiylik);
- 3) yangini yaratish, tuzish.

Biz inkor kategoriyasi metafizik va dialektik talqinining mohiyatini aniqladik. Endi qo'sh inkor nimadan iborat ekanligini ko'rib chiqamiz.

«Inkorni-inkor» shuni qayd etadiki, rivojlanish jarayoni eski sifatni inkor qilishdan boshlanadi, uni esa oradan ma'lum vaqt o'tgach yangi sifat inkor etadi. Ammo rivojlanish qanday yuz beradi? To'g'ri (yuksalib boruvchi) chiziq bo'ylabmi yoki egri chiziq bo'ylabmi? Bu masala quruq gap emas, balki u muhim ahamiyatga ega. Chunki rivojlanish jarayonida eski va yangining aloqasi bo'lmaganda, vorisiylik ham bo'lmasdi, eski butunlay yo'q bo'lar, rivojlanishni grafik ko'rinishda yangi eskidan farq qiladigan, eski esa yangida takrorlanmaydigan to'g'ri (yuksalib boruvchi) chiziq sifatida tasvirlash mumkin bo'lardi. Biroq amalda yangida eski saqlanadi, uning elementlari yangida takrorlanadi. Ammo bu takrorlanish yuqoriroq darajada yuz beradi. Eskining jihatlarini, elementlari yuqoriroq asosda takrorlanishi biz muhokama qilayotgan qonunning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bundan qonunning boshqa bir xususiyati kelib chiqadi. Hamonki eskining oliy asosda qaytarilishi mavjud ekan, rivojlanish to'g'ri chiziq bo'ylab emas, balki spiralsimon chiziq bo'ylab yuz berishi, sikldan-siklga eskiga yaqinlashishi (chunki takrorlanib turishlik mavjud) va undan uzoqlashib borishi (chunki bu yangi) ayon bo'ladi.

Nima uchun bu takrorlanib turishlik muqarrar?

Gap shundaki, inkor ziddiyat bilan uzviy bog'liq, u mazkur ziddiyatning echilishi bilan belgilanadi. O'ziga xos ziddiyat bilan vujudga kelgan har qanday yangi narsani olaylik. Ziddiyatning rivojlanish jarayonida narsa o'zining qarama-qarshiligiga aylanadi. Ammo inkorning mazkur bosqichida dastlabki narsada mujassamlashgan ziddiyat faqat qisman echiladi. Bu to'liqsizlik narsa o'zini inkor qilishda davom etishini belgilaydi. Birinchi inkor o'rniga ikkinchi inkor keladi va ikkinchi narsaga qarama-qarshi bo'lgan yangi, uchinchi narsa vujudga keladi, u ikkinchi narsaning inkori, ya'ni birinchi narsaning inkorining inkori hisoblanadi. Ikkinchi inkor bosqichida birinchi narsaga xos bo'lgan ziddiyat to'la echiladi.

Qo'sh inkor natijasida, dastlabki nuqtaga qaytilishi bilan rivojlanishning yuqoriroq darajasiga erishiladi, rivojlanishning boshlang'ich, lekin boyitilgan shakli tiklanadi. Rivojlanish chizig'i go'yo «spiral o'rami» aylanasini tashkil etadi, lekin uning boshi oxiri bilan tutashmaydi. SHunday qilib, rivojlanish harakatning bosqichma-bosqichligi va siklliligi jihatlarini o'zida birlashtiradi. Bu qoida ham umumiy ahamiyat kasb etadi. U atrof borliqning barcha narsalari va hodisalariga nisbatan o'rinli, ya'ni dialektika qonuni kuchiga ega. U quyidagicha ta'riflanadi.

Inkorni-inkor qonuni – bu shunday bir qonunki, unga muvofiq rivojlanish jarayoni yangining eskini dialektik inkor etishlari cheksiz zanjiridan iborat bo'ladi, bunda rivojlanish avvalgi bosqichlarining barcha muhim jihatlarini yangida saqlanadi va umuman bu jarayon hujumkor, yuksalib boruvchi yo'nalishga ega bo'ladi. Ayni vaqtda rivojlanish jarayonida uning oliy bosqichlarida avvalgi bosqichlarning ayrim jihatlarini va tomonlari sifat jihatidan yangicha asosda takrorlanadi va ayni hol to'g'ri chiziq, tutash doira bo'ylab emas, balki spiralga yaqinlashuvchi egri chiziq bo'ylab yuksalishni belgilaydi. Harakatning spiralsimonligi rivojlanishning siklliligini aks ettiradi.

Falsafa tarixida kategoriyalarga nisbatan turli yondoshuvlar. SHarq an'anasida ham, qadimgi YUnonistonda ham dialektika kategoriyalarining juftli xususiyati va ularning ziddiyatli munosabatlarini anglashga harakat qilingan. Dialektika kategoriyalariga xos bo'lgan qarama-qarshiliklar birligini tushuntirishga urinishlar jarayonida fikrlash va borliqning qarama-qarshiliklarini birlashtiruvchi yagona asosni topish yo'lida izlanishlar olib borilgan. Mazkur yondashuv natijasida dialektika kategoriyalari umumiy va fundamental xususiyat kasb etib borgan.

Dialektika kategoriyalarini tizimga solish va formal-mantiqiy fikrlashning umumiy qonunlarini ishlab chiqishga ilk urinish Aristotel ijodi bilan bog'liq. Falsafa tarixida Aristotel antik falsafani tizimga soluvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Uning «Organon» asari ishonchli, haqiqiy bilim olish vositasi sifatida qaralgan. («Organon» - lot. orqanum - qurol, asbob, Aristotel mantiqiy asarlarining umumiy nomi.) Bu asarda Aristotel, xususan, formal-mantiqiy qonunni ta'riflagan bo'lib, unga muvofiq haqqoniy fikrlash ziddiyatsiz fikrlash demakdir. Ammo «Metafizika» asarida (lot. metaphisica – butun borliqning ilk asoslari haqidagi ta'limot) Aristotel olamning umumiy asoslariga tavsif berishga harakat qiladi va falsafiy kategoriyalar materiya, shakl, sabab, zaruriyat kabilar haqida so'z yuritadi va bu kategoriyalarga ularning ichki qarama-qarshiliklarini tushunishni nazarda tutuvchi ontologik ma'no yuklaydi. Bundan fikrdagi ziddiyat u yangilish ekanligining bosh belgisi, borliqning ziddiyatliligi haqidagi ta'limot esa – u haqqoniy ekanligining bosh belgisi, degan xulosa kelib chiqadi. Biroq borliq ziddiyatlari haqidagi fikr qanday qilib ziddiyatlardan xoli bo'lishi mumkin? Hamonki u borliqning ziddiyatliligiga ishora qilmas ekan, u qanday qilib haqqoniy bo'lishi mumkin? SHu tariqa falsafiy kategoriyalar va formal mantiq kategoriyalari o'rtasida farq yuzaga keladi. Keyinchalik bu farq formal va dialektik mantiq o'rtasidagi ziddiyatga aylanadi. Formal mantiq biz qanday fikrlashimiz lozimligini ko'rsatib, normativ funksiyani bajarish uchun mo'ljallangan fikrlash qonunlari bilan cheklanadi. Dialektik mantiq ham fikrlash va bilish metodlariga qo'yiladigan talablari bajarilishi lozimligini ko'rsatadi, biroq ayni vaqtda u dialektik mantiq qonunlari nafaqat bizning tafakkurimizda, balki narsalarning o'z tabiatida ham amal qiladi, degan fikrga asoslanadi.

YAngi davr (XVII asr)da kategoriyalarning tahlili. YAngi davrda fan yanada rivojlanadi. Uning bosh vazifasini olimlar tabiat qonunlarini aniqlashda ko'rdilar. Insonning aqli tabiat hodisalarining o'xshash o'zaro ta'sirlarida muqarrar tarzda takrorlanuvchi barqaror aloqalar mavjudligini qadim zamonlardayoq payqagan edi. Bunda muhim, takrorlanuvchi xossalar fan va falsafa kategoriyalarida qayd etiladi, ularning o'rtasidagi takrorlanuvchi aloqalar esa tabiat qonunlari sifatida tushuniladi. Fan va falsafa qonunlari muhim xossalarida o'xshash, ikkinchi darajali xossalariga ko'ra esa bir-biridan farq qiladigan tabiiy jarayonlar rang-barang variantlarining ideal invarianti* hisoblanadi. YAngi davr faylasuflarining asosiy e'tibori ilmiy bilish metodologiyasi muammolariga qaratiladi. Bunda yuzaga keladigan eng katta qiyinchilik ziddiyatlar birligi anglab etilmagan, empirizm va ratsionalizm dialogi esa empirizmning tantanasi bilan tugagan empirik va nazariy bilimning o'zaro nisbati muammosidir.

XVII-XVIII asrlarda ilmiy bilimning aksariyat tarmoqlari ilmiy dalillar yig'ish darajasida bo'lgan. Aksariyat hollarda dunyo turli-tuman o'zgarmas narsalar va takrorlanuvchi jarayonlarning mexanik to'plami sifatida tasavvur qilingan. Bu narsalar va jarayonlar o'rtasidagi aloqalar doim ham teran asoslanmagan. Olamning ichdan ziddiyatliligi haqidagi tasavvur ko'p jihatdan yo'qolgan, qarama-qarshiliklar yo inson tafakkurining norasoligi, yo ayrim narsalar to'qnashuvi sifatida anglangan. Rivojlanish o'zgarmas narsalar va jarayonlarning aylanma harakati sifatida tushunilgan. Matematik bilimning ravnaq topishi olimlar e'tiborini tabiiy hodisalarning sifat jihatidan o'ziga xosligiga emas, balki asosan ularning miqdor jihatiga qaratishga da'vat etadi. SHunday qilib, qadimgilar dialektikasi o'rnini ma'lum darajada dialektikaning muqobili sifatida tushuniladigan «metafizika» egallaydi. SHuni ta'kidlash lozimki, «metafizika» atamasi odatda yo falsafa sinonimi sifatida, yo falsafa bo'limi -ontologiya sifatida tushuniladi. Marksistik an'anada «metafizika» atamasi salbiy ma'no kasb etdi:

* Инвариант – мазмуни айрим ҳодисалар туркуми барча муайян кўринишлари асосий белгиларининг нисбатан барқарор мажмуи ташкил этадиган тушунчани ифодаловчи тил бirligi.

dogmatizm, tafakkurning torligi, eski, qotib qolgan qarashlarga sodiqlik sifatida talqin qilindi. YAngi davr falsafasi va fanining mazkur tavsifi haqiqatga uncha mos kelmaydi, zero YAngi davr ilmiy bilimi falsafiy tafakkur tarkibidan uning ajralmas qismi sifatida o‘rin olgan tushunchalar apparatini yaratdi. Lomonosov – Lavuaze modda va harakatning saqlanishi g‘oyasi; G.Leybnits ta‘riflab bergan rivojlanish g‘oyasi; Nyuton klassik mexanikasidagi massa, inersiya va harakat, markazga intiluvchi va markazdan qochuvchi kuchlar tushunchalari; tabiatdagi turli-tuman aloqalarning o‘rganilishi; determinizm tamoyilining asoslanishi; mexanik harakat dialektikasi; Er evolyusiyasi haqidagi tasavvur; tabiatga nisbatan tarixiy yondashuvning nazariy ahamiyatini namoyish etgan Quyosh sistemasining kelib chiqishi haqidagi Kant – Laplas gipotezasi; organizm va muhitning birligi tamoyilining asoslanishi – o‘sha davr fani yutuqlarining to‘liq bo‘lmagan ro‘yxatidir. SHu sababli YAngi davr va Ma‘rifat davri falsafasi dialektika tamoyillaridan butunlay voz kechish davri emas, balki dialektika rivojlanishining o‘ziga xos va ancha etuk bosqichi hisoblanadi.

Nemis klassik falsafasining atoqli namoyandasi Immanuel Kant XVII-XVIII asrlar fani va falsafasining g‘oyalari va kategoriyalarini tizimga solishga ahd qiladi. SHu maqsadda u kategoriyalarning uch guruhi: hissiyot, idrok va aql kategoriyalarini farqlaydi. Kant barcha kategoriyalar aprior (tajribada ko‘rilmagan) xususiyatga ega ekanligini qayd etadi. Bilish kategoriyalarini Kant tajribaga yo‘l ochadigan dastlabki konstruktiv sxemalar sifatida talqin qiladi. Kategoriyalar bilayotgan inson hissiy taassurotlar xaosi ustiga «tashlaydigan» va har xil taassurotlarni tasniflash, ta‘riflash va o‘zaro bog‘lashni amalga oshiradigan tushunchalar «to‘ri»ga o‘xshatiladi.

Hissiyot kategoriyalari tarkibiga Kant makon va vaqt tushunchalarini kiritadi. Ular bizning o‘z sezgi organlarimiz ko‘rsatgan narsalarni umumlashtirish va anglab etish qobiliyatimizni tavsiflaydi.

Idrok kategoriyalari tarkibiga Kant kategoriyalarning to‘rt turkumi: miqdor, sifat, nisbat va modallikni kiritadi. U inson idrokining aprior shakllari ob‘ektiv va umumiy mazmunga ega bo‘ladi, buning natijasida tajriba umumiy va zaruriy ahamiyat kasb etadi, deb qayd etadi.

Aql kategoriyalarini Kant g‘oyalar deb nomlaydi. Kant fikriga ko‘ra, g‘oya mumkin bo‘lgan tajriba chegarasidan chetga chiquvchi tushunchadir. G‘oyalar bizning amaliy va bilish faoliyatimizni tartibga keltiruvchi va tizimga soluvchi sxemalarga aylanadi. Ular inson faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tartibga solish funksiyasini bajaradi.

Kategoriya (yunon. kategoria – ta‘rif, mulohaza) – borliq hodisalari va unda hukm suruvchi munosabatlarning muhim, tipik mazmunini o‘zida aks ettiradigan o‘ta keng tushuncha. SHunday qilib, tabiiy til tushunchalari fan va falsafa kategoriyalari bilan tinimsiz boyib boradi. Kategoriyalarni tasniflash, borliqning turli shakllari haqidagi falsafiy tasavvurlarga muvofiq amalga oshiriladi. Odatda fan kategoriyalari, xususiy-ilmiy kategoriyalar va falsafa kategoriyalari farqlanadi.

Fan kategoriyalari tabiiy til tushunchalaridan ancha farq qiladigan so‘zlar bilan ifodalanadi. Aksariyat hollarda ular qadimgi yunon yoki klassik lotin tilidan o‘zlashtiriladi, ba‘zan ular mazkur hodisani kashf etgan olimning ismi bilan ataladi. Ilgari ma‘lum bo‘lmagan hodisani ifodalash uchun sun‘iy tarzda yaratilgan so‘zlar – neologizmlar ham ancha ko‘p uchraydi. Tabiiy tildan farqli o‘laroq, fan tushunchalari va kategoriyalari atamalar (terminlar) hisoblanadi, ya‘ni erkin talqinga yo‘l qo‘ymaydigan aniq belgilangan hajm va mazmunga ega bo‘ladi.

Har qanday fan borliqning muayyan tomonlarini o‘rganar ekan, albatta o‘z kategoriyalar apparatini shakllantiradi. Matematika «son», «differensial», «integral» kabi kategoriyalar bilan bog‘liq. Biologiyada «tur», «irsiyat», «o‘zgaruvchanlik» kabi kategoriyalar mavjud. Ammo, muayyan fanlarning kategoriyalari ma‘lum darajada umumiy bo‘lsa-da, borliqning ayrim sohalaridagina qo‘llaniladi va mazkur sohalariga xos bo‘lgan aloqalar va munosabatlarni aks ettiradi

Xususiy ilmiy kategoriyalar alohida olingan xususiy ilmiy fanlarda qo'llaniladigan, mohiyat nuqtai nazaridan boshqa fanlarda qo'llanilishi mumkin bo'lmagan kategoriyalardir. Masalan, fizika, kimyo geologiya, geografiya fanlari kategoriyalari xususiy xarakterga ega

Falsafiy kategoriyalar – borliqning umumiy, muhim tomonlari, xossalari, aloqalari va munosabatlari haqida fikrlash uchun qo'llaniladigan o'ta keng tushunchalar majmuidir. Ayni shu sababli falsafiy kategoriyalar hech qachon hajman cheklangan tabiiy til tushunchalari darajasida soddalashtirilishi mumkin emas.

Tushunchalar sifatida kategoriyalar fikrlashning zaruriy shakllari hisoblanadi. O'ta keng tushunchalar sifatida ular universal qo'llanish va butun olamni tavsiflashga da'vogar bo'lishi mumkin. SHu boisdan falsafiy kategoriyalar dunyoning manzarasini yaratish vositasi bo'lib xizmat qiladiki, bu, umuman olganda, falsafaning bosh vazifasi hisoblanadi. Har qanday tushunchalar kabi, kategoriyalar instrumental funksiyani bajaradi, fikrlash omili va vositasi sifatida amal qiladi. SHuningdek falsafiy kategoriyalar insonning turli hodisalarni bilish va o'zlashtirish usuli sifatida ham instrumental funksiyani bajaradi. Falsafiy kategoriyalar ilmiy bilishning muayyan metodologiyasini, umuman borliqni, ayniqsa inson borlig'ini tushunish me'yorlarini yaratish orqali normativ funksiyani ham bajaradi. Kategoriyalarning ahamiyati va universalligi shu bilan belgilanadiki, bilish natijalari muqarrar tarzda kategoriyalarda qayd etiladi, kategoriyalar shakl-shamoyilini kasb etadi. Ular fan tarkibining zaruriy qismi hisoblanadi. Zero fan ob'ekti faqat kategoriyalar yordamida fikrlanishi va tushunilishi mumkin.

Umumiylik, yakkalik, xususiylik kategoriyalari borliq narsalari va hodisalarining nisbatan mustaqilligi, ularning rang-barangligi va birligi in'ikosi hisoblanadi.

Kundalik hayotda biz «yakka», «xususiy», «umumiy» tushunchalarini ko'p ishlatamiz va ularning mazmuni bizga ba'zan oydek ravshan bo'lib tuyuladi. Ammo mazkur tushunchalar bilan ifodalanadigan predmet yoki predmetlar turkumini topishga harakat qilganimiz zahoti katta qiyinchiliklarga duch kelamiz. Masalan unga ikkita bolaning suhbatini asos bo'lishi mumkin:

- Umringda hech qushni ko'rganmisan?

- Ha, ko'rganman. Mana u (kanareykaga ishora qiladi).

- E, bu qush emas, kanareyka-ku. Kanareykani ham sen hech qachon ko'rmagansan. Sen faqat bitta kanareykani, bizning kanareykamizni ko'rgansan.

Sog'lom fikr kanareykada qushni ko'rgan bola u hech qachon qushni ko'rmaganini aytayotgan boladan ko'proq haq ekanligidan dalolat beradi. Ammo umuman qush, meva, daraxtini ko'rganini kim uzil-kesil qayd eta oladi? Biz bu qush, bu daraxt, bu mevani o'z tajribamizda ko'rganimiz hech qanday shubha uyg'otmaydi. Umumiy tushunchalar amalda ob'ektiv mazmunga ega yoki ega emasligi falsafa tarixida qizg'in munozaralarga sabab bo'lgan. Umumiy tushunchalar tabiati masalasi atrofida bahs o'rta asrlardan beri davom etib keladi. Umumiy tushunchalar amalda mavjudmi? Nima haqiqiy borliq hisoblanadi – yakkalikmi yoki umumiylikmi? Umumiylik va yakkalik munosabati hodisalar xossalari emas, balki hodisalarining munosabati sifatida qaraladigan darsliklarga hozir ham duch kelish mumkin. Xo'sh, bugungi kunda falsafada mazkur masala qanday echilmoqda?

Yakkalik – faqat mazkur ob'ektga xos bo'lgan xossalarni ifodalovchi kategoriya. Yakkalik ayrim narsalar nisbatan mustaqil mavjudligini ham, mazkur narsaning bu nisbatan mustaqilligi, diskretligi, alohidaligi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan individual betakror belgilarni ham qayd etadi.

Umumiylik ayrim narsaning muayyan turkumga mansub barcha narsalar bilan o'xshashligini belgilovchi xossalari bilan ifodalanadi.

Umumiylik yakka narsaning mohiyatini aks ettiradi. Umumiylikni faqat mohiyatni aniqlash orqali ochib berish mumkin. Yakkaliksiz umumiylik sezgilar darajasida idrok etiladigan belgilardan, yakkalikning betakror individualligi, boyligidan mahrum bo'lgan abstraksiya bo'lib qoladi. Yakkalik va umumiylikning keltiriladigan ta'riflari ularni ayni bir ayrim ob'ektning tomonlari sifatida tavsiflaydi. Masalan, hayot bugungi kunda oqsilli jismlar va nuklein kislotalarning mavjudlik shakli sifatida tavsiflanadi. Irsiyat va o'zgaruvchanlik – butun tiriklikning umumiy xossalari. Ammo oqsilning kimyoviy tarkibi va ayniqsa tuzilishi har bir

organizmda individual darajada betakrordir. Bu bir jonzotni boshqa jonzotdan farqlash imkonini beruvchi birdan-bir xossadir. Mantiqda yakkalik va umumiylik – tushunchalar tavsifidir. Umumiylik tushunchasida ikki va undan ortiq predmet, yakkalik tushunchasida esa – bitta predmet tushuniladi. Grammatik jihatdan umumiylik turdosh ot bilan, yakkalik esa – atoqli ot bilan ifodalanadi. Falsafada yakkalik va umumiylik borliq hodisalarining o'xshashligi va farqlarini belgilovchi xossalardir.

«Yakkalik» kategoriyasi narsada, hodisada faqat shu narsaga, hodisaga xos bo'lgan jihatni aks ettiradi. «Umumiylik» - bu narsalar va hodisalar o'rtasida muayyan sifat jihati doirasida amalda mavjud bo'lgan ayniylkdir. Yakkalik ham, umumiylik ham mustaqil mavjud bo'lmaydi. Ayrim narsalar, hodisalar, jarayonlar mustaqil mavjud bo'ladi. Umumiylik ham, yakkalik ham faqat ayrim narsa yoki hodisadagina mavjuddir. Har qanday ayrim narsa yoki hodisa qarama-qarshiliklar birligi hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida u ham yakkalik, ham umumiylikdir. Har qanday umumiylik ayrim narsa, hodisaning tarkibiy qismi, elementi hisoblanadi, chunki u ayrim narsa yoki hodisani to'liq emas, balki bir yoqlama – narsalarda mavjud ayniy jihatlarni aks ettiradi. Yakkalik o'z mohiyatiga ko'ra mavhum hisoblangan umumiylikdan boyroqdir. Ammo umumiylik narsaning mazmuni, mohiyatini chuqurroq yoritadi.

O'rta asrlar falsafasida umumiy tushunchalar tabiati haqidagi masala atrofidagi bahs uning ishtirokchilari realistlar va nominalistlarga bo'linishiga olib keldi. Realistlar umumiylikni yakkalikdan ajratib, umumiylikni mustaqil holda mavjud hodisa sifatida, narsalar paydo bo'lgunga qadar – narsalarning (Xudo aqlidagi) ilk timsoli sifatida, narsalarda – Xudoning ro'yobga chiqarilgan g'oyasi sifatida talqin qilganlar. SHunday qilib, realistlar fikricha umumiylik narsalarga qadar, narsalarda va narsalardan keyin narsaning muayyan g'oyasi sifatida mavjud bo'ladi. Nominalistlar esa, aksincha, faqat yakka narsalar amalda mavjud, umumiy tushunchalar esa, ayrim narsalarning nomlari, xolos, deb hisoblaganlar. Mazkur tasavvurlar aks sadosiga bugungi kunda ham, masalan, umumiylik ob'ektlar to'plami bilan, yakkalik esa – bitta predmet bilan tenglashtirilgan holda duch kelish mumkin. Amalda umumiylik va yakkalik kategoriyalari ob'ektlarni emas, balki ularning xususiylik tomonlari sifatida birgalikda mavjud bo'lgan xossalarni aks ettiradi. Umumiylik va yakkalikning birligi o'ziga xosdir, chunki ularning har bir ob'ektdagi ko'rinishi, uyg'unligi, birining ikkinchisidan ustunligi betakrordir. SHu sababli har bir ayrim hodisa, narsa – xususiydir.

Xususiylik tushunchasi zikr etilgan kategoriyalar mazmunini ochib beruvchi asosiy tushunchadir. Xususiylik – «narsa» tushunchasining sinonimi, ya'ni borliqning nisbatan mustaqil, sifat jihatidan muayyan parchasi. U xossalar to'plamiga ega. «Xususiylik» yakkalik va umumiylik o'rtasidagi oraliq kategoriya hisoblanadi. Xususiylik – yakkaga nisbatan umumiy bo'lgan va umumiyga nisbatan yakka bo'lgan narsa yoki hodisa. Masalan: modda (qonun moddasi) – yakka; qonun – xususiy; huquq - umumiy. «Qonun» tushunchasi «modda» tushunchasiga nisbatan umumiydir. O'z navbatida «qonun» tushunchasi «huquq» tushunchasiga nisbatan yakkalikni aks ettiradi.

Yakkalik, umumiylik va xususiylik kategoriyalari bilish jarayonida uning tayanch nuqtalari, bilimsizlikdan bilim sari bosqich rolini o'ynaydi.

Mohiyat va hodisa. Bu kategoriyalar bilishning turli bosqichlarini belgilaydi va ularning har biri ob'ektni anglab etishning o'ziga xos darajasini aks ettiradi. Mohiyat ob'ektiv borliqning ichki, nisbatan yashirin va barqaror tomonini ifodalash uchun mo'ljallangan bo'lib, u narsaning, jarayonning tabiatini va ularga xos bo'lgan qonuniyatlarini belgilaydi. Hodisa – bu narsada, jarayonda qarshimizda bevosita namoyon bo'luvchi xossalar, tomonlar yig'indisini ifodalash uchun mo'ljallangan kategoriya.

Hozirgi falsafiy adabiyotlarda mohiyat predmet borlig'i barcha rang-barang va qarama-qarshi shakllarining barqaror birligidan iborat bo'lgan predmetning ichki mazmuni sifatida tavsiflanadi. Mohiyat har qanday sistemaning asosiy jihatlari va tendensiyalarini belgilovchi teran aloqalar, munosabatlar, xossalar va ichki qonunlar majmuidir. Muayyan mohiyatsiz jism, jarayon bo'lmaganidek, muayyan hodisada o'z ifodasini topmagan mohiyat ham bo'lishi mumkin emas.

Falsafada hodisaning ikki ma'nosi shakllangan. Birinchidan, hodisa voqea, tabiat va jamiyatdagi jarayonlardir. U mazkur jarayonlar bizning ongimiz, idrokimizda aks etishini anglatadi. Masalan, momaqaldiroq, kamalak, qor yog'ishi, suv toshishi, er qimirlashi, vulqon otilishi – bularning barchasi tabiat hodisalaridir. Inson tabiat hodisalarini tushunish, tushuntirishga harakat qilgan va ularning o'z ongidagi in'ikosi bilan amaldagi ifodasi o'rtasida muayyan farq mavjudligini aniqlagan. Tabiat hodisalarini ularning inson birinchi navbatda idrok etadigan va pirovard natijada uni aldaydigan yuzaki, o'zgaruvchan jihatlari tavsiflaydi. SHu tariqa hodisa kategoriyasining mohiyatning ziddi sifatidagi falsafiy ma'nosiga ega bo'ladi.

Ikkinchidan hodisa – mohiyatni aniqlash usuli. U, odatda, narsalar o'zaro ta'sirga kirishganida, mohiyat o'zini namoyon etishi natijasida yuz beradi. Narsa qanday bo'lsa, ko'rsatilgan aloqalar va o'zaro ta'sirlar xususiyati ham shunday bo'ladi. Masalan, yirtqich hayvon uni o'txo'r hayvonga aylantirishga qancha urinmasinlar, baribir yirtqich bo'lib qoladi. Ammo u qanday muhitda va o'z ishtahasining qaysi potensial qurboni bilan to'qnash kelishiga qarab, uning xulq-atvori o'zgaradi. Ayni shu sababli hodisa narsaning mohiyatini, uning muayyan ichki va muhim xossasini u yoki bu tarzda namoyon etadi.

Haqiqiylik mezoniga javob beruvchi bilimni olish bilishning muhim vazifasidir. Bunday bilim o'rganilayotgan narsaning mohiyatiga kirish demakdir. Mohiyatni bilish rivojlanishning asosiy jihatlari va tendensiyalarini belgilaydigan teran aloqalar, munosabatlar va qonunlarni aniqlashni nazarda tutadi. Tabiatning mohiyati cheksiz-chegarasiz bo'lgani bois, uni bilish jarayoni ham cheksizdir. Mohiyat tushunchasi bilishni to'liq, mukammal bilimga erishishga yo'naltiruvchi tartibga solish tamoyili ahamiyatiga egadir. Hodisa tushunchasi mohiyatni bilish usulini ko'rsatadi va shu boisdan metodologik ahamiyat kasb etadi. O'rganilayotgan ob'ekt o'zi uchun g'ayritabiiy shart-sharoitlarga solinadigan ilmiy eksperiment butunlay yangi hodisalarni qayd etish va shu tariqa o'z shakllanishi va faoliyatining ilgari noma'lum bo'lgan qonunlarini kashf etishi tasodifiy bir hol emas.

Mohiyat va mavjudlik. Platon mohiyatni narsalarning moddiy-hissiy borlig'i bilan bog'lash mumkin bo'lmagan g'oya sifatida tavsiflagan. Har qanday g'oya kabi, mohiyat nomoddiy, o'zgarmas va boqiydir. Aristotel mohiyat deganda narsalar borlig'ining abadiy tamoyilini tushungan. Narsaning mohiyati qotib qolgan materiya bilan emas, balki shakl bilan belgilanishiga uning ishonchi komil bo'lgan. Ma'lumki, antik an'anada «shakl» va «g'oya» tushunchalari bir xil ma'noga ega. Biroq, Platondan farqli o'laroq, Aristotel shakl (g'oya) va materiyani bir-biridan ajratmaydi, balki ularning uzviy aloqasini qayd etadi. O'rta asrlarda mohiyat va mavjudlik o'rtasidagi farq anglab etiladi. Mohiyat muayyan maqsad, mo'ljalni o'zida mujassamlashtiradi, mohiyatni bilish esa uning tub negiziga muvofiq bo'lgan ta'rifda ifodalanadi.

O'rta asrlar falsafasida qayd etilgan mohiyat va mavjudlik o'rtasidagi farq keyinchalik mohiyat va hodisaning nomuvofiqligi sifatida talqin qilingan. Bu nomuvofiqlik tasodifiy, o'tkinchi bo'lishi va asosiy tamoyilni, ya'ni narsani uning muhim xossalari bilan yaratgan Tangri niyatini tushunishdan chalg'itishi mumkin.

Mohiyat va hodisa o'rtasidagi dialektik aloqa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) mohiyat va hodisa bir-biri bilan uzviy bog'liq. Hodisa o'zida mujassamlashgan narsa, ya'ni mohiyatsiz mavjud bo'la olmaydi. Mohiyatda u yoki bu tarzda namoyon bo'lmaydigan narsaning o'zi yo'q;

b) mohiyat va hodisaning birligi ularning o'zaro mosligi, ayniyligini anglatmaydi. Mohiyat doimo hodisa ortida yashirinib yotadi. Agar narsalarning namoyon bo'lish shakli va mohiyati bevosita mos kelganida, fanga hojat qolmas edi;

v) hodisa mohiyatga qaraganda faolroq va jo'shqinroq, mohiyat esa barqarorroq va turg'unroq - u barcha o'zgarishlarda saqlanib qoladi. Ammo, hodisaga nisbatan barqarorroq bo'lgan mohiyat mutlaqo o'zgarishsiz qolmaydi;

g) hodisa mohiyatga qaraganda boyroq. U ob'ekt muhim aloqalarining ichki mazmunigina emas, balki bu ob'ektning har qanday tasodifiy munosabatlari, alohida jihatlari o'zida mujassamlashtiradi.

Mohiyat va hodisa o'zaro munosabatlarining bir-biri bilan ziddiyatli aloqasini qayd etuvchi o'ziga xos shakli zohiriylikdir. U bizning sezgilarimiz narsalarning mohiyatini, aniqroq aytganda mohiyatning biron-bir jihatini bir yoqlama noaniq aks ettirishini anglatadi. Ilmiy bilishning maqsadi narsalar va hodisalarning zohiriylik ortida yashirinib yotgan mohiyatini yoritishdan iborat.

Mazmun va shakl. Mazmun va shakl tushunchalari, ularning dialektikasi qadimdayoq sinchiklab o'rganilgan. Uyg'unlik, go'zallik, mutanosiblik tuyg'usi, aql va tananing barkamolligi qadimgi yunonlar uchun juda muhim bo'lgan. Ularning tilida shakl tushunchasi tabiatning oddiy materiali go'zal shakl-shamoyil kasb etishiga imkoniyat yaratadigan g'oya tushunchasining sinonimi sanalgan. Aristotel g'oya, ya'ni shaklni materiya bilan uzviy deb hisoblagan. Qadimgi Yunonistonda mazmun va shakl muammosi qo'yilgan bo'lsa, keyingi ming yillikda bu muammoni turli yo'nalish mutafakkirlari echishga harakat qildi.

Mantiqda mazmun tushunchasi uning muhim belgilari majmuini anglatadi. Falsafada mazmun narsaning negizini tashkil etadigan, uning mavjudligi, rivojlanishi va shakllarining o'zgarishini belgilaydigan qismlar, elementlarning muayyan tarzda tartibga solingan majmuidir. Ko'rib turganimizdek, mantiq va falsafadagi mazmun tushunchalari bir-birini istisno etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi. Demak, mazmun – mazkur narsa, jarayon, hodisani belgilovchi elementlar, tomonlar, xossalar, aloqalar va tendensiyalarning yig'indisi. Har qanday narsa, hodisa aniq mazmun bilangina emas, balki muayyan shakl bilan ham tavsiflanadi.

SHakl – bu narsalar va jarayonlarning mazmunini belgilovchi tomonlar, xossalar va aloqalarni uyushtirish usuli. Boshqacha aytganda, narsaning shakli – bu elementlar o'rtasidagi barqaror ichki aloqalarni uyushtirishning unga yaxlitlik sifatida namoyon bo'lishi va o'ziga xos bo'lgan barcha funksiyalarni bajarish imkonini beruvchi usuli.

SHakl – narsaning tuzilishi, strukturasi, mazmun elementlarining uyushish, bir-biri va tashqi omillar bilan o'zaro aloqa qilish usulini tavsiflovchi ichki aloqa. SHakl,-deydi Ibn Sino,- jismlarning mavjudligi qanday bo'lsa, shunday saqlanishi yoki boshlang'ich materiyaning konkret jismga aylanishidir. SHakl- tabiiy kuch sifatida anorganik jismlarni harakatga keltiradi: o'simlik, hayvon, odam, kosmik ruhni harakatga keltiradigan tabiiy jismlar shaklidir. SHakl-jismdan konkret narsa va predmet hosil bo'lishidir. SHakl-jismlarning alohida xususiyati bo'lib, konkret yashash tarzini belgilaydi. SHakl umumiy nom bo'lib, narsa turini, narsaning mavjudligini, ikkinchi marta takomillashishini, mavjudligi va o'rinli aktuallanishini bildiradi. SHaklni aniqlashda narsalar mavjudligi muhim o'rin egallaydi. Masalan, olov olov shakli asosida aktuallashadi va boshqa shaklga o'tadi. SHakl tufayli jism jism bo'la oladi.

Mazmun va shakl tushunchalariga berilgan ta'riflarning o'zidayoq biz ularning o'xshashligini payqaymiz, chunki struktura, ichki izchillik – mazmunning ham, shaklning ham zaruriy komponenti. SHu sababli mazmunni shakldan faqat abstrakt nuqtai nazardangina ajratish mumkin. Ikki o'xshash mazmunni taqqoslashgina shakl omillarini farqlash imkonini beradi. Nafaqat mazmun «shakldor», balki shakl ham mazmunlidir. SHu sababli ayni bir jihat, element bir zamonning o'zida bir predmetning shakli ham, boshqa predmetning mazmuni ham bo'lishi mumkin.

SHakl va mazmunning o'zaro aloqasi shunda ifodalanadiki, narsaning bu ikki qarama-qarshi tomonlari bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatadi. Qadimda mazmun va shakl dialektikasida shakl ustun qo'yilgan, uning yordamida narsa o'z g'oyasi (shakli) yoki vazifasi (maqsadi)ga muvofiq bo'lgan muayyan borliq sifatida mavjud bo'ladi, deb hisoblangan. Keyinchalik fanning rivojlanishi va uning falsafaga ta'siri kuchayishi bilan mazmun va shaklning aloqasi haqidagi tasavvurga ham aniqlik kiritilgan. Oddiy sog'lom fikr bizga shakl nimaningdir, ya'ni muayyan mazmunning shakli bo'lishi mumkinligini, mazmunsiz shakl hech qanday ahamiyat kasb etmasligini ko'rsatadi. SHu sababli formalizm tanqidi mutlaqo o'rinlidir. Masalan, san'atda «sof shakllar» bilan o'yin qilishga urinish shuning uchun ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydiki, o'zini formalist deb hisoblovchi iste'dodli san'atkor asarida mazmun baribir mavjud bo'ladi. Davlatni boshqarishda formalizm turlaridan biri sanalgan byurokratizm bilan ham shunday hol yuz beradi. O'z faoliyatini sof formal qoidalarga bo'ysundiruvchi, sog'lom fikrga son-sanoqsiz to'siqlar

oʻrnatuvchi byurokrat amalda hokimiyat vakolatlari birdan-bir maqsad sanalgan muayyan davlat tizimining vakili hisoblanadi. Formalizmning yana bir koʻrinishi huquqning pozitivistik talqini boʻlib, unga binoan huquq iqtisodiy, siyosiy, axloqiy yoki oʻzgacha asoslashga muhtoj boʻlmagan oliy asosdir. Huquqning mazkur formal-dogmatik talqini qonunchining oʻzboshimchaligiga keng yoʻl ochadi. Natijada davlatda nohuquqiy qonunlar ustuvorligi qaror topadi.

Narsa shaklsiz ham mavjud boʻlmaydi. SHuningdek, shakl mazmunga faol taʼsir koʻrsatadi, narsaga unda mavjud boʻlmagan xossalarni baxsh etadi. Masalan, koʻmir, grafit va olmosni olaylik. Ularning farqi – faqat molekula strukturasi, yaʼni shaklda. Ammo hech kim bu moddalarni bir-biriga oʻxshatmaydi. Xullas, shakl mazmunga faol taʼsir koʻrsatib, yo uni takomillashtiradi, yo oʻzini toʻla namoyon etishiga monelik qiladi. SHakl mazmundan nisbatan mustaqildir. Bu hol ayni bir mazmunning koʻplab shakllari mavjudligida, shuningdek shakl mazmundan oʻzishi yoki undan orqada qolishida namoyon boʻladi. SHu sababli shakl va mazmunning uzluksizligi ularning birligi toʻgʻrisida soʻz yuritish imkonini beradi. Bunda har bir muayyan holda yo shakl, yo mazmun ustunlik qilishi mumkin. SHakl va mazmunning nomuvofiqligi yoki qarama-qarshiligi yuzaga kelishiga sabab boʻladigan mazkur kategoriyalar dialektikasi borliqning har qanday hodisasi oʻzgarishi va rivojlanishining ichki manbai hisoblanadi.

Mazmun va shakl oʻrtasidagi dialektik oʻzaro aloqa quyidagi omillar bilan belgilanadi.

1. Mazmun va shakl bir-biri bilan uzviy bogʻliq. Amalda shaklsiz mazmun va mazmunsiz shakl hech qachon va hech qaerda mavjud emas. SHaklni mazmundan ajratishga, shakl mustaqil ahamiyatga ega ekanligini isbotlashga urinishlar formalizmga olib keladi.

2. Mazmun va shaklning birligida mazmun etakchilik qiladi. Mazmunning oʻzgarishi doim shaklning oʻzgarishiga sabab boʻladi. Qandaydir tashqi kuch emas, balki aynan mazmun oʻzini shakllantiradi. Masalan, fanni rivojlantirish, yangi qonunlarni kashf etish, obʼektiv haqiqatlarning tagiga etish mazkur yangi qonunlar mazmunini rasmiylashtiruvchi tegishli yangicha tasavvurlar, formulalar, nazariyalarni talab qiladi.

3. Mazmun va shaklning birligi mazmunga nisbatan shaklning nisbatan mustaqilligi, faolligini nazarda tutadi. SHaklning nisbatan mustaqilligi quyidagilarda namoyon boʻladi:

a) rivojlanishda shaklning mazmundan oqsashida. Mazmun hech qachon bir darajada turmaydi, u oʻzgaradi, shakl ham oʻzgarishsiz qolmaydi. Ammo mazmun bilan taqqoslaganda shakl barqarorroq, turgʻunroqdir. Bu hol shu bilan izohlanadiki, mazmun oʻz harakatiga ega boʻladi, shakl esa mazmun bilan belgilanadi. Mazmundan farqli oʻlaroq, shakl hodisaning turgʻunroq tomoni sifatida amal qiladi. U muqarrar tarzda oʻz mazmunidan ortda qoladi;

b) shaklning mazmunga aks taʼsirida. Bu taʼsir ikki yoqlama: shakl yo mazmunning oʻzgarishiga koʻmaklashadi, yo unga monelik qiladi. Albatta, agar shakl mazmunning oʻzgarishiga muvofiq boʻlsa, u mazmun jadal surʼatlarda rivojlanishiga zamin yaratadi. Agar ularning oʻrtasida ziddiyat tugʻilsa, mazmun lozim darajada rivojlana olmaydi, chunki unga eski shakl xalaqit beradi. SHu sababli ertami-kechmi ziddiyatni echish vaqti keladi. YAngi mazmunga muvofiq yangi shakl yaratiladi. SHunday qilib, mazmun va shakl oʻrtasidagi ziddiyat narsalar va hodisalarning oʻzgarish, ularning boshqa narsalar va hodisalarga aylanish sabablaridan biri hisoblanadi.

Butun va qism. Oʻzaro bogʻlangan soddaroq narsalardan tashkil topadigan har qanday predmetning murakkab tuzilishini ifodalovchi falsafiy kategoriyalarning ayrim nisbatan ajralmas majmuani tashkil etadi.

Predmetni (butunni) tashkil etuvchi narsalar uning qismlari hisoblanadi. Butunni tashkil etuvchi qismlarni birlashtiradigan bogʻlanish predmetga yaxlitlik baxsh etadi, yaʼni butunga xos boʻlgan, lekin uni tashkil etuvchi qismlarga ularning tarqoqlik holatiga xos boʻlmagan integrativ xossalari va qonuniyatlar paydo boʻlishiga olib keladi.

Butun o'zini tashkil etuvchi qismlarning birligidir. U o'z qismlarining o'zaro aloqasi tufayli mavjud bo'lib, bu aloqaning barqarorligi mazkur butunning tuzilishida o'z ifodasini topadi.

Butun va qism tushunchalari qadimgi yunon falsafasidayoq ma'lum bo'lgan. Butunni o'rganishga nisbatan yondashuvlarni belgilashda yuzaga kelgan ziddiyatlarni echish qiyinchilik tug'dirgan. Ma'lumki, Dekart o'zining metod haqidagi mulohazalarida har qanday predmetni o'rganishni bilish vazifasini echish uchun bu predmetni necha qismga ajratish kerak bo'lsa, shuncha qismga ajratishdan boshlashni tavsiya etadi. Demak, butun - qismlar yig'indisi deyish ham mumkin. Ammo bu fikr faqat qisman to'g'ri, chunki butun o'zini tashkil etuvchi qismlarning oddiy yig'indisi bilan izohlanishi mumkin emas. Masalan, qurilish materiallari bir uyumga to'kilsa, bino paydo bo'lmaydi. Qarama-qarshi yondashuv butunning ustunligini tan olishni nazarda tutadi. Bu holda butunni bilish qismlarni bilishdan oldin keladi. Ammo butunning o'ziga xosligi uni tashkil etuvchi qismlardan kelib chiqmaganidek, qismning xossalari ham butundan kelib chiqmaydi. Natijada qoniqarli echimini topish mushkul bo'lgan yaxlitlik antinomialari yuzaga keldi, chunki qarama-qarshi fikrlarning har birini amaliyotdan olingan misol bilan isbotlash va xuddi shuningdek, amaliyotdan olingan misol bilan rad etish mumkin. Masalan, butun qismlarning yig'indisidir, degan qoidaga butun o'zini tashkil etuvchi qismlar yig'indisidan ko'proqdir, degan qarshi qoida zid keladi. Qismlar butundan oldin paydo bo'ladi, degan fikrga butun o'zining qismlaridan oldinroq paydo bo'ladi, chunki ularga yangi xossalari baxsh etadi, degan fikr zid keladi. Mazkur antinomialar bilish metodologiyasida ham bilishning qarama-qarshi mo'ljallarida o'z ifodasini topadi: butunni bilish uning qismlarini bilish orqali amalga oshiriladi, bunga qarshi qoida esa shunday yangraydi: qismlar butunni qismlarga ajratish mahsuli sifatida faqat butun haqidagi bilimga muvofiq anglanishi mumkin. Bu esa butun va qismning yaxlitlik orqali ifodasida namoyon bo'ladi. Yaxlitlik jumboqlariga quyidagi hodisa misol bo'ladi: har bir atom yadrosining og'irligi uning tarkibiy qismlari og'irligining yig'indisidan kamroqdir. «Massa nuqsoni» deb ataladigan bu hodisa massa va energiyaning ekvivalentligi bilan izohlanadi. Bu hodisani yaxlitlik jumboqlari nuqtai nazaridan qanday tushuntirish mumkin? Mazkur ziddiyatlarni echish butun va qismning aloqasi haqidagi qarama-qarshi tasavvurlar birligini tan olishni nazarda tutadi. Darhaqiqat, qism butunga bog'liq bo'ladi, u butundan yangi xossalari oladi. Butun ham qismlarga, biroq ko'proq darajada – ular o'rtasidagi aloqaning xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Butunning uch tipi ma'lum:

a) mexanik butun (qum, tosh uyumi, chunki ularning qismlari butunga kiradi va undan deyarli o'zgarimasdan chiqadi);

b) uyushgan butun, agar qismlarning ko'inishi o'zgarsa;

v) organik butun, agar qismlar o'z-o'zidan rivojlansa (tirik organizmlar).

Qismlar o'rtasidagi aloqaning xususiyati butunning sifat jihatidan aniqligini, uning yaxlitligini belgilaydi. Yaxlitlik qismlarning shunday bir aloqasiki, unda butun qismlarining birligi ta'minlanadi, buning natijasida butun tizimlilik, uyushqoqlik xususiyatini kasb etadi. Qismlar aloqasining tipi yaxlitlik tipini belgilaydi. Aloqaning strukturaviy (tuzilishning bog'lanishlari), funksional (predmetning faoliyat usulini tavsiflovchi), genetik tiplari yaxlitlikning tegishli tiplarini tashkil etadi. Yaxlitlikning quyidagi turlari farqlanadi:

Mexanik yaxlitlikda qismning butunga kamroq bog'liqligi va butunning qismga sezilarli darajada bog'liqligi kuzatiladi. Masalan, avtomobil g'ildiragi yoki ruli uning harakatlanishini ta'minlovchi qismlardir, lekin ular o'z sifatida avtomobildan qat'iy nazar mavjud bo'lishi mumkin.

Noorganik yaxlitlikda qismlarning butunga bog'liqligi ortadi, butunning qismga bog'liqligi esa kamayadi. Qismlarning barqaror aloqasi har bir elementga o'z xossalari saqlash va nisbatan o'zgarimas bo'lib qolish imkonini beradi. Masalan, elektron atom tarkibida ham, undan tashqarida ham (harakatlanayotgan elektronlarning izchil oqimi sifatida) deyarli o'zgarishsiz qoladi.

Organik yaxlitlikda organik dunyoda nafaqat qismlarning o'zaro mosligiga, balki ularning subordinatsiyasiga ham duch kelish mumkin. Organik tizimlarning qismlari butundan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Tanadan uzilgan qo'l faqat nomigagina qo'l sanalishini Aristotel qadim zamonlardayoq qayd etgan edi.

Yaxlitlik tiplari va turlarining tasnifi butunning tabiatini bilish nafaqat uni tashkil etuvchi qismlarni, balki qismlar o'rtasidagi aloqalar xususiyatini ham bilish orqali amalga oshirilishini ko'rsatadi.

Demak butun – narsa, hodisa va uni tashkil etgan qismlarning muayyan tartibda joylashuvi va o'zaro bog'langan yagonalikning ifodasi. Qism – butun tarkibiga kiradigan, uning tarkibidagina o'z vazifasi (funktsiyasi)ni bajara oladigan alohidalik. Masalan, yaxlit bir butun sifatidagi H₂O molekularining qismlari – vodorodning ikki atomi va kislorodning bir atomi. Butun o'z qismlarining oddiy yig'indisidan iborat emas. Ma'lumki, vodorod yonadi, kislorod yonishni quvvatlaydi, lekin suv, albatta, yonishga to'sqinlik qiladi.

Dialektika butun va qismga ularning dialektik birligi nuqtai nazaridan yondashadi. Butun hosil bo'lganda qismlar xossalari yig'indisidan iborat bo'lmagan yangi sifat vujudga keladi; shunga qaramay u qismlar – ularning miqdori va o'zaro aloqaning muayyan tipi bilan belgilanadi. SHu sababli dialektika butunni bilish faqat xossalari, qismlar haqida bilim mavjud bo'lgan taqdirda samarali bo'lishi mumkin va aksincha, qismlarni o'rganish butunga doir oldingi bilimga tayanishi lozim, deb hisoblaydi.

Sistema, element struktura. Butun va qism kategoriyalarini sistema, struktura, element kategoriyalari to'ldiradi va rivojlantiradi.

Qadimgi yunon falsafasida sistema tushunchasi borliqning tartiblili va yaxlitligi sifatida tavsiflangan. Hozirgi talqinda sistema muayyan yaxlitlikni tashkil etuvchi qonuniy munosabatlar va aloqalarda bo'lgan elementlarning organik to'plami sifatida tavsiflanadi. Sistema (yunon. systema – birlashtirish, yaratish) – bir-birining o'rtasida qonuniy bog'lanish yoki o'zaro aloqa mavjud bo'lgan muayyan elementlar yig'indisi. Har qanday sistemaning strukturasi avvalo uning tarkibiy elementlariga bog'liq. O'z navbatida, elementlarning xossalari ham ko'p jihatdan o'zlari hosil qilgan sistemaning strukturasi bilan belgilanadi. Sistema va element tushunchalari butun va qism kategoriyalariga yaqin turadi. Ammo ular ayniy tushunchalar emas. Xususan, qism bo'linadi, element – sistemaning boshqa qismlarga ajralmaydigan komponenti hisoblanadi. SHuningdek sistema butun bilan ham solishtirilishi mumkin va xuddi butun kabi, qismlarning aloqadorligi, tartiblili va uyushqoqligi bilan tavsiflanadi. Ammo butunni o'rganishda uning o'ziga xos xususiyatini, sifat jihatidan muayyanligini aniqlash vazifasi birinchi o'ringa chiqadi.

Sistemali yondashuv sistemalarning sifat jihatidan o'ziga xosligidan qat'iy nazar, ular xulq-atvorining umumiy tamoyillari va qonunlarini aniqlashni nazarda tutadi. Ayni shu sababli sistemalar juda keng miqyosda qo'llaniladi. Ammo har qanday ob'ektni o'rganishga nisbatan sistemali yondashuv doim ham samarali emas. Biron-bir ro'zg'or buyumi (qoshiq yoki choynak, yozuv daftari va sh.k.)ni sistemali o'rganishning hojati yo'q. Ba'zan shunday bir «tadqiqotlar» uchraydiki, ularda sistemalar nazariyasi atamalari ishlatilgan bo'lsa-da, ularni yaratgan soxta olimlar tavsiflanayotgan ob'ekt talqiniga biron-bir yangi narsa kiritmaydi. Hozirgi zamon fanida sistemali yondashuvning ikki yo'li qo'llaniladi: birinchisi-sistemalar tushunchasini muayyan tarzda formallashtirish va ularning fan tilida tavsiflanadigan umumiy belgilarini aniqlash; ikkinchisi-muayyan sistemalarning tipologik tahlilidan foydalanish kabilardir.

Sistemalarning o'ziga xos xususiyatlari. Sistemalarning muhim umumiy xususiyatlari sistemali yondashuvning bir qancha tamoyillarini ta'riflash imkonini beradi.

Birinchi – yaxlitlik tamoyili. Har qanday sistema ko'p sonli elementlardan tashkil topadi, lekin ularning yig'indisiga bog'liq emas.

Ikkinchi tamoyil – sistemali tuzilishining ierarxiyaviyligi: sistemaning har bir elementi murakkab tuzilishga ega bo'lib, nisbatan mustaqil sistema sifatida qaraladi. Ayni vaqtda o'rganilayotgan sistema murakkabroq sistema tarkibiga uning elementlaridan biri sifatida kiradi.

Uchinchi tamoyil – sistemani tashkil etuvchi elementlar bir-biri bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ularning orasida eng muhimlari sistema tashkil etuvchi, sistemaning yaxlitligini ta'minlovchi elementlardir.

Sistemani o'rganish strukturaviy va funksional yondashuvlardan foydalanishni nazarda tutadi.

Strukturaviy yondashuv sistemani uning tuzilishi va shakli nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi.

Funksional yondashuv esa, sistemaning xulq-atvori va boshqa sistemalar bilan o'zaro aloqalarini tadqiq etish uchun imkoniyat yaratadi. Sistemalarning o'zaro aloqasi kauzal, aniq belgilangan va statistik, ya'ni ehtimol tutilgan bo'lishi mumkin. Sistemaning muhitdagi xulq-atvori aktiv va reaktiv bo'lishi mumkin. Sistemaning aktiv xulq-atvori maqsadlar nuqtai nazaridan tavsiflanishi mumkin.

Sistemalarning tiplari. Sistemalarning umumiy belgilari bilan bir qatorda, muayyan tiplari faqat o'zigagina xos bo'lgan tipologik belgilarga egadir. Masalan, belgilar sistemalarini o'rganish bilan ilmiy bilimning alohida sohasi-semiotika shug'ullanadi. U bizning til haqidagi, madaniyat turli tillarining o'xshash jihatlari va farqlari haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada boyitadi.

Kibernetika boshqaruvchi sistemalar xulq-atvorini o'rganadiki, bu oqilona asoslangan boshqaruv sistemalarini yaratish imkonini beradi. O'yinlar nazariyasi bizning konfliktlashayotgan sistemalar haqidagi tasavvurimizni ancha kengaytiradi, sinergetika esa o'ta murakkab sistemalar xulq-atvorining qonuniyatlarini aniqlaydi. SHunday qilib, sistema, struktura va element kategoriyalari fan va falsafani yanada boyitib, muhim metodologik vazifani bajaradi.

Elementlari va strukturasi xususiyatiga ko'ra sistemalarning har xil turlari farqlanadi. Ob'ektiv borliqda mavjud bo'lgan moddiy sistemalarni va ob'ektiv borliqning inson ongidagi in'ikosi hisoblangan ideal sistemalarni farqlash ayniqsa keng tarqalgan. Elementlari va aloqalarining soniga ko'ra sodda va murakkab sistemalar farqlanadi.

Element –(lot. elementum – birlamchi modda) – butunning nisbatan bo'linmas qismi. Qism tushunchasi o'z hajmiga ko'ra «element» tushunchasidan kengroq, chunki bu har qanday qism emas, balki nisbatan bo'linmas qism. Bunda «qism» butun tushunchasi bilan, «element» esa – struktura tushunchasi bilan munosabatga kirishadi.

Element narsaning boshqa bo'linmaydigan zarrasini anglatuvchi kategoriya. Xususan, modda atomlardan tashkil topadi va atomlar moddaning elementlari hisoblanadi. Ammo bizga ma'lumki, atom parchalanadi. Nima uchun biz elementar zarralarni moddaning elementlari deb hisoblamaymiz? SHuning uchunki, elementar zarralar moddaning emas, balki turli-tuman maydonlarning elementlari hisoblanadi.

Struktura (lot. struktura – tuzilish, joylashuv, tartib) sistemaning tuzilishi va ichki shakli, mazkur sistema elementlari o'rtasidagi barqaror o'zaro aloqalarning birligi. Struktura narsalar va hodisalarning tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy aloqa usuli.

Sabab va oqibat. Qanday voqea yuz bermasin, barchasining o'z sababi bor. To'g'ri olingan yo'l yo'lovchini tekisliklar orqali mo'ljallangan manzilga olib keladi, xato va beparvolik uni sahroga olib boradi va halokatga giriftor etadi. Hodisalarning umumiy o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo etishi g'oyasi determinizm tamoyilida o'z aksini topadi. Bu tamoyilga binoan tabiatda hamma narsa sababning hukmiga bo'ysunadi.

Sabab tushunchasi insonga uning rivojlanishi dastlabki bosqichlaridayoq ma'lum bo'lgan. Tabiiy hodisalarning kelib chiqishini tushuntiruvchi sabablarni aniqlashga bo'lgan ilk urinishlarga mifologiyada, so'ngra dinda duch kelish mumkin. Keyinchalik sabablarning falsafiy va ilmiy izohi yuzaga keladi. Sabab (lot. causa – sabab) shunday bir hodisaki, u boshqa bir hodisaning oqibatini bevosita belgilaydi, yuzaga keltiradi. Sababiyat mohiyatini bir hodisaning boshqa hodisani yuzaga keltirishi, sababning oqibatni yaratishi tashkil etadi. Oddiy ong sababiyat jarayonini soddalashtiradi: sabab faol tomon, oqibat – passiv tomon sifatida tasavvur qilinadi, sabab oqibatdan oldin keladi. D.YUm bunday tasavvurlarni tanqid qilar ekan, - u sabablar mavjudligiga shubha qiladi, aniqrog'i buni inkor etadi: «Bir hodisa ayrim holda boshqa

hodisadan oldin kelishidan ularning biri – sabab, ikkinchisi – harakat degan xulosa chiqarish aqlga muvofiq emas. Ularning birikuvi tasodifiy bo‘lishi mumkin, balki bir hodisa yuz berganida boshqa bir hodisaning mavjudligi haqida xulosa chiqarish uchun hech qanday asos yo‘qdir. SHunga qaramay... insonni bunday xulosa chiqarishga majbur qiluvchi qandaydir tamoyil mavjud. Bu tamoyil odatdir...”⁴⁰, deb qayd etadi. Sabablar mavjudligining inkorini YUm shu bilan tushuntiradiki, sababning oqibatni yuzaga keltirish jarayonini biz bevosita kuzata olmaymiz. Sabab haqida biz yuz bergan oqibatga qarab xulosa chiqaramiz, ammo bu voqea chindan ham ayrim sababning oqibatimi, degan savolga biz aniq javob bera olmaymiz, chunki sabab-oqibat aloqasi mavjudligini biz sinov yo‘li bilan hech qachon tasdiqlay olmaymiz⁴¹.

Hozirgi zamon fani sabab ob‘ektlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa bo‘lib, uning oqibatida o‘zaro aloqaga kirishgan ob‘ektlarning ikkalasi ham o‘zgarishini aniqlash imkonini beradi. Masalan, Erga yirik meteoritlar tushishiga ulkan ekologik falokatlar sabab bo‘lgan. Bir qarashda Er jabrlangan passiv tomon, meteorit esa – faol tomon bo‘lgan. Amalda klassik mexanika qonunlariga muvofiq Er va meteoritning to‘qnashuvi yuz bergan. Buning oqibatida ikkala jismda tegishli deformatsiyalar yuzaga kelgan. Amaliyot har qanday hodisaning vujudga kelishi biron-bir omil yoki omillar bilan belgilanishini ko‘rsatadi.

YUZ berishi yangi hodisa vujudga kelishiga olib keluvchi hodisa sabab deb ataladi. Sabab ta’sirida vujudga keluvchi hodisa esa oqibat deb ataladi.

Dunyoda barcha hodisalar, o‘zgarishlar, jarayonlar muqarrar tarzda muayyan sabablar tufayli yuz beradi. Dunyoda sababsiz hodisalar yo‘q va bo‘lishi mumkin ham emas. Sababiyat qonuni dunyoda barcha hodisalar sababiy belgilangan degan qoidaga asoslanadi. Sababiyat qonunini tan oluvchi va uni borliqning barcha hodisalariga tatbiq etuvchi faylasuflar deterministlar deb, sababiyat qonunini inkor etuvchi faylasuflar esa indeterministlar deb ataladi.

Sabab va oqibat dialektikasi. Sabablar ichki va tashqi, bevosita va bilvosita, ob‘ektiv va sub‘ektiv bo‘lishi mumkin. Sub‘ektiv sabablar ko‘pincha faoliyat, xulq-atvor, qilmishlarni izohlash sohasida namoyon bo‘ladi.

Ob‘ektning mohiyatini tashkil etuvchi qarama-qarshi kuchlar, tendensiyalarning o‘zaro aloqasi sababning ichki manbai hisoblanadi. Masalan, odamlar o‘z kasalligi yoki qariligini qayg‘u-hasrat, muvaffaqiyatsizliklar, og‘ir ish va hokazolar bilan tushuntirishga moyildirlar. Amalda qarilik yoki o‘limni engishga hali hech kim muvaffaq bo‘lmagan, chunki qarilik ham, o‘lim ham ichki sabablar bilan izohlanadi. SHu sababli ba’zilar og‘ir ish bilan shug‘ullanib ham uzoq vaqt yosh va sog‘lom bo‘lib qoladi, ayrim takaslanglar esa juda tez qariydi. Tashqi sabablar turli ob‘ektlar o‘zaro aloqasining mahsulidir.

Sabab va oqibat munosabatlarini orqaga qaytarib bo‘lmaydi. Sabab va oqibatning sof chiziqli jarayon sifatidagi mexanistik talqini muqarrar tarzda sabab va oqibatni orqaga qaytarish mumkin, degan xulosaga olib keladi. Masalan, Oy qarama-qarshi yo‘nalishda aylana boshlasa, u dastlabki holatga kelgan bo‘lar edi. Ammo bu faraz zamirida soxta asoslar yotadi: u sabab-oqibat munosabatlariga tasodifiy omillar to‘plami kuchli ta’sir ko‘rsatishini hisobga olmaydi. Dastlabki holatga qaytish – bu mazkur omillar to‘plamini amalda mujassamlashtirish demakdir. Vaholanki, ularning hammasini amalda mujassamlashtirish mumkin emas, demak, dastlabki holatga qaytish mumkin emas.

Sabablar va oqibatlarining munosabatlari murakkab va rang-barangdir. Bir sabab ko‘plab oqibatlarga sabab bo‘lishi va, aksincha, bir oqibat zamirida ko‘p sonli sabablar yotishi mumkin. Ayrim sabablar cheksiz oqibatlar zanjirining ilk manbai hisoblanadi. Ba’zi bir sabablar «zanjir reaksiyasi» ko‘rinishini kasb etishi, ya’ni ikki yoki undan ortiq oqibatni yuzaga keltirishi, ular esa, o‘z navbatida, ikki yoki undan ortiq oqibatga sabab bo‘lishi mumkin.

Bahona va shart. Sabab, bahona va shartni farqlash lozim. Bahonani sub‘ektiv sabablar qatoriga kiritish mumkin. Bunda voqea yoki sherikning harakati o‘zining, odatda, noto‘g‘ri javob harakatlarini oqlash maqsadida talqin qilinadi va baholanadi. SHartlar-amaldagi yoki ehtimol tutilgan sababning mavjudlik muhitini tashkil etadigan ichki omillar va tashqi munosabatlar

⁴⁰ Қараңг: Юм Д. Соч.: В 2 т. Т. 2– М.: 1965-1966.. –С. 44-46.

⁴¹ Юм Д. Соч.: В 2 т. . Т. 2. – М.: 1965-1966–С. 46.

majmuidir. Sinergetika muhitga yagona negiz, bo'lg'usi tuzilmaning rang-barang shakllari manbai, rivojlanishning turli yo'llari uchun maydon sifatida qaraydi. Sabab-oqibat munosabatlari tizimida shartlarning amaldagi ahamiyatini tushunish uchun quyidagi misolni ko'rib chiqamiz. Fuqaro A. xotini suzishni bilmasligidan xabardor bo'lgani holda, undan qutulish uchun uni dengiz bo'ylab sayohatga yuboradi. Oqibatda xotini suvga cho'kib o'ladi. Erning harakatlari xotin o'limining sababi hisoblanadimi? Bu misol shartlar o'z holicha oqibat sababi bo'la olmasligini, lekin sababning amalga oshishiga ko'maklashadigan yoki monelik qiladigan omil hisoblanishini ko'rsatadi.

Sinergetika sababiyat haqida. Sababiyat haqidagi falsafiy qarashlar uzoq evolyusiya jarayonini boshdan kechirdi. Mexanistik yondashuv sababni sirdan ko'rsatilgan ta'sir sifatida talqin qiladi. Dunyo jismlarning tartibga solingan, oldindan aytish mumkin bo'lgan aniq o'zaro aloqasi sifatida tasavvur qilinadi. Tasodifning mavjudligi rad etiladi. Sababiyat zanjirlari chiziqli xususiyat kasb etadi, oqibat sabab ta'siriga proporsional bo'ladi. Binobarin, sababiyat zanjirlariga qarab rivojlanish jarayonining o'tmishini ham, kelajagini ham aniqlash mumkin. Ammo ilmiy bilimning rivojlanishi mexanistik determinizmning asossizligini namoyish etadi. Sinergetika yo'nalishi asoschilaridan biri I.R.Prigojin mexanistik determinizmga shunday baho beradi: «Dinamika ratsionalistik modelining mahsuli sifatida tushunilgan determinizm endilikda ayrim hollardagina namoyon bo'luvchi xossa bilan bog'lanadi»⁴², deb baho beradi.

Fan rivojlanishi bilan sabab-oqibat aloqalarining statistik qonuniyatlari va ehtimoliy tabiati haqidagi tasavvur yuzaga keladi. Murakkab sistemalarning o'z-o'zini tashkil etishi haqidagi fan – sinergetika determinizm talqiniga ma'lum aniqliklar kiritdi. Bir qator ilmiy dalillar olimlar har qanday tabiiy hodisalar stoxastik xususiyatga ega va muayyan noaniqlik sharoitida yuz beradi, degan xulosa chiqarishiga olib keldi. Murakkab sistemalar uchun, odatda, rivojlanishning bir necha muqobil yo'llari mavjud bo'ladi. Sinergetika sabab-oqibat aloqalari nomutanosib sistemalarda namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Bu sistemalarning rivojlanishi ko'p variantlidir. Bunda evolyusiyaning har qanday turi emas, balki yo'llarning muayyan doirasi mavjud bo'lishi mumkin. Rivojlanishda kutilmagan burilishlar yuz berish ehtimoli mavjud, chunki u tasodifiy aloqalar orqali sodir bo'ladi. Nomutanosib sistemalar tashqi omillarga o'ta ta'sirchandir. SHu bois intensivlik darajasiga ko'ra ahamiyatsiz bo'lgan ta'sirlar ham kutilmagan natijalarga olib keladigan shikastli oqibatlar sababi bo'lishi mumkin.

Sabab va oqibat o'rtasida murakkab dialektik o'zaro aloqasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) sabab vaqtida oqibatdan oldin keladi. Oqibat sababdan oldinroq yuz bermaydi. Ammo bu biri ikkinchisidan oldin keladigan har qanday hodisa u bilan sababiy bog'lanishda bo'ladi, degani emas. Masalan, tun tongdan oldin keladi, lekin u tongning sababi hisoblanmaydi;

2) sabab muayyan sharoitda albatta oqibatni vujudga keltiradi. Sabab va oqibat shu darajada bog'liqlik, agar sabab yuz bersa va etarli sharoit mavjud bo'lsa, muqarrar tarzda oqibat ham yuz beradi;

3) sabab va oqibat bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishadi. Bu o'zaro ta'sirlanish jarayonida sababgina emas, balki oqibat ham faol bo'ladi. U sababga aks ta'sir ko'rsatadi. Misol uchun, g'oyalar borliqni aks ettiradi, lekin, vujudga kelgach, ijtimoiy borliqning o'zgarishiga kishilarning amaliy faoliyati orqali faol ta'sir ko'rsatadi;

4) ayni bir hodisa bir munosabatda sabab sifatida, boshqa bir munosabatda – oqibat sifatida amal qiladi. Aytaylik, yomg'ir – muayyan ob-havo sharoitlarining oqibati, lekin uning o'zi yaxshi hosildorlik sababiga aylanadi; hosildorlik esa davlatning iqtisodiy qudratini mustahkamlash omili bo'lib xizmat qiladi. SHu tariqa hodisalar o'rtasida sababiy bog'lanish vujudga keladi. Ammo biz faqat ikkita alohida-alohida hodisani ko'rib chiqqanimizda, ular o'rin almashishi mumkin emas;

5) sabab va oqibatning o'zaro ta'siriga tegishli sharoitlar ta'sir ko'rsatadi. SHaroitlar – bu shunday bir hodisalarki, ular mazkur voqea yuz berishi uchun zarur, lekin o'z holicha ular bu

⁴² Пригожин И. Некоторые проблемы саморазвивающихся систем // Вопросы философии. 1989. №8. – С4

voqeani oldindan belgilamaydi. Oqibat yuz berishiga qulaylik yaratuvchi sharoitlar ham, sababning ta'sirini qaytaruvchi sharoitlar ham bo'lishi mumkin. Ayni bir sabab muayyan sharoitlarda turli shakldagi oqibatlar yuz berishiga olib keladi;

6) sababni bahona bilan ayniyashtirmaslik kerak. Bahona – bu boshqa voqeadan bevosita oldin keladigan, uning yuz berishiga imkoniyat yaratadigan, lekin u uni vujudga keltirmaydigan va oldindan belgilamaydigan voqea. Bahona harakatni yaratmaydi, balki unga turtki beradi.

Sababiy bog'lanish tushunchasi muhim metodologik funksiyani bajaradi. Muayyan oqibatning yuz berish sabablari va sharoitlarini bilgan holda, inson nafaqat uning yuz berishini bashorat qiladi, balki zarur oqibatni yaratadi. Bu insonga o'tmishni bilish va kelajakka nazar tashlash imkonini beradi.

Zaruriyat va tasodif falsafiy kategoriyalari narsalar va hodisalarning bir-biri bilan har xil tipdagi aloqalarini aks ettiradi. Zaruriyat va tasodif tushunchalari qadim zamonlardan beri faylasuflar e'tiborini o'ziga tortib keladi. Vaqt o'tishi bilan ularning talqini o'zgargan, ayrim faylasuflar tabiatda tasodifning mavjudligini istisno etgan bo'lsa, ayrimlar uni mutlaqlashtirgan. Masalan, sinergetikada tasodif tushunchasi va uning o'ta murakkab sistemalar o'z-o'zini tashkil etishidagi roli alohida, hatto ancha muhim ahamiyat kasb etadi. Zaruriyat va tasodif kategoriyalari bir qator ilmiy yo'nalishlar: biologiya, tibbiyot, huquqshunoslik, tarix va hokazolarda muhim metodologik ahamiyatga egadir. Odamlar amaliy faoliyatida tasodif omili zaruriyatdan kamroq ahamiyat kasb etmaydi. Ammo ularning dialektikasini, qarama-qarshilikka asoslangan birligini tushunish ayniqsa muhimdir.

Zaruriyat- bu hodisalar o'rtasidagi ularning qonuniy o'zgarishi va rivojlanishini belgilovchi barqaror, muhim ichki aloqalar. Zaruriyat qonun tushunchasiga yaqin turadi, muqarrar tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, nosoz tormoz muqarrar tarzda avtomobil halokatiga, uning yo yaqinroqdagi narsalar, yo harakatlanayotgan boshqa avtomobillar bilan to'qnashuviga olib keladi yoki u piyodani urib ketishiga sabab bo'ladi. Halokat aynan qanday yuz berishi, undan kim jabrlanishi mumkinligi tasodif bilan bog'liq masaladir, zero yo'lda muayyan paytda istalgan narsa va istalgan odam duch kelishi mumkin. Bu erda zaruriyat avtomobilning ichki holati bilan, tasodif – tashqi sharoit bilan belgilanadi. Zaruriyat – yuz berishi mumkin bo'lgan narsa. Zaruriyat – ichki xususiyatga ega hodisa, uning sababi o'zida bo'ladi va hodisalarning ichki o'zaro aloqasidan kelib chiqadi. Ammo nafaqat ichki, balki tashqi zaruriyat ham mavjuddir. Masalan, jismlarning bir-biriga ularning massasiga to'g'ri proporsional va ular o'rtasidagi masofaga teskari proporsional bo'lgan kuch bilan tortishishi zaruriyat hisoblanadi. Bu tashqi zaruriyatdir. Tasodif ham ichki va tashqi bo'lishi mumkin. Masalan, tirik organizmlarning mutatsiyalari tasodifiy xususiyat kasb etadi, ammo ular ichki hodisa hisoblanadi, chunki butun organizmni qayta qurish bilan bog'liq. Xo'sh, bu holda zaruriyat va tasodifni bir-biridan qanday farqlash mumkin?

Zaruriyat hodisaning, jarayonning mohiyatidan kelib chiqadi va mazkur sharoitda muqarrar tarzda yuz beradi. Masalan, har qanday tirik organizmning o'limi muqarrardir, chunki u mazkur organizmning tabiati hamda unda yuz beruvchi ichki jarayonlar bilan belgilanadi.

Ammo dunyoda hamma narsa zaruriyat sifatida paydo bo'ladimi? Yo'q, dunyoda tasodifiy voqealar, hodisalar ham bor.

Tasodif – ob'ektlarning vujudga kelishi yoki mavjudligining muammoliligini yoki muqarrar emasligini belgilovchi kategoriya; soddaroq qilib aytganda muayyan sharoitda bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin bo'lgan narsa tasodifiy hisoblanadi. Tasodif voqelikning asosan tashqi sharoitlar, yuzaki, beqaror aloqalar va mazkur hodisa uchun ikkinchi darajali omillar ta'sirida paydo bo'luvchi holatlarini aks ettiradi. Tasodif zamirida narsaning mohiyati emas, balki unga boshqa narsalar va hodisalarning ta'siri yotadi. Tasodif yuz berishi ham, yuz bermasligi ham mumkin bo'lgan narsa sifatida ta'riflanadi.

Narsalar mavjudligining zaruriyligi yoki tasodifiyligi muammosi xususida ikki nuqtai nazar mavjud. Ularning biri zaruriyatni mutlaqlashtiradi: dunyoda hech qanday tasodif yo'q, hamma narsa muqarrar tarzda yuz beradi. Bu nuqtai nazar tasodifni rad etib, fatalizmga yo'l ochadi. Fatalizm – taqdirga, hamma narsa oldindan belgilanganiga bo'lgan ishonch. Boshqa bir

nuqtai nazar tasodifning ahamiyatini oshirib ko'rsatadi. Bu erda, aksincha, voqelikdan har qanday ichki bog'lanishlar, narsalarning ob'ektiv belgilanganligi chiqarib tashlanadi: dunyoda faqat tasodif hukm suradi.

Ilmiy dunyoqarash birinchi nuqtai nazarni ham, ikkinchi nuqtai nazarni ham tan olmaydi. Zaruriyat va tasodif alohida-alohida mavjud bo'lmaydi. Ularning o'zaro aloqasi shundan iboratki, tasodif zaruriyatning namoyon bo'lish shakli sifatida va uning to'ldiruvchisi sifatida amal qiladi. Masalan, mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar zaruriy xususiyat kasb etadi. Ularda bu islohotlarni yo'lga soluvchi muayyan siyosiy arboblarni tasodifiy element hisoblanadi.

Zaruriyat va tasodif dialektikasi ikki muhim jihatni nazarda tutadi. Birinchidan, tasodif rivojlanish jarayonida zaruriyatga aylanishi mumkin (u yoki bu biologik turning qonuniy belgilari avval tasodifiy og'ishlar sifatida paydo bo'ladi va to'planib boradi, so'ngra ularning asosida tirik organizmning zaruriy sifatlari shakllanadi). Ikkinchidan, zaruriyat son-sanoqsiz tasodiflar orqali o'ziga yo'l ochadi. Masalan, jamiyatning rivojlanishi turli maqsadlarni ko'zlovchi, fe'l-atvori har xil bo'lgan kishilar faoliyati bilan belgilanadi. Bu maqsadlar va intilishlarning bog'lanishi, chatishuvi va to'qnashuvi pirovard natijada rivojlanishning zaruriy, muqarrar xususiyatga ega bo'lgan muayyan yo'nalishiga olib keladi.

Dialektikaning barcha qonunlari va kategoriyalari kabi, zaruriyat va tasodif ob'ektiv voqelikni bilishning tayanch nuqtalari hisoblanadi. Bu kategoriyalarning funksiyalari teng qimmatga ega emas. Bilishda tasodif doim boshlang'ich instansiya sifatida, zaruriyat – maqsad sifatida amal qiladi. Bilish faoliyati tasodifdan zaruriyat sari yuksalish tarzida yuz beradi. Zaruriyat va tasodif tushunchalariga ta'rif berishda odatda imkoniyat kategoriyalariga tayanadilar. SHu sababli u yuz berishi yoki yuz bermasligi mumkin. Zaruriyat va tasodifning qarama-qarshiligi – ichki va tashqi narsalar qarama-qarshiligidir. Tasodif – tashqi omillar bilan belgilanadigan aloqa tipidir.

Zaruriyat va tasodif dialektik aloqadorligi quyidagilarda namoyon bo'ladi.

Ichki va tashqi narsalar tushunchalari nisbatdosh ekanligini e'tiborga olish muhimdir. Bir jihatdan ichki bo'lgan narsa boshqa bir jihatdan tashqi xususiyat kasb etadi. Masalan, sayyoralarning Quyosh sistemasi orbitalari bo'ylab harakati bu sayyoralarni o'zaro bog'lovchi va ular aylanayotgan orbitalar shaklini belgilovchi ichki munosabatlar bilan belgilanadi. Quyosh sistemasiga nisbatan boshqa kosmik ob'ektlar tashqi muhitni tashkil etadi. Ammo Quyosh sistemasi galaktika elementi bo'lib, yulduzlararo makonda muayyan o'rin egallaydi. SHu sababli ayni shu ob'ektlar Quyosh sistemasi sayyoralari evolyusiyasining ham, ularga yaqin kosmik jismlar evolyusiyasining ham ichki manbai hisoblanadi. SHu boisdan zaruriyat va tasodif tushunchalari ham nisbatdoshdir: bir jihatdan tasodifiy bo'lgan narsa boshqa bir jihatdan zaruriy hisoblanadi.

Zaruriyat va tasodif qarama-qarshiliklar bo'lsa-da, lekin ular birdir. Har qanday hodisa ichki zaruriyat tufayli yuz beradi, ammo uning yuz berishi ko'p sonli tashqi omillar bilan bog'liq bo'lgani bois, zaruriyatni tasodif muqarrar tarzda to'ldiradi. Bu zaruriyat ham, tasodif ham sof holda mavjud bo'lmasligini anglatadi. Tasodif – zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir. Zaruriyat, sabab, qonunni kashf etish – ahamiyatsiz, tasodifiy narsalarni mavhumlashtirish demakdir.

Bir qarashda zaruriyat sababiyatga zid bo'lib tuyuladi. Bu ziddiyat yo tasodifiy hodisa sababga ega emasligi bilan, yo tasodifiy hodisalar umuman bo'lmasligi bilan izohlanishi mumkin. Amalda har qanday, shu jumladan tasodifiy hodisa ham muayyan sababga ega bo'ladi. XVII-XVIII asrlarda zaruriyat va tasodif talqinida tabiatda tasodif mavjud emas, degan tasavvur hukm surgan. Ingliz faylasufi T.Gobbs: «Ertaga yog'adigan yomg'ir zarur, ya'ni zaruriy sabablar bilan belgilangan; lekin biz unga tasodifiy deb qaraymiz va uni shunday ataymiz, zero amalda mavjud sabablarni hali bilmaymiz. Umuman olganda, zaruriy sababini biz ko'ra olmaydigan narsa tasodifiy deb ataladi»⁴³, deb qayd etgan. SHunga o'xshash fikrni Golbax ham ilgari suradi: «Tabiatda biron-bir hodisa tasodifan yuz berishi mumkin emas; hamma narsa muayyan

⁴³ Гоббс Т. О теле // Избр. произв.: в 2 т. Т. 1. -М.: – С.158 - 159.

qonunlarga bo'ysunadi; bu qonunlar faqat muayyan oqibatlarining sabablar bilan zaruriy aloqasi hisoblanadi... Atomlarning tasodifiy birikishi haqida gapirish yoki ayrim oqibatlarni tasodif bilan bog'lash jismlarning harakatlanishi, uchrashishi, birikishi yoki ajralishi qonunlarini bilmaslikni tan olish demakdir»⁴⁴. Ko'rib turganimizdek, tasodif sababi noma'lum bo'lgan zaruriyat sifatida talqin qilingan. Sababi aniqlangani zahoti tasodif zaruriyat sifatida namoyon bo'ladi. Bu – mexanistik materializm talqini. Tasodif ilmiy nazariyalardan quvg'in qilingan, u ikkinchi darajali, yordamchi, ahamiyatsiz omil deb hisoblangan. Tasodifning inkor etilishidan dunyoda hamma narsa zarur, degan xulosa kelib chiqadi. Mazkur yondashuvning tadrijiy oqibati o'laroq fatalizm yuzaga keladi: nimaiki yuz bermasin, hatto ahamiyatsiz voqealar ham zarur, muqarrar bo'lib, sabab-oqibat aloqalarining cheksiz zanjiridagi ajralmas bo'g'in hisoblanadi. Fatalistik tasavvur har qanday voqeani muqarrar deb biladi. XIX asr boshidagina zaruriyat va tasodifning aloqasi Hegel dialektikasida ko'rsatib berildi.

Imkoniyat va voqelik. Imkoniyat va voqelik kategoriyalarida borliqning o'zgaruvchanligi, dinamikasi, uning o'zgarish tendensiyalari o'z aksini topadi. Imkoniyat rivojlanishning ob'ektiv tendensiyalarini aks ettiradi, u qonuniyat, zaruriyatga, o'zgarayotgan narsaning muhim tomonlariga muvofiq yuzaga keladi.

Imkoniyat-narsaning uning tugallanmagan, potensial rivojlanishidagi ob'ektiv mavjud bo'lgan va ichdan belgilangan holatini aks ettiruvchi falsafiy tushuncha. Har bir vaziyatda imkoniyatlarning muayyan to'plami mavjud bo'lib, ulardan biri amalga oshgani boshqalari chetda qolganini anglatadi. Imkoniyatlarning «kurashi» va amalga oshish xususiyatiga ichdan zarur tendensiyalarga nisbatan tasodifiy hisoblangan sharoitlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. SHu sababli voqelik doim ichki va tashqi, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodifning dialektik birligidan iborat bo'ladi. Ijtimoiy rivojlanish va tabiatning o'zgarishi sohasida imkoniyatning voqelikka aylanishi kishilarning ongli yo'l tanlashi va faoliyati bilan tartibga solinadi.

Ammo imkoniyat qanday ob'ektiv asoslarga ega bo'lsa, imkonsizlik ham shunday ob'ektiv asoslarga egadir. Imkonsizlik – ikoniyatga zid tushuncha. Imkonsizlik tushunchasi ikki xil ma'no kasb etadi. Birinchisi – predmetning tabiatiga mos kelmaydigan narsa bo'lishi mumkin emas. Masalan, arpa urug'idan bodring etishtirish mumkin emas. Imkonsizlik tushunchasining boshqa bir ma'nosi imkoniyat va zaruriyat kategoriyalarining munosabatlari bilan bog'liq. Zaruriyat va imkoniyat – bir zanjir bo'g'inlari: rivojlanayotgan predmet zaruriyati uning boshqa bir holati bo'lishi mumkinligini belgilaydi. Ammo predmetning rivojlanishida, odatda, ko'p sonli muqobil imkoniyatlar mavjud bo'lgani bois, ulardan birini tanlash zaruriy hisoblanmaydi. Bir imkoniyatning ro'yobga chiqishi qolgan imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish imkonini bermaydi. Tuzatib bo'lmaydigan oqibatlarga olib kelgan qabul qilgan qarori, o'ylamasdan sodir etgan qilmishidan afsus chekmagan odam topilmasa kerak. Ba'zan imkonsizlik boy berilgan imkoniyat tarzida mavjud bo'ladi. Bu holda imkoniyat imkonsiz bo'lmagan narsa sifatida va ayni vaqtda zarur bo'lmagan narsa sifatida namoyon bo'ladi.

Voqelik – amalga oshgan, aktuallashgan borliqni tavsiflovchi falsafiy kategoriya: voqelik amalga oshgan imkoniyat hisoblanadi.

Voqelik tushunchasi ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, voqelik – bu mavjud borliq, biz yashayotgan dunyo, uning ongimizdagi in'ikosidir. Voqelik tushunchasi ayrim predmetning borlig'iga ham tegishlidir. Bu ma'noda u ob'ektning holatini tavsiflovchi mazkur lahzadir. Ikkinchidan, voqelik ro'yobga chiqqan imkoniyat sifatida tavsiflanadi. Bu ma'noda voqelik tushunchasi imkoniyat kategoriyasining nisbatdoshi hisoblanadi. Ular bir-biriga o'tuvchi qarama-qarshiliklardir. Imkoniyat potensial, voqelik esa aktualdir. Imkoniyat – abstrakt va mazmun jihatidan qashshoq tushuncha. Voqelik – muayyan va mazmunan boy tushuncha, chunki u ko'p sonli xossalari, individual betakror jihatlarni o'z ichiga oladi.

Har bir predmet ko'p sonli aloqalar yuzaga kelishiga zamin yaratuvchi muayyan muhitda mavjud bo'ladi. SHu sababli muhim yoki ikkinchi darajali, tasodifiy yoki zaruriy bo'lishi mumkin bo'lgan ko'p sonli imkoniyatlar mavjuddir. Imkoniyatning ro'yobga chiqishida ichki va

⁴⁴ Гольбах. Здравый смысл // Избр. антирелигиозные произведения: в 2 т. Т. 1. -М.: -С. 35.

zaruriy aloqalar muhim rol o'ynaydi, ammo uning ro'yobga chiqish shartlari, garchi ular tasodifiy xususiyatga ega bo'lsa-da, rivojlanish jarayoniga sezilarli darajada, ba'zan hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni shu sababli voqelik ham zaruriy va tasodifiyning birligi hisoblanadi.

4-mavzu. **Bilish nazariyasi: asosiy muammolari va yo'nalishlari**

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqt: 2 soat
Mashg'ulot shakli	Ma'ruza
Ma'ruza rejasi	Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyatlari. Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati. Bilishning asosiy turlari va shakllari. Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari.
Mashg'ulotning maqsadi:	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyati natijalari:
Bilish nazariyasining predmeti.	Bilish predmetlari va uning tushunchalari.
Gnoseologiyaning mohiyati va mazmuni. Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm.	Bilish va uning mohiyati, mazmuni.
Hissiy darajadagi bilim va uning shakllari	Xissiy bilimni tushunish shakllari.
O'qitish usullari va texnika	Ma'ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
O'qitish vositalari	Ma'ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
O'qitish shakllari	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash.
O'qitish shart-sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
5- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Mavzu bayoni:

Bilish nazariyasining predmeti. Gnoseologiyaning mohiyati va mazmuni.

«Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta’limot, fan so‘zlaridan kelib chiqqan. So‘zma-so‘z ma’nosi - «bilish haqidagi ta’limot (fan)», «ong haqidagi ta’limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. SHu bilan bir qatorda, ayni shu mazmuni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so‘zi ham qo‘llaniladi.

SHuni ta’kidlash lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo‘llanilishini o‘rinli deb bo‘lmaydi. Zotan, «episteme» so‘zi «pistis» - e’tiqod so‘zi bilan uzviy bog‘liq. Biroq, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga e’tiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. SHu bois G‘arbiy Evropa falsafasida epistemologiyaning mazmuni ikki xil, ba’zan esa – uch xil talqin qilinadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e’tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e’tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o‘rganadi.

Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma’nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e’tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to‘g‘risida bahs yurituvchi falsafiy ta’limot ma’nosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. SHu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo‘limi bo‘lib, unda 1)insonning dunyoni bilish imkoniyati;

2) insonning o‘zlikni anglash jarayoni;

3)bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi,

4)bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.

SHunday qilib, umuman olganda, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

SHaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o‘z-o‘ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta’siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko‘ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o‘zi ko‘rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o‘laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go‘yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko‘rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o‘zaro aloqalarini aniqlash, uni o‘z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan «oddiy» masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an‘ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to‘qnashadi.

Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug‘ma g‘oyalar, adolat, insoniylik, uyg‘unlik g‘oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo‘lmagan boshqa g‘oyalar mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to‘la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg‘unlik ustidan kaos hukm surishini ko‘rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko‘rsatib o‘tganidek g‘oyalar inson aqliga xos tug‘ma g‘oyalar bo‘lib, ularni inson faqat o‘z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo‘tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g‘oyalar aqlga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug‘ilishini ta’kidlaydilar.

Empirizm (empiristlar, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. YUm, L. Feyerbax), aksincha, inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'lishini inkor etadilar. Ular barcha g'oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashirish orqali tug'ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko'ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o'zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. Persepsiya o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalashdir.

Gnoseologiya inson bilimining chegaralari to'g'risidagi masalani echishni ham o'z ichiga oladi. Ko'pgina empiriklar (masalan, David YUm, Dyubua Raymond, agnostiklar) va ratsionalistlar (masalan, Kant va uning hamfikrlari) inson nafaqat umumiy narsa va hodisalarni, balki muayyan, konkret narsalarni ham bilishi mumkin emas, degan fikrga qo'shiladilar. Ayrim narsalar, hodisalar va konsepsiyalar borki, ular persepsiyamizning chegaralariga ham, tafakkurimiz, refleksiyamiz (lotincha «reflexes» - orqaga qaytish) doirasiga ham sig'maydi. Masalan, Kant Koinot ibtidosi yoki ibtidosizligi, Xudoning borligi yoki yo'qligi, jonning boqiyliigi yoki foniyligi, axloqning sababiyliigi yoki sababsizliigi aqlning bilish chegaralariga sig'maydigan, oqilona o'rganib bo'lmaydigan transsendental (lotincha «transcendentalism» - chegaraga sig'maydigan) masalalardir, deb hisoblagan. XX asr pozitivistlari, empirizm g'oyalarini himoya qilgan yirik olimlar: Moris SHlik, Rudolf Karnap kabilar Kantning transsendental muammolarini mantiqsiz deb e'lon qildilar.

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko'p muammolar bilan shug'ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e'tiqod, qay darajada ko'r-ko'rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in'ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So'nggi o'n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o'rtasidagi farq, «nimani bilaman», «qanday bilaman», «shaxsiy tajribamdan bilaman», «dalilga ko'ra bilaman» kabi iboralar mazmunining o'zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so'z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to'liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm. Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Uning har xil modellari, yondashuvlari mavjud. Materialistik modellar zamirida dunyoning inson ongida aks etish tamoyillari: Demokritda – obrazlar (eydoslar), YAngi davr faylasuflarida – sensor signallari, Berklida – sub'ektning sezgilari yotadi. Leybnits bilishni ilohiyilashirilgan g'oyaning inson tug'ma tushunchalariga ta'siri deb hisoblagan. Gegel taklif qilgan modelning zamirida mutlaq g'oyani anglash yotadi. Max, Avenarius va boshqa sub'ektiv idealistlarda (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) bilish jarayoni – bu sezgilarning bo'sh va tejamli aloqasini amalga oshirishdir.

Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko'tarilar ekan, har bir yangi pog'onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo'nalishni farqlash mumkin: optimizm, skeptitsizm va agnostitsizm (Kant va boshqalar). Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar (I.Kant – «narsa o'zida»). Skeptiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D.YUm), biroq bilimning haqiqiyliigiga shubha bildiradilar. Odatda, skeptitsizm paradigmatlar, qadriyatlar, ijtimoiy tizimlar va hokazolar o'zgarayotgan davrda (yoki uning arafasida), ilgari haqiqiy deb hisoblangan xulosalar fan va amaliyot olgan yangi ma'lumotlar nuqtai nazaridan soxta, asossiz bo'lib chiqqan holda ravnaq topadi. Skeptitsizm psixologiyasiga xos xususiyat shundan iboratki, u darhol nafaqat eskirgan, balki yangi, shakllanayotgan fikrlar, g'oyalarni ham toptay boshlaydi. Bu psixologiya zamirida tadqiqotchining yangilikka tashnaligi va inson tafakkurining kuchiga bo'lgan ishonch emas, balki qachondir qabul qilingan «qulay» tamoyillarga tayanish yotadi.

Skeptitsizm ta'limot sifatida, hech shubhasiz, zararlidir, chunki u insonning bilish borasidagi deyarli barcha imkoniyatlarini kamsitadi.

Bilimga chanqoq bo'lgan, bilishga harakat qilayotgan odam optimist: «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. Agnostik esa, «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman», deb ta'kidlaydi. YUzaki skeptitsizm, ko'r-ko'rona fanatizm kabi, dunyoqarashi tor odamlarda ko'p uchraydi. F.Laroshfuko ta'biri bilan aytganda, kaltabin odamlar odatda o'z dunyoqarashi doirasidan chetga chiqadigan hamma narsani qoralaydi. Biroq oqilona darajadagi skeptitsizm foydali va hatto zarur. Bilish usuli sifatida skeptitsizm shubha shaklida amal qiladi, bu esa haqiqatning tagiga etish sari tashlangan qadamdir. SHubha eskirgan, qotib qolgan aqidalardan voz kechadi, ularga putur etkazadi. U – rivojlanayotgan fanning muhim unsuri. Bilimsizlik qayd etadi va inkor qiladi, bilim – shubhalanadi.

Biroq bu uch yo'nalishni farqlash, bizningcha, masalani soddalashtirishdan boshqa narsa emas. To'g'ri, agnostiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etadilar, ammo bu ko'r-ko'rona, hech narsaga asoslanmagan inkor etish emas. Ular ko'rsatayotgan ko'pgina savollarga chindan ham hali javob topilmagan. Agnostitsizmga olib keluvchi asosiy muammo shundan iboratki, narsa yoki hodisani bilish jarayonida bu narsa yoki hodisa albatta bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etadi. Bu narsa yoki hodisa bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etish natijasida qanday ko'rinish kasb etgan bo'lsa, biz ular haqida shunday ma'lumotga ega bo'lamiz. Narsalar va hodisalar aslida qanday ekanligini biz bilmaymiz va bilishimiz mumkin ham emas. Qarshimizda bosh-adog'i yo'q dunyo yastanib yotadi, biz esa unga o'z formulalarimiz, modellarimiz va tushunchalarimiz bilan yaqinlashib, cheksizlikni o'z tasavvurlarimiz bilan ilg'ab olishga harakat qilamiz. Tushunchalar, kategoriyalar va nazariyalar «tugunlari»ni qay darajada qattiq qilib tugmaylik, dunyoni tushunib etishga shu yo'sinda da'vogar bo'lishimiz to'g'rimi? Bundan chiqdi, biz o'z bilish usullarimiz bilan chegaralangan dunyoda yashaymiz va olam haqida haqqoniy bir gap aytishga qodir emasmiz.

Biroq bilish fanining rivojlanishi agnostitsizmning bu amaliy xulosasini har qadamda rad etadi. Masalan, pozitivizm asoschisi O.Kont insoniyat Quyoshning kimyoviy tarkibini aniqlashga qodir emas, deb ta'kidlagan edi. Biroq keyinchalik spektral analiz yordamida Quyosh tarkibi aniqlandi. XIX asr fanining ba'zi bir namoyandalari atomlar amalda mavjud emas, ular faqat tafakkur mahsuli, deb hisoblar edi. Biroq E.Rezerford atomlar amalda mavjud ekanligini isbotlab berdi, oradan yarim asr o'tgach, genlarning keng kimyoviy tarkibi aniqlandi.

SHunga qaramay, bugungi kunda ham agnostik xulosalarni neopozitivizm, fenomenologiya, ekzistensializm, pragmatizm va hokazolarda kuzatish mumkin. Ularning agnostitsizmi nafaqat gnoseologik xususiyatga ega bo'lgan sabablar, ichki mantiq bilan, balki ma'lum darajada D.YUm va O.Kont falsafasi boshlab bergan an'ana bilan ham belgilanadi. Agnostizm haqida so'z borar ekan biz beixtiyor I. Kantga murojaat qilamiz.

Kant agnostitsizmning qisqacha mazmuni quyidagicha: biz biladigan narsa (fenomen) va o'z holicha mavjud bo'lgan narsa (noumen) mutlaqo har xildir. Biz hodisalar mohiyatini qay darajada teran anglamaylik, bizning bilimimiz baribir o'zicha mavjud bo'lgan narsalardan farq qiladi. SHunday qilib, I. Kant fikricha, bizning ongimiz, hissiyotimiz, tafakkurimizga bog'liq bo'lmagan narsalar olami mavjud. Uni faylasuf «narsa o'zida» sifatida ta'riflaydi. I.Kantning fikricha, bilish jarayoni «narsa o'zida»ning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'siri ostida his-tuyg'uning uyg'onishidan boshlanadi. Vaholanki, his-tuyg'ular, tushuncha va hukmlar o'z holicha «narsa o'zida» haqida muayyan nazariy bilim berishga qodir emas. Lekin bundan ishonchli bilim yo'q ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Matematika va tabiatshunoslik aynan shunday ishonchli bilim manbaidir. Ammo ular qay darajada ishonchli bo'lmasin, «narsa o'zida» haqidagi haqiqiy bilim bo'la olmaydi. Kant bizning tafakkurimizda shakllangan tushunchalar «narsa o'zida»ni qay darajada to'g'ri yoki noto'g'ri aks ettira oladi, degan savolga aniq javob mavjud emas, deb ta'kidlaydi.

Gnoseologik relyativizm – borliq hodisalari va voqealarini bilish o'zgaruvchanligi, o'tkinchiligini mutlaqlashtiruvchi agnostitsizmning yo'nalishlaridan biridir. Relyativizm

tarafdorlari dunyoda hamma narsa o'tkinchi, haqiqiy dunyoviy darajada ham, hattoki ilmiy darajada ham bizning olam hodisalari haqida olgan faqat shu paytdagi bilimlarimizni ifodalaydi, kecha haqiqat deb hisoblangan narsa bugun ishtiboh, xato sifatida tan olinadi: xuddi dori kabi, haqiqatning ham saqlanish muddati bor. Nisbiy mushohadalar bundan ham omonatroq. Bu ijtimoiy hayotda, axloq normalari va estetik didlarda ayniqsa yaqqol seziladi. YAqindagina shakshubhasiz deb e'tirof etilgan narsa endi do'zaxdan chiqqan balo sifatida inkor etiladi. Baholar kaleydoskopdagi rangli dog'lar kabi o'zgaradi. Bundan go'yo bilish jarayoni – muvaffaqiyatsizlikka uchrashi tayin bo'lgan haqiqat ketidan «quvish», degan umumiy xulosa chiqariladi. Bizning barcha bilimlarimiz go'yo noaniqlik va nohaqiqiylik dengizida suzadi, u faqat – va faqat – nisbiy, shartli konvensial (lotincha «conventional» - shartnomaga muvofiq) va sub'ektivdir.

Skeptiklarga xos bo'lgan bu yondashuv antik davrdayoq yuzaga kelgan. Dunyoda hamma narsa shu qadar tez o'zgaradiki, unda mutlaqo o'zgarimas bo'lgan hech narsa mavjud emas, deb hisoblagan Kratil ta'limoti ashaddiy relyativizmga misol bo'lishi mumkin.

Barcha bilimlarimizni faqat nisbiy deb hisoblash, mohiyat e'tibori bilan, bilishda o'zboshimchalik hukm surishini tan olish bilan barobardir. Bu holda bilish nisbatan o'zgarimas, ishonchli narsalar mavjud bo'lmagan, haqiqat bilan ishtiboh o'rtasida farq qolmaydigan, har qanday qoida va tamoyilga ishonch yo'qoladigan, binobarin, hayotda hech narsaga amal qilib bo'lmaydigan uzluksiz oqimga aylanadi. Bilish nazariyasida mutlaq relyativizm – bu tafakkur «boyligi»ning namoyon bo'lish shakllaridan biri. Unga quyidagi mushohada xos: haqiqat albatta mutlaq bo'lishi kerak, agar haqiqat mutlaq bo'lmasa, u haqiqat emas. Bu fikr zamirida nafaqat nisbiy, balki mutlaq haqiqatga ham ishonchsizlik yotadi. Relyativizm namoyandalari odatda haqiqiy deb hisoblangan qoidalar keyinchalik soxta deb inkor etilgan va aksincha, soxta deb hisoblangan qoidalar fan rivojlanishi jarayonida haqiqiy deb e'tirof etilgan hollar fan tarixida ko'p ekanligiga ishora qiladilar. Ilmiy bilishning harakat yo'li – amalda to'g'ri chiziq emas, balki kesimlarida yanglishish hollari yuz berishi mumkin bo'lgan egri chiziqdan iborat. Biroq bu bizning barcha bilimlarimiz safsata ekanligini isbotlamaydi. Relyativist «bilimda nisbiylik unsuri mavjud» degan to'g'ri qoidani «bilim doimo nisbiydir», binobarin, bilim kerak emas, degan yanglish qoidaga almashtiradi. «Bu eng yomon fikr: agar men hamma narsani bila olmasam, men hech ish qilmayman»⁴⁵.

Bilim shakllari - Inson o'zini qurshagan olamni anglab etadi, uni har xil usullar yordamida o'zlashtiradi. Bu usullardan ikkita eng muhimini qayd etish mumkin. Birinchi – moddiy-texnikaviy usul – tirikchilik vositalarini ishlab chiqarish, mehnat, amaliyot. Ikkinchi – ma'naviy (ideal) usul; uning doirasida sub'ekt va ob'ektning bilishga doir munosabatlari ular o'rtasidagi ko'p sonli munosabatlarning biridir. O'z navbatida, bilish jarayoni va unda olinadigan bilimlar amaliyot va bilishning tarixiy rivojlanishi mobaynida tabaqalanadi va o'zining har xil shakllarida mujassamlashadi. Bilishning bu shakllari, garchi o'zaro bog'liq bo'lsa-da, lekin bir-biriga o'xshamaydi va har bir biri o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bilish, ma'naviy faoliyat shakli sifatida, jamiyat paydo bo'lgan davrdan va jamiyat bilan birga muayyan rivojlanish bosqichlaridan o'tib kelmoqda. Bu bosqichlarning har birida bilish jarayoni insoniyat tarixi mobaynida yuzaga kelgan rang-barang va o'zaro bog'langan ijtimoiy-madaniy shakllarda amalga oshiriladi. SHu bois yaxlit hodisa sifatidagi bilishni biron-bir shaklga, hatto so'zning o'z ma'nosidagi bilishni to'liq «qoplamaydigan» ilmiy shaklga ham bog'lash mumkin emas. SHu sababli gnoseologiya umumlashtirish uchun faqat bir soha – ilmiy bilimdan va hatto yuksak darajada rivojlangan tabiatshunoslikdan material olib, o'z xulosalarini chiqara olmaydi.

Kundalik amaliy bilim. Tabiat haqida, shuningdek odamlarning o'zlari, ularning yashash sharoiti, ijtimoiy aloqalari va hokazolar to'g'risida elementlar bilimlar beruvchi kundalik-amaliy bilimlar bilishning tarixan eng birinchi shakli hisoblanadi. Bilishning bu shakli kundalik hayot, odamlar amaliy tajribasidan kelib chiqqan. SHu asosda olingan bilimlar garchi

⁴⁵ Толстой Л.Н. Воспоминания. – М.: Прогресс, 1991. – С.3.

mustahkam bo'lsa-da, biroq tartibsiz, tarqoq xususiyatga ega bo'ladi, ma'lumotlar, qoidalar va shu kabilarning oddiy majmuini tashkil etadi. Kundalik bilish sohasi juda rang-barang. U sog'lom fikr, e'tiqodlar, belgi-alomatlar, shaxsiy tajribadan chiqarilgan dastlabki xulosalar, ularning an'analar, rivoyatlar, o'gitlar va hokazolarda ifodalangan ko'rinishlari, intuitiv ishonch, sezgilar va shu kabilarni o'z ichiga oladi.

Kundalik bilim – bu har xil faoliyat shakllari – jumladan ishlab chiqarish faoliyati, estetik faoliyat, siyosiy faoliyat va hokazolarning ta'sirida shakllanadigan turmush bilan bog'liq tushunchalar majmui avlodlar to'plagan jamoa kollektiv tajribasi mahsuli hisoblanadi.

SHaxsiy darajada kundalik bilim muayyan shaxsning emotsional kechinmalari va o'z hayot tajribasini anglab etishi bilan bog'liq. Inson dunyoni nafaqat ilmiy o'rganish, balki o'z hayoti, kundalik amaliyotida o'zlashtirish jarayonida ham tushunib etadi. Bunday o'zlashtirishning universalligini hozirgi zamon nemis faylasufi Gadamer «dunyoni sinash» deb nomlagan. Kundalik bilim zamirida odamlar faoliyatining rang-barang shakllari yotadi. Bu faoliyat turlari urf-odatlar, rasm-rusumlar, bayramlar, marosimlar, jamoa harakatlari (o'yin, raqs va h.k.), axloqiy qoidalar va taqiqlar bilan tartibga solinadi. Ular odamlarni jamoaviy ijtimoiy, madaniy tajribaga jalb etish vositalari bo'lib xizmat qiladi, odamlarning tabiatga va bir-biriga munosabatini tartibga soladi, yangi bilimlarning shakllanishiga xizmat qiladigan boshlang'ich bilim sifatida amal qiladi.

O'yin vositasidagi bilim nafaqat bolalar, balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. O'yin jarayonida shaxs qizg'in bilish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarning katta hajmini o'zlashtiradi, madaniy boylik – ishga doir o'yinlar, sport o'yinlari, aktyorlarning o'yinlari va shu kabilarni qon-qoniga singdiradi. O'yin bolalarning qiziquvchanligini qondirish, ularning ma'naviy dunyosi va ma'lum bilimlari, o'zaro til topish ko'nikmalari va shu kabilarni shakllantirishda muhim ijtimoiy rol o'ynaydi.

Hozirgi zamonda o'yin tushunchasidan matematika, iqtisodiyot, kibernetika va boshqa fanlarda keng foydalanilmoqda. Bu erda murakkab jarayonlar kechishining har xil variantlari, ilmiy va amaliy muammolarning echimlari ko'rib chiqiladigan maxsus o'yin modellari va o'yin ssenariylari tobora ko'proq qabul qilinmoqda. Hozirgi zamon falsafiy va ilmiy tafakkurining bir qancha nufuzli yo'nalishlari o'yinni mustaqil o'rganish sohasi sifatida ilgari surmoqdalar. Germenevtika (Gadamer), falsafiy antropologiya shunday fanlar jumlasidan. Masalan, Xaydegger o'yinni madaniyat shakllanishining umumiy tamoyili, har qanday davrda kishilik jamiyatining negizi deb hisoblaydi. Gadamer fikriga ko'ra, o'yin – san'at asarlarining mavjudlik usuli, mazkur asarlarning mavjudligi esa, o'z navbatida, haqiqatni aniqlashning muhim usulidir.

Mifologik bilim insoniyat tarixining dastlabki bosqichida muhim rol o'ynagan. Mifologik bilimning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u borliqning fantastik in'ikosi hisoblanadi. Mifologiya doirasida tabiat, koinot va odamlar, ular mavjudligining shart-sharoitlari, aloqa shakllari va hokazolar haqidagi muayyan bilimlar shakllangan. So'nggi vaqtda (ayniqsa strukturalizm falsafasida) mifologik tafakkur – bu shunchaki fantaziyaning tiyiqsiz o'yini emas, balki ajdodlar tajribasini qayd etish va keyingi avlodlarga berish uchun imkoniyat yaratadigan dunyoni o'ziga xos tarzda modellashtirish ekanligi aniqlandi.

Mifologik tafakkurga uning emotsiyalar sohasi bilan uzviyligi, bilish ob'ekti va sub'ektini, predmet va belgini, narsa va so'zni, hodisaning kelib chiqishi (genezisi) va mohiyatini aniq farqlamaslik xos. Unda tabiiy va ijtimoiy hodisalarni, shuningdek butun dunyoni tushuntirish ularning kelib chiqishi va yaralishi haqidagi hikoyalarga bog'langan (germetizm).

Ayrim hozirgi tadqiqotchilarning fikricha, bizning davrimizda mifologik bilishning ahamiyati pasayayotgani yo'q. Masalan, P.Feyerabend dunyo yutuqlari madaniyatga asos solgani, ratsionalistlar esa faqat uni doim yaxshi tomonga o'zgartirishganiga ishonchi komil.

Mif – ibtidoiy odam tafakkurining tabiat hodisalarini tushunish va tushuntirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Mif narsa va obraz, jism va xossa, «asos» va tamoyillarni farqlamaydi. Voqealar o'xshashligi yoki ketma-ketligini sabab va oqibat bog'lanishi sifatida talqin qiladi. Mif oliy darajada universal voqealar, chunonchi: inson o'limi va uning mangu barhayotligi, dunyoning vujudga kelishi, qahramonona qilmishlar, madaniyat yutuqlari (masalan,

olovning o'g'irlanishi haqidagi mif) va shu kabilar haqida hikoya qiladi. Mifning mazmuni ramziy tilda ifodalanadi, natijada uning xulosalari keng va ko'p ma'noli tus kasb etadi. Ko'p sonlilik tamoyilini, aks ettirish, muayyanlik va antropomorflik (ya'ni inson xususiyatlarini tabiat ob'ektlariga o'tkazish), obraz va ob'ektni tenglashtirish kabilar mifologik bilishning o'ziga xos xususiyatlaridir. Borliqni anglab etish usuli sifatida mif inson, jamiyat, dunyoni modellashtiradi, tasniflaydi va talqin qiladi.

SHaklan mif muayyan voqeani tabiatda yoki muayyan xalqlar tarixida bo'lib o'tgandek ifodalovchi rivoyatdir. Kosmogonik miflarda Logos yoki Aql harakatga keltiradigan va boshqaradigan, ierarxik tuzilishga ega bo'lgan yagona va yaxlit kosmos haqidagi tasavvur shakllangan. SHu sababli kosmos oliy barkamollikka ega deb tasavvur qilingan. Bu tasavvurlar kosmosning o'zgarishlarida tabiat hodisalarining uzluksiz aylanishini hosil qiluvchi er, havo va olov stixiyalari podsholigi sifatidagi talqinida muayyanlashgan.

Miflarda qat'iy rioya qilish lozim bo'lgan amaliy tavsiyalar ham ifodalangan. Garchi mifologiyaning amaliy tavsiyalari isbotlanmagan va qoida sifatida belgilangan bo'lsa-da, ular odamlarning juda ko'p avlodlari tajribasini umumlashtirish mahsuli hisoblanadi.

Badiiy bilim borliqni tushunib etish refleksiyaning o'ziga xos shakli bo'lib, u san'at borlig'ining barcha bosqichlarida – asar g'oyasidan boshlab uning odamlar tomonidan qabul qilinishigacha – o'ziga xos tarzda ro'yobga chiqadi. Badiiy ijodni ijodkorning fikrlari va kechinmalarini anglab etish ob'ekti – butun dunyoga uzviy bog'lagan holda san'at tilida moddiylashtirish deb ta'riflash mumkin. SHaklan badiiy faoliyat ob'ektga qarab mo'ljal oladi, mazmunan esa, u shaxs o'zligining ifodasi, inson ma'naviy hayotining intim tomoni, ijodkor ideallari va didining majmui hisoblanadi.

Borliqni badiiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati ko'p jihatdan san'at tilining o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Uning tarjimoni – ijtimoiy aloqalar tizimiga kiruvchi madaniyatning belgilar tizimlaridir. San'at madaniyat tillarini badiiy tafakkur va aloqa vositalariga aylantiradi. Bunda san'at tili ikki xil ma'noda: dastlabki, madaniy (asarni idrok etishda u aynan tushunilishi mumkin) va shartli, badiiy ma'noda keladi. «Ma'nolar o'yini» asl borliqdan chalg'itmaydi, biroq uni mutlaqo kutilmagan tomondan ko'rish imkonini beradi. San'atni idrok etishda muttasil kashfiyotlar yuz beradi. Ularning orasida eng muhimi qalbimizning xilvat burchaklarini yorituvchi yashin chaqiniga o'xshaydigan o'zlikni kashf etishdir. Ongning kutilmagan kashfiyotlar xos bo'lgan bunday holati psixologiyada «insayd» deb ataladi. San'atni idrok etish o'zlikni anglash bilan bog'liq cheksiz va tengsiz lazzat baxsh etadi. San'atni idrok etish mexanizmi sifatida empatiya, ya'ni o'zini obraz bilan tenglashtirish amal qiladiki, bu kuchli emotsional ta'sirlanishga sabab bo'lishi mumkin. Ijodiy va salbiy emotsional holatlarning bir-biriga o'tishi bilan bog'liq murakkab jarayon shaxsni o'z tajribasini qayta tushunishga majbur qiladi va uning qadriyatlar tizimida to'ntarish yasashga qodir.

SHunday qilib, san'atning bilishdagi ahamiyati shundan iboratki, u bilish va o'zlikni anglashning o'ziga xos birligidir. San'at – shaxsni ma'naviy boyitish manbai. U insonning ijodiy imkoniyatlarini faollashtiradi, uning madaniyat dunyosi va umuman jamiyatdagi xulq-atvorni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. San'atni idrok etishda ob'ekt va sub'ekt mushtarakdir. SHaxs san'at asarining mazmuniga o'zining daxldorligini his qiladi va uni o'zida kashf etadi. SHu sababli san'atni idrok etish orqali bilish faolligi namoyon bo'ladi.

Bilishning mifologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan qadimgi shakllari diniy bilishdir.

Diniy bilim insoniyat to'plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko'rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi. Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig'ining mazmunini aniqlashdan iborat. Din universumning pirovard mazmunlari haqidagi o'z tasavvurini asoslab, dunyo va insoniyatning birligini tushunishga ko'maklashadi. U inson hayotini o'zgartirishga qodir bo'lgan haqiqatlar tizimidan iborat. Diniy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular jamoa tajribasini ifodalaydi va shu bois nafaqat har bir dindor odam, balki dinga sig'inmaydiganlar uchun ham qadrlidir.

Diniy ta'limotlarning vazifasi Xudo bormi, uni qanday qilib bilish mumkin, umuman, Xudoni bilish mumkinmi, degan savollarga javob berishdan iborat. Din o'z dunyoqarashini Muqaddas Kitob matnlarida, shuningdek diniy rasm-rusum va urf-odatlarda ifoda etadi. Diniy rasm-rusumlarning bir unsuri ramziy ahamiyatga egadir. Diniy ramzlar g'oya va obraz muvozanatini o'zida mujassamlashtiradi.

Ongning o'ziga xos shakli sifatida din e'tiqod, ishonch va bilish mexanizmlari (hayot tajribasi)ga tayanadi. Diniy e'tiqod refleksiya bilan qo'llab-quvvatlanadi, shaxsning fojeaviy tajribasi (o'lim xavfi yoki yaqinlarini yo'qotishi)ni anglab etish orqali yuzaga keladi yoki mustahkamlanadi, bu tajriba shaxsni o'z hayoti va tafakkur tarzini tubdan o'zgartirishga da'vat etadi. Dindorlar fikricha, diniy e'tiqod diniy vahiy kelishi natijasida tug'ilishi mumkin.

Din dunyo va insonni intuitiv-mistik yo'l bilan anglashning o'ziga xos usullarini yaratgan. Bunday usullar jumlasiga vahiy va meditatsiyani kiritish lozim. Vahiy tushunchasi diniy tasavvurlarning tadrijiy rivojlanishi jarayonida shakllangan. Dastlab u oliy kuchlar tanlagan ayrim shaxslarning transsendent holatida shu kuchlar nomidan so'zlash qobiliyati sifatida qaralgan (valilar, shamanlar va sh.k.). Muqaddas Kitob matnlariga doimiy murojaat etish dindorga ularda yangi haqiqatlarni kashf qilish, o'z hayotini solishtirish va uni qayta tushunish imkonini beradi.

Meditatsiya – o'z tafakkurini bir ob'ektga qaratish, inson e'tiborini chalg'ituvchi barcha begona omillarni chetga chiqarish yo'li bilan fikr yuritish, narsa, g'oya, dunyoni idrok etishdir. Dinda meditatsiya shaxsiy ongning Absolyut bilan birikuvini anglatadi. Xristianlikda meditatsiya inson shaxsi va ilohiy shaxsning muayyan oqibati sifatida talqin qilinadi. Meditatsiya, odatda, tabiiy refleksiya jarayoniga aylanadigan harakatlarning muayyan ketma-ketligi bilan bog'liq. U ayrim psixotexnik usullardan foydalanishni nazarda tutadi. Bunda dindor mazkur usullar yordamida o'zini boshqarish, o'zlikni yoki tabiatni anglashga ko'maklashuvchi g'ayritabiiy ruhiy kuchlardan foydalanayotganiga ishonchi komil bo'ladi. Meditatsiyaning bilish usuli sifatidagi samaradorligini fan tan oladi; davolash uchun mo'ljallangan psixotexnika va autogen mashq tizimlari diniy-mistik g'oyalar bilan bog'liq emas.

Diniy bilishning o'ziga xos xususiyatlari shu bilan belgilanadiki, u odamlarning o'zini boshqaruvchi dunyoviy (tabiiy va ijtimoiy) kuchlarga munosabatining bevosita emotsional shakli bilan bog'liq. Bu kuchlarning xayoliy in'ikosi bo'lgan diniy tasavvurlar borliq haqidagi muayyan bilimlarni ifoda etadi. Odamlar asrlar va ming yilliklar mobaynida to'plagan diniy va boshqa bilimlar xazinasini sifatida, masalan, Injil va Qur'anni qayd etish mumkin. Biroq din (mifologiya kabi) bilimni izchil va nazariy shaklda ifodalagan. U umumiy, yaxlit va isbotlangan ob'ekt sifatida bilim ishlab chiqarish vazifasini bajarmagan va bajarmaydi.

Agar diniy bilishga dunyoga emotsional munosabatning g'ayritabiiy narsalar va hodisalarga ishonch bilan birikuvini xos bo'lsa, falsafiy bilishning zamirida emotsiyalar va e'tiqodni o'ziga bo'ysundiruvchi oqilonalik yotadi.

Falsafiy bilim. Falsafa san'at va din kabi, bilish vazifalarini echish bilangina kifoyalamaydi. Uning bosh vazifasi san'at va din bilan uyg'un holda– insonning dunyoda ma'naviy mo'ljall olishiga ko'maklashishdan iborat. Falsafiy bilish ayni shu maqsadga bo'ysundirilgan. Falsafa umuman dunyo, uning «birinchi» asoslari, hodisalarning universal o'zaro aloqasi, borliqning umumiy xossalari va qonunlari haqida umumiy tasavvurni shakllantiradi. Falsafa dunyoni insonga bog'lab o'rganadi. Me'yorlar va ideallar, ilmiy bilimlar va san'at yutuqlari, insonning tashvishlari, ehtiyojlari, hayot mazmunini anglash yo'lidagi izlanishlari faylasufning dunyoqarashini, falsafiy mushohada yuritish shaklini belgilaydi. Falsafa jamiyat ongi, jamiyat madaniyatining nazariy ifodasi sifatida amal qiladi. U tafakkur tarzi, qadriyatlar, ideallar, falsafiy muammolar va ularni ko'rib chiqish xususiyatini belgilaydigan madaniyat bilan uzviy bog'liqdir. Falsafa umuman dunyoga va madaniyat sub'ekti sifatidagi insonga murojaat etadi. Falsafiy bilim donishmandlik sifatida tavsiflanadi. Donishmandlik – dunyoni va insonning undagi o'rnini yaxlit tushunish andozasi. Falsafa barcha odamlar uchun muhim bo'lgan haqiqatlarning tagiga etish uchun (ilmiy va noilmiy) bilimdan foydalanadi. Kant falsafa inson aqlining boshqa bilimlarga oliy qadriyat tusini beruvchi eng so'nggi maqsadlarini

anglab etishni tushunishga, bu bilimlarning inson uchun ahamiyatini aniqlashga yordam beradi deb hisoblagan. Falsafa inson faoliyatini yo'lga soluvchi tamoyillar, yondashuvlar, qadriyatlar va ideallar tizimini, uning dunyoga va o'z-o'ziga munosabatini belgilaydi. Dunyoning inson bilan mushtarak holdagi obrazini yaratib, falsafa muqarrar tarzda qadriyatlar dunyosiga murojaat etadi. Etika, estetika, aksiologiya – falsafiy bilimning qadriyatlar dunyosini o'rganuvchi maxsus sohalaridir. Falsafa san'atda o'zining yorqin va ishonarli ifodasini topishi bejiz emas. Ko'pgina faylasuflar uning metaforalarga boy obrazli tilidan o'z g'oyalarini ifodalash uchun foydalanadi.

Din kabi, falsafiy bilimning ham bosh maqsadi – insonni kundalik tashvishlar sohasidan olib chiqish, unda yuksak ideallarga qiziqish uyg'otish, uning hayotiga chin mazmun baxsh etish, eng zamonaviy qadriyatlar sari yo'l ochishdir. Biroq din – ommaviy ong bo'lsa, falsafa – nafaqat iste'dod, balki kasbiy bilim va ko'nikmalarni ham talab qiluvchi elitar ongdir.

Falsafiy bilimda ikki asos – ilmiy-texnikaviy va nazariy-ma'naviy asoslarning uyg'unlashishi uning ongning betakror shakli sifatidagi o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Bu falsafa tarixida – tarixan vaqtda bir-biri bilan tasodifiy emas, balki muqarrar tarzda bog'langan falsafiy ta'limotlarning g'oyaviy mazmunini meros qilib olish, rivojlantirish jarayonida ayniqsa bo'rtib ko'rinadi. Bu ta'limotlarning barchasi – yaxlit bir butunning qismlari, xolos. Oqilonalikning boshqa sohalarida (masalan, fanda)gi kabi, falsafada ham yangi bilim o'zining avvalgi darajasidan voz kechmaydi, balki uni o'zining ayrim ko'rinishi sifatida o'z tarkibida qoldiradi. Gegel tafakkur tarixida biz taraqqiyotni, mavhum (nomukammal, biryoqlama) bilimdan yanada aniqroq (mukammal, serqirra) bilim sari muttasil yuksalishini kuzatamiz, deb ta'kidlagan edi. Falsafiy ta'limotlarning ketma-ketligi ham g'oya mantiqiy ta'riflarining ketma-ketligi bilan asosan bir xil, ya'ni bilish tarixi anglab etilayotgan predmetning ob'ektiv mantig'iga mos keladi.

Ilmiy bilim. Bilishning eng oliy shakli fandır. Ayrim fanlarning vakillari fanni ta'riflar ekanlar, uni muayyan tadqiqotlar sohasi bilan bog'laydilar. Ilmiy bilim boshqa bilim turlaridan o'zining aniqligi bilan ajralib turadi.

Ilmiy bilim, ma'naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur. Bilishning har xil turlari bu vazifani turlicha bajaradi va mazkur farqning tahlili ilmiy bilimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning birinchi va muhim sharti hisoblanadi.

Fan amaliy faoliyat predmetlarining (boshlang'ich holatdagi ob'ektning) tegishli mahsulotlarga (pirovard holatdagi ob'ektga) aylanish jarayonini oldindan ko'ra bilishni o'z oldiga pirovard maqsad qilib qo'yadi. Bu o'zgarish har doim ob'ektlarning o'zgarish va rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi, faoliyat shu qonunlarga muvofiq bo'lgan taqdirdagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. SHu sababli fanning asosiy vazifasi ob'ektlarning o'zgarish va rivojlanish qonunlarini aniqlashdan iborat.

Tabiatning o'zgarish jarayonlariga tatbiqan bu vazifani tabiiy fanlar va texnika fanlari bajaradi. Ijtimoiy ob'ektlarning o'zgarish jarayonlarini ijtimoiy fanlar o'rganadi. Hamonki faoliyat jarayonida har xil ob'ektlar – tabiat predmetlari, inson (va uning ongi holatlari), jamiyatning kichik tizimlari, madaniyat hodisalari sifatida amal qiluvchi belgilar ko'rinishidagi ob'ektlar va hokazolar o'zgarishi mumkin ekan, ularning hammasi ilmiy tadqiqot predmetlari bo'lishi mumkin.

Fanning faoliyatga jalb qilinishi mumkin bo'lgan ob'ektlarni o'rganish va ularni faoliyat va rivojlanishning ob'ektiv qonunlariga bo'ysunuvchi ob'ektlar sifatida tadqiq qilishga qarab mo'ljal olishi ilmiy bilimning birinchi eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Ilmiy bilim o'zining ayni shu xususiyati bilan inson bilish faoliyatining boshqa shakllaridan ajralib turadi. Masalan, borliqni badiiy o'zlashtirish jarayonida inson faoliyatiga jalb qilingan ob'ektlar sub'ektiv omillardan ajratilmaydi, balki ularga o'ziga xos tarzda bog'lanadi. Ob'ektiv dunyo predmetlarining san'atdagi har qanday in'ikosi ayni vaqtda insonning predmetga munosabatini aks ettiradi. Badiiy obraz – bu ob'ektning shunday bir in'ikosiki, unda inson shaxsi, uning qadriyatlarga munosabati aks etadi, bu xossalar aks ettirilayotgan borliq tavsifidan o'rin oladi. Bu mushtaraklikni istisno etish – badiiy obrazni buzish demakdir. Fanda esa, bilim

yaratayotgan shaxs hayot faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, uning mushohadalari yaratilayotgan bilim tarkibiga bevosita kirmaydi (Nyuton qonunlari Nyutonga nima yoqqani va yoqmaganligi haqida xulosa chiqarish imkonini bermaydi, vaholanki, masalan, Rembrandt mo'yqalamiga mansub portretlarda Rembrandt esse, uning dunyoqarashi va o'zi tasvirlayotgan ijtimoiy hodisalarga shaxsiy munosabati o'z ifodasini topadi; buyuk musavvir tomonidan yaratilgan portret doim uning avtoportreti sifatida ham amal qiladi).

Ilmiy bilim borliqni moddiy va ob'ektiv o'rganishga qarab mo'ljal oladi. Biroq bu olimning shaxsiy xususiyatlari, uning qadriyatlarini belgilashda, ilmiy ijodida rol o'ynamaydi va uning natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, degan ma'noni anglatmaydi. Ilmiy bilim nafaqat o'rganilayotgan ob'ektning o'ziga xos xususiyatlari, balki ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan ko'p sonli omillar bilan ham belgilanadi.

Ilmiy bilimning tarixiy rivojlanishi madaniyatning o'zgarishi ilmiy bilimni bayon etish andozalari, fanda borliqqa yondashish usullari va tafakkur uslublarining o'zgarishiga bog'liq. Bu andozalar, usullar va uslublar madaniyat kontekstida, uning har xil hodisalari ta'sirida shakllanadi. Bu ta'sirni ilmiy bilimning rivojlanish jarayoniga har xil ijtimoiy-madaniy omillarning qo'shilishi sifatida tavsiflash mumkin. Biroq har qanday bilish jarayonida ob'ektiv va sub'ektiv narsalar va hodisalarning aloqalarini qayd etish hamda fanni inson ma'naviy faoliyatining boshqa shakllariga bog'lab o'rganish zarurligi fan bilan bu shakllar (kundalik bilish, badiiy tafakkur va sh.k.) o'rtasidagi farq masalasini kun tartibidan chiqarmaydi. Ilmiy bilimning ob'ektivligi va moddiyligi bunday farqning birinchi va eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Fan inson faoliyatida faqat uning moddiy tuzilishini farqlaydi va hamma narsani shu tuzilish nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Qadimgi afsonada podsho Midas nimaga qo'l tekkizmasin, hammasi oltinga aylanganidek, fan ham nimaga murojaat etmasin, hamma narsa uning uchun ob'ektiv qonunlarga ko'ra yashaydigan, faoliyat ko'rsatadigan va rivojlanadigan predmetdir.

Fan nafaqat hozirgi amaliyot jarayonida o'zgartiriladigan, balki kelajakda amalda ommaviy o'zlashtirish predmetiga aylanishi mumkin bo'lgan ob'ektlarni o'rganishga qarab mo'ljal olishi ilmiy bilimning ikkinchi o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bu xususiyat ilmiy va odatdagi, stixiyali-empirik bilimni farqlash va fanning tabiatini tavsiflovchi ayrim tushunchalarni ta'riflash imkonini beradi.

SHaxsiy bilim. Bilim shakllari to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, M.Polani tomonidan ishlab chiqilgan shaxsiy bilim konsepsiyasini chetlab o'tishimiz mumkin emas. Olim o'z konsepsiyasini tuzishda bilim – anglash mumkin bo'lgan narsalarni faol o'zlashtirish, alohida mahorat va alohida vositalarni talab qiluvchi harakat, degan tamoyildan kelib chiqqan. Madomiki fanni odamlar yaratar ekan, bilish faoliyati jarayonida olinadigan bilimlarni (xuddi shu jarayonning o'zi kabi) odamlardan ajratish mumkin emas. Demak, odamlarni (aniqrog'i, o'z qiziqishlari, maqsadlari va mo'ljallariga ega bo'lgan olimlarni) ular yaratayotgan bilimlardan ajratib yoki boshqa odamlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Polani fikriga ko'ra, shaxsiy bilim muqarrar tarzda intellektual salohiyatni talab qiladi. Unda nafaqat bilish borlig'i, balki bilishga harakat qilayotgan shaxs, uning bilimga qiziqishi, bilimni talqin qilish va undan foydalanishga nisbatan shaxsiy yondashuvi, uni o'ziga xos tarzda anglab etishi mujassamlashadi.

SHaxsiy bilim nafaqat qandaydir fikr-mulohazalar majmui, balki shaxsning kechinmalari hamdir. SHaxs bilimni shunchaki qayd etmaydi, balki u bilan birga yashaydi.

Ijtimoiy bilim asosan o'zi o'rganayotgan borliqning sifat tomonini tavsiflashga qarab mo'ljal oladi. Bu erda hodisalar va jarayonlar miqdor va umumiylik nuqtai nazaridan emas, balki sifat va xususiylik nuqtai nazaridan o'rganiladi. SHu sababli miqdor metodlarining ulushi bu erda tabiiy-matematik siklga mansub fanlarga qaraganda kamroq. Biroq bilimning matematikalashuvi, kompyuterlashuvi jarayonlari bu erda ham tobora kengroq tus olib bormoqda.

«Inson borlig'i», ijtimoiy bilim predmeti sifatida, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganligi tufayli, unda matematik apparatdan foydalanish ancha mushkul. Bu sohaga matematik metodlarni tatbiq etishga ijtimoiy ob'ektlarning o'ta individualligi (va hatto betakrorligi), sub'ektiv (shu jumladan sof irratsional) jihatlar doimo mavjudligi, nazorat qilib bo'lmaydigan, tasodifiy munosabatlarning ko'pligi, ma'nolarning mujmalligi, nomukammalligi va hokazolar xalaqit beradi.

Biroq bu ijtimoiy fanlarni matematikalashtirish mutlaqo mumkin emasligidan dalolat bermaydi. Bu borada toq to'plamlar nazariyasiga katta umid bog'lanmoqda. Toq to'plamlar deganda chegaralari aniq bo'lmagan to'plamlar tushuniladi, bunda elementlarning mazkur to'plamga mansubligidan unga mansub emasligiga o'tish keskin emas, balki asta-sekin yuz beradi.

Ijtimoiy fanlarda miqdor metodlaridan foydalanish tobora keng va samarali tus olib bormoqda. Ularning ayrimlari (iqtisodiyot, sotsiologiya)dan miqdor metodlari mustahkam o'rin olgan, ayrimlari (tarix, san'atshunoslik va boshqalar)ga esa ular ehtiyotkorlik bilan kirib bormoqda. Masalan, tarix fani doirasida matematik metodlar tarixni o'rganishning asosiy vositasi bo'lgan alohida fan – kiometriya (so'zma-so'z ma'nosi – tarixni o'lchash) yuzaga keldi va shakllanmoqda. Biroq, ijtimoiy fanlarda matematik metodlar qay darajada keng qo'llanilmasin, ular bu fanlar uchun asosiy emas, balki yordamchi metodlar bo'lib qolayotir.

Ijtimoiy bilimda empirik va nazariy unsurlarning o'ziga xos uyg'unligi kuzatiladi. Ijtimoiy bilimda empirik metodlarning imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, ular bu erda tobora kengroq va o'ziga xos tarzda qo'llanilmoqda. Bular, avvalo, ko'rib chiqilayotgan hodisalarning sof ob'ektiv xossalarini emas, balki ularning insoniy ko'rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan so'rovlar, anketalash, testlash, modelda eksperiment o'tkazish va hokazolardir.

Xo'sh, bilishning o'zi nima? Uning mohiyati nimada?

Avvalo, bilish – inson aks ettirish faoliyatining alohida turi. U «inson – mehnat vositalari – tabiat» tizimi doirasida insonning narsalar mohiyati, masalan, magnetizm tabiati, hayot mazmuni va hokazolar yashirinib yotgan dunyoning «qobig'i»ni ochishga yo'naladi. U dunyoning sirlarini ochadi.

Bilish – inson qo'lga kiritadigan axborotning eng oliy darajasi. Bu axborotni u bilish muammolari va vazifalarini qo'yish va echish yo'li bilan, izchil anglab etadi. Axborot miyaning mvhumlashtiruvchi faoliyati yordamida belgi shaklini ($2 + 2 = 4$) kasb etadiki, bu unga ishlov berish, saqlash va keyinchalik undan foydalanish uchun qulaydir.

Bilish inson izchil va ijodiy faoliyatining ijtimoiy jarayoni bo'lib, unda tashqi dunyoning ideal obrazlari yuzaga keladi va bilish maqsadi bo'lgan bilim shakllanadi.

Bilish jarayoni tarix falsafasida muayyan vaqt mobaynida (masalan, XVIII asr falsafiy materializmida) insonning sezgi a'zolariga tabiatning mexanik ta'siri sifatida qaralgan. Inson passiv mavjudot va tabiat uni o'z maqomiga yo'rg'alatadi, deb hisoblangan. «Biz qo'g'irchoqlarmiz va taqdir bizni iplarimizdan tortib o'ynatadi», deb yozgan edi V.Gyugo. Biroq amalda bilish doim ancha faol xususiyatga ega bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Bu odamlarning ehtiyojlari va manfaatlari, ularning umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi hamkorligi va boshqa omillar bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, bilish ijtimoiy tabiat, jihat va xususiyatlarga ega. Bunga, jumladan, nemis klassik falsafasida sub'ektning faolligi konsepsiyasida (I.Fixte va boshqalar) alohida e'tibor qaratilgan.

Bilishning ijtimoiy tabiati, agar bu haqda atroflicha so'z yuritadigan bo'lsak, yana quyidagilarni ham anglatadi. Bilish doim ijtimoiy munosabatlar va madaniy dunyosining faol ta'siri ostida yuz beradi. Biz faqat o'zimiz yashayotgan davr shart-sharoitlarida va bu shart-sharoitlar beradigan imkoniyat darajasida bilishimiz mumkin. Bu shart-sharoitlar jamiyatning muhim ehtiyojlari ko'rinishida ijtimoiy buyurtmani yuzaga keltiradi. Ular sub'ektni shakllantiradi va bilish jarayoniga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi – uni jadallashtiradi yoki sekinlashtiradi. Masalan, o'rta asrlarda dunyo va insonni bilishga din va cherkov katta ta'sir ko'rsatgan. XX asrda esa bilishga boshqa omillar, chunonchi: kosmosni keng miqyosda

o'zlashtirish, ekologiya, oziq-ovqat muammolarini echish va hokazolar kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Hissiy darajadagi bilimning shakllari. Sezgi a'zolari orqali olingan bilim – hissiy bilimlardir. Narsalarning xossalarini sezgi a'zolari sezish va idrok etish natijasida olingan bilim hissiy bilimdir. Masalan, inson uchayotgan samolyotni ko'radi va buning nimaligini biladi.

Sezgi. Bilish faoliyatida sezgi – narsalar ayrim xossalarining sezgi a'zolari orqali his qilingan oddiy obrazi, in'ikosi, nusxasi yoki o'ziga xos surati dastlabki sezgi obrazi hisoblanadi. Masalan, aplesinda biz to'q sariq rang, o'ziga xos hid, ta'mni sezamiz. Chunki, sezgilar insondan tashqaridagi muhitda yuz berayotgan va uning sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatayotgan jarayonlarda yuzaga keladi. Ovoz va yorug'lik to'lqinlari, mexanik bosim, kimyoviy ta'sir va hokazolar tashqi ta'sirlantiruvchilar hisoblanadi.

Forobiy bilishning ikki shakli – hissiy va oqilona bilishni farqlaydi. Insonni tashqi dunyo bilan bog'lovchi sezgilar roliga e'tiborni qaratar ekan, Forobiy ularni besh turga ajratadi. U sezgilarni bilimning asosiy manbai deb hisoblab, sezgilar faqat narsaning in'ikosi narsaning o'ziga mos tushgan holda haqiqiy bo'lishi mumkin⁴⁶ deb ta'kidlaydi. Forobiyning bilishda va umuman hissiy idrok etishda sezgilarning roli haqidagi qarashlari Aristotelning «sezmaydigan odam hech narsani bilmaydi va tushunmaydi», degan fikriga juda o'xshash.

Insonning hayvondan farqi shundaki, u aql va sezgilar yordamida bilimlarni o'zlashtirishga qodir. «Aql kuchi» borliq narsalarining fikriy in'ikosini o'zida gavalantiradi. Dunyoviy hodisalarning mohiyati va sabablarini bilgan aql osmon jismlari va ularning shakllarini bilishga harakat qiladi. SHu oxirgi bosqichda insonga ta'sir ko'rsatuvchi koinot aql bilan birikadi va boqiylik xususiyatini kasb etadi.

Aql dunyoning yaralish bosqichlari sifatida inson va birinchi sabab o'rtasida bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi, birinchi sabab esa, o'z navbatida, aqlga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Harakatlanuvchi aql jon bilan ruh orqali bog'lanadi, jon inson tanasidan o'rin oladi, shunday qilib, nodunyoviy hayot jihatlari insonga o'tadi va pirovardida inson mohiyati, bilimlari – uning aqli boqiylik xususiyatini kasb etadi.

Forobiy fikricha, sezgilar tartibga ega bo'lganidek, aqlning ham o'z tegishli tartibi mavjuddir⁴⁷. Birinchi metod tabiiy fanlar (fizika)ga, ikkinchisi – matematikaga mos tushadi. Ikkala metoddan ham faqat fanda narsa va hodisaning u yoki bu jihatini teranroq tushunish maqsadida foydalaniladi.

Sezgilar dunyoning sifat jihatidan rang-barangligining ob'ektiv xususiyatini aks ettiradi va uning ta'sirida yuzaga keladi. Sezgilar hodisalarning miqdor ko'rsatkichlari haqida ham ancha boy axborot beradi. Sezgilar bir xil ohangdagi ovozlar o'rtasidagi farqni ularning kuchiga qarab, rang tuslarini, temperaturadagi o'zgarishlarni, narsalar va jarayonlardagi boshqa farqlarni ancha aniq aks ettiradi. Sezish qobiliyatining yo'qolishi muqarrar tarzda ongning yo'qolishiga olib keladi.

Sezishning ko'rish, eshitish, tebranish, paypaslash, ob-havo, og'riq, muvozanat va tezlashishni his etish, hid, ta'm bilish kabi umumiy organik turlari farqlanadi. Sezgilarning har bir shakli o'zining ayrim ko'rinishi orqali materiya harakatining mazkur shakli va turi, masalan, elektromagnit, ovozli tebranishlar, kimyoviy ta'sirlar va hokazolarning umumiy xossalarini aks ettiradi.

Har qanday predmet juda ko'p har xil jihatlar va xossalarga egadir. Masalan, qand bo'lagini olaylik: u qattiq, oq, shirin, ma'lum shakl, hajm va vaznga ega. Bu xossalarning barchasi bir predmetda mujassamlashgan. Biz bu xossalarni alohida-alohida emas, balki yaxlit holda - qand bo'lagi sifatida idrok etamiz va tushunamiz. Binobarin, yaxlit obrazni idrok etishning ob'ektiv negizini predmetning turli jihatlari va xossalari birligi va ayni vaqtda ularning ko'p sonliligi tashkil etadi.

Sezgi – ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazi, degan tamoyil sifatlarni birlamchi va ikkilamchiga mexanik tarzda ajratishga qarshi yo'nalgan. Bu nuqtai nazardan birlamchi sifatlarni

⁴⁶ Қаранг: Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 23-б.

⁴⁷ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 24-б.

(shakl, hajm va h.k.) narsalarning ob'ektiv mavjud xususiyatlari in'ikosi hisoblanadi, ikkilamchi sifatlar (rang, ovoz va h.k.) sof sub'ektiv xususiyat kasb etadi. Ayni bir sezgiga narsalarning har xil xossalari mos kelishi mumkin: oq rang sezgisi ko'rish doirasidagi to'liqlar barcha uzunliklarining elektromagnit xossalari qorishmasini ham, qo'shimcha ranglar har qanday juftligi (qizil va ko'k-yashil, sariq va safsar) qorishmasini ham aks ettiradi. Bundan oq rang to'liq yoki narsa yuzasining ob'ektiv xossasi sifatida qaralishi mumkin emas, degan yanglish xulosa chiqariladi. Qora rang to'liq xossasi emas: uning sharti – ko'rish doirasida nurlanishning yo'qligi. To'liq yo'q narsa haqida axborot bera olmaydi. Bundan quyidagi soxta xulosa kelib chiqadi: rang, hid – bu narsalarning xossalari emas, balki bizning sezgilarimizdir (E.Max); «rang» so'zi bilan ruhiy kechinmalarning muayyan toifasi belgilanadi (V.Ostvald). Dunyo esa ovozsiz, bo'yoqlar va hidlardan xoli. Unda issiq ham, sovuq ham mavjud emas. Bularning hammasi – faqat bizning sezgilarimiz.

Bu erda masalaning ikki tomonini: sezgilar manbasi nimaligi va ularning psixofiziologik mexanizmi qandayligini farqlash lozim.

Obrazning sifat jihatidan aniqligi predmetning sifat jihatidan aniqligini aks ettiradi. Jismning tebranishi yoki ayni shu elektromagnit nurlarni tarqatishi jism tuzilishi, uning harorati va boshqa xossalari bog'liq bo'ladi. Masalan, har bir metall olovni o'z rangiga bo'laydi; har bir modda u yonayotgan gazga aylanganida o'z rangini kasb etadi. Qor ko'zimizga oq bo'lib ko'ringani uchun oq emas, balki u amalda oq bo'lgani uchun ham biz uni shunday ko'ramiz. Mexanitsistlar va sub'ektivistlarning narsa unga qarayotganimizdagina rangga va uni hidlayotganimizdagina hidga ega bo'ladi, degan fikriga qo'shilib bo'lmaydi. Ko'z o'zining rang sezadigan apparati bilan o'zi idrok etuvchi rang mavjud bo'lgani tufayli yuzaga kelgan va mavjud.

Idrok. Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi predmetlar, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi yaxlit obrazni idrok etish deb ataladi. Insonning idrok etishi narsalar, ularning xossalari va munosabatlarini tushunish va anglab etishni o'z ichiga oladi. Bunda inson o'zining har bir yangi taassurotini mavjud bilimlar tizimiga kiritadi. Sezish va idrok etish inson tashqi dunyoga amaliy ta'sir ko'rsatishi jarayonida, mehnatda, sezgi a'zolari faol ishlashi natijasida amalga oshadi va rivojlanadi; masalan, harakatsiz ko'z narsalar rangini farqlashga qodir emas. Organizmning makroskopik, yaxlit narsalar va jarayonlar olamida mo'ljal olishga bo'lgan ehtiyoji bizning sezgi a'zolarimizni shunday tashkil qilganki, biz narsalarni yaxlit holda idrok etamiz. Aks holda hamma narsa harakatlanayotgan zarralar, molekulalar pardasiga aylangan va biz narsalarning chegaralarini ko'rmagan bo'lur edik. Ko'rish a'zosi organizm hayotida muhim rol o'ynaydigan borliqdagi yorug'lik hodisalarini mumkin qadar yaxshiroq aks ettirish yo'nalishida rivojlangan. SHu sababli ko'z tabiatda mavjud yorug'lik ta'sirida yorug'likni qabul qilish, quloq - ovoz tebranishlarini farqlash uchun moslashgan va h.k. Sezgi a'zolarining o'ziga xosligi, «fiziologik» idealistlar fikridan farqli, tashqi dunyoni to'g'ri bilishga nafaqat monelik qilmaydi, balki, aksincha, narsalarning ob'ektiv xossalari aniqroq va to'liqroq aks etishini ta'minlaydi.

Garchi sezish va idrok etish insonning barcha bilimlari manbai sanalsa-da, hissiy bilish ular bilangina kifoyalanmaydi. U yoki bu predmet insonning sezgi a'zolariga ma'lum zamon mobaynida ta'sir ko'rsatadi. So'ngra bu ta'sir barham topadi. Biroq predmetning obrazi izsiz yo'qolmaydi. U xotirada gavdalanadi va saqlanib qoladi. Binobarin, biron-bir narsa haqida u yo'qolganidan keyin ham fikr yuritish mumkin, chunki u haqda muayyan tasavvur qoladi. YUmiq ko'zlar bilan ham biz nimalarnidir tasavvur qilamiz.

SHunday qilib, biz haqiqatga eltuvchi yo'l naqadar og'ir ekanligini ko'ramiz: u amalda jonning barcha kuchlari – xotira, iroda, tasavvur, intuitsiya va aqlning bor kuchini ishga solishni nazarda tutadi. Masalan, xotirani olaylik. Bilish haqida xotirasiz fikr yuritish mumkinmi? Albatta, yo'q: xotirasiz jon – baliqsiz to'r degan gap. Bu ajoyib hodisasiz bilishni tasavvur qilish mumkin emas.

Sezish va idrok etish jarayonlari o‘zidan keyin miyada «iz» qoldiradi. Bu izlarning mohiyati insonga ayni lahzada ta’sir ko‘rsatmayotgan narsalarning obrazlarini gavdalantirish qobiliyatidan va iborat.

Xotira o‘tmish va hozirgi zamoni birlashtiradi, ularning bir-biriga o‘tishini ta’minlaydi. “Tovushlar va so‘zlar soni ko‘paygandan keyin, odamga uning xotirasi yordamga keladi... YOzuv ham xotira bilan birga inson imkoniyatlarini oshiradi”⁴⁸. Agar obrazlar miyada u

5-mavzu. Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma’naviy qadriyatlarini. Jamiyat va tarix falsafasi

1. Ma’ruzani olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat
<i>Mashg‘ulot shakli</i>	Ma’ruza
<i>Ma’ruza rejasi</i>	Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Jamiyat va tarixning o‘zgaruvchanligining falsafiy jihatlari. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi Jahon sivilizatsiyasi tarixida SHarq madaniyatining o‘rni va uni o‘rganishning ahamiyati. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati.
<i>Mashg‘ulotning maqsadi:</i>	
<i>Pedagogik vazifalar</i>	<i>O‘quv faoliyati natijalari:</i>
Jamiyatning falsafiy tahlili, Tarix falsafasining tuzilishi	Jamiyat tushunchasini falsafiy nuqtai nazardan tushuntirish, Tarix falsafasining tuzilishi va uning ahamiyati masalasi
<i>O‘qitish usullari va texnika</i>	Ma’ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
<i>O‘qitish vositalari</i>	Ma’ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
<i>O‘qitish shakllari</i>	Jamoa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va guruhlarda ishlash.
<i>O‘qitish shart-sharoiti</i>	Texnik vositalar bilan ta’minlangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash</i>	Og‘zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o‘z-o‘zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma’ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta’lim beruvshi	Ta’lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1. Mavzu bo‘yisha o‘quv mazmunini tayyorlash. 2. Ma’ruzasi ushun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o‘rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo‘yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko‘rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar

1- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyg'a vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi
--------------------------------	--	---

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat fanga ma'lum tizimlar orasida eng murakkabi bo'lib, uni o'rganish jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Jamiyat hayoti juda faol bo'lib, har bir xalq o'zining alohida, betakror tarixiga ega. Jamiyat hayotining barcha jarayonlari bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'liqlik, ba'zan turli vaziyatlarda belgilovchi va belgilanuvchi jarayonlar o'rin almashadi. Tarixiy jarayonda tasodiflar va sub'ektiv omil ayniqsa muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat hayoti asrlar osha olimlar va faylasuflarning tadqiqot ob'ekti bo'lib kelamogda. U turli fanlar, chunonchi: sotsiologiya, tarix, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya, iqtisodiy nazariya va hokazolar doirasida o'rganiladi. Fanning vazifasi – jamiyat tuzilishini o'rganish, tarixiy jarayonda takrorlanuvchi, umumiy xossalar, jihatlar, omillar va qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Ilmiy bilim tarixiy jarayondan taqqoslab bo'lmaydigan darajada qashshoqroq bo'lsa-da, u jamiyatga zarur, chunki uning haqiqiy tarixini o'rganish, uning o'tmishda va hozirgi davrda rivojlanishining muqobil imkoniyatlarini aniqlash, bugungi kunning muhim vazifalarini hamda hozirgi zamon va kelajakka ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash imkonini beradi.

Muayyan fanlardan farqli o'laroq, falsafaning vazifasi tarixiy jarayonning umumiy jihatlarini o'rganishdan iborat. Falsafa muayyan hodisalarning sabablari nimada degan savolga javob topish vazifasini o'z oldiga qo'ymasada, tarix fanining metodologik asoslarini yaratadi, mazkur sabablarni aniqlashga nisbatan qanday yondashish kerak, degan savolga javob beradi. U dunyoqarashga doir o'z mo'ljallariga tayanadi, ijtimoiy va gumanitar fanlarning kategoriyalar apparatini ishlab chiqishda ishtirok etadi. O'z kategoriyalarining ijtimoiy mazmunini yoritarkan, falsafa shunga asoslanib muayyan-tarixiy jarayonlarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Tarix falsafasining muammolaridan biri bu tarixiy jarayonning birligi muammosi va tarixni davriylashtirish tamoyillarini belgilashdir. Falsafaning vazifasi jamiyat hayotining asosiy negizlarini, uning tizim tashkil etadigan omillarini aniqlashdan iborat. Tarix falsafasida dunyoqarashga doir mo'ljallarining rang-barangligi bilan ajralib turadigan ko'plab oqimlar va yo'nalishlar mavjud bo'lgan. SHu sababli har bir faylasuf, odatda, o'z mo'ljallariga amal qiladi, nafaqat dunyoni, balki jamiyatni ham o'ziga xos tarzda tushuntiradi.

Madaniy-tarixiy tiplar g'oyasi. XIX asrda madaniy-tarixiy tiplar nazariyasi vujudga kelgan bo'lsada, aslida bu haqdagi dastlabki qarashlar Forobiy ijodiga mansub. Forobiy insonlar jamiyatini ikki madaniy- tarixiy tiplarga ajratadi: Birinchisi to'liq jamiyat bo'lib, u o'zida a) er yuzidagi jami insonlarni qamrab oluvchi yirik jamiyat, b) Erning muayyan qismida yashovchi bir millat yoki bir dingga mansub kishilarning o'rta jamiyati v) muayyan qavm yoki dingga mansub bir shahar jamiyatini qamrab oladi. Ikkinchisi bir qishloq, ovul, yoki bir oiladan iborat bo'lgan to'liqsiz jamiyat.¹ Forobiy fikricha "Eng yaxshi fazilat va oliy darajadagi komillikni kichik birligi shahar hisoblanadigan madaniy jamiyat ichidagina qo'lga kiritish mumkin. To'liqsiz jamiyatlar insonni takomillashtirishga qobil emaslar".² Forobiyning bu fikrlari Platon va Aristotelning jamiyatga oid qarashlaridan farq qiladi, chunki u jamiyatdagi o'zgarishlarni inobatga olgan. Jamiyatni to'liq va to'liqsizga ajratarkan, Forobiy shahar to'liq jamiyatning birinchi bosqichidir deb e'tirof etadi. Platon va Aristotel esa to'liq jamiyatni shahar bilan chegaralaganlar va shahar insoniyat jamiyati takomilining oxirgi darajasi, jamoaviy baxt saodatning bosh markazi deb ta'kidlaganlar. Forobiy esa, butun dunyodagi jamiyat haqida fikr yuritib, uning xukmdori qandaydir alohida olingan xalq, qavm yoki jamoa boshlig'i emas, balki butun madaniy dunyodir deb ta'kidlaydi va bu fikri bilan yunon faylasuflaridan ilgarilab ketadi.

Madaniy-tarixiy tiplar tushunchasi sotsiologiyaga N.YA.Danilevskiy tomonidan kiritilgan bo'lib, u tarixni «o'ziga xos sivilizatsiyalar»ning o'zaro munosabatlari sifatida tasavvur qilgan. Bu sivilizatsiyalarning rivojlanishi etnik guruhlarining til jihatidan birligi va sivilizatsiyani tashkil etadigan xalqlarning siyosiy mustaqilligi; (ular bir tipning asoslarini boshqa tipga o'tkazmaydilar, lekin boshqa o'tmishdagi va hozirgi sivilizatsiyalar ta'sirini his

qiladilar); barcha sivilizatsiyalarning etnik jihatdan rang-barangligi va rivojlanish jarayonining birligi (ular o'sish, qisqa muddat ravnaq topish va tanazzul bosqichlarini boshdan kechiradi) kabi qonunlar bilan belgilanadi. Danilevskiyning g'oyalari keyinchalik SHpengler va Toynbi konsepsiyalarida rivojlantirildi, lekin ularning ilmiy asoslarini P.A.Sorokin taklif qildi.

P.A.Sorokin. Taniqli faylasuf P.A.Sorokin (1889-1968) tarix falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. U jamiyatga individlar va ijtimoiy guruhlarning o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyati bilan belgilanadigan bir-biri va jamiyat bilan o'zaro munosabatlari natijasida vujudga keladigan integral yaxlitlik sifatida qaragan. P.A.Sorokin jamiyatni gorizontal, vertikal yo'nalishlarda va fluktuatsiya (tebranish) tarzida murakkab harakatda bo'lgan ijtimoiy-madaniy tizimlarning rang-barangligini tan olish nuqtai nazaridan tavsiflagan. P.A.Sorokin sotsiologiyasida o'tmish va hozirgi sotsiologiya fanining muhim g'oyalari uyg'un birlikda jamlangan va ifodalangan.

Jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar. Jamiyatning vujudga kelishi haqida ajdodlarimiz hayotining arxeologlar topgan va odamlarning ko'plab avlodlari bosib o'tgan murakkab va fojialarga to'la tarixiy yo'ldan dalolat beradigan izlarga qarab xulosa chiqarish mumkin. SHunga qaramay inson va jamiyat kelib chiqishining to'liq manzarasi fanda hanuzgacha yaratilmagan. Jamiyat kelib chiqishining diniy talqini ham (u o'z mifologiyasini haqiqat deb tan olishni talab qiladi), idealistik konsepsiya (o'zining spekulativligi tufayli) va materializm (ilmiy dalillar etarli emasligi bois) ham asosli e'tirozlar uyg'otadi. Kant materializmdan inson ruhining tabiatini tushuntiruvchi tamoyil sifatida foydalanish hech qachon mumkin emas, deganida, ma'lum ma'noda haq edi. Ammo, daliliy ma'lumotlar ozligiga qaramay, biz jamiyatning vujudga kelish manzarasini ancha aniq yaratish imkonini beradigan ilmiy dalillarga ishonch bilan qarash lozim, deb hisoblaymiz.

Jamiyatning kelib chiqishini ilmiy tavsiflash borasidagi qarashlar. Bunday qarashlar mehnat va mehnat qurollari markscha nazariyasi doirasida amalga oshirilgan. Bu nazariyaga ko'ra mehnat, so'ngra burro nutq inson jamiyatini yaratgan. Inson hayotida mehnat qurollarining ahamiyatini rad etmagan holda, bu farazni tasdiqlovchi aniq ilmiy dalillarga duch kelmadik. Z.Freyd inson vijdonini uning kelib chiqish manbai deb hisoblagan. Etnografik tadqiqotlar bu farazni umuman tasdiqlamaydi. Y.Keyzinga o'yin va o'yin faoliyatiga madaniyatning insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi. Ernst Kassirer (1875-1945) ilgari surgan farazga ko'ra, simvolik shakllar, ya'ni inson va uning ongi paydo bo'lishini belgilagan ramzlar va belgilar madaniyatning turli shakllarini birlashtiruvchi oliy va universal tamoyil hisoblanadi. Kassirer fikriga ko'ra, qadimgi ajdodlarimiz ularning yashab qolishini ta'minlovchi etarli tabiiy kuchga ega bo'lmagan. Inson o'zining hayvonlar xulq-atvorini kuzatish va ularga taqlid qilish qobiliyati bilan yashab qolish imkoniyatini qo'lga kiritgan. O'z navbatida taqlidga asoslangan xulq-atvor ramziy belgilar, keyinchalik esa nutq vujudga kelishiga asos bo'lgan.

To'plangan tajribani belgilar tizimida qayd etish va avloddan-avlodga o'tkazish qobiliyatining shakllanishi hayvonlar to'dasi kishilik hamjamiyatiga aylanishining muhim omili bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bunday qobiliyatga hayvonlarning biron-bir turi ega emas. Namoyish etish, o'rnak ko'rsatish, taqiqlar va cheklashlar tizimi muloqotning nafaqat noverbal, balki asta-sekin shakllangan verbal vositalarida ham o'z ifodasini topgan. Muloqot mehnat ko'nikmalarini mustahkamlash, ovqat topish va unga ishlov berishni tartibga keltirish, o'z kollektiv harakatlarini muvofiqlashtirish imkonini bergan. Etnografik ma'lumotlar tajribani avloddan-avlodga o'tkazish va jamoa faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish shakli sifatida o'yin ulkan ahamiyat kasb etganidan dalolat beradi.

Ma'lum taqiqlar orasida ovqatga doir xulq-atvor bilan bog'liq taqiqlar, shuningdek seksual cheklashlar, avvalo yaqin qarindoshlar jinsiy aloqaga kirishishi – inestetning taqiqlanishi ayniqsa ajralib turadi. Ular insoniyat kelajagi uchun olamshumul ahamiyat kasb etgan. Zero tartibsiz jinsiy aloqalar naslning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan. Aslida, olingan tajriba yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohning taqiqlanishiga sabab bo'lgan. Bu nikoh aloqalari tizimini tartibga solish, ularni qat'iy qayd etish, ayollar, qizlar, singillar ayirboshlashni, so'ngra bu bilan

o'xshashlik bo'yicha – oziq-ovqat, buyumlar, so'z-belgilar ayirboshlashni yo'lga qo'yish imkonini bergan. Mazkur jarayonlar odamlar o'rtasida muloqot, munosabatlar va xulq-atvor me'yorlari o'rnatilishi va ularga rioya etish zarurligi anglab etilishiga turtki bo'lgan. Me'yorlarning mustahkamlanishiga mifologik va ilk diniy tasavvurlar hamda taqiqlar tizimi ko'maklashgan. Jamoadan tashqarida yashab qolish imkoniyati mavjud emasligini anglagan jamoaning har bir a'zosi unda o'rnatilgan kundalik xulq-atvor me'yorlariga rioya qilgan. SHunday qilib, jamiyat ishlab chiqarish va ko'payish ehtiyojlari bilan belgilangan odatlar, me'yorlar va qadriyatlar bilan tartibga solinadigan odamlarning birgalikdagi faoliyati va ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi sifatida vujudga kelgan. Me'yorlar inson hayot faoliyatining barcha sohalariga nisbatan tatbiq etiladi, hamda madaniyat va sivilizatsiya vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. Jamiyatda qanday o'zgarishlar yuz bermasin, u odamzot bilan birga vujudga kelgan mazkur muhim tarkibiy elementlarni saqlab qoladi.

Tabaqalar va sinflar. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishida tabaqalar va sinflar salmoqli o'rin egallaydi. *Tabaqalar – sanoatlashish bosqichidan oldingi jamiyatlarda vujudga kelgan, yuridik yoki odatga asoslangan va avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan huquqlar va burchlarga ko'ra farq qiladigan ijtimoiy guruhlar.* Tabaqaviy bo'linish jamiyatning murakkab ierarxiyaviy tuzilishining shakllanishiga sabab bo'ladi.

Yirik guruhlar orasida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-psixologik maqomiga ko'ra farqlanadigan sinflar alohida o'rin egallaydi. Iqtisodiy belgi sinfnining bosh belgisi hisoblanadi, zero sinfiy bo'linish shakllari ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabat hamda mulk shakllari bilan belgilanadi. Hozirgi zamon sotsiologiyasida sinflarni farqlashning boshqa asoslari ham mavjud. Masalan, ijtimoiy guruhlar ega bo'lgan ijtimoiy boylik ulushiga ko'ra ular oliy, o'rta va quyi sinflarga bo'linadi. Bunda daromad manbai hisobga olinmaydi, shu bois oliy sinf vakillari orasidan mashhur kinoaktyorlar, estrada yulduzlari va bankirlar ham o'rin olishlari mumkin. Bu hol o'rta va hatto quyi sinflarda ham kuzatiladi. SHuningdek ijtimoiy mehnatni tashkil etishdagi roliga ko'ra boshqaruvchilar sinfi farqlanadi.

Hozirgi zamon jamiyatida yuqori malakali aqliy mehnat bilan professional tarzda shug'ullanadigan kishilarning katta ijtimoiy guruhi – ziyolilar alohida rol o'ynaydi. Ziyolilar soni tinimsiz ko'payib, ularning jamiyat hayotidagi roli ortib bormoqda. Bu avvalo fan-texnika taraqqiyoti, shuningdek hozirgi jamiyatda ma'naviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan bog'liq. Ziyolilar guruhi o'z kelib chiqishiga ko'ra ham, ijtimoiy maqomiga ko'ra ham turli jinslidir. Tegishli ravishda uning siyosiy mo'ljallari ham har xildir.

Institutlar. Jamiyatning rivojlanish jarayoni alohida muhim vazifalarni bajaradigan va aniq tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan ijtimoiy va siyosiy tashkilotlar – institutlarning tarmoqlangan tizimi yaratilishi bilan tavsiflanadi. *Institutlar jamiyat normal faoliyatining zaruriy omili sanalgan ijtimoiy muhim faoliyatni amalga oshiradi.* Bunday institutlar qatoriga davlat va uning institutlari, partiyalar va harakatlar, ommaviy axborot vositalari, diniy muassasalar, ta'lim va madaniyat muassasalari, sog'liqni saqlash va sanitariya xizmati tizimlari, bozor, banklar va hokazolar kiradi. Ijtimoiy institutlar faoliyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalari: oila va ishlab chiqarish, tovarlar va pullar harakati, ishlab chiqarish, iste'mol va hokazolarga nisbatan tatbiq etiladi. Institutlar turli birliklar va guruhlarining manfaatlarini muvofiqlashtirishni amalga oshiradi, ularning samarali o'zaro aloqasini ta'minlaydi, vujudga kelgan ijtimoiy qadriyatlarni mustahkamlaydi va yangilarini yaratadi.

Hududiy guruhlar. Aksariyat mamlakatlarda hududiy guruhlarining o'zaro munosabatlarida jiddiy muammolar yuzaga keladi. Bu ma'naviy hayot an'analari va iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra farq qiladigan viloyat va markaz, poytaxt va chekka o'lka hamda yirik mintaqalarning munosabatlari bo'lishi mumkin (masalan, AQSH yoki Italiyada SHimol va Janub munosabatlari). Etnik yoki diniy farqlar, bir ma'muriy birlikning boshqa ma'muriy birliklarga hududiy e'tirozlari hududiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirishi mumkin.

Jamiyat rivojlanishiga qarab uning ijtimoiy tuzilmasi murakkablashib boradi. Bu miqdor va sifat jihatidan har xil ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqasi va manfaatlarini

muvofiglashtirishni talab etadi. Ijtimoiy birliklar va guruhlarining turlari ularning o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy aloqalar xususiyatini ham belgilaydi. Aloqalar uzoq yoki qisqa muddatli, mustahkam yoki bo'sh va zaif, bevosita yoki bilvosita bo'lishi mumkin. Aloqalar xususiyatining shakllanishida manfaatlar muhim rol o'ynaydi, ularni muvofiglashtirish vazifasini esa jamiyatning maxsus institutlari, avvalo siyosiy tizim hal qiladi.

Ijtimoiy makon. Moddiy borliq makoni kabi, ijtimoiy makon ham moddiy ob'ektning tuzilishi bilan belgilanadi. Tegishli ravishda ijtimoiy tuzilma va ijtimoiy o'zaro aloqalar ijtimoiy makon xususiyatini belgilaydi. Makondagi aloqalar o'zaro aloqaga kirishayotgan sub'ektlar o'rtasida ma'lum masofa mavjudligi bilan ajralib turishi mumkin. Biz mazkur masofa xususiyatini o'zimiz uchun botiniy tarzda aniqlaymiz va yo uni saqlab qolishga, yo o'zgartirishga harakat qilamiz. Odamlar o'rtasidagi aloqalar ham makon mezoni bilan o'lchanadi. Ular vizual, yo bevosita, yo bilvosita, yo doimiy, yo nomuntazam bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy makon o'zining serdarajaliligi bilan ajralib turadi. Bu ayni bir inson turli birliklarda har xil maqomga ega bo'lishida namoyon bo'ladi (masalan, o'zi mehnat qiladigan ishxonada u xizmat pillapoyasida eng past o'rinni egallaydi, oilada esa boshliq hisoblanadi).

Insonning ijtimoiy makondagi o'rni uning butun umri mobaynida o'zgarib turadi. Bu hol «ijtimoiy mobilik» kategoriyasi bilan tavsiflanadi.

Siyosiy kichik tizim. Rivojlangan ijtimoiy tizimga ega bo'lgan jamiyatda ijtimoiy, etnik va diniy tabaqalanishning kuchayishi muqarrardir. Mavjud mavqeidagi tub o'zgarishlardan kelib chiqadigan qarama-qarshi manfaatlarini ko'zlovchi ijtimoiy birliklar va guruhlar mavjudligi ularning o'rtasida siyosiy munosabatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu manfaatlarini muvofiglashtirish zaruriyati jamiyat siyosiy tizimining tuzilishi va funksiyalarini belgilaydi. *Siyosiy tizim jamiyatda siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi davlat va siyosiy tashkilotlar, institutlar va muassasalar majmuidir.* Siyosiy tizim murakkab tuzilishga ega. Jamiyatda fuqarolarga nisbatan qonuniylashtirilgan majburlov choralarini qo'llash yo'li bilan o'zining siyosiy munosabatlarni tartibga solish borasidagi funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat siyosiy tizimning bosh elementi hisoblanadi. Davlat jamiyatning muhim ijtimoiy-siyosiy instituti bo'lib, muayyan hududda unga oliy hokimiyat vakolatlari beriladi. Bu vakolatlardan davlat odamlar, ularning guruhlari va birlashmalari xulq-atvorini boshqarish uchun foydalanadi. Davlatning asosiy belgilari:

1. Jamiyatdan ajratilgan xalq hokimiyati. Hokimiyat – bir sub'ekt (hokimiyat boshlig'i)ning o'z hukmi ostidagi fuqarolarga buyruqlar berish, ularning bajarilishi ustidan nazorat olib borish va ularni bajarishdan bo'yin tovlagan shaxslarga nisbatan sanksiyalar qo'llash imkoniyati.

2. Suverenitet, ya'ni o'z mamlakati hududida oliy hokimiyatga to'liq egalik qilish va tashqi siyosatda mustaqillik.

3. Hokimiyat chiqargan qonunlar va uning vakolatlari amal qilinadigan hudud.

4. Butun aholi uchun majburiy sanalgan qonunlar va normalar qabul qilish mutlaq huquqi.

5. Davlat xizmati xodimlari, qurolli kuchlar, majburlov organlari va hokazolarni ta'minlash uchun aholidan soliqlar undirish huquqi.

Davlatning boshqaruv shakli (ya'ni hokimiyatni tashkil etish usuli) va davlat qurilishi shakllari mavjud. Boshqaruv shakllariga ko'ra monarxiya va respublika farqlanadi. Monarxiya quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: birinchidan – hokimiyat bir shaxsga qarashli bo'ladi; ikkinchidan – davlat boshlig'iga hokimiyat meros bo'lib o'tadi. Davlat boshlig'ining vakolatlari hech qanday konstitutsiyaviy normalar bilan cheklanmaydigan mutlaq monarxiyalar va monarx vakolatlari konstitutsiya bilan cheklanadigan konstitutsiyaviy monarxiyalar farqlanadi. Respublikaning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda hokimiyat manbai xalq hisoblanadi, zero davlatning oliy organlarini xalq saylaydi. Parlament, prezidentlik respublikalari va aralash respublikalar farqlanadi.

Parlament respublikasi *hukumatni parlament ko'pchiligi tamoyiliga ko'ra shakllantirishni nazarda tutadi: qaysi partiya parlamentda ko'pchilikni tashkil qilsa, shu partiya parlamentga hisobdor bo'lgan o'z hukumatini shakllantiradi.*

Prezidentlik respublikasi *davlat boshlig'i va hukumat boshlig'i vazifalarini prezident bajarishi bilan tavsiflanadi.*

Aralash respublika (yarim prezidentlik respublikasi) *da kuchli prezidentlik hokimiyati hukumat faoliyati ustidan parlamentning samarali nazorati bilan uyg'unlikda amal qiladi.*

Davlat qurilishi shakliga ko'ra unitar, federativ va konfederativ davlatlar farqlanadi. Ma'muriy birliklari o'z davlatchiligiga ega bo'lmagan yagona, siyosiy jihatdan bir jinsli davlat unitar davlat hisoblanadi.

Federatsiya – *siyosiy sub'ektlar (shtatlar, erlar, federatsiya sub'ektlari va sh.k.), o'z konstitutsiyalari, qonunchilik, ijro va sud organlariga ega davlatlar uyushmasi. Ularning mustaqilligi markaz bilan federatsiya tarkibiga kiruvchi sub'ektlar o'rtasida vakolatlarning taqsimlanishi bilan belgilangan chegaralarga muvofiq cheklanadi. Davlatlararo birlashmaning alohida shakli konfederatsiya bo'lib, u mustaqil davlatlar muayyan o'zaro maqsadlarga erishish uchun tuzgan doimiy uyushmadir.*

Forobiy fikricha, davlat jamiyatning tayanchidir. U jamiyatning mukammaligi va mukammal emasligi haqidagi g'oyaga tayanadi. mukammallik "...shunday davlat vositasida qo'lga kiritiladiki, u ezgu an'analar, odamlar va yaxshi axloqni tarqata olsin" va jamiyatda bu xislatlarni barqaror eta olsin. Bunday davlat bo'lmasa fozila, ezgu xislatlar odamlarda uzoq saqlanmaydi va barqaror bo'lmaydi. Forobiy nazarda tutgan davlat, mustabidlikka emas, balki tiklanish va faoliyatida xalqning istak va irodasi bevosita rol o'ynaydigan davlatdir. Xalq irodasiga asoslanmagan davlat ideal davlat emas. Demak, davlat – jamiyatning tayanchi, xalqning irodasi va xohishi uning shakllanishi uchun sharoit yaratadi.

Hozirgi davlatlarning aksariyati o'z faoliyatini konstitutsiyaga muvofiq amalga oshiradi. *Konstitutsiya – siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum asoslarini, fuqarolarning huquqlari va burchlarini, asosiy davlat organlarini tarkib toptirish mexanizmi va ularning faoliyat tamoyillarini, saylov tizimi asoslari va hokazolarni mustahkamlovchi davlatning asosiy qonuni. Konstitutsiya boshqaruv va davlat qurilishi shaklini belgilaydi.*

Huquqiy davlatda konstitutsiya nafaqat fuqarolar va davlatning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi normalarni, shaxs huquqlari va erkinliklarini belgilaydi, balki hokimiyatni cheklaydi. Konstitutsiyada inson huquqlarining davlat qonunlaridan ustunligi mustahkamlanadi. Huquqiy davlat rivojlangan fuqarolik jamiyati mavjudligi bilan tavsiflanadi. Har bir individning erkinligi boshqa odamlarning erkinligi va huquqlari bilan cheklanadi. Qonunning ustunligi va huquqning umumiyligi, hokimiyat, qonunchilik, ijro va sud tarmoqlariga bo'linishi huquqiy davlatning muhim belgilari hisoblanadi.

Siyosiy tizim mamlakatning siyosiy hayotida ishtirok etuvchi turli-tuman partiyalar, harakatlar, tashkilotlar, institutlar, diniy muassasalar va ta'sir guruhlari majmuini ham o'z ichiga oladi. Siyosiy tashkilotlar davlat tuzilmalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, o'z faoliyati dasturlarini belgilaydi, ijtimoiy birliklar va guruhlarining manfaatlarini tegishli shiorlar, ijtimoiy loyihalarda ifoda etadi va ularni amalga oshirishda qonuniy vositalar bilan ishtirok etadi. Ularning faoliyati o'z guruhlarining o'zgalarning manfaatlariga zid bo'lgan yoki ularni kamsitadigan manfaatlarini ro'yobga chiqarish zaruriyati bilan belgilanadi. SHu sababli partiyalar va harakatlar hokimiyat obro'siga tayanadi. Hokimiyatning aralashuvi ziddiyatlarni tartibga solish, manfaatlarni muvofiqlashtirishga ko'maklashadi.

Fuqarolik jamiyati – davlat hokimiyati organlarining to'g'ridan-to'g'ri aralashuvidan qonunlar bilan muhofaza etilgan ixtiyoriy uyushmalar va tashkilotlar majmui.

Zamonaviy jamiyatda davlat odamlarning shaxsiy hayotiga aralashmaydi, ularni yagona mafkura va qadriyatlar yagona tizimini qabul qilishga majburlamaydi. Kishilarning rang-barang manfaatlari ularning hamkorlikdagi harakatlari orqali ro'yobga chiqariladi, bunga erishish uchun ular davlat oldida hisobdor bo'lmagan ixtiyoriy birlashmalar va uyushmalarga

birlashadilar. Odamlarning manfaatlarini aks ettiradigan nodavlat, nohukumat tashkilotlari fuqarolik jamiyatini tashkil etadi. Ular rasmiy statistikaga kirmaydi va ularning hisobini yuritish ancha qiyin ish. CHunonchi, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda yuz minglab bunday tashkilotlar faoliyati 25 mingdan ortiq xayriya fondlaridan mablag' bilan ta'minlanadi. Norvegiyada bu mamlakat fuqarosi hisoblangan har olti kishidan biriga bitta nohukumat tashkiloti to'g'ri keladi.

XIX asr fransuz sotsiologi A.de Tokvil Amerikada demokratiyani qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy sharoitlar to'g'risida mulohaza yuritir ekan, amerikaliklarning fuqarolik va siyosiy tashkilotlar tuzishga bo'lgan moyilligiga alohida e'tiborni qaratgan: «Turli yosh, mavqe va qiziqishlarga ega bo'lgan amerikaliklar turli xil uyushmalarga ixtiyoriy ravishda birlashadilar. Bular tijorat yoki ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan, amerikaliklarning barchasi ishtirok etadigan birlashmalargina emas, balki boshqa xil turdagi minglab birlashmalar: diniy-ma'naviy uyushmalar, jiddiy va ahamiyatsiz, ochiq va berk, ko'p kishilik va atigi bir nechta a'zodan iborat birlashmalardir... SHunday qilib, odamlar o'zlarining umumiy xohish-istaklariga muvofiq bo'lgan maqsadga bahamjihat erishish san'atida oliy barkamollikka erishdilar va jamoa harakatining mazkur usulini boshqalarga qaraganda ko'proq qo'llay boshladilar».¹

Fuqarolarning birlashmalari o'z a'zolarida hamkorlik, hamjihatlik va jamiyatga sadoqat tuyg'ulari rivojlanishiga ko'maklashadi. Keng maqsadli guruhga ixtiyoriy qo'shiladigan individlar nafaqat hamjihatlik ko'nikmalarini va kollektiv harakatlar uchun fuqarolik mas'uliyati hissini kasb etadilar, balki o'zini o'zi boshqarish, sabr-toqatlilikni va boshqalar fikrini hurmat qilishni o'rganadilar.

Davlat doim fuqarolar hayotining barcha tomonlarini o'z nazorati ostiga olishga, ularning tartibga solinmagan faoliyati doirasini toraytirishga, ularni bir-biridan ajratish va tarqatishga harakat qiladi. Fuqarolik jamiyati davlatga o'z faoliyat sohasini kengaytirish va uni kishilarning axloqiy, ma'naviy, diniy, milliy va boshqa munosabatlariga tatbiq etishga yo'l qo'ymaydi. Davlat fuqarolik jamiyatini «yutib yuborishi» totalitarizmga xos bo'lgan xususiyatlardan biridir.

Fuqarolik jamiyati davlatga muttasil ta'sir ko'rsatadi. Bu shunday bir ta'sirki, usiz davlat o'z vakolatlari doirasini toraytirishga hech qachon bormagan bo'lar edi. Davlatga fuqarolik jamiyati ta'sirining bosh mexanizmi demokratiya (yunon. «demos» - xalq va «kratos» - hokimiyat) – vaqti-vaqti bilan boshqariluvchilar boshqaruvchilarga o'z hukmini o'tkazishidir. Davlat va fuqarolik jamiyatining bu qarama-qarshiligi va ayni vaqtda o'zaro bog'liqligi erkinlikning muhim shartidir.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatining shakllanishi demokratik o'zgarishlarning negizidir. Kishilarni ijtimoiy tartibni ixtiyoriy ravishda, cho'chimasdan qabul qilishga majbur etadigan sharoitlar faqat fuqarolik jamiyatida mavjuddir.

Sivilizatsiya. Sivilizatsiya (lot. civilis – fuqarolik, davlatga doir) atamasi har xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, *sivilizatsiya – insoniyat rivojlanishida varvarlikdan keyin boshlangan va sinflar, davlat vujudga kelishi, urbanizatsiya va yozuv paydo bo'lishi bilan tavsiflanadigan tarixiy bosqich.* Mazkur talqinda «sivilizatsiya» atamasi «jamiyat» tushunchasi bilan qisman mos keladi va jamiyat hayotini tashkil etishning ijtimoiy shaklini tabiiy vujudga kelgan urug'doshlik shakllariga qarama-qarshi qo'yishga xizmat qiladi. Hozirgi adabiyotlarda «sivilizatsiya» atamasi o'zining varvarlikka qarama-qarshi sifatidagi dastlabki ma'nosini saqlab qolmoqda.

Ikkinchidan, *sivilizatsiya – barcha madaniyatlar yaxlitligining tavsifi, ularning umuminsoniy birligi sifatida («jahon sivilizatsiyasi», «ma'rifatli hayot tarzi» va sh.k.)namoyon bo'ladi.*

Uchinchidan, *sivilizatsiya – «moddiy madaniyat» atamasining sinonimi sifatida: qulay narsa, texnika yaratadigan qulaylik (turar joy, ro'zg'or texnikasi, transport va aloqa, xizmatlar ko'rsatish va sh.k.)ni ifodalaydi.*

To'rtinchidan, *sivilizatsiya – tarixiy jarayon birligining tavsifi sifatida xarakterlanadi.* Bu tushuncha ijtimoiy boylik rivojlanishi munosabati bilan tarixning muayyan bosqichlariga

qiyosiy baho berish mezonini bo‘lib xizmat qiladi. Ayni holda jamiyatning rivojlanishi «ma’rifatlilik», «sivilizatsiya rivojlanishining quyi bosqichi», «sivilizatsiyaning umumiy darajasi», «sivilizatsiyaning oraliq bosqichlari» tushunchalari bilan tavsiflanadi. Ammo sivilizatsiyaning mazkur talqini to‘liq emas, chunki uning rivojlanish darajasi yoki bosqichini aniqlash imkonini beradigan mezon yo‘q.

Ibn Xaldun (1332-1406) o‘z davrida birinchi bo‘lib, sivilizatsiyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va tanazzuli haqida ilmiy asoslangan g‘oyalarni ilgari suradi. Jumladan madaniyatlar va davlatlarning paydo bo‘lishi, yashashi va inqirozi muayyan tarixiy qonuniyat ekanligini, unga tabiiy geografik va iqtisodiy omillar, turmush tarzi va dunyoqarashlar jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aytadi.

XVIII asr o‘rtalarida sivilizatsiya tushunchasidan inson «tabiiy» holatining ziddi sifatida foydalanilgan, sivilizatsiya taraqqiyotining mezonini sifatida esa ijtimoiy farovonlik g‘oyasi turli ko‘rinishlarda ilgari surilgan. Kant sivilizatsiya va madaniyat o‘rtasida farq mavjudligini qayd etgan. SHpengler sivilizatsiyani madaniyatning rivojlanishidagi bir bosqich sifatida tavsiflab, bu farqni mutlaqlashtirgan. Uning (keyinchalik P.Sorokin, A.Toynbi va boshqa mutafakkirlarning) konsepsiyasida sivilizatsiya madaniyatning zavol topish bosqichi sifatida, madaniyatda mujassamlashgan tabiiy-hayotiy asosni siqib chiqaradigan texnik-mexanik elementlar saltanati sifatida tavsiflanadi.

XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar sivilizatsiyaning mazmunini tushunishga muhim hissa qo‘shdi. Ular turli xalqlar ma’naviy dunyosi, hayoti, odatlari, iqtisodiyoti va madaniyatining ulkan boyligi va rang-barangligini yoritib berdi. XIX asrning mashhur etnograflaridan biri CH.Teylor madaniyat va sivilizatsiya odamlar tarix jarayonida o‘zlashtiradigan bilimlar, e’tiqodlar, ma’naviy-axloqiy konsepsiyalar, yuridik qoidalar, odatlar va amaliy ko‘nikmalar majmuini ifodalaydi deb hisoblab, bu tushunchalar ayniydir degan xulosaga keldi.

I.A. Karimov “Har qanday sivilizatsiya ko‘pdan ko‘p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali tar’sirining mahsulidir. Bir so‘z bilan aytganda ko‘chmanchilar, bosqinchilar kelib ketaveradi, lekin xalq boqiy qoladi, uning madaniyati abadiy yashaydi”¹ deb ta’kidlaydi.

Tarixda mazmunning mavjudligi haqidagi tasavvur, shuningdek O‘rta asrlar falsafasi ilk bor ta’riflab bergan insoniyatning taraqqiyoti g‘oyasi ancha yashovchan bo‘lib chiqdi: u turli yo‘nalish va oqimlarga mansub faylasuflar tomonidan muayyan falsafiy ta’limotlar nuqtai nazaridan u yoki bu tarzda talqin qilingan. Masalan, Ma’rifat davrida barcha tarixiy voqealarga oqilonalik mezoniga muvofiq baho berilgan. Mazkur konsepsiya eng mukammal ko‘rinishda D.Didro tashabbusi bilan yaratilgan «Ensiklopediya»ning faol ishtirokchilaridan biri, fransuz ma’rifatchisi Nikolay Kondorse asarida o‘z aksini topgan. U o‘zining «Inson tafakkuri taraqqiyotining tarixiy manzarasiga chizg‘i» deb nomlangan risolasida kishilik jamiyatining barcha jabhalariga tafakkurning kirishi g‘oyasini mazkur jamiyat rivojlanishining uzoq istiqboli sifatida asoslashga harakat qiladi.

I.A. Karimov (1938) tarix falsafasini tarixiy xotira bilan uyg‘un holda ko‘radi. Uning fikricha “Inson uchun tarixidan judo bo‘lish – hayotdan judo bo‘lish demakdir”⁴⁸. Fikrining davomida u tarixiy xotirasi bor inson irodali inson, jamiyatning har bir a’zosi o‘z o‘tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo‘ldan urish, har xil aqidalar ta’siriga olish mumkin emas. tarix saboqlari insonni hushyorlikka o‘rgatadi, irodasini mustahkamlaydi, o‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi, deb ta’kidlaydi. Buning uchun har bir millat o‘zining tarixiy ildizlariga nazar solishi, u yoki bu mafkura ta’sirida xash-po‘shlangan tarixiy xotirani o‘z holicha qayta tiklashga harakat qilishi lozim. “O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q”⁴⁸. SHundagina millat, xalq o‘z-o‘zini anglaydi. Tarixchilar millatga uning haqqoniy tarixini ko‘rsatib, isbotlab berishlari kerak. Zotan tarix xalq ma’naviyatining asosidir.

6 mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi). Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlarini

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. . Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari. Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi. Global jarayonlarning shakllanish tarixi. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi.
<i>Mashg'ulotning maqsadi:</i>	
<i>Pedagogik vazifalar</i>	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>
Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonning kelib chiqishi haqidagi ta'limotlar Insonga nisbatan biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari. Hayotda insonning vazifasi va uning mohiyati.	Insonning paydo bo'lishi xaqida qarashlar Inson xaqida diniy va ilmiy qarashlar xamoxangligi Insonning jamiyatdagi roli
Qadriyat, mohiyati, uning turlari	Qadriyat va uning turlari, jamiyatdagi va inson hayotidagi ahamiyati
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, «aqliy hujum», T-sxema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proektor.
<i>O'qitish shakllari</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoiti</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Ma'ruzasi ushun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
2- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Mavzu bayoni:

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga etish borliq jumbog'ining tagiga etish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab etganlar. Zero Forobiy aytganidek -"Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi"¹. O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtdan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda SHarqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Ajablanarlisi shundaki, oradan ikki yarim ming yil vaqt o'tgach, hozir ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan echishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi.

Tarixga boshqa ko'p sonli iboralar ham ma'lum bo'lib, ular vaqt, madaniyat va diniy e'tiqoddan qat'iy nazar, inson barcha zamonlarda butun dunyo mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lgani va hozir ham shunday ekanligi, tayanch nuqtasi va hatto bilish mezonini bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir». Protagorning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u o'z Allohni ham bilgaydir», deyiladi.

Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab etadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon bo'ladi.

Darhaqiqat, antik davrdan boshlab insonga bo'lgan qiziqish dam kuchayib, dam ma'lum vaqt pasayib turgan, lekin hech qachon yo'qolmagan. «Inson nima?», degan savol bugungi kunda ham avvalgidek jahon falsafasidagi o'ta muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda, insoniyatning eng o'tkir aql-zakovat sohiblari e'tiboridan tushmay va ayni vaqtda o'zining uzil-kesil, umumiy e'tirof etilgan echimini topmay kelmoqda.

Inson har safar mutafakkirlar diqqat markazidan o'rin olar ekan, uning mohiyatini yangi tarixiy sharoitda va yangicha nuqtai nazardan anglab etishga harakat qilib, uni qayta va qayta yangidan kashf etganlar. Pirovardida, falsafa fanida insondan murakkabroq va ziddiyatliroq predmet yo'q, desak, hech mubolag'a bo'lmaydi.

Inson barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va barkamol mavjudot – cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norasoligi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, SHarq mutafakkiri

A. Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U "odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli hoxishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan"⁴⁸, deb hisoblaydi. Demak, Beruniy fikricha, insonning fe'l-atvori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi. "Inson o'z tabiatiga ko'ra murakkab tanaga egadir. Insonning tanasi bir-biriga qarama-qarshi qismlardan iborat bo'lib, bu qismlar tobelik kuchi asosida birlashgan"⁴⁸. Beruniy fikricha, hamma odamlarda o'zaro bir-biriga o'xshash va ayni paytda farq qilib turadigan jihatlar mavjud. Ibn Sino, "Inson boshqa barcha hayvonot olamidani so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi"⁴⁸, deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo'ladi. YAKka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. "Inson shunday maxluqotki, u faqat jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirishi va oliy ma'naviy darajaga ko'tarilishi mumkin"⁴⁸. Inson o'z hayotining me'mori, ijodkori bo'lmog'i, o'zida fozila xislatlar, iste'dodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat ko'rsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudod. YOlg'izlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan iste'dodini yo'qotadi. Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir. SHunga ko'ra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan ko'ra ezgulikka, yomonlikdan ko'ra yaxshilikka, nafratdan ko'ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho ne'matdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Ma'rifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J.Lametri (1709-1751) ilgari surgan g'oyalar bilan to'qnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi – R.Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay o'zgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o'ylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyusiyaning o'ziga va cho'qqisi bo'lib, bu ancha go'zalroqdir»⁴⁸, deb qayd etadi atoqli fransuz faylasufi va teolog P.T. de SHarden (1881-1955).

Unga zid o'laroq, A.SHopengauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini ta'kidlaydi, uni «tabiat xalturasi» deb ataydi.

Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb ta'kidlaydi.

SHunday qilib, falsafaning ikki yarim ming yillik tarixi mobaynida insonga juda ko'p ta'riflar va tavsiflar berildi, u ko'p sonli sinonimlar orttirdiki, falsafiy tahlilning boshqa biron-bir ob'ektida bunday holga duch kelish mushkul. Zero, falsafa tarixida inson:

- «aqli mavjudot»;
- «siyosiy hayvon»;
- «tabiat gultoji»;
- «hayotning boshi berk ko'chasi»;
- «hayotning soxta qadami»;
- «mehnat qurollari yasovchi hayvon»;
- «o'zlikni anglash qobiliyatiga ega mavjudot»;
- «ma'naviy va erkin mavjudot» va hokazolar sifatida talqin qilingan.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu erda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljal beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qaerdan va qanday paydo bo'lgani haqidagi ko'p sonli g'oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini ma'lum darajada shartlilik bilan ikki asosiy konsepsiya – *insonning tabiiy va g'ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi konsepsiyalar* doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo'lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g'oyasidan kelib chiqadi. Bunda inson jonsiz, keyinchalik esa – jonli moddaning tabiiy evolyusiyasi mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur konsepsiya 1859 yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmiy talqiniga asos bo'lgan CH.Darvinning «Hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini e'lon qilgan evolyusion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar ta'sirida o'z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o'zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o'ziga xos dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, insonda nafaqat o'ta rivojlangan tirik jonzoqlar, balki o'ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o'xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o'xshashlik 98% ni, kalamush bilan – 80% ni va hatto banan bilan – 50% ni tashkil etadi.

Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy konsepsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog'liq holda bo'lganidek), kosmik konsepsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g'ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu konsepsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi ta'limotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazardan u insonning tabiiy-ilmiy kelib chiqishi konsepsiyasi kabi mavjudlik huquqiga egadir, zero birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham oqilona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

Insonga falsafa nuqtai nazaridan yondashuv. Biz insonga nisbatan sof falsafiy yondashuvga hali qaytamiz va falsafa inson bilan qancha shug'ullanmasin, u haqda hamma narsani bilishi va mazkur bilimni uzil-kesil va eng so'nggi haqiqat deb hisoblashi mumkin emasligini ko'rsatib beramiz. Hozir esa shuni qayd etishni istar edikki, o'zi haqida va o'zini qurshagan dunyo haqida inson falsafa paydo bo'lishidan ancha oldin mulohaza yurita boshlagan. Ammo keyinchalik, «donolikka muhabbat» paydo bo'lgach ham, inson mavzusi falsafaning diqqat markazidan darhol o'rin olgani yo'q.

Insonni qurshagan tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamzotning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi, inson borlig'ining bu sohadagi tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlar negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar ta'sirida butunlay o'zgaragan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. SHunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu erda inson nafaqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Xo'sh, bilimning bu sohasida asrlar mobaynida qanday ijobiy bilimlar to'plangan? Insonni tushunish borasida taraqqiyotga erishildimi? Falsafa va fan sohasida erishilgan insonning

mohiyatini tavsiflovchi, uning muhim xususiyatlarini yoritib beruvchi qanday shak-shubhasiz yutuqlarni qayd etish mumkin?

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik sa'y-harakatlarni bir erga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil echilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini ajratib olsak, shak-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Erda hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidosi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982 yil Vatikandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanib, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yaqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadrijiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Er geologik tarixi bilan tasdiqlanadi, balki Erdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy e'tirof etilgan «kengayib boruvchi Olam» nazariyasi tushuntiradigan dunyodagi evolyusion jarayonlardan ham kelib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa genetika ba'zan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarini yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlarga ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odatdagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yaqinlashdilar. Jumladan, italyan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «nazorat osti»ga olish va shu tariqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyasiya bo'yicha umrning o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35% ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

SHunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrboqiylik ilmiy nuqtai nazardan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq hujayralarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning etuk organizmi taxminan 50 000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida ketma-ket bo'linishlar soni elliktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari maromini hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkinki, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas»¹.

Biroq fan bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hujayra qarishini to'xtatadigan moddani topish, shuningdek organizmda mazkur moddaning ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi urinishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Inson nima va uning mohiyati qanday degan savollarga javob topish uchun yo'l ochadigan ba'zi bir muhim muammolarning ta'riflanishini ham ilmiy tadqiqotlarning shak-shubhasiz natijasi deb hisoblash lozim. Ularning eng muhimi – insonning kelib chiqishi, shuningdek ong, til, ijod, axloq, ma'naviyat va shu kabilarning tabiatini aniqlashdir.

Ko'rsatilgan muammolarni anglab etishga ahd qilgan har qanday odam,

- hayot nima?
- birinchi odam qaerda va qachon paydo bo'lgan?
- inson ma'naviyatining tabiati qanday?
- Erda inson paydo bo'lishining sababi nimada?
- bunda muayyan mantiq, qonuniyat, azaldan belgilangan muqarrarlik mavjudmi yoki bunga qandaydir tasodif, anomaliya, kimningdir xohish-istagi sabab bo'lganmi?
- hayot kosmik hodisami yoki faqat bizning sayyoramizda mavjudmi?
- inson butun Koinotdagi birdan-bir aqlli mavjudotmi?, kabi masalalarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin emas.

Bu va boshqa shunga o'xshash masalalar echimini topish ustida falsafiy tafakkur ham, ilmiy tafakkur ham tinimsiz izlanadi. Ammo tabiatshunoslik uchun ularning aksariyati nafaqat

mushkul, balki echib bo‘lmaydigan, ba’zi bir hollarda esa umuman ochiq masalalar hisoblanadi, chunki ular xususida mavjud bilimlar shu qadar oz, yuzaki va muammolarga to‘laki, bunday bilimlarga asoslangan mulohazalar (boshqacha mulohazalar umuman mavjud emas) o‘zining ishonchlilik darajasiga ko‘ra taxminiy xususiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Ammo fan o‘z kuchini yo‘qotgan, yoki, hali kuchga to‘lmagan joyda aniq ta’riflar, bir xillashtirilgan til, yagona metodologiya va ishonchli dalillar bilan cheklanmagan falsafa o‘zini erkin his qiladi. Bu muayyan soha – antropologiyada o‘z ifodasini topadi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o‘rganar va butun borliqning dastlabki asoslari va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qilar ekan, u uzil-kesil echimlar va shak-shubhasiz javoblar olishga da’vogarlik qilmaydi. Sinovdan o‘tkazilgan dalillar va isbotlangan asoslarning yo‘qligi uni xijolatga solmaydi, zero falsafa intuitsiya, g‘oyibona ta’sir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan farazlar, taxminlar, to‘ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq isbotlangan ilmiy echimga ega bo‘lmagan narsa yoki hodisani o‘zgacha tarzda, erkin tushuntirish imkonini beradi. SHu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yuqoriroq darajaga ko‘taradi, balki yangi muammolarni qo‘yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o‘zgacha nuqtai nazarlar va eng muhimi – eski muammolarning yangicha talqinlari bilan boyitadi.

SHu ma’noda S.SHeroziyning «Inson nimadan boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan: «Inson marhumga motam tutishdan boshlanadi», deb javob beradi⁴⁸. Dunyoga keldimu, bozorga bordim, kafanni oldimu, mozorga bordim⁴⁸.

SHunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog‘liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash hollari kuzatilmaydi. Bundan farqli o‘laroq, fanda bir fikrlilik u yoki bu muammoning uzil-kesil echimi topilganidan dalolat beradi. Masalan, «abadiy dvigatel»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to‘la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday dvigatelni yaratish mumkin emas. Ammo fandan farqli o‘laroq, falsafaning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, u har qanday hodisani o‘rganish va tushunishda tayaniladigan qadriyatlar va mo‘ljallar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu erda u yoki bu faylasufning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o‘ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd etishi, nimani muhim deb hisoblashi, nimaga ishonishi yoki ishonmasligidan faylasufning boshqa narsalarga bo‘lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

SHunday qilib, bilimni umumiy maxrajga keltirish an’anasi uzoq vaqt hukm surgan fandan farqli o‘laroq, falsafa har xil, shu jumladan bir-birini istisno etadigan nuqtai nazarlarni ilgari suradi, ayni bir hodisalar va ob’ektlarni tushunishga nisbatan har xil yondashuvlarni ta’riflaydi. Insonni tushunishga doir turli-tuman falsafiy konsepsiyalarning ko‘pligi ayni shu hol bilan izohlanadi. Bu konsepsiyalarda inson azaldan dam umumiy obraz sifatida, dam o‘z individual borlig‘idagi muayyan odam sifatida, dam boshqa odamlar, jamoa, jamiyat, insoniyat bilan, nihoyat, tabiat, kosmos bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan aqlli mavjudot sifatida talqin qilinadi.

Insonning ko‘p o‘lchovlilik. SHu bilan bir qatorda insonni o‘rganishga nisbatan boshqa ko‘p sonli yondashuvlarni ham qayd etish mumkin bo‘lib, ularning orasida «*introvertiv*» va «*ekstrovertiv*» yondashuvlar ayniqsa ajralib turadi.

Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab etishni nazarda tutadi. Bunda insonning jismoniy va ma’naviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik ma’lumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayanadi, lekin ba’zan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M.SHeler (1874-1928) va A.Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K.Lorens (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstravertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go‘yoki «sirtidan» amalga oshiriladiki, buning natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy

mohiyati o'rin oladi; tegishli mo'ljallarga muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu erda falsafa ko'pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol diniy falsafa vakillari N.A.Berdyayev, S.N.Bulgakov, S.L.Frank, N.O.Loskiy kabi vakillariga ko'proq xosdir.

SHunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona asos mavjud emas, xuddi shuningdek bunday asos yaqin kelajakda paydo bo'lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo'q. Hozircha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o'tilganlardan qaysi biri, chunonchi: kosmos, tabiat, Xudo, jamiyat yoki bevosita inson o'rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmotsentrizm, teotsentrizm, sotsiotsentrizm va antropotsentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan, lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy konsepsiyalarda doim u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan.

SHarq falsafasida inson. *Qadimgi SHarq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik konsepsiyalardan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi.* «Ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim ma'nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi lozim. SHu ma'noda mashhur qadimgi xitoy faylasufi Konfutsiy (mil. av. 551-479 yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirs va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinchtotuv yashaydi»¹.

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish, ya'ni antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmda nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pirovard maqsadi deb e'lon qilinadi. Nirvana jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qaram emaslik tuyg'usi paydo bo'ladi.

Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy ta'limoti – jaynizm nuqtai nazaridan inson o'zining ma'naviy mohiyati bilan moddiy mohiyatni nazorat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l – jonning erkinlashuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida insonni nazariy aql boshqaradi. Jumladan al-Forobiy fikricha “Inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir Bu kuch avvalboshda faqat qobiliyatdir bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tadbiiq etish, ya'ni joriy qilishga qobil emas”⁴⁸. Aqlni hayotga tadbiiq etish uchun, unga tashqi kuch ta'sir etishi kerak, bu esa faol aqlidir. Faol aql - mustaqil quvvat bo'lib, o'z mohiyati, Birinchi va ikkinchi va boshqa sabablar mohiyati haqida fikrlay oladi. Aynan shu faol aql odam imkoniyatlarining tashqi voqealarga ta'sir etishi va uni rivojlantirishga turtki beradi. Forobiy ta'biri bilan “moddiy aql dan amaliy aqlning yuqoriroq pillapoyasiga ko'tariladi va uning faol aqlga munosabati quyosh bilan ko'zni solishtirlandek bo'ladi”⁴⁸. Agar quyosh bo'lmasa, inson narsalarni ko'ra olmaydi. Faol aql quyoshi inson ruhi da paydo bo'lganidan keyin, aqliy quvvat faol aqlga qaraydi. Inson tabiat gulto'ji, ya'ni aqlli mavjudod. YUsof Xos Xojib fikricha inson dunyoda abadiy emas, bu dunyoga kelgan har qanday odam vaqti etgach ketadi. Inson umrining qimmatini necha yil yashagani bilan emas, qanday ezgu ishlarni amalga oshirganligi, hayotda qoldirgan izi bilan belgilanadi. U kishi olamdan o'tgandan so'ng, bu dunyoda undan ikki xil, biri

yomon, ikkinchisi yaxshi degan nom qoladi Inson iloji boricha o'zidan yaxshi nom qoldirishi, yaxshi olqish olishi lozim deb ta'kidlagan

Umuman olganda, barcha zamonlarda insonda umumiy asosni izlash bilan band bo'lgan SHarq tafakkuriga hozir ham insonni va uning tashqi dunyo bilan aloqasini tushunishga nisbatan G'arb falsafasidagidan o'zgacha yondashuv xosdir. XX asr boshida hind mutafakkiri S.Vivekananda shunday deb yozgan edi: «Inson tabiatni o'ziga bo'ysundirish uchun tug'iladi va bu o'rinlidir, ammo G'arb «tabiat» deganda faqat moddiy, tashqi dunyoni tushunadi. Bu tashqi tabiat o'zining barcha tog'lari, okeanlari, daryolari, o'zining cheksiz kuchlari, cheksiz rang-barangligi bilan juda ulug'vor, lekin undan ham ulug'vorroq dunyo borki, bu insonning ichki dunyosidir. U quyosh, yulduzlar, er va butun moddiy Koinotdan yuksakroq, bizning shaxsiy jajji hayotlarimizning tor chegarasiga sig'maydigan dunyodir. G'arb odami tashqi dunyoda «o'ziniki» bo'lganidek, bu ichki dunyoda SHarq odami ham xuddi shunday «o'ziniki»dir. SHu bois... G'arb ma'naviy dunyo nima ekanligini, xudo nima ekanligini, inson joni nima ekanligini bilmoqchi, dunyoning siri va mazmuni nimada ekanligini anglab etmoqchi bo'lsa, u SHarq oyoqlari ostiga cho'kib quloq solishi kerak. Hamonki dunyo hozir ma'lum ma'naviy uyg'onishga muhtoj ekan, bunda u kuchni SHarqdan oladi»⁴⁸.

Ibn Xaldun fikricha, inson tabiatida ezgulik va yovuzlik mavjud. Agar odamlar o'z holiga qo'yilsa va insoniylik ruhida tarbiyalanmasa, unda Xudo ne'matini qo'lga kiritish kamdan-kam kishiga muyassar bo'ladi. Xayr va shayorr oralig'ida qolib, har ikkisidan birini tanlash lozim bo'lganida, unda sharrni tanlaydi, zero inson tabiatida sharrga moyillik ko'proq. Adolatsizlik va boshqalarga hujum qilish insonlarga xos xislat. SHuning uchun jamiyatda kishilarning bir-birlariga jabr qilmasliklari uchun ma'xrifatga erishmoq zarur

Keltirilgan so'zlar nafaqat teran ma'noga ega, balki hozirgi dunyoning globallashuvi va yagona insoniyatning shakllanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi.

G'arb falsafasida inson. SHarq tafakkurida insonga nisbatan yuqorida qayd etilgan yondashuvlar bilan bir qatorda tabiat, kosmos muammolari ham qadimdan muayyan o'rin egallab keladi. Bunda insonga ulkan dunyodagi bir zarra sifatida qaraladi. Ammo dunyoga nisbatan kosmotsentrik yondashuv antik falsafa rivojlanishining ilk bosqichlariga ko'proq xosdir. Dunyoning mazkur talqiniga muvofiq birinchi o'ringa Suqrot davridayoq falsafaning diqqat markazidan o'rin olgan inson haqida mulohaza yuritish uchun ham tegishli zamin hozirlovchi dunyo va kosmos muammolari chiqadi.

Kosmotsentrizm nuqtai nazaridan inson avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), ba'zan jonli organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog'liq bo'lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi. Antik faylasuflar Koinotni va unda mavjud tartibni tushunish orqali insonning o'zini ham anglab etish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o'ynagani bois, ular doim kosmotsentristlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlariga baho berishda birinchi o'ringa qo'yilgan.

Bunday qarashlar Evropa falsafiy an'anasida V asrgacha, ularning o'rnini teotsentrizm konsepsiyasi egallagunga qadar kuzatiladi. Bu konsepsiyaga muvofiq hamma narsani Xudo belgilaydi. Xristianlikning mohiyatini aks ettiruvchi turli kreasionistik nazariyalarga ko'ra butun dunyo, shu jumladan jonli dunyo (o'simliklar, hayvonlar, inson) darhol va o'zining mukammal ko'rinishida yaratilgan. Injilning dunyo olti kunda yaratilgani haqidagi rivoyatiga asoslangan bu nuqtai nazar evropaliklar tafakkurida Darvinning evolyusion nazariyasi paydo bo'lgunicha, ya'ni XIX asrning o'rtalariga qadar hukm surdi. Xristianlar dunyosida dindor odamlar orasida u bugungi kunda ham amal qilmoqda.

Teotsentrizm nuqtai nazaridan insonning mohiyatini anglab etish, masalan, qadimgi yunon faylasuflari yoki keyingi materialistik falsafiy konsepsiyalardagi kabi oqilona fikrlash yo'li bilan emas, balki Muqaddas Kitobda ta'riflangan vahiyilar yordamida amalga oshiriladi. Bu vahiyilarni faqat Injil aqidalariga e'tiqod qilish orqali tushunib etish mumkin. Teotsentrizm nuqtai nazaridan e'tiqod nuridan charog'on bo'lgan aql dunyodagi ilohiy tartibning tarkibiy

qismi sanalgan va «Xudoning timsoli» sifatida amal qiladigan insonning o'zini emas, balki uning ba'zi bir jihatlarinigina aniqlashga yordam beradi. Ayni shu sababli xristianlik, Xudoni oliy mohiyat deb e'tirof etadigan va insonga U yaratgan banda sifatida qaraydigan boshqa teotsentrik falsafiy tizimlar kabi, insonni Xudoning o'zi singari tagiga etish mumkin bo'lmagan sir, jumboq deb e'lon qiladi.

Teotsentrizm falsafasini boshqa falsafiy nuqtai nazarlar – antropotsentrizm va kosmotsentrizm siqib chiqara boshlagan Uyg'onish davrida insonga doir qarashlarda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. O'rta asrlarda inson u yoki bu korporatsiya vakili sifatida amal qilgan bo'lsa, Uyg'onish davrida u o'zlikni anglash tuyg'usi va ijtimoiy nuqtai nazari o'sishi natijasida o'z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi. U o'zini o'z shaxsiy hayoti va taqdirining bunyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi, o'z ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishona boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmatini haqida so'z» deb nomlangan mashhur asarida o'z aksini topdi. Tasviriy san'at, me'morchilik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlama komil inson o'sha davrning idealiga aylandi. Uyg'onish davri bu idealga to'la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atoqli shaxslarni dunyoga berdi.

O'sha davr falsafasida insonga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan bir qatorda tabiatga bo'lgan qiziqish ham tiklandi. N.Kuzanskiy, J.Brunoning panteistik konsepsiyalari xristianlar Xudosini siqib chiqara boshladi. YUnonlarning kosmotsentrizmi tabiiysentrizm sifatida qayta anglab etildi. Bunda antik faylasuflarning markazida Er joylashgan pirovard kosmos haqidagi tasavvurlari cheksiz va markazsiz kosmosga o'rin bo'shatdi.

Bunday kosmos umumiyroq va kengroq tushuncha – «tabiat» bilan tenglashtiriladi. SHundan beri u turli falsafiy tizimlarda faol o'rganiladi. Xususan, Ma'rifat davri falsafasida fundamental tushunchaga aylanadi, SHelling ijodida markaziy o'rin egallaydi, shuningdek ekologiyaga qarab mo'ljal oluvchi ayrim hozirgi falsafiy konsepsiyalarda dunyo va insonni tushinishda tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Bunday qarashlarning izchil tarafdorlari, masalan, XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan ijtimoiy ekologiya namoyandalari e'tiborni haddan tashqari keng qaratadigan tabiatdan uning muayyan qismiga – inson o'z hayot faoliyatini amalga oshiradigan biosferaga qaratish lozimligini qayd etadilar va bunda antropotsentristik qarashlardan voz kechib, ularni biosferotsentrizm bilan almashtirishni talab qiladilar. *Biosferotsentrizmda falsafiy tadqiqotlar markaziga inson o'rniga tabiatni qo'yish taklif qilinadi va shu tariqa tabiat inson ehtiyojlari nuqtai nazaridan qaralmaydi, inson mohiyati va uning ehtiyojlari esa tabiiy qonunlarni va biosferaning tadrijiy rivojlanish tendensiyalarini bilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.*

YAngi davrda inson falsafaning diqqat markazidan tushmadi, lekin unga bo'lgan qiziqish asosan, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki bilan bog'landi. YAngi davrda insonga biluvchi sub'ekt sifatida yondashildi. Masalan, Dekart insonning mohiyati, o'ziga xos xususiyatini uning tafakkuri, fikrlash qobiliyatida ko'rdi. XVIII asr fransuz materialist faylasuflari (Didro, Golbax, Gelvetsiy, Lametri) tabiatshunoslik va mexanika sohasida erishilgan hayratomuz yutuqlar ta'sirida insonning jonini ong bilan, tanasini esa – avtomat, mashina bilan tenglashtirib, uni mexanistik talqin qildilar.

Buyuk nemis faylasufi I.Kant (1724-1804) insonni tushunish yo'lida muhim qadam tashladi. U inson betakror mavjudot va u haqda alohida falsafiy mulohaza yuritish mumkin, deb hisoblar edi. Ayni vaqtda, u «inson uchun maktab bo'lib xizmat qiladigan madaniyat sohasidagi barcha muvaffaqiyatlarning maqsadi o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalga tatbiq etishdan iboratdir. Ammo bu bilimlar tatbiq etilishi mumkin bo'lgan dunyodagi eng muhim predmet insondir, zero u o'zi uchun pirovard maqsaddir»¹, deb qayd etadi.

Dunyoning butun rang-barangligi orasida I.Kant tabiatning turli, lekin bir-biri bilan uzviy bog'langan uch darajasi: notirik tabiat, tirik tabiat va inson tabiatini farqladi. Uning

fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o'z qonunlariga, chunonchi: notirik tabiat – mexanika qonunlariga, tirik tabiat – maqsadga muvofiqlikka bo'ysunadi, inson tabiati esa erkinligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda u inson tabiatini qolgan ikki tabiatga bog'lash va ular orqali bilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Inson tabiatini faqat uning erkinlikdan kelib chiqadigan o'z qonunlariga muvofiq anglab etish mumkin. SHunday qilib, I.Kant inson tabiatning undagi boshqa jonli va jonsiz ob'ektlar kabi o'ziga to'q ob'ekti hisoblanishi haqidagi fikrni ilgari surish orqali insonni o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va shu tariqa falsafiy bilimning mustaqil bo'limi sifatida falsafiy antropologiyaning yaratilishiga yo'l ochdi.

I.Kantdan keyin nemis klassik falsafasida inson asosan madaniyat dunyosini yaratuvchi ma'naviy faoliyat sub'ekti sifatida, umumiy ideal asos – ruh, aql manbai sifatida tushunildi. L.Feyerbax (1804-1872) bu yondashuvga qarshi chiqdi. O'sha davrda ob'ektiv idealizm falsafasida hukm surgan tushunchalar («g'oya», «ruh»)ga zid o'laroq, u «inson» kategoriyasini ilgari surdi. Feyerbax insonga tarixiy ma'naviy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki avvalo biologik, hissiy-jismoniy mavjudot sifatida yondashib, undagi tabiiy-biologik asosga murojaat etdi. Unda inson Xudo yaratgan banda emas, balki tabiatning bir qismi bo'lib, fransuz faylasuflari qayd etganidek mexanizm emas, balki organizmdir.

Ayni shu sababli Feyerbax falsafasi «antropologik materializm» degan nom oldi. Uning insonga nisbatan yondashuvi shu bilan tavsiflanadiki, insondagi tabiiylik va ijtimoiylik materialistik monizm nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu inson bir vaqtning o'zida notirik va tirik tabiatning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sanalgan biologik mavjudot sifatida ham, mohiyati ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudot sifatida ham qaralishini anglatadi.

XIX asrdan boshlab Evropa falsafiy tafakkuri F.SHelling, A.SHopengauer, M.SHTirner, S.Kerkegor, F.Nitsche, N.Berdyayev, A.Bergson kabi faylasuflarning sa'y-harakatlari bilan inson mavjudligini individual va tarixiy muayyanlashtirish sari yuz burdi. Hayot, sezgilar, xohish-iroda, irratsionallik tushunchalari maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylandi va keyinchalik ekzistensializm, intuitivizm va personalizm falsafasida rivojlantirildi.

Xususan, ekzistensializm nuqtai nazaridan ob'ektiv dunyo – bu avvalo «inson borlig'i» bo'lib, insondan tashqarida dunyo haqida biron-bir gap aytish mumkin emas. Inson borlig'i to'g'risida so'z yuritish o'rinli bo'ladi, chunki inson borliq xususida savollar beradi, uning mazmunini tashkil etgan holda uni boshdan kechiradi, anglab etadi.

Inson muammosiga qisqacha tarixiy-falsafiy nazar tashlash XX asr boshiga kelib falsafada bilimning yangi mustaqil sohasi – inson haqidagi ta'limot, ya'ni falsafiy antropologiya vujudga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilganini ko'rsatadi.

Falsafiy antropologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. YUnoncha sophia – donishmandlik, anthropos – inson va logos – ta'limot so'zlaridan kelib chiqqan «falsafiy antropologiya» atamasi etimologik jihatdan inson haqidagi falsafiy ta'limotni anglatadi. Falsafiy antropologiya insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadrijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

YUqorida qayd etilganidek, inson haqidagi falsafiy ta'limotlar qadimda vujudga kelgan va butun falsafa tarixi orqali o'tadi. Konfutsiy, Suqrot, Geraklit, stoiklar, kiniklar, Avgustin, Foma, Forobiy, Ibn Sino, A.Navoiy, A.Jomiy, Dekart, Russo, Kant, Feyerbax, Nitsche va boshqalar insonning falsafiy, nazariy obrazini yaratib, falsafiy antropologiya falsafiy bilimning mustaqil bo'limi sifatida vujudga kelishi uchun zamin hozirladi.

SHu ma'noda falsafiy antropologiyaning ilk ildizlariga XVIII asr fransuz materialistlarining asarlarida duch kelish mumkin. Ammo Kant, shuningdek, insonning mohiyati muammosini falsafaning «birdan-bir, universal va oliy» predmeti darajasiga ko'taruvchi antropologik tamoyillarni falsafaga kiritgan va asoslab bergan Feyerbax sa'y-harakatlari bilan falsafiy antropologiya mustaqil falsafiy fan sifatida shakllana boshladi.

Falsafiy antropologiya XX asrning 20-yillarida asosan M.SHeler, A.Gelen, X.Plesner asarlari ta'sirida uzil-kesil vujudga keldi. Xususan, M.SHelerning «Insonning kosmosdagi o'rni» asarida inson haqida fundamental fan yaratish lozimligi qayd etiladi va uni falsafiy bilish dasturi

taklif qilinadi. Muallif fikriga ko'ra, insonni yaxlit falsafiy bilish inson borlig'ining turli jabhalariga nisbatan olingan muayyan ilmiy natijalar bilan birikishi lozim.

M.S.Heler falsafiy antropologiya insonning yaxlit konsepsiyasini yaratib, uni muayyan ilmiy, falsafiy va diniy jihatdan anglab etishda birlashtiruvchi rol o'ynashi lozim, deb hisoblaydi. U «Falsafiy antropologiyaning vazifasi insonning barcha o'ziga xos monopoliyalari, ishlari va amallari: til, vijdon, asboblar, qurol... davlat, rahbarlik, mif, din, fan... inson borlig'ining asosiy strukturasidan qanday kelib chiqishini aniq ko'rsatib berishdan iboratdir»¹, deb qayd etadi.

Falsafiy antropologiya fanining mohiyati. Inson haqidagi bilimlarni birlashtirish lozimligi xususida SHelerdan oldinroq ham so'z yuritilgan edi. XIX asr o'rtalariga kelib inson o'ta murakkab struktura ekanligi, uni faqat falsafa yoki boshqa biron-bir muayyan fan metodlari bilan to'la anglab etish mumkin emasligi, ya'ni inson jamuljam holda aniq bilim predmeti bo'la olmasligi aniq-ravshan bo'lib qoldi. SHuningdek, ayrim tabiiy fanlar, har biri o'z sohasida, vaqt o'tishi bilan umumiyroq xulosalarga kelishni talab etuvchi salmoqli material to'pladi.

Bunday umumlashtirishga ehtiyoj Darvinning evolyusion nazariyasi paydo bo'lishi bilan ayniqsa bo'rtib ko'rina boshladi. Bu nazariya insonga oid tabiiy-ilmiy tadqiqotlarga kuchli turtki berdi, shuningdek materialistik falsafiy konsepsiyalar rivojlanishi uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur yondashuv tarafdorlari inson ko'p o'lchovli va muttasil o'zgaruvchi mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Garchi uning muhim xususiyatlari ming yillar mobaynida o'zgarishsiz qolayotgan bo'lsa-da, ular insonning mohiyatini to'la namoyon etmaydi. Bu yondashuv tarafdorlari inson o'z oldiga yangi va yangi jumboqlar qo'yayotgan, tashqi dunyoni, o'zining undagi o'rmini aniqlashga harakat qilayotgan, atrof muhitni o'rganish orqali uni o'z ixtiyoriga ko'ra o'zgartiradigan faol asos sifatida amal qiladigan mikrokosm hisoblanishiga ham e'tiborni qaratmoqdalar.

Boshqacha aytganda, inson bunyodkor va ayni vaqtda madaniyat mahsuli, o'zini qolgan jonli dunyodan farqlash imkonini beruvchi ma'naviyat manbaidir.

Falsafiy antropologiya tarafdorlari insonning mazkur talqinidan kelib chiqib, bu fan izchil ilmiy qarashlarni ilgari surishga da'vogar bo'la olmasligini va ayrim fanlar: psixologiya, sotsiologiya, biologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning turli yondashuvlari va xulosalarini sintezlovchi inson haqidagi bilimlar tizimini yaratishga qaratilishi lozimligini qayd etmoqdalar. Ularning fikricha, bu fan o'z predmeti sifatida inson borlig'ini belgilaydi, uning mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, shu tariqa insonning o'zini ham, uni qurshagan dunyoni ham falsafa nuqtai nazaridan anglab etishga harakat qiladi. «Antropologiya yoki aniqroq aytganda – antropologik ong nafaqat ontologiya va kosmologiyaga, balki gnoseologiya va bilish falsafasiga, har qanday falsafa va har qanday bilishga zamin yaratadi»¹.

XX asrning 60-70-yillarida falsafiy antropologiya shunday bir g'oyaviy harakatga aylandiki, uning doirasida olimlar insonning hozirgi holatini nazariy jihatdan anglab etish va talqin qilish, uning tabiatiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishga harakat qildilar. Bu davrda yuz bergan fan-texnika taraqqiyoti va insonning o'z ilmiy va amaliy faoliyati natijalari uchun javobgarlik tuyg'usining kuchayishi falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga qo'shimcha turtki berdi. SHunday qilib, u endi inson haqidagi bilimlarning umumiyroq majmui – umumiy antropologiyaning tarkibiy qismiga aylandi. Bu fan turli-tuman ta'limotlar, konsepsiyalar va yo'nalishlarni o'z ichiga oladiki, ularning orasida falsafiy yo'nalishdan tashqari biologik, teologik (diniy), sotsiologik, psixologik, madaniy (etnografik), strukturalistik, pedagogik va boshqa yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ularning har biri, falsafiy yo'nalishdan farqli o'laroq, insonning muayyan bir tomonini yoritadi. Masalan, biologik antropologiya anatomiya, fiziologiya, irq haqidagi ta'limot va shu kabilarga tayanib, insonning qolgan barcha tirik mavjudotlardan farqini uning jismoniy tuzilishi nuqtai nazaridan aniqlaydi. Teologik antropologiya inson haqidagi tegishli tasavvurlarni uni Xudo yaratgani nuqtai nazaridan shakllantiradi. Falsafiy antropologiya esa butunlay boshqa

vazifani hal qiladi – u vaziyatga yaxlit yondashadi va fanlararo xususiyatga ega boʻlgan xulosalar chiqaradi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida falsafiy antropologiya ijtimoiy falsafa, axloq, sotsiologiya va psixologiya bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ular bilan birgalikda inson haqidagi fanlar majmuini tashkil etadi.

Insonning bioijtimoiy mohiyati. Falsafiy antropologiya ehadigan muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining oʻzaro nisbati toʻgʻrisidagi masala alohida oʻrin egallaydi. Inson jonli tabiatning bir qismi, shuningdek biologik evolyusiya mahsuli ekanligi hozirgi zamon tabiatshunosligi fanida nafaqat olimlar va mutaxassislar, balki maʼrifatli odamlarning keng doirasi uchun ham aniq-ravshan va deyarli shak-shubhasiz dalilga aylandi. Har bir inson oʻz biologik xususiyatlari: genetik kodi, vazni, boʻyi, mijozi, terisi va sochining rangi, yashash muddati va shu kabilarga koʻra betakroridir. Biroq ayni vaqtda inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, uning oʻziga xosligi va betakrorligi odamzotning ijtimoiy tabiati, u kamol topgan, taʼlim-tarbiya olgan, madaniy va axloqiy qadriyatlar va moʻljallarni oʻzlashtirgan ijtimoiy muhit bilan belgilanishi ham shak-shubhasizdir.

Ayni shu sababli inson individi nafaqat biologik, balki ijtimoiy mavjudot sifatida ham oʻziga xos xususiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, insonning kamol topishi jamiyatda va faqat jamiyatda yuz beradi.

Insonni tushunishda dualizm va monizm. Odamlar oʻrtasidagi biologik va ijtimoiy farqlarni va ularni betakrorligini tan olishdan inson tabiatining yaxlitligini tushunishga nisbatan ikki muhim yondashuv: dualistik va monistik yondashuvlar kelib chiqadi.

Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa – mustaqil mohiyat sanaladigan va bu organizmni boshqaradigan nomoddiy jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaraladi. Bu yondashuv, masalan, boqiy gʻoyalar dunyosida yashaydigan oʻlmas jon inson tugʻilayotgan paytda uning tanasiga xuddi zindonga tushgandek kirib oʻrnashadi, uning oʻlimidan keyin esa vujudni tark etib, yana gʻoyalar dunyosiga qayta, deb hisoblagan Platon falsafasida ayniqsa boʻrtib namoyon boʻladi. Jonlarning oʻlmasligi gʻoyasi SHarq falsafiy anʼanasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qoʻllab-quvvatlaydigan inson talqinining monistik konsepsiyasi inson ruhiyati, uning tuygʻulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan oʻzga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga koʻra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun etarli dalillar mavjud emas, shu sababli ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chetga chiqishning hojati yoʻq.

SHunday qilib, tavsiflangan muammo inson oʻz tabiatiga koʻra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bogʻlanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning oʻzaro nisbati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizgʻin bahs-munozaralar predmetidir. Mazkur masalalar hanuzgacha oʻzining uzil-kesil echimini topgani yoʻq, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

YUqorida zikr etilgan muammoning echimiga nisbatan mavjud yondashuvlar orasida insonning bioijtimoiy tabiatini tushunishga nisbatan qarama-qarshi nuqtai nazarlar ifodasi sanalgan biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari alohida oʻrin egallaydi. Bunda ularning har biri boshqasini butunlay rad etmaydi, ammo insonning muayyan bir (biologik yoki ijtimoiy) tabiatini ustunroq qoʻyadi yoki hatto mutlaqlashtiradi.

Biologizatorlik konsepsiyalari. *Biologizatorlik konsepsiyalarining tarafdorlari insonni uning tabiiy, biologik asosidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladi.* XVIII asr oxirida jamiyat hayotiga ayrim odamlarning oʻz mavjudligi uchun kurash maydoni sifatida qarashni

taklif qilgan T.Maltus nazariyasini bunday tushuntirishga bo'lgan birinchi jiddiy urinish deb hisoblash mumkin. Maltus fikricha, bu kurashda kuchlilar g'olib chiqadi, kuchsizlar esa halok bo'lishga mahkumdir. Mazkur kurashga tabiiy omillar turtki beradi. Xususan, aholi soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari taklifi esa faqat arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda ocharchilik, epidemiyalar, urushlar va boshqa ijtimoiy tangliklarga olib keladi. Mazkur omillarga Maltus kuchlilarning yashab qolishini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarning «tabiiy», muqarrar va hatto zarur tartibga solish vositalari sifatida qaraydi.

Demografik muammolarning echilmagani, shuningdek ular XX asrda yanada keskinroq tus olishi shunga sabab bo'ldiki, Maltus g'oyalari neomaltuzchilar deb nomlangan o'z davomchilarini topdi va topishda davom etmoqda.

Biologizatorlik yondashuvlari XIX va XX asrlar chegarasida Darvinning tabiiy tanlanish haqidagi ta'limotini mutlaqlashtirib, nafaqat insonning kelib chiqishi, balki uning mohiyatini, pirovard natijada esa – butun ijtimoiy munosabatlar tabiatini tushuntirishga harakat qilgan sotsial-darvinistlarga ham xosdir. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishni odamlarga ham, hayvonlarga ham teng darajada xos bo'lgan irsiyatga urg'u beruvchi sotsiobiologiya davom ettirmoqda. Sotsiobiologlar fikriga ko'ra, inson xulq-atvori ham, hayvon xulq-atvori ham irsiy omillar bilan belgilanadi va hech kim o'z irsiyati ta'sirini – u xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon – engishga qodir emas.

Inson tabiati xususida shunga o'xshash qarashlarga ayrim odamlarning boshqa odamlardan ustunligini faqat ularning «oliy» yoki «past» irqqa mansublik belgisiga ko'ra e'lon qiluvchi irqchilik konsepsiyalarida ham duch kelish mumkin. Bu, xususan, «irqiy tozalik» uchun kurash olib borgan va «irqiy tanlanish»ni amalga oshirish g'oyasini faol ilgari surgan fashistik mafkurada ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Mazkur g'oyalar zamirida asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan «inson irsiyatining oliy sifati»ga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot – evgenika yotadi.

XX asr boshlarida bu ta'limot shu darajada keng tarqaldiki, ayrim mamlakatlarda davlat siyosati bilan uzviy bog'landi. Xususan, 1920-1930-yillarda Daniya, SHvetsiya va Norvegiyada jamiyatda tabiiy tanlanishni ijtimoiy mustahkamlovchi irqiy qonunlar qabul qilindi.

Sotsiologizatorlik konsepsiyalari. *Biologizatorlik yondashuviga zid o'laroq, sotsiologizatorlik yondashuvi inson tabiatini ijtimoiy munosabatlarda ko'rishga harakat qiladilar.* Bunda ular ba'zan nafaqat insonning ijtimoiy asosini uning biologik asosiga qarama-qarshi qo'yadilar, balki so'nggi zikr etilgan asosni hayvoniy va hattoki tuban, shu bois jiddiy e'tiborga loyiq emas, deb hisoblaydilar. Asosiy e'tibor ijtimoiy munosabatlar tahliliga va individ, shaxsning shakllanishida jamiyat qanday rol o'ynashini aniqlashga qaratiladi. Pirovardida ijtimoiy asos individual asosga qaraganda ustunroq ahamiyat kasb etadi, uni o'ziga bo'ysundiradi va qamrab oladi. Mazkur yondashuv total ijtimoiy tizimlarga va ularni asoslashga harakat qiluvchi falsafiy ta'limotlarga, xususan, Platon falsafasi ayniqsa xosdir. Umuman olganda, bu individualizm va kollektivizm muammosidir.

Insonning mohiyati. *Insonning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki, pinhona xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular jamuljam holda insonning individ, individuallik, shaxs kabi tushunchalarda aks etadigan muayyan obrazini shakllantirishini ham hisobga olish lozim.* Boshqacha aytganda, insonning mohiyatini uning ichki va tashqi borlig'i birligida, uning dunyoga faol munosabatida izlash kerak.

SHunday qilib, *individ muayyan insonning umumiy obrazi sifatida amal qilsa, individuallik uni muayyan o'ziga xos xususiyatlar sohibi sifatida tavsiflasa, «shaxs» tushunchasiga yanada torroq ma'no yuklanadi, chunki ayni holda inson uning barcha ijtimoiy sifatlari bilan jamuljam holda olinadiki, bu faqat ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu tizimini nazarda tutgan holda shaxs to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi.* YA'ni keng talqinga yo'l qo'yadigan «individ» va «individuallik» tushunchalari nafaqat insonga nisbatan, balki individual xususiyatlarga ega bo'lgan ayrim tirik mavjudot, hayvonga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin.

«SHaxs» tushunchasi esa doim ijtimoiy mavjudot sifatidagi inson bilangina bogʻliq boʻlib, faqat shu maʼnoda, ayrim insonni uning jamiyatdagi oʻrni, «ijtimoiy qiyofasi» nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Kezi kelganda yana shuni ham taʼkidlab oʻtish lozimki, har qanday shaxs zamirida oqilona faoliyat yotuvchi ongli-ixtiyoriy faollik tavsiflanadi. SHuningdek inson yangi moddiy va maʼnaviy boyliklar yaratib, oʻz ijodiy imkoniyatlarini izchil roʻyobga chiqarish orqali shaxs sifatida namoyon boʻladi.

Hozirgi zamon fanida shaxsning shakllanishiga taʼsir koʻrsatuvchi uch muhim omil: irsiyat, madaniy muhit va yashash sharoiti farqlanadi. Bu omillar oʻzaro taʼsirga kirishishi natijasida inson shaxs sifatida oʻziga xos xususiyatlar majmui: tegishli ehtiyojlar, qiziqishlar, mijoz, qobiliyatlar, maqsadlar, moʻljallar, maʼnaviyat va shu kabilarga ega boʻladi. Insonning mazkur betakror individual xususiyatlari asosan u yashayotgan muhitdagi ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar taʼsirida shakllanadiki, bu shaxsning shakllanishi va kamol topishida jamiyat juda muhim rol oʻynashini qayd etish imkonini beradi. Ayni vaqtda shaxs umumiy eʼtirof etilgan meʼyorlarga muvofiq yoki ularga zid shakllanishi va kamol topishi mumkin. Bu maʼnoda ijobiy shaxslar toʻgʻrisida ham, salbiy shaxslar toʻgʻrisida ham soʻz yuritish mumkin.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar va faylasuflar inson evolyusiyasidagi ijobiy jarayonlarni va ijtimoiy oʻzgarishlar imkoniyatlarini ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi, odamlar ongidan umuminsoniy meʼyorlar mustahkam oʻrin olishi bilan bogʻlamoqdalar. Bunda inson oʻzining butun umri mobaynida, bir tomondan, oʻz oldiga qoʻygan maqsadlariga erishishga harakat qilib, boshqa tomondan esa – oʻzini qurshagan ijtimoiy va tabiiy muhit taʼsirini his etib, yaxlit bir butun hodisa sifatida, uzluksiz tadrijiy rivojlanishini eʼtiborga olish lozim. Boshqacha aytganda, oʻzining kamol topish jarayonida u doim ham subʼekt, ham obʼekt hisoblanadiki, bu shaxsning oʻz imkoniyatlarini roʻyobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bogʻliq boʻlgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Hayotning mazmuni va insonning vazifasi. Inson hayotning tezoqarligini yodda tutishi, uning shomini kuzatishi, odamzot hayotining bebaholigi haqida oʻylashi, oʻlim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga biz falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, Gʻarb falsafiy anʼanasida ham, SHarq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. SHundan beri oʻtgan ikki yarim ming yildan koʻproq vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday oʻzgarish yuz bergani yoʻq, zero, avvalgidek, odamzotning hayot yoʻli tugʻilish va oʻlish sanalari bilan chegaralanadi. SHuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq boʻlsa, ikkinchi sana inson umrining oxirgi soniyalarigacha mavhum boʻlib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida ertami-kechmi koʻndalang boʻladi va u oʻziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin boʻlmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb soʻraydi oʻzidan inson va agar bu savolga oʻzi javob bermasa, oʻz hayotiga muayyan mazmun baxsh etmasa, bu ishni uning oʻrniga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt oʻtishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, oʻlim qarshisida har kim oxir-oqibatda oʻzi bilan oʻzi tanho qoladi.

Albatta, jamiyatda inson oʻzini bu darajada yolgʻiz his etmaydi, biroq, ekzistensialistlar fikriga koʻra, bu hol toki inson boshqalarning ham oʻz hayoti borligi va ular ham oʻz hayotining mazmuni va oʻzining vazifasi haqidagi oʻta shaxsiy muammolarni mustaqil echish zaruriyati qarshisida turganini anglab etgunga qadar davom etadi.

Bundan ekzistensializm falsafasida yolgʻizlik muammosi kelib chiqadi. Aslida, mazkur muammo falsafiy antropologiyada ham inson borligʻi tahlilidagi bosh muammolardan biri hisoblanadi.

Hayotni tark etish bosqichlari. Biologik mavjudot sifatida har bir inson oʻlimga mahkumdur. Buni qadimgi mutafakkirlar ham yaxshi tushungan. Xususan, oʻz muxoliflaridan birining: «Oʻttiz tiran seni oʻlimga hukm etdi», degan gapiga Suqrot: «Ularni esa oʻlimga tabiat hukm etgan», deb javob bergan. Ammo odamzot ijtimoiy mavjudot sifatida ham oʻlimga mahkumdur.

Globallashuv hodisasi. Hozirgi davr haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun XX asr boshigacha jahon tarixi asosan mustaqil rivojlangan va bir-biriga jiddiy ta'sir ko'rsatmagan sivilizatsiyalardan iborat bo'lganini nazarda tutish muhimdir. Hozirgi zamonda dunyo so'nggi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o'zgardi va yaxlit bir butun organizmga aylandi. Buning oqibati o'laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta'sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafaqat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi.

Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. globus – er kurrasi) deb nomlandi. Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Er sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir. SHuningdek globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Globalistika. Jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab etish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular ta'sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab etishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo'lishiga olib keldi. Kengroq ma'noda «globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlari va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo'llaniladi.

SHuni ta'kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning tabaqalanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo'ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zamirida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo'lgan integratsiyalashuv jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasiki, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o'z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globallashuvning turli jihatlari tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o'rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo'lishi uchun ob'ektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Hozirgi globallashuv jarayonlarining ilk nishonalariga XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa u amalda real shakl-shamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, ma'lum darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan Buyuk geografik kashfiyotlar yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda dunyoni tushunishga nisbatan geotsentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o'rin bo'shatdi, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to'g'ri talqin qilishga muvaffaq bo'ldi. Fan falsafadan ajralib chiqib, bilimlar to'planishi va texnikaning rivojlanishiga kuchli turtki berdi, fan-texnika taraqqiyoti va sanoat inqilobi yuz berishiga sabab bo'ldi. So'nggi zikr etilgan voqealar pirovard natijada insonning tabiatni o'zgartiruvchi imkoniyatlari va uning atrof muhit bilan munosabatini butunlay o'zgartirdi.

Er kurrasi shar (globus) ko'rinishida ekanligini nazariy va amaliy jihatdan isbotlab insoniyat o'z tarixida birinchi bo'lib savdo-sotiq sohasida dunyo darajasiga chiqdi va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarga asos soldi. Ayni shu davrda ilk transmilliy savdo

kompaniyalari vujudga keldi. Tez orada ularning faoliyati sof savdo chegarasidan tashqariga chiqdi va ular qullarni qo'lg'a kiritish va ularni ekspluatatsiya qilish, bosib olingan hududlarda plantatsiyalar va manzilgohlar barpo etish jarayonida ishtirok eta boshladi, nihoyat, o'z davlatlari amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining asosiy ijrochisiga aylandi.

Bularning barchasi jiddiy migratsiya jarayonlari yuz berishiga ham sabab bo'ldi; xususan, mustamlakachilar qora tanli qullarni Afrikadan Amerikaga ommaviy tarzda tashib keltira boshladilar va shu tariqa uning demografik tarkibini butunlay o'zgartirdilar. SHuning o'ziyog' globallashuv turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan avvalboshdan uzviy bog'liq bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

XVII asr boshlariga kelib sharq va g'arb savdogarlari ulkan hududlarni o'zlashtirdilar va deyarli butun dunyo bo'ylab joylashdilar. SHu tariqa ular insoniyat tarixida birinchi bo'lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar.

SHunday qilib, XV-XVI asrlarda yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar jahon tarixining rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi va «Evropa siyosatining keskin, misli ko'rilmagan darajada kengayishiga olib keldi. Dunyo chegaralari muayyan darajada kengaydi. Endilikda Evropa mamlakatlari o'rtasidagi turli ziddiyatlarga mustamlakalar uchun kurashda raqobat ham qo'shildi»⁴⁹. SHu tariqa yangi xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga va G'arbiy Evropa dengiz davlatlarining o'zlari kashf etgan er kurrasining turli hududlaridagi ekspansiyasiga asos solindi.

Fundamental globallashuv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Mazkur jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Ayni shu davrda dunyoni iqtisodiy bo'lib olish yakunlandi va buning natijasida turli mamlakatlar va xalqlarning kuchayib borayotgan o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadigan mutlaqo yangicha tusdagi keskin xalqaro muammolar yuzaga keldi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy hayotni, balki aloqa va kommunikatsiya vositalarini, shuningdek ma'naviy jabha – madaniyat, fan va falsafani ham qamrab oldi. Turli-tuman xalqaro tashkilotlar, forumlar, s'ezdlar, kongresslar vujudga kela boshladiki, bunga o'sha davrda aloqa va ommaviy kommunikatsiya vositalarining faol rivojlanishi ham imkoniyat yaratdi.

SHunday qilib, amalda butun dunyo kuchli davlatlar va yirik monopoliyalar o'rtasida keskin kurash va ta'sir doiralarini bo'lib olish maydoniga aylandi va bu pirovardda Birinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu urushda jahonning ko'p sonli xalqlari bevosita yoki bilvosita ishtirok etdi, chunki shu davrgacha dunyo miqyosida yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy bog'liqlik sayyoraning birorta ham yirik davlatiga urushdan yoki hech bo'lmasa uning ta'siri va oqibatlaridan butunlay chetlashish imkonini bermas edi. Bu mazkur davrdan e'tiboran tarix faqat Evropa tarixi yoki, aytaylik, alohida Xitoy, Rossiya, Amerika, G'arb, SHarq tarixi bo'libgina qolmasdan, insoniyat tarixiga, ya'ni tom ma'nodagi jahon tarixiga ham aylanganidan dalolat beradi.

1918 yilda Birinchi jahon urushining tugashi xalqaro maydonda kuchlarning yangicha nisbati yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va turli davlatlarning urushdan keyingi munosabatlari, manfaatlari va qarama-qarshiliklarini yanada tarangroq tugunga bog'lagan oqibatlarga olib keldi, shu tariqa butun dunyoni barcha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha jahon hamjamiyatiga aylantirdi. Pirovardda Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari oralig'idagi davrda globallashuv jarayonlari yanada bo'rtibroq namoyon bo'ldi. Bu davrda, globallashuvning asosiy belgilari:

a) biosferaga antropogen ta'sirning kuchayishi va insonning real «geologik kuch»ga aylanishi;

⁴⁹ Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000. – С.387.

b) ommaviy madaniyat, avvalo kino, musiqa, adabiyot, keng iste'mol mollari ishlab chiqarish sohasida faol rivojlana boshlashi;

v) televizorning ixtiro etilishi, vaqt o'tishi bilan u ommaviy madaniyatning asosiy targ'ibotchisiga va globallashuv ramziga aylanishi;

g) makon va vaqtni ilk bor insonning kundalik hayoti ko'rsatkichlariga qadar uzil-kesil «qisqartirgan» havo kemalarida qit'alararo qo'nmay, to'g'ri uchib o'tishlarda namoyon bo'ldi.

Ammo echilmagan ziddiyatlar va umumiy bog'liqlikning kuchayishi insoniyat tarixidagi eng katta va davomli urush – Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu safar dunyo miqyosidagi urushda Er aholisining to'rt dan uch qismi ishtirok etdi, Birinchi jahon urushiga qaraganda bir necha baravar ko'proq qurbonlar berildi.

Dunyo miqyosidagi jarayonlarning globallashuvi nuqtai nazaridan bu urushlarning ikkalasi ham amalda ayni bir global urushning turli bosqichlari edi. Ularning o'rtasidagi farq faqat miqdor ko'rsatkichlarida ko'rinadi. Mohiyat e'tibori bilan, ikkala urush ham ayni bir masalalarni echish – XX asr boshida bo'lib olingan, yaxlit va o'zaro bog'langan dunyoni qayta bo'lib olishga qaratilgan edi. Urush olib borish usullari ham deyarli bir edi, farqi esa, texnik jihozlanish darajasi va miqyosi Ikkinchi jahon urushida bir necha baravar yuqori, mafkuraviy ta'sir esa avvalgi urushda yo mavjud bo'lmagan radio, telefon, yo hali yaxshi rivojlanmagan aviatsiya, dengiz, temir yo'l, avtomobil transporti aloqa va kommunikatsiya vositalaridan keng foydalanish bilan ko'p karra kuchaytirilishida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi ham, xuddi avvalgi jahon urushidek, urushdan keyingi dunyoviy tartibning o'ziga xos xususiyatiga aylangan bir qator olamshumul oqibatlariga olib keldi. Ularning orasida eng muhimi shu bo'ldiki, urush mutlaqo yangi qurol turi (atom va reaktiv qurol) yaratish borasidagi tadqiqotlar va amaliy ishlarni rag'batlantirdi. Mazkur davrda ularning ilk namunalari jangovar sinovdan o'tkazildi va insoniyatga butun dunyoni xarobazorga aylantirish va barcha tirik mavjudotlarni qirib tashlash uchun cheksiz imkoniyatlar yaratdi. Fan-texnika taraqqiyotining ayni shu yutuqlari keyinchalik «sovuq urush» davrida avj olgan qurollanish poygasining mohiyati va mazmunini belgilab berdi va sayyoramizning nozikligi va makonda tutashligini amalda namoyish etdi.

Ikkinchi jahon urushining boshqa bir oqibati jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohasida yuzaga keldi va u turli-tuman xalqaro tashkilotlarning mislsiz darajada o'sishida namoyon bo'ldi. Ularning orasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), hech shubhasiz, ajralib turadi. Evropadagi integratsiya jarayonlari ham urushning tugashi bilan bog'liq bo'lib, Buyuk Britaniya bosh vaziri U. Cherrill Evropa qo'shma Shtatlarini tuzishga chaqirgan 1946 yilni ularning sanoq boshi deb hisoblash mumkin.

Bosh harbiy jinoyatchilar guruhi va natsistlarning asosiy tashkilotlari ustidan o'tkazilgan Nyurnberg sud jarayoni yana bir muhim tadbir va ayni vaqtda xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasida dunyo miqyosidagi hamkorlikning ilk tajribasi bo'ldi. Bu jarayon 1945 yil 8 avgustda g'olib mamlakatlar – SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya tomonidan tashkil etilgan tarixdagi birinchi Xalqaro harbiy tribunal tomonidan amalga oshirildi va hozirgi xalqaro sud tizimini tashkil qilish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Ayni shu davrda liberalizm va demokratiya g'oyalari dunyo miqyosida keng tarqala boshladi, ijtimoiy borliq asoslarini, jamiyatning axloqiy negizlari va ijtimoiy rivojlanishning asosiy tamoyillarini qayta anglab etishga qaratilgan jiddiy tadqiqotlar va nazariy ishlovlar majmui paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirraligi. Dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab etishi, shuningdek jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishi globallashuv serqirraligi bosqichiga xos xususiyat hisoblanadi. 1970-yillardan globallashuv o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi va serqirra tus oldi. Ayni shu davrda axborot-texnologiya inqilobining rivojlanishi jadallashdi, mif, din, falsafa, fan, ekologiya bilan bir qatorda global ong ijtimoiy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirragi jahon bozorini sezilarli darajada o'zgartirdi, jahon xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etib, milliy xo'jaliklardan kuchliroq va muhimroq tus

olishiga imkoniyat yaratdi. Quyidagilar globallashuv serqirraligining muhim xususiyatlari hisoblanadi:

a) «rezonans effekti»ning paydo bo'lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o'tadi;

b) turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;

v) ko'rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko'p jihatdan belgilashi.

Iqtisodiyotning internatsionallashuvi va pul rolining unifikatsiyalashuvi bilan bir qatorda ommaviy jamiyat va unga mos keluvchi ommaviy madaniyatning shakllanishi serqirra globallashuvning o'ziga xos xususiyatiga va muayyan darajada uning qonuniy mahsuliga aylandi.

Zamonaviy transport va aloqa vositalari sharofati bilan makon va vaqt omillari amalda muhim ahamiyatga ega bo'lmay qolgan globallashuv sharoitida, til turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, maishiy va hokazo aloqalari va muloqoti yo'lidagi oxirgi jiddiy to'siq bo'lib qoldi. Umumiy qabul qilingan tilga ob'ektiv ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan, lekin jahon savdosi va kapitallarni bir joydan boshqa joyga o'tkazish hajmlari ko'p karra o'sgan, siyosiy munosabatlar global darajagacha kengaygan, xalqaro jamoat tashkilotlari, sport musobaqalari, turistik industriya va shu kabilar paydo bo'lgan serqirra globallashuv davrida u ayniqsa kuchaydi. Bugungi kunda ingliz tili bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra madaniyatlararo muloqot tiliga aylandi.

1991 yilda Internet paydo bo'lganidan so'ng dunyo informatsion jihatdan ham uzil-kesil tutashdi. Kompyuter inqilobi va Internet tarmog'ining rivojlanishi chegaralardan boshqa hamma narsa mavjud bo'lgan yangi axborot maydonini vujudga keltirdi.

Globallashuvning serqirraligi siyosatning ham sezilarli darajada o'zgarishiga olib keldi. 1990-yillargacha «sovuq urush» holatida bo'lgan ikki harbiy-siyosiy blokning qattiq qarama-qarshiligi bilan tavsiflangan ikki qutblilik xalqaro munosabatlarning asosiy xususiyati sanalgan bo'lsa, sotsialistik tizim parchalanishi bilan vaziyat butunlay o'zgardi.

So'nggi yillarda milliy davlatlar faoliyati bilan bir qatorda xalqaro munosabatlarning yangi, «noan'anaviy» sub'ektlarining faolligi va ta'siri ham ancha o'sdi. Bu sub'ektlar o'z soni, moliyaviy imkoniyatlari va siyosiy ta'siriga ko'ra ayrim davlatlar bilan bemalol bellasha oladi. Xalqaro munosabatlarning mazkur sub'ektlari orasida eng muhimlari hukumatlararo tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar, xalqaro nohukumat tashkilotlar hisoblanadi. «YAshillar», «muqobillar», antiglobalistlar kabi ijtimoiy harakatlar ham keng dovruq qozondi.

Globallashuvning serqirraligi madaniyat, xalqaro munosabatlar va xalqaro huquq sohasida jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yasash bilan bir qatorda axloq, xulq-atvor me'yorlari, qadriyatlarga munosabat va mo'ljallarda ham muhim o'zgarishlarga kuchli ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mutlaqo yangi hodisa – jahon jamoatchilik fikri yuzaga keldi va sayyoramizda o'zini jahon fuqarosi deb hisoblovchi odamlar soni ko'paydi.

Jahon hamjamiyati yangi ming yillik chegarasidan o'tib, o'z tarixiy rivojlanishining butunlay yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqich jahon ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy aloqalarining tarqoqligi va parokandaligidan ularning birligi, yaxlitligi, yagonaligi va globalligiga o'tish bilan tavsiflanadi.

Global muammolar globallashuvning oqibati sifatida. Ko'rib chiqilgan globallashuv jarayonlari odamlarga yangi g'am-tashvishlar va ijtimoiy hayotning internatsionallashuvidan kelib chiqadigan yangi (global) muammolar keltirdi. YUqorida qayd etib o'tilganidek, ular ijtimoiy rivojlanishda, shuningdek «jamiyat-tabiat» tizimida uzoq vaqt mobaynida yuz bergan miqdor va sifat o'zgarishlari mahsuli bo'ldi.

SHuni ta'kidlash lozimki, jahon hamjamiyati nafaqat yanada rang-barang, balki avvalgidan ham ziddiyatliroq shakl-shamoyil kasb etgani bilan tavsiflanadigan hozirgi vaziyat tarixda hech qachon bo'lmagan.

Bir tomondan, u bir-biriga o'xshamaydigan, katta va kichik, rivojlangan va qoloq, tinchliksevar va urushqoq, yosh va qadimgi ko'p sonli madaniyatlar, millatlar va davlatlardan

iborat. Boshqa tomondan esa, insoniyat uchinchi ming yillikka yagona organizm sifatida, bir «umumiy uy», aniqroq aytganda, yashash sharoitlari nafaqat tabiiy ko'rsatkichlar, ya'ni yashash uchun yaroqli hudud bilan, balki hayot faoliyati uchun zarur resurslar mavjudligi bilan ham chegaralangan Er deb atalmish katta va odamga to'lib ketgan «kommunal kvartira» aholisi sifatida qadam qo'ydi. Bu to'la anglab etish jarayoni so'nggi o'n yilliklardagina yuz bergan va endilikda u bilan barcha mamlakatlar va xalqlar hisoblashishga majbur bo'lgan borliqdir.

Ayni vaqtda shuni ta'kidlash lozimki, global muammolarning paydo bo'lishi qandaydir yangilashish, kimningdir xatosi yoki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning ataylab tanlangan strategiyasi natijasi emas. Bu tarix injiqligi yoki tabiiy anomaliyalar mahsuli ham emas. Ushbu muammolarning ildizlari ancha chuqur bo'lib, industrial jamiyat, umuman texnokratik yo'naltirilgan madaniyatning keng miqyosdagi inqirozini yuzaga keltirgan hozirgi sivilizatsiyaning vujudga kelish tarixiga borib taqaladi.

Mazkur inqiroz odamlarning bir-biri bilan, jamiyat va tabiat bilan o'zaro aloqalarining butun majmuini qamrab oldi va deyarli butun jahon hamjamiyatiga, rivojlanayotgan mamlakatlarga va rivojlangan mamlakatlarga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Insonning atrof muhitga salbiy ta'siri aynan rivojlangan mamlakatlarda, asosan bu erda jadal sur'atlarda va stixiyali tarzda rivojlangan iqtisodiyot bilan bog'liq sabablarga ko'ra oldinroq va bo'rtibroq namoyon bo'ldi. SHu ma'noda 2008 yilda boshlanib, butun dunyoni larzaga solgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi nafaqat rivojlangan sanoat mamlakatlari, balki rivojlanayotgan, ayniqsa bozor munosabatlari qaror topayotgan davlatlarda ham o'z salbiy oqibatini o'tkazmasdan qolmadi. Ayni paytda global moliyaviy inqiroz jahon moliya bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va uni tubdan isloh qilishning zarurligini ko'rsatib berdi. Ushbu moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qanday davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari ko'p jihatdan bir qator omillarga, xususan, mamlakat moliya valyuta tizimi nechog'lik mustahkam ekanligi, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi, oltin valyuta zahirasi hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati, shuningdek, iqtisodiyotning barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatbardoshlik darajasi bilan bog'liq. Darhaqiqat, I.A.Karimov aytganlaridek "mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2010 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi"¹. Bu esa respublikamiz moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining barqaror va ishonchiligi, ularning himoya mexanizmlarini kuchaytirish uchun, xalqaro moliya inqirozining mamlakat bank tizimiga ta'siri darajasini e'tiborga olgan holda, Markaziy bankning pul-kredit siyosati dastaklari, likvidligini tartibga solish instrumentlarini yanada takomillashtirish, bank xizmatlaridagi innovatsiyalarni hisobga olgan holda banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni yanada takomillashtirishni talab qiladi. Hozirgi kunda bu vazifa bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Texnooptimizm. Ammo qayd etilgan qarashlar 60-yillarning boshlariga kelib texnokratik kayfiyatlarning yangi to'lqini bilan chetga surib qo'yildi va qariyb ikki o'n yillik mobaynida ommaviy ongga o'z ta'sirini yo'qotdi. Bunga urushdan keyingi davrda jahonning deyarli barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarini qamrab olgan sanoat yuksalishi sabab bo'ldi. 50-60-yillarda ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari G'arbda ham, SHarqda ham aksariyat mamlakatlar uchun porloq bo'lib tuyular edi.. Ijtimoiy ongda har qanday dunyoviy va hatto koinot muammolarini fan va texnika yordamida hal qilish mumkin degan illyuziyani yaratgan texnooptimistik kayfiyatlar kuchaydi Bunday qarashlar «iste'mol jamiyati»ni ijtimoiy rivojlanish maqsadi deb e'lon qilgan ko'p sonli nazariyalarda o'z aksini topdi. Ayni shu davrda «industrial», «postindustrial», «texnotron», «informatsion» jamiyatlarning turli konsepsiyalarini yaratish ustida faol ish olib borildi.

1957 yilda taniqli iqtisodchi va sotsiolog J.Gelbreyt «Serobgarchilik jamiyati» kitobini e'lon qildi va uning asosiy g'oyalarini keyinchalik o'zining «YAngi industrial jamiyat» deb

¹ Каримов И. Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартаф этишининг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон, 2009. –Б.30

nomlangan boshqa asarida rivojlantirdi. Uning asarlarida inson fan va texnika sohasida erishayotgan yutuqlarga yuksak va faqat ijobiy baho beriladi, mazkur yutuqlar ta'sirida jamiyat iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalarida chuqur o'zgarishlar yuz berayotganiga e'tibor qaratiladi.

Taniqli fransuz faylasufi R.Aron asarlarida, shuningdek, uning 1956-1959 yillarda Sorbonna universitetida o'qilgan ma'ruzalarida, amerikalik siyosatshunos U.Rostouning 1960 yilda chop etilgan va o'z davrida shov-shuvga sabab bo'lgan «Iqtisodiy o'sish bosqichlari. Nokommunistik manifest» kitobida «industrial jamiyat» nazariyasi yanada to'laroq asoslab berildi.

Bu olimlar fikriga ko'ra, fan-texnika inqilobi ta'sirida «odatdagi» agrar jamiyat o'rnini sanoat jihatidan taraqqiy etgan «industrial» jamiyat egallaydi va bu erda bozor sharoitida ommaviy ishlab chiqarish birinchi o'ringa chiqadi. Sanoatning rivojlanish va texnika yutuqlaridan foydalanish darajasi bunday jamiyat progressivligining bosh mezonlariga aylanadi.

Jamiyat hayotining barcha sohalariga kompyuterlarning keng joriy etilishi yangi nazariyalar, chunonchi: «postindustrial», «informatsion» (D.Bell, G.Kan, J.Furaste, A.Turen), «texnotron» (Z.Bjezinskiy, J.J.Servan-SHrayber), «o'ta industrial», «kompyuter» (A.Toffler) jamiyati nazariyalari yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ularda ijtimoiy taraqqiyotning asosiy mezoni sifatida texnika yutuqlari, aniqrog'i faqatgina ular emas, balki fan va ta'limning rivojlanishi amal qiladi. Kompyuter texnikasi negizida yaratilgan yangi texnologiyalarning amalga joriy etilishi taraqqiyotning muhim mezoni hisoblanadi.

Amerikalik taniqli faylasuf va sotsiolog D.Bell bo'lg'usi ijtimoiy qurilish shakl-shamoyillarini belgilar ekan, hali Internet paydo bo'lishidan ancha oldin shunday degan edi: «SHunga ishonchim komilki, axborot va nazariy bilim postindustrial jamiyatning strategik resurslaridir. Bundan tashqari, o'zining yangi rolida ular hozirgi tarixning tub burilish nuqtalaridir»⁵⁰.

D.Bell birinchi burilish nuqtasi sifatida hozirgi jamiyatda «umumiy bilim» sifatida asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylangan fan xususiyatining o'zgarishini qayd etadi. Ikkinchi burilish nuqtasi yangi texnologiyalar paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, ular, sanoat inqilobi davri texnologiyalaridan farqli o'laroq, o'ta moslashuvchan va osongina qayta ixtisoslashtirilishi mumkin. U «Hozirgi texnologiya betakror va ayni vaqtda rang-barang natijalarga erishish uchun ko'p sonli muqobil yo'llar ochadi, bunda moddiy ne'matlar ishlab chiqarish mislsiz darajada o'sadi. Bular – imkoniyatlar, hamma gap ularni ro'yobga chiqarishda»⁵¹, deb qayd etgan edi.

Texnopessimizm fan texnika yutuqlari insoniyatni boshi berk ko'chaga olib kiradi va pirovardda u halok bo'ladi deb hisoblaydi. Ko'rib chiqilayotgan nazariyalarning ayrim tarafdorlari fan-texnika inqilobining salbiy oqibatlariga, xususan atrof muhitning ifloslanishi muammolariga ma'lum darajada e'tibor bergan bo'lsalar-da, lekin, umuman olganda, ularning hech biri bundan 1980-yillarning o'rtalarigacha jiddiy tashvishga tushmadi. CHunki, fan-texnika taraqqiyoti hamma narsaga qodir ekanligiga ishonch haddan tashqari katta edi.

Ayni zamonda 1960-yillarning oxirlaridan ekologik qiyinchiliklardan tashqari aksariyat davlatlar va hatto qit'alarga tahdid solgan boshqa muammolar: aholining nazoratsiz o'sishi, turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining notekisligi, xom ashyo resurslari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va boshqalar tobora bo'rtibroq namoyon bo'la boshladi. Tez orada ular fan va falsafa diqqat markazidan o'rin olib, qizg'in bahs va munozaralar predmetiga aylandi.

Ko'rsatilgan muammolarni falsafiy tahlil qilish borasidagi dastlabki urinishlarning o'ziyoq texnokratik tendensiyalarga zid bo'lgan, keyinchalik «texnologik pessimizm» deb nomlangan qarashlarni namoyon etdi. «ekopessimizm», asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni echish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan holdir.

⁵⁰ Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.342

⁵¹ Там же, – С.342

Muammolarning turli darajalari. Global muammolar butun dunyogagina tegishli bo'lmay, uning mintaqalari va hatto ayrim mamlakatlar darajasida namoyon bo'lgani bois, ilmiy adabiyotlarda ularning umuminsoniy ahamiyatini tan olish bilan bir qatorda, ularni mohiyati o'zgacha, ta'sir doirasi esa torroq bo'lgan ayrim, mahalliy, mintaqaviy muammolardan farqlash ham amalga oshiriladi. Turli darajadagi muammolarni «umumiylik», «xususiylik» va «yakkalik» falsafiy kategoriyalarining muayyan ifodasi sifatida o'rganar ekanlar, ularni odatda shunday talqin qiladilarki, xususiy muammolar ayrim muammolar sifatida, mahalliy va mintaqaviy muammolar – xususiy muammolar sifatida, global muammolar esa – umumiy muammolar sifatida amal qiladi. Zikr etilgan muammolarni farqlash zamirida yotuvchi asosiy mezon ham ayni shu yondashuvni belgilaydi. U geografik deb ataladi, chunki makon omilini yoki, boshqacha aytganda, muayyan muammolar mavjud hududni aks ettiradi.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy ob'ektlarga tegishli bo'lgan muammolardir. Bular, odatda, turli avariylar, nosozliklar natijasida yuzaga keladigan har xil muammolar, mahalliy ijtimoiy konfliktlar va sh.k.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu erda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari, g'am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi. Bunday muammolarga SHarqiy Evropaning bir necha mamlakatlari hududi radioaktiv zaharlanishiga olib kelgan CHernobil fojiasi yoki bir qator davlatlarni qamrab oluvchi ancha katta hududlarda yuz bergan iqlim o'zgarishlari misol bo'lishi mumkin. Masalan, 1968 yilda Saxel mintaqasida yuz bergan qurg'oqchilik «asr falokati» degan nom oldi. U Afrika qit'asining 18 davlatini qamrab oldi, bunda ocharchilik natijasida 250 mingdan ko'proq odam halok bo'ldi, taxminan 18 million bosh qoramol nobud bo'ldi, xavfli kasalliklarning epidemiyalari yuzaga keldi, bu ulkan mintaqahududi esa deyarli to'la sahroga aylandi.

Global muammolar butun er kurrasini, uning nafaqat odamlar bevosita yashaydigan qismini, balki Erning qolgan yuzasi, er osti bo'shliqlari, atmosfera, gidrosfera va hatto inson faoliyati doirasiga kiruvchi kosmik fazoni qamrab olishi bilan izohlanadi.

SHunday qilib, global muammolar to'g'risida so'z yuritilganda butun sayyora nazarda tutiladi, uning eng yirik tarkibiy birligi sifatida esa mintaqahududi qabul qilinadi. Bunda mintaqalar soni va ularning miqyosi ko'rib chiqilayotgan muammolar xususiyati bilan belgilanadi. Masalan, dunyo miqyosidagi iqtisodiy qoloqlik muammosini tadqiq etishda odatda butun sayyorani ikki mintaqahududi – rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga ajratish bilan kifoyalaniladi. Demografik, energetik muammolar yoki xom ashyo muammolarini o'rganishda esa, mintaqalar soni ko'payadi va har safar tadqiqotning muayyan maqsadlari bilan belgilanadi.

Bunda shuni qayd etish lozimki, har qanday muammo sayyoraning istalgan mintaqahududiga nisbatan muhim sanalgan, ya'ni ularning har birida namoyon bo'lgan holdagina global deb hisoblanishi mumkin. Aks holda bir yoki bir necha mintaqahududlarning muammolari (yoki bundan ham kichikroq miqyosdagi muammolar) to'g'risida so'z yuritiladi.

Bundan barcha global muammolar ayni vaqtda mintaqaviy ahamiyat ham kasb etadi, lekin mintaqaviy darajada aniqlangan barcha muammolar ham global bo'lavermaydi, degan xulosa kelib chiqadi. O'z-o'zidan ravshanki, global muammolar soni kamroq bo'ladi. Boshqa darajalarga kelsak, global muammolar bevosita mahalliy yoki xususiy ko'rinishga ega bo'lmasligi yoki bu erda uncha sezilmasligi mumkin.

Masalan, Antarktida yoki sayyoramizning atrof muhit ifloslanadigan asosiy markazlari va manbalaridan ancha uzoqda joylashgan boshqa burchaklarida havo yoki suv havzalarining holati qoniqarli bo'lishi, tabiiy muhitga antropogen ta'sir esa deyarli sezilmasligi mumkin. SHunga qaramay bu keskinlik darajasi tabiiy muhitga antropogen ta'sirning notekisligiga bog'liq bo'ladigan ekologik muammoning global xususiyatiga shak-shubha tug'dirmaydi. O'z navbatida, barcha mahalliy yoki xususiy muammolar global muammolar bilan bog'lanavermaydi, zero ularning soni taqqoslab bo'lmaydigan darajada ko'proqdir.

Keltirilgan mulohaza global va mintaqaviy muammolarni nafaqat ilmiy balki, amaliy jihatdan ham farqlash imkonini beradi, chunki barcha global muammolar o'z miqyosida o'zgarmaydigan yagona tizim – butun sayyora tegishlidir. SHu sababli mazkur tizim uchun ularning soni ma'lum tarixiy bosqichda muayyan hisoblanadi. Ayni vaqtda boshqa darajadagi muammolar sonining aniq hisobini yuritish mumkin emas, zero mintaqalarning va turli hududlarning chegaralari tadqiqotning maqsad va vazifalariga qarab shartli olinadi.

Globallik mezonlari. Fan va falsafada global muammolarni yanada aniqroq tavsiflash uchun yuqorida zikr etilgan «geografik» mezondan tashqari bu muammolarni boshqa tomondan – ularning sifati, va muhim xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflovchi qo'shimcha mezonlar qo'llaniladi.

Birinchidan, global muammolar o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat ayrim kishilarning manfaatlariga, balki butun insoniyat taqdiriga daxldordir.

Ikkinchidan, ularni bartaraf etish uchun butun sayyora aholisi hech bo'lmasa aksariyat qismining kuch-g'ayratini birlashtirish va ular bahamjihat, izchil ish ko'rish talab etiladi.

Uchinchidan, bu muammolar dunyo rivojlanishining ob'ektiv omili hisoblanadi va biron-bir mamlakat ularni e'tiborga olmasligi mumkin emas.

To'rtinchidan, global muammolarning echilmagani kelajakda butun insoniyat va uning yashash muhiti uchun jiddiy, balki tuzatib bo'lmaydigan oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Qayd etilgan mezonlardan tashqari ba'zan global muammolarning boshqa bir qator xususiyatlari ham ko'rsatiladi. Xususiy, mahalliy va mintaqaviy muammolardan farqli o'laroq, global muammolar nisbatan turg'unroqdir. Ular globallikning yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlariga mos kelishdan oldin zimdan va uzoq shakllanadi, echilishiga qarab esa (nazariy jihatdan) quyiroq darajaga tushib, dunyo miqyosida o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Ammo tendensiyalarni teskari yo'nalishda o'zgartirish kamida butun jahon hamjamiyatining izchil harakatlarini talab etuvchi o'ta og'ir ish bo'lib, hali bunga erishilganicha yo'q. Global muammolar mavjudligining nisbatan qisqa tarixiga nafaqat ularning quyiroq darajaga tushishi, balki susayish hollari ham ma'lum emasligining sababi ana shundadir.

Global muammolarning boshqa bir muhim xususiyati – ularning barchasi bir-biriga shu darajada bog'liqlik, ulardan birini echish hech bo'lmasa unga boshqa muammolarning ta'sirini hisobga olishni nazarda tutadi.

Global muammolarning tasnifi. Global muammolarning keltirilgan mezonlari va o'ziga xos xususiyatlari asosan mazkur sohadagi aksariyat tadqiqotchilarning qarashlarini aks ettiradi va global muammolarni boshqa barcha muammolardan farqlab, aniq aytish imkonini beradi. Bunda u yoki bu muammoning keskinlik va muhimlik darajasini belgilash, uning boshqa muammolar bilan o'zaro nisbatini aniqlash uchun odatda turli tasniflashlar amalga oshiriladi, ular alohida guruhlariga ajratiladi.

Tasniflash birdan-bir maqsad hisoblanmaydi, balki hozirgi davrning o'ta keskin ziddiyatlarini kompleks o'rganishning muhim elementi sifatida amal qiladi va mazkur muammolarni ularning o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etishi nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi. U muhim aloqalarni farqlash, ustuvorliklarni va ob'ektiv mavjud global muammolarning keskinlashuv darajasini aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, tasniflash global muammolarning tizimli o'zaro aloqasini yanada teranroq tushunishga ko'maklashadi va amaliy qarorlar qabul qilish ketma-ketligini belgilashga yordam beradi.

Izchil va aniq amalga oshirilgan tasniflash bilishning mazkur sohasidagi avvalgi tadqiqotlarni ma'lum darajada sarhisob qiladi va ayni vaqtda bunday tadqiqotlarning rivojlanishida yangi bosqich boshlanganini qayd etadi.

Hozirgi zamonda global muammolarni tasniflashga nisbatan har xil yondashuvlar orasida ayniqsa keng e'tirof etilgan tasnifga muvofiq global muammolarning barchasi ularning keskinlik darajasi va echimining ahamiyatiga, shuningdek real hayotda ularning o'rtasida qanday sababiy bog'lanishlar mavjudligiga qarab uch katta guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh eng katta umumiylik va muhimlik darajasi bilan tavsiflanadigan muammolar. Ular turli davlatlar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. Ayni shu sababli ular interijtimoiy global muammolar deb ataladi. Bu erda jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va adolatli dunyoni ta'minlash; yangi xalqaro iqtisodiy tartib o'rnatish kabi ikki o'ta muhim muammo farqlanadi:

Ikkinchi guruh jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan muammolar bo'lib, ular odamlarni energiya, yonilg'i, chuchuk suv, xom ashyo resurslari va shu kabilar bilan ta'minlash kabilardir. Bu guruhga ekologik muammolar, shuningdek Jahon okeani va kosmik fazoni o'zlashtirish ham kiradi.

Uchinchi guruhni «inson – jamiyat» tizimi bilan bog'liq muammolar ya'ni demografiya muammosi, sog'liqni saqlash, ta'lim, xalqaro terrorizm tahdidi ma'naviyat masalalari va shu kabilardir.

U yoki bu muammoning muayyan guruhga kiritilishi ma'lum darajada shartli xususiyat kasb etadi va muhim omillarga, ularni ajratish asoslariga bog'liq bo'ladi. SHu sababli har qanday tasnif masala echimining uzil-kesil varianti sifatida emas, balki murakkab tizimni qayta tuzishning global muammolar o'zaro aloqasi tabiatini yaxshiroq tushunishga ko'maklashadigan usullaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Endi butun insoniyatga jiddiy xavf tug'dirayotgan eng muhim muammolarga qisqacha tavsif beramiz.

Asosiy global muammolar tizimi. Hozirgi davrning global muammolari o'z holatini zamonda tinimsiz o'zgartiradigan yagona, faol va ochiq tizim hisoblanadi, chunki unga umuminsoniy ahamiyatga molik bo'lgan yangi muammolar kirishi, avvalgi muammolar esa, ularning echilishiga qarab, yo'qolishi mumkin. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti A.Pechchei bu holatga e'tiborni qaratib, insoniyat qarshisida ko'ndalang bo'lgan aksariyat muammolar «bir-biri bilan mahkam chirmashib oldi, ulkan sprut changali yanglig' butun sayyorani o'z iskanjasiga olmoqda... echilmagan muammolar soni o'sib bormoqda, ular yanada murakkabroq tus olmoqda, ularning chirmashuvi yanada chigallashmoqda, ularning «iskanjasi» esa sayyoramizni o'z changalida tobora qattiqroq siqmoqda»,¹ deb yozgan edi.

Ammo global ziddiyatlar tuguni qanchalik chigal bo'lmasin, uni fan va falsafa yordamida echish, ya'ni sababni oqibatdan, muhim tafsilotlarni ikkinchi darajali tafsilotlardan, ob'ektivni sub'ektivdan farqlash uchun nazariy jihatdan anglab etish lozim. Dunyo miqyosidagi jarayonlarga ta'sir ko'rsatish uchun odamlarning imkoniyatlari va resurslari cheklanganini hisobga olib, muammolarning qaysi biri darhol echishni talab qilishi va qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyat kasb etishini ham farqlash muhimdir.

Demografik muammo. Hozirgi zamonda insoniyatning eng muhim muammolari orasida, aksariyat davlatlar va mintaqalarda aholi haddan tashqari ko'payishiga sabab bo'layotgan aholining nazoratsiz o'sishi qayd etiladi. Ayrim mutaxassislarining baholashlariga ko'ra, sayyorada mavjud energetika, xom ashyo, oziq-ovqat va boshqa resurslar Erda faqat bir milliardga yaqin kishi («oltin milliard») munosib hayot kechirishini ta'minlashi mumkin. Vaholanki, oxirgi ming yillik mobaynida sayyoramiz aholisi 15 baravar ko'paydi va bugungi kunda 6 milliard kishidan oshib ketdi. Bunda nafaqat miqyos, balki aholining o'sish sur'atlari ham aqlni lol qoldiradi. Xususan, birinchi ikki baravar ko'payish 700 yil ichida, ikkinchisi – 150 yil ichida, uchinchisi – 100 yil ichida va oxirgisi – 40 yildan kamroq vaqt ichida yuz berdi.

¹ Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1980. – С.7

SHuni aytishning o‘zi kifoyaki, 1956 yil Erda 2,8 milliard kishi yashagan bo‘lsa, XX asr oxiriga kelib bu raqam 6 milliardga etdi.

XX asrda er kurrasi aholisining «demografik portlash» deb nomlangan mislsiz darajada o‘sishi biologik qonunlarning emas, balki stixiyali, notekis ijtimoiy rivojlanish va insoniyat katta mashaqqatlar bilan bartaraf etishga harakat qilayotgan chuqur ijtimoiy ziddiyatlar mahsuli bo‘ldi. Bu avvalo rivojlanayotgan mamlakatlarga tegishli bo‘lib, ularga jahon aholisi o‘sishining o‘ndan to‘qqiz qismidan ko‘prog‘i to‘g‘ri keladi. Bu erdagi vaziyat rivojlangan mamlakatlarga XX asr boshidayoq xos bo‘lgan o‘lim darajasining yuqoriligi va butun insoniyatga XVIII asrga xos bo‘lgan tug‘ilish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda mehnat unumdorligi darajasi va aholi jon boshiga olinadigan daromad miqdoriga, qishloq xo‘jalik ekinlarining hosildorlik darajasi va qishloq xo‘jaligining samaradorligiga, aholining savodxonlik darajasi va umumiy madaniy saviyasiga ko‘ra bu mamlakatlar xalqlarining aksariyati hali XIX asrda yashamoqda.

Demografik muammolar juda murakkab va o‘ta turg‘un bo‘lib, ularni tez bartaraf etish mumkin emas. Ularni echish kechga surilgani sari, yanada murakkabroq va chigalroq tus oladi. SHu sababli rivojlanayotgan mamlakatlarda barcha hukumatlar tug‘ilish darajasini pasaytirishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Jumladan O‘zbekistonda 1995 yilda “Oilani rejalashtirish” davlat dasturi qabul qilindi. Bu dasturda har bir oilada farzand tug‘ilishini rejalashtirishning ona va bola sog‘ligini asrashga yo‘naltirilgan sa’y harakatlardan biri bo‘lishi bilan bir qatorda, mamlakatda demografik portlashning oldini olish vazifasini bosqichma-bosqich amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Bu borada barcha viloyatlarda, qishloq va ovullarda reproduktiv salomatlik bo‘yicha targ‘ibot ishlari olib borilmoqda.

Mazkur muammo rivojlangan mamlakatlarda ham keskinlashdi, lekin bu erda uning aks ko‘rinishiga duch kelish mumkin. Umr uzunligining va keksa odamlar sonining o‘sishi jarayonida hatto aholining oddiy ko‘payishini ham ta‘minlamaydigan tug‘ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Ayni holda depopulyasiya, ya‘ni aholi sonining kamayishi to‘g‘risida so‘z yuritiladiki, (Rossiya aholisi o‘rtacha 54 yoshni tashkil qiladi,)bu ham milliy manfaatlar, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, pensiya ta‘minoti va shu kabilarga tegishli qo‘shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Rossiyadagi so‘nggi 20 yillikdagi demografik jarayonlar bunga yorqin misol bo‘ladi. Biroq, keyingi besh yilda bu masalada ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmog‘da. Jumladan aholi soni ortishi va o‘rtacha umrguzaronlik 4 yilga oshdi.

Ta‘lim muammosi. Demografik portlash sabablari ta‘lim muammosi bilan uzviy bog‘liq. So‘nggi yillarda jahonda savodsizlar soni foiz hisobida kamaygan bo‘lsa, mutlaq hisobda o‘shida davom etmoqda. Bunda ma‘lumotsiz odamlarning hayoti amalda ko‘p bolalikni xurofiy aqidalar bilan oqlaydigan arxaik oilaviy an‘analarga bo‘ysunadi. Pirovardda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi tafovut bu jihatdan ham ortishda davom etmoqda. Hozirgi vaqtda ajabtovur vaziyatni kuzatish mumkin: savodxonlik mutlaq raqamlarda o‘sayotgan bir paytda, savodsizlar, ya‘ni o‘qish, yozish, oddiy arifmetik amallarni bajarishni bilmaydigan odamlar soni ham o‘shib bormog‘da (Hindiston aholisining 70%, Pokiston aholisining 60%, Afrika mamlakatlari aholisining 80% savodsiz).

SHu bilan bir qatorda aksariyat odamlarning ma‘lumot darajasi yangi texnologiyalar va kompyuter texnikasidan keng foydalanuvchi hozirgi jamiyatda to‘laqonli yashash va mehnat qilish imkonini bermasligi bilan bog‘liq funksional savodsizlik ham o‘shib bormog‘da.

Bu muammoning boshqa bir jihati shundan iboratki, jahonning aksariyat davlatlarida ta‘lim olish imkoniyati barchaga teng darajada ta‘minlanmagan bo‘lib, bu ijtimoiy keskinlikning qo‘shimcha manbai hisoblanadi. SHuningdek hozirgi davrda ta‘lim sifatini yaxshilash, uning mazmunini ijtimoiylashtirish masalasi ko‘ndalang bo‘lib turmog‘da. SHuni alohida ta‘kidlash lozimki ta‘limning ijtimoiylashuvi o‘quv jarayonida gumanitar fanlarning o‘quv soatlari yoki fanlar sonini ko‘paytirish emas balki, tabiiy ilmiy fanlar mazmunini gumanitarlashtirish, har qanday ilmiy kashfiyotni inson manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirishi lozim. SHundagina inson o‘z mavjudligini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘ladi. SHu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda 1997 yilda qabul qilingan “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida” aynan shu

maqsadlarni o'zida ifodalaydi. "O'zbekistonda har yili ta'lim uchun sarflanayotgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 10-12 foizini tashkil etadi. Holbuki, jahon tajribasida bu ko'rsatkich 3-5 foizdan oshmaydi"¹. Zero, insonning nafaqat bilim olishi, balki kasbiy malakalarga ega bo'lishi ijtimoiy savodsizlikni bartaraf qilishning muhim omili hisoblanadi. **Sog'liqni saqlash.** Aholi soni va uning yashash sharoiti, shuningdek atrof muhit holati hozirgi davrning yana bir global muammosi bilan uzviy bog'liq. Aksariyat kasalliklar va atrof muhitdagi antropogen o'zgarishlar o'rtasida bevosita va bilvosita aloqa mavjud. Hozirgi odamlar avlodiga atrof muhit ifloslanishining hali o'rganilmagan yoki kam o'rganilgan ko'p sonli fizik (avvalo elektromagnit), kimyoviy va biologik omillari ta'sir ko'rsatmoqda. Avvalo, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar aholisi kasalliklarining tarkibi va xususiyatida yuz bergan o'zgarishlar ayni shu hol bilan izohlanadi.

Bu erda yuqumli kasalliklar bartaraf etilgan bo'lib, ular odamlar o'limining asosiy sabablari hisoblanmaydi. Lekin yurak-qon tomir kasalliklari, ruhiy kasalliklar sezilarli darajada ko'paydi, «sivilizatsiya kasalliklari» deb nomlangan butunlay yangi kasalliklar: rak, OITS va boshqalar paydo bo'ldi. Bunday kasalliklar, xususan yurak-qon tomir kasalliklari o'sishining asosiy sabablari kam harakatchan turmush tarzi, semirish, chekish, ruhiy zo'riqish, stress holatlari ekanligi aniqlangan. Bu hodisalar insonga tabiatning qudratli kuchlarini jilovlash va o'zini jismoniy mehnatdan asosan xalos etish, mazkur ishni mashinalar, texnika vositalariga yuklab, o'ziga asosan aqliy mehnat, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini qoldirish imkonini bergan XX asr sivilizatsiyasining rivojlanish mahsulidir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqacha vaziyatni kuzatish mumkin: bu erda kasalliklardan azob chekayotganlar soni rivojlangan mamlakatlardagidan ko'proq, kasallikning oldini olish yoki davolanish imkoniyati esa sezilarli darajada kamroqdir. Tibbiyot sifatining pastligi, qashshoqlik va antisanitariya tufayli rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o'limi, bezgak, sil, traxoma, qoqshol bilan kasallanish darajasi, epidemik yuqumli kasalliklarning paydo bo'lish ehtimoli rivojlangan mamlakatlardagi holat bilan taqqoslab bo'lmaydigan darajada yuqoridir.

So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha yurak qon—tomir kasalliklari kun sayin ortib bormoqda. Bunday kasalliklar aksariyat hollarda o'lim bilan tugaganligi sababli jamiyat uchun katta tahdid sanaladi. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) hisobotiga ko'ra, 2005 yilda yurak qon-tomir kasalliklaridan 17,5 million inson vafot etgan. Ushbu ko'rsatkich barcha o'lim holatlarining 30 foizini tashkil qiladi. SHu jumladan, 7,6 million kishi yurak ishemik kasalligidan 5, 7 million kishi insult oqibatida hayotdan ko'z yumgan⁵². Hozirgi vaqtda o'rnatilgan internatsional aloqalar natijasida davlatlar o'rtasidagi ulkan yuk oqimlari, odamlarning faol migratsiyasi va kengaygan iqtisodiy munosabatlar olamshumul xususiyat kasb etdi va ko'pgina yuqumli kasalliklarning tarqalish tezligini oshirdi. Notipik zotiljam, qush grippi, cho'chqa grippi kabi ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, yangi kasalliklarning paydo bo'lishi sabablarini ham ayni shu erdan izlash lozim.

Ayni paytda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, XX-XXI asrda yangi kasalliklar soni ko'payib borsada, kasalliklarga qarshi kurash vositalari ham takomillashib bormoqda. Jumladan XXI asr fanining eng katta yutug'i sifatida 2008 yilda nemis olimi Xareld sur Xauzen (1936) ayollarda bachadan saratoni kasalligini "papiloma" virusi keltirib chiqarishini aniqlagan va unga qarshi emlash vositasini yaratgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Dunyo bo'yicha umumiy saraton kasalligining 5%ini bachadon raki tashkil qilar, va har yili ikki yuz mingga yaqin ayollar shu kasallikdan bevaqt olamdan ko'z yumar edi. Ushbu kasallikka qarshi vaksinatсионaning ommalashuvi yuzlab ayollarning sog'ligi garoviga aylanmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda 12-14 yoshdagi qizlarda bachadon saratoni kasalligiga qarshi emlash ishlari keng amalga oshirilmoqda. Xareld sur Xauzenning kashfiyoti asr boshining eng buyuk kashfiyotlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

¹ Каримов И.А. БМТ Саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқ. –Т.: Ўзбекистон, 2010

⁵² Бобожонова Н. "Ёшарган" хавфли тўлқин. -Т.: Ношир, 2008. –Б.23.

SHuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda aholining reproduktiv salomatligi bo'yicha davlat dasturi qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra barcha viloyatlarda skrining markazlari tashkil qilindi, ona va bola salomatligining profilaktikasi, "tez yordam" markazlarining faoliyati yo'lga qo'yildi, aholini notipik gripp kasalligiga qarshi emlash ishlari rejali amalga oshirilmoqda. "Bugungi kunda mamlakatimizning barcha hududlarida bolalarning 98 foizidan ortig'i oldini olish mumkin bo'lgan infeksiyalarga qarshi emlanmoqda. Buning natijasida difteriya, qizamiq kasalliklariga chalinish holatlari keskin kamayganini aytish darkor. 2010 yilda yuqumli kasalliklar bilan og'rish holatlari, jumladan, meningokok infeksiyasi 28 foiz, epidemik parotit 27 foiz, virusli gepatit 13 foizga kamaygani ana shunday tadbirlar samarasidir"². Darhaqiqat, 1997 yilda Isonli yuqumli kasalliklar ilmiy tadqiqot institutida yangi laboratoriyaning tashkil qilinishi O'zbekistonda (gipprotit) odam organizmida sariq kasalligining nafaqat A va V virusi, balki S, D, E viruslarini aniqlash imkonini yaratdi. "" "Sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish va rivojlantirish, o'ta og'ir yuqumli kasalliklarga barham berish hamda ularni kamaytirish borasida qat'iy choralar ko'rildi. Onalar o'limi darajasi 2 baravardan ko'proq, bolalar o'limi 3 baravar kamaydi....odamlarning o'rtacha umr ko'rish 67 yoshdan 73 yoshgacha, ayollarning umr ko'rish 75 yoshgacha oshdi"¹. Zamonaviy diagnostika texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanishning yo'lga qo'yilishi, surunkali sariq kasalligining oqibati bo'lmish jigar serrozining kamayishiga va aholining umumiy umrguzaronligini oshishiga olib keldi.

Oziq-ovqat muammosi. Ommaviy kasalliklar va umrning sezilarli darajada qisqarishi sabablaridan biri oziq-ovqat muammosidir. Xususan, surunkali to'yib ovqat emaslik va nomutanosib ovqatlanish kam rivojlangan mamlakatlar aholisida ommaviy tarzda namoyon bo'layotgan muttasil oqsil ochligi va vitamin taqchilligiga olib kelmoqda. Natijada jahonda har yili ochlikdan bir necha o'n millionlab odamlar, kattalardan ko'ra ko'proq bolalar halok bo'lmoqda.

Oziq-ovqat taqchilligiga duch kelgan mamlakatlar uni import qilishga majbur, lekin bu, odatda, ocharchilikka qarshi kurashda kam samara beradi va bundan tashqari, mazkur mamlakatlarni eksportchilarga qaram qilib qo'yadi. SHu tariqa g'alla ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tazyiq o'tkazishning samarali vositasiga va mohiyat e'tibori bilan, avvalo eng qashshoq mamlakatlarga qarshi «oziq-ovqat quroli»ga aylanadi.

1960-yillarda oziq-ovqat muammosini echish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun «yashil inqilob»ni amalga oshirish bilan bog'langan edi. Bu tadbirning mohiyati bug'doy va sholining o'ta unumli yangi navlaridan foydalanib, qishloq xo'jalik mahsuldorligini keskin oshirishdan iborat edi. Buning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini zamonaviy texnologiyalar yordamida modernizatsiya qilish mo'ljallandi. «YAshil inqilob» aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda qabul qilindi, lekin amalda ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarga olib keldi. Qishloqni qayta tashkil etish uchun tegishli ijtimoiy shart-sharoitlar va buning uchun zarur mablag'lar mavjud bo'lgan davlatlarda u ijobiy samara berdi. Ammo bunday mamlakatlar uncha ko'p emas, masalan Hindiston, Pokiston shular jumlasidan. Texnika va o'g'itlar xarid qilish uchun mablag'lar mavjud bo'lmagan, aholining ma'lumot darajasi juda past bo'lgan, turg'un an'analar va xurofiy aqidalar xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini amalga joriy etishga to'sqinlik qilgan o'ta qoloq mamlakatlarda esa «yashil inqilob» samara bermadi. SHuningdek, u odatdagi mayda xo'jaliklarni vayron qila boshladi, qishloq aholisining shaharga migratsiyasini kuchaytirdi. «YAshil inqilob» eski qishloq xo'jaligi o'rnida yangi, zamonaviy qishloq xo'jaligini barpo eta olmadi, ya'ni eski uyni buzib, uning o'rnida yangi imorat qura olmadi, bu esa oziq-ovqat muammosini yanada keskinlashtirdi.

O'zbekistonda bu muammoning echimini topishga oqilona yondoshildi. Paxta yakkahokimligiga chek qo'yilib, g'alla, sholi, chorma mollarini etishtirishga alohida e'tibor

² Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш-тараккиётимизнинг муҳим омилidir.-Т.: Ўзбекистон, 2010

¹ Каримов И.А. БМТ Саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисдаги нутқ.-Т.: Ўзбекистон, 2010.

qaratildi, qishloq infratuzilmasini takomillashtirish, qishloqqa sanoatni olib kirish, g'alla mahsulotlarini ishlab chiqish texnologiyalaridan unumli foydalanish yo'lga qo'yildi.

Iqtisodiy rivojlanishning notekisligi. Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish va yangi xalqaro iqtisodiy tartib o'rnatish hozirgi davrning global muammolari orasida alohida o'rin egallaydi, chunki bu erda vujudga kelgan xalqaro munosabatlar tizimi beqarorlashuvining kuchli omillari yashirilib yotadi. So'nggi yillarda dunyo miqyosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish o'sgani holda, boylar va kambag'allar, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi ulkan tafovut yanada oshdi. Bu muammo ba'zan «boy SHimol» va «qashshoq Janub» o'rtasidagi qarama-qarshilik sifatida ham tavsiflanadi.

1960-yillarda aksariyat mamlakatlarning to'g'ridan-to'g'ri mustamlaka qaramligidan xalos bo'lish jarayoni yangi, lekin o'zgacha tusdagi qaramlik o'rnatilishiga olib keldi. Urushdan keyingi davrda jahon savdosining o'sishi va davlatlararo aloqalarning kuchayishi yuz berdi. Ayni vaqtda G'arb davlatlari iqtisodiyotida monopoliyalashuv jarayoni kuchaydi va transmilliy korporatsiyalar paydo bo'la boshladi. Ular arzonroq ishchi kuchi topish va atrof muhitni muhofaza qilishga qo'shimcha xarajatlardan qutulish maqsadida mehnat sarfi katta bo'lgan va ekologik jihatdan iflos ishlab chiqarishlarni rivojlanayotgan mamlakatlarga eksport qila boshladilar. Bu hol, bir tomondan, rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda atrof muhitni himoya qilish uchun ommaviy harakatning faollashuvi va ekologik qonunchilikning yanada keskinlashuvi bilan, boshqa tomondan esa, rivojlanayotgan mamlakatlar o'zining qashshoqligi tufayli, qat'iy ekologik me'yorlar va bu bilan bog'liq cheklov choralari joriy etishni o'ziga doim ham ep ko'ra olmasligi bilan izohlanar edi.

So'nggi o'n yilliklarda vaziyat yana rivojlanayotgan mamlakatlar zarariga o'zgarib boshladi. Rivojlangan mamlakatlarda jamiyat hayotining barcha jabhalariga va iqtisodiyotga kompyuterlar va mikroelektronika jadal sur'atlarda joriy etila boshladi. SHuningdek texnologik novatsiyalar va yangi (yuksak) texnologiyalar roli ham sezilarli darajada oshdi, bu esa ishlab chiqarishga ma'lumotli, malakali ishchi kuchini jalb qilishni taqozo etdi. SHu sababli iqtisodiy o'zaro aloqalar va jahon savdosi asosan iqtisodiy rivojlangan davlatlar o'rtasidagi almashinuv hisobiga amalga oshirila boshladi, rivojlanayotgan mamlakatlar esa, agar ular ko'p miqdorda xom ashyo resurslariga ega bo'lmasa, jahon bozoridan siqib chiqarildi.

O'zbekistonda esa, mustaqillik yillarida "...yalpi ichki mahsulot 3,5, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 baravar o'sdi, o'rtacha ish haqi 14 baravar oshdi. Davlatning ijtimoiy soha va ijtimoiy muhofaza uchun sarf xarajatlari 5 baravardan ziyodroq ko'paydi. Har yili davlat byudjetining 50 foizi ijtimoiy sohaga yo'naltirilmogda¹.

Energetika va xom ashyo resurslari. YAna bir global muammo – insoniyatni energetika va xom ashyo resurslari bilan ta'minlash xalqaro maydonda ko'p sonli ziddiyatlar, shu jumladan harbiy mojarolar manbaiga aylandi. Bu resurslar moddiy ishlab chiqarishning negizi hisoblanadi va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga qarab inson hayotida tobora muhimroq rol o'ynaydi.

Mazkur resurslar tiklanadigan, ya'ni tabiiy yoki sun'iy yo'l bilan tiklash mumkin bo'lgan resurslarga (gidroenergiya, yog'och, quyosh energiyasi va sh.k.) va miqdori mavjud tabiiy zahiralalar bilan chegaralangan tiklanmaydigan resurslarga (neft, ko'mir, tabiiy gaz, har xil rudalar va minerallar) bo'linadi.

Hozirgi iste'mol sur'atlari saqlangan taqdirda tiklanmaydigan resurslarning aksariyati insoniyatga bir necha o'n yillardan bir necha yuz yillargacha bo'lgan muddat bilan o'lchanadigan yaqin kelajakda foydalanishgagina etishi hisoblab chiqildi. SHuningdek mavjud zaxiralarning anchagina qismi murakkab sharoitda joylashgan konlarda jamlangan yoki nisbatan qashshoq rudalardan iborat.

YAqindagina odamlar aksariyat foydali qazilmalarni ochiq usulda yoki 600 m dan oshmaydigan chuqurlikda qazib olgan bo'lsalar, bugungi kunda vaziyat sezilarli darajada

¹ Каримов И.А. БМТ Саммитининг мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисдаги нутқ.-Т.: Ўзбекистон, 2010.

o'zgard. Qulay joylardagi foydali qazilmalar tugab bormoqda va endilikda 8-10 km chuqurlikda yoki okean tubida joylashgan konlarni ishga solish vazifasi paydo bo'lmoqda. Bu esa nafaqat ko'p miqdorda kapital qo'yilmalarni, balki ularni qazib chiqarish va qayta ishlash uchun yangi texnika va texnologiyalar yaratishni ham taqozo etadi. SHu sababli chiqindisiz texnologiyalarni rivojlantirish bilan bir qatorda insoniyat ixtiyorida mavjud resurslardan oqilona foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Urush va tinchlik muammosi. Harbiy soha jamiyat hayotining eng isrofgar sohasi hisoblanadi. Ayni shu sababli jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va Erda mustahkam tinchlikni ta'minlash butun dunyoda mavjud barcha global muammolar orasida eng muhimi deb e'tirof etiladi. Uning keskinligi barcha zamonlarda hech qachon pasaymagan bo'lsa-da, XX asrda u nafaqat ayrim kishilar, xalqlar, balki butun insoniyat oldiga «o'lish yo qolish?» degan mudhish savolni qo'yib, alohida, fojeaviy mazmun va ahamiyat kasb etdi.

Bu hol ilgari mavjud bo'lmagan imkoniyat – Erdagi hayotni yo'q qilish imkoniyatini yaratgan yadro quroli paydo bo'lishi bilan izohlanadi. YAdro quroli 1945 yil avgustda (Xirosima va Nagasaki) ilk bor qo'llanilgan paytdan e'tiboran mutlaqo yangi davr – inson hayotining barcha jabhalari: siyosat, iqtisod, tafakkurda, jahon maydonidagi kuchlar nisbatida tub o'zgarishlar yasagan yadro davri boshlandi. Ammo muhimi shundaki, mazkur davrdan e'tiboran nafaqat ayrim inson, balki butun insoniyat o'lishi mumkin bo'lib qoldi. Teyyar de SHarden yangi vaziyatga baho berar ekan, shunday deydi: «Bir individ o'lsa, uning o'rnini doim boshqa bir individ egallaydi. Individning o'limi hayotning davom etishiga to'siq bo'la olmaydi. Ammo butun insoniyat o'lsa-chi?...»⁵³.

1940-yillarning oxirida ta'riflangan bu masala vaqt o'tishi bilan ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi. Atom bombasi paydo bo'lishi bilan «qiyomat-qoyim» xom-xayol bo'lmay qoldi. O'sha davrda yangi ixtironing butun xavfini ko'pchilik hali tushunmagan, ayrim faylasuflar va olimlar yadro urushi tahdid solayotgan sharoitda odamlar o'zining o'zgargan holatini anglab etishlari va insoniyat halok bo'lishining oldini olish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishlari lozimligi haqida ogohlantirgan edi.

Albatta, o'zini o'zi qirib tashlash imkoniyati odamlarda darhol paydo bo'lgani yo'q. YAdro qurolini yaratish va uni butun tiriklikni qirib tashlash uchun etarli miqdorda jamg'arish uchun vaqt, juda katta moddiy, moliyaviy va boshqa xarajatlar, shuningdek jahonning turli mamlakatlaridagi olimlar, muhandislar va ishchilar ko'p millionli armiyasining kuch-g'ayrati talab etildi. Ammo birinchi yadro portlashlaridan so'ng yuzaga kelgan vaziyatning jiddiyligini jahon hamjamiyatining keng davralari anglab etishi uchun ham qariyb 30 yil vaqt o'tishi kerak bo'ldi.

AQSH va Sovet Ittifoqida bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda ish olib borgan olimlar ikki jamoasi tadqiqotlarining aqlni lol qoldiruvchi natijasi bo'lgan «yadro qishi» konsepsiyasi paydo bo'lgan 1980-yillarning boshiga kelibgina insoniyat yadro quroli yaratilishi, shuningdek global muammolar paydo bo'lishi bilan u o'zining avvalgi «umrboqiyli»ni yo'qotganini uzil-kesil anglab etdi.

Kompyuterda yaratilgan modellarda ancha aniq hisoblab chiqilgan mazkur konsepsiyaning asosiy mazmuni shundan iboratki, jahonda Erdagi hayotni butunlay yo'q qilish uchun etarli miqdorda yadro zaryadlari to'plangan. Ular portlatilgan taqdirda to'g'ridan-to'g'ri shikastlantiruvchi ta'sirdan tashqari havoga son-sanoqsiz miqdorda chang, tutun va kul ko'tariladi va ularning qalin pardasi sayyoramizni quyosh nurlaridan butunlay to'sib qo'yadi. Bu atmosfera va Er yuzasining temperaturasi keskin pasayishiga sabab bo'ladi va uni muz bosishiga olib keladi. «YAdro qishi» konsepsiyasi odamlarni ular yangi xavf darajasini anglab etishga va sivilizatsiyani qutqarish uchun harbiy kuch ishlatishdan voz kechib, choh yoqasidan uzoqlashishga qodirmi, degan savolga javob berishda muqobildan uzil-kesil mahrum qildi.

⁵³ П. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М.: 1987. – С.216.

7-mavzu. **Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida. Mulohaza. Xulosa chiqarish. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari**

1.1. Ma`ruza mashg'ulotni ta`lim texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 20-70</i>	<i>Vaqt – 2 soat</i>
<i>O`quv mashg'ulot shakli</i>	Kirish, informatsion-ma`ruza vizual usulda
<i>Ma`ruza rejasi:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo`nalishlari. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari. 2. Tushunchalarning shakllanishi va qo`llanishi 3. Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida 4. Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi
<i>O`quv nazariy mashg'ulot maqsadi:</i>	Talaba-yoshlarning ongida mantiq fanining predmeti, maqsadi va vazifalari to`g`risida bilimlarni shakllantirish
<i>Pedagogik natijalar:</i>	<i>O`quv faoliyati natijalari:</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo`nalishlari. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari haqida tushuncha berish. • Tushunchalarning shakllanishi va qo`llanishi. Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarish to`g`risida ma`lumotlar berish • Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi tushuntirish 	<ul style="list-style-type: none"> • Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo`nalishlari. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari haqida gapirib beradi. • Tushunchalarning shakllanishi va qo`llanishi. Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning ma`no mazmunini yoritadi. • Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi tushuntirib o`tadi.
<i>Ta`limberishusullari</i>	Ko`rgazmali ma`ruza, namoyish etish, savol-javob, suhbat, tushuntirish, klaster, FSMU texnikasi
<i>Ta`limberishshakllari</i>	Ommaviy, jamoaviy, yakkatartibda
<i>Ta`limberishvositalari</i>	O`quv qo`llanma, komp`yuter texnologiyalari, slaydlar
<i>Ta`limberishsharoiti</i>	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga mo`ljallangan auditoriya
<i>Baholashmezoni</i>	Og`zakinazorat, blits-so`rov.

2. Ma`ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta`lim beruvshi	Ta`lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mavzu bo`yisha o`quv mazmunini tayyorlash. 2. Ma`ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o`rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro`yhatini ishlab shiqish 	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo`yisha savollar beradi. 	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydlar namoyish	Tinglaydilar

bosqish (55 daqiqa)	qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar
6- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Kelib chiqishiga ko'ra arabcha bo'lgan " mantiq " (grekcha – logos) atamasi « fikr », « so'z », « aql », « qonuniyat » kabi ma'nolarga ega. Uning ko'pma'noligi turli xil narsalarni ifoda qilishda o'z aksini topadi. Xususan, mantiq so'zi, birinchidan, ob'ektiv olam qonuniyatlarini (masalan, « ob'ektiv mantiq », « narsalar mantig'i » kabi iboralarda), ikkinchidan, tafakkurning mavjud bo'lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o'rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yig'indisini (masalan, « sub'ektiv mantiq » iborasida) va uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

Mantiq ilmining o'rganish ob'ektini tafakkur tashkil etadi. « Tafakkur » ham arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilidagi « fikrlash », « aqliy bilish » so'zlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan o'rni, bilishning boshqa shakllari bilan bo'lgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida sub'ektiv, ideal obrazlar shaklida aks etishidan iborat. Bilish jarayonining asosini va oxirgi maqsadini amaliyot tashkil etadi. Barcha hollarda bilish insonning hayotiy faoliyati bilan u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan, uning ma'lum bir ehtiyojini qondirishi mumkin bo'lgan narsalarni tushunib etishga bo'yundirilgan bo'ladi. Bilish jarayonini amalga oshirar ekan, kishilar o'z oldilariga ma'lum bir maqsadni qo'yadilar. Ular o'rganilishi lozim bo'lgan predmetlar doirasi, tadqiqot yo'nalishi, shakllari va metodlarini belgilab beradi.

Bilish murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini hissiy bilish – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya'ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo'ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma'lumotlar olinadi.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo'lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish ob'ektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) sub'ektga (individga, to'g'rirog'i, uning sezgi organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet – signal ta'sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari: sezgi, idrok va tasavvur predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy bilish shakli predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To'rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. Usiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson tashqi olam bilan o'zining sezgi organlari orqali bog'langan. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog'liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi oxir-oqibatda empirik talqin qilish yo'li bilan, ya'ni tajribada bunday bilimlarning ob'ektini qayd etish orqali asoslanadi. O'z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko'rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (komp'yuter yordamida fotoroboti yaratiladi yaqqol his qilinadi va qidiriladi. Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o'z imkoniyatlari chegarasiga

ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to'plami), ularning tashqi belgilari haqida ma'lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o'rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o'rtasidagi bog'lanish) o'rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. Tafakkur bilishning yuqori-ratsional (lotincha ratio – aql) bilish bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi. Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. Tafakkurda voqelik mavhumlashgan va umumlashgan holda in'ikosqilinadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhimikkinchi darajali (bu odatda bilish oldida turgan vazifa bilan belgilanadi) belgilaridan fikran chetlashgan, mavhumlashgan holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi. Xususan, turli kishilarga xos individual belgilarni (xulq-atvor, temperament, qiziqish va shu kabilar) e'tibordan chetda qoldirgan holda, ular uchun umumiy, muhim belgilarni, masalan, onga ega bo'lish, maqsadga muvofiq holda mehnat qilish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish kabi xislatlarni ajratib olib, «inson» tushunchasini hosil qilish mumkin. Umumiy belgilarni aniqlash predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni, bog'lanish usullarini o'rnatishni taqozo etadi. Turli xil predmetlar fikrlash jarayonida o'xshash va muhim belgilariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa ularning mohiyatini tushunish, ularni xarakterlaydigan qonuniyatlarni bilish imkoniyati tug'iladi. Masalan, yuqorida keltirilgan «inson» tushunchasida barcha kishilar bitta mantiqiy sinfga birlashtirilib, ular o'rtasidagi muhim bog'lanishlar (masalan, ijtimoiy munosabatlar) bilib olinadi.

2. Tafakkur borliqni nafaqat bevosita, balki bilvosita tarzda ham aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilishi mumkin. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, bolaning xulq-atvoriga qarab uning qanday muhitda tarbiya olganligi haqida fikr yuritish mumkin. Tafakkurning mazkur xususiyati, ayniqsa, xulosaviy fikr hosil qilishda aniq namoyon bo'ladi.

3. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo'lmagan narsalar – yuqori darajada ideallashtirilgan ob'ektlar (masalan, absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi.

4. Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. Ufaqat tilda – moddiy hodisada (tovush to'lqinlarida, grafik chiziqlarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo'lish shaklidir.

Tafakkur shakli va tafakkur qonuni tushunchalari

Tafakkur uch xil shaklda: tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud.

Tafakkur shakli fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Fikrlash elementlari deganda, predmetning fikrda ifoda qilingan belgilari haqidagi axborotlar tushuniladi. Tafakkur shaklining tabiatini konkret misollar yordamida ko'rib chiqamiz.

Ma'lumki, ayrim predmetlar, ularning sinfi (to'plami) kishilartafakkurida turli xil mazmunga ega bo'lgan tushunchalarda aks ettiriladi.

Masalan, «davlat» tushunchasida o'zining maydoniga, aholisiga, boshqaruv vositalariga ega bo'lgan siyosiy tashkilot aks ettiriladi. «Milliy g'oya» tushunchasida esa millatning, xalqning kelajak bilan bog'liq orzu-havaslarini, maqsadlarini, tub manfaatlarini ifoda etiladi. Mazmun jihatidan turli xil bo'lgan bu tushunchalar mantiqiy shakliga ko'ra bir xildir: har ikkalasida predmet uning muhim belgilari orqali fikr qilingan. Xususan, «o'z maydoniga egaligi», «aholisining

mavjudligi», «boshqaruv vositalarining bor ekanligi», «siyosiy tashkilotdan iboratligi» davlatning muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Xuddi shuningdek, «millatning orzu-havaslari, maqsadlarini aks ettirishi», «uning tub manfaatlarini ifoda etishi» milliy g'oyaning muhim belgilaridir. Agar tushuncha aks ettirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya'ni fikrlash elementlarini a, v, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy strukturasi A (a, v, s,..., n) shaklida simvolik tarzda ifodalash mumkin.

Hukmlarda predmet bilan uning xossasi, predmetlar o'rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo'lish yoki bo'lmaslik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklda ifoda etiladi. Masalan, «Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch» degan hukmda predmet (yuksak ma'naviyat) bilan uning xossasi (engilmas kuch) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axloq huquq bilan uzviy aloqada» degan hukmda ikkita predmet (axloq va huquq) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu hukmlar tuzilishiga ko'ra bir xildir: ularda predmet haqidagi tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya'ni P ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda hukmning mantiqiy strukturasi (shaklini) S—P formulasi yordamida ifoda etish mumkin.

Xulosa chiqarishda ham yuqoridagiga o'xshash hollarni kuzatish mumkin. Masalan,

“Daraxt – o'simlik”.

“Terak – daraxt”.

Demak, “Terak – o'simlik”.

yoki

“Har bir kimyoviy element o'z atom og'irligiga ega”.

“Mis – kimyoviy element”.

Demak, “Mis o'z atom og'irligiga ega” kabilar.

Bu xulosa chiqarish hollari mazmuni bo'yicha turlicha bo'lishiga qaramasdan, bir xil mantiqiy strukturaga ega. Har ikkalasida xulosani tashkil etuvchi tushunchalar xulosa chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan hukmlarda uchinchi bir tushuncha (birinchi misolda – «daraxt», ikkinchi misolda – «kimyoviy element» tushunchasi) orqali bog'langan.

YUqoridagi keltirilgan misollardan tafakkur shakli fikrning konkret mazmunidan nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lishi va, demak, o'ziga xos qonuniyatlarga egaligi ma'lum bo'ldi. SHuning uchun ham mantiqda uni alohida o'rganish predmeti sifatida olib qarash mumkin.

Tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish tafakkurning universal mantiqiy shakllari, uning asosiy strukturaviy elementlari hisoblanadi.

Muhokama yuritish ana shular va ularning o'zaro aloqalarga kirishishi natijasida vujudga keladigan boshqa mantiqiy strukturalar (masalan, muammo, gipoteza, nazariya, g'oya va shu kabilar)da amalga oshadi.

Muhokama yuritishda ishonchli natijalarga erishishning zaruriy shartlari qatoriga fikrning chin bo'lishi va formal jihatdan to'g'ri qurilishi kiradi. CHin fikr o'zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr hisoblanadi (masalan, «temir – metall»). Xato fikr predmetga mos kelmaydigan fikrdir (masalan, «temir – metall emas»). Fikrning chin yoki xato bo'lishi uning mazmuniga tegishli xususiyatlaridir.

Fikrning chin bo'lishi mantiqiy fikr yuritishning zaruriy sharti bo'lsa-da, o'z holicha etarli emas. Fikr muhokama yuritish jarayonida formal jihatdan to'g'ri qurilgan ham bo'lishi kerak. Bu xususiyat fikrning shakliga taalluqli bo'lib, tafakkurda hosil bo'ladigan turli xil mantiqiy strukturalarda sodir bo'ladigan har xil mantiqiy amallarda o'z aksini topadi.

Fikrni to'g'ri qurishga tafakkur qonunlari talablariga rioya qilgandagina erishish mumkin. **Tafakkur qonuni** muhokama yuritish jarayonida qatnashayotgan fikrlar (fikrlash elementlari) o'rtasidagi mavjud zaruriy aloqalardan iborat.

Tafakkur qonunlari mazmunidan kelib chiqadigan, muhokamani to'g'ri qurish uchun zarur bo'lgan talablar fikrning aniq, izchil, etarli darajada asoslangan bo'lishidan iborat.

Muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq talablar haqida gapirganda, birinchi navbatda, ularning muayyan printsiplar, qoidalar tarzida, ya'ni to'g'ri tafakkur printsiplari sifatida amal qilishiga e'tibor berish zarur. Mazkur qoidalarning buzilishi muhokamaning noto'g'ri qurilishiga sabab bo'ladi. Bunda, xususan, chin fikrlardan xato xulosa chiqishi (masalan, «Qonun – rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat», «Buyruq – qonun emas», demak, «Buyruq – rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat emas») yoki xato qurilgan muhokamadan chin xulosa chiqishi (masalan, «Barcha moddiy jismlar – kimyoviy elementlar», «Temir – moddiy jism», demak, «Temir – kimyoviy element») mumkin.

Tafakkur ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni turli xil tomonidan, xususan, mazmuni va shakli (strukturasi) bo'yicha, tayyor holda yoki kelib chiqishi va taraqqiyotida olib o'rganish mumkin. Bularning barchasi mantiq ilmining vazifasini tashkil etadi, uning turlicha metodlardan foydalanishiga, har xil yo'nalishlarga ajralishiga sabab bo'ladi.

Mantiq fanining predmeti. Formal mantiq to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fansifatida

Mantiq keng ma'noda olamdagi qonuniy, zaruriy bog'lanish va aloqalar, tartib va izchillik, tafakkurimizning ichki aloqadorligi, tadrijiy rivojlanishi, turli fikrlar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni ifodalaydi.

Tafakkur voqelikni umumlashtirib va mavhumlashtirib, muayyan mantiqiy shakllarda, ya'ni tushuncha, hukm va xulosa chiqarish hamda ular o'rtasidagi aloqalar shaklida aks ettirib, ma'lum mantiqiy qonun – qoidalarni vujudga keltiradiki, to'g'ri, aniq, izchil, ziddiyatlardan holi fikrlash ana shu qonun – qoidalarga amal qilishni taqozo etadi. Bu qonun-qoidalar amaliyotda vujudga kelgan bilimlarni isbotlashga yoki rad etishga, ularning to'g'riligi yoki xatoligini tasdiqlashga yoki inkor etishga xizmat qiladi.

Tafakkurni mantiq fanidan tashqari falsafa, fiziologiya, psixologiya, dialektika, kibernetika fanlari ham o'z predmeti nuqtai nazaridan o'rganadi.

Grammatika mantiq faniga yaqin. Tushuncha va hukmlarning ifodalanish strukturasi aniqlashda grammatikaning roli katta. Biroq yuqorida tilga olingan fanlarning har biri tafakkurga o'z nuqtai nazaridan yondoshadi, uning turli qirralarini ochib beradi. Hozirgi kunda mantiq ilmining o'zining ham turli yo'nalishlari, tarmoqlari mavjud, ular orasida inson tafakkurini eng oddiy qonun – qoidalar bilan qurollantiradigan, uni to'g'ri fikrlashning tamoyillari bilan tanishtiradigan muhim tarmog'i formal mantiq bo'lib, u tarixiy kelib chiqishini e'tiborga olgan holda an'anaviy mantiq, ommaviylik nuqtai nazaridan esa, umumiy qomantiq deb ham yuritiladi.

Mantiq fani inson tafakkurining eng umumiy shakllari, qonunlari va fikrlash usullarini o'rganadi. Mantiq fani tafakkurni rivojlantiradi, insonda umumiy tushunchalar, kategoriyalar bilan ish ko'rish ko'nikmalarini hosil qiladi. Bu esa, bugungi fan texnika rivoji jadallashgan sharoitda ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda ilmiy – nazariy ma'lumotlarni samarali tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi.

Tushuncha – predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shaklidir.

Belgilar deb, predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o'xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Belgilar muhim yoki nomuhim bo'ladi. Predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo'lishi, bizning predmetga amalda qanday munosabatda bo'lishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo'lmagan belgilar boshqa munosabatda muhim bo'lishi mumkin. Masalan, kishining layoqati uning qanday kasbni tanlashi uchun muhim bo'lsa, inson sifatida mavjud bo'lishi uchun muhim emas. Bunday muhim belgilar predmetning ma'lum bir munosabatdagi muhim belgilari deyilib, ob'ektiv muhim belgilardan (predmetning mavjud bo'lishi bilan zaruriy aloqada bo'lgan belgilardan) farq qiladi.

Predmet to'xtovsiz harakatda, taraqqiyotda bo'lganligi uchun vaqt o'tishi bilan uning muhim bo'lgan belgisi nomuhim bo'lgan belgiga yoki aksincha, nomuhim belgisi muhim belgiga aylanishi mumkin.

Masalan, bevosita kuzatiladigan faktlar empirik bilish bosqichida muhim ahamiyatga ega bo'lsa, nazariy bilish bosqichida unga kamroq murojaat qilinadi.

Demak, tushunchada predmet o'zining muhim belgilari orqali fikr qilinib, bu belgilar predmetning umumiy va individual belgilari bo'lishi mumkin.

Masalan, «G'afur G'ulom» tushunchasida predmetning umumiy belgilari (inson, shoir) bilan bir qatorda, individual muhim belgilari (xususan, «Sen etim emassan» she'ring muallifi) ham fikr qilinadi.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e'tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir.

Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o'zimiz yozib o'tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to'g'risida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. «Umuman qalam»ni idrok qilib bo'lmaydi. Chunki tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir. Qalam tushunchasi o'zida konkret qalamlarning barchasini qamrab olgan holda, ularning har biriga xos bo'lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini ifoda qiladi. Ayni paytda bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan maxsus belgilar bo'lib ham xizmat qiladi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar ekan, demak, uni to'laligicha aks ettira olmaydi. Bu ma'noda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan uzoqroqda turadi. Lekin, tushuncha predmetning muhim belgilarini in'ikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, to'laroq ifoda etadi.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o'laroq, inson miyasida to'g'ridan-to'g'ri aks etmaydi. U ma'lum bir mantiqiy usullardan foydalanilgan holda hosil qilinadi. Bu usullar taqqoslash, tahlil, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlardan iborat.

Taqqoslash yordamida predmetlar o'zaro solishtirilib, ularning o'xshash, umumiy tomonlari va bir-biridan farq qiluvchi individual belgilari aniqlanadi.

Taqqoslash tahlilni taqozo qiladi. Chunki predmetlarni yaxlit holda solishtirib bo'lmaydi. Ular u yoki bu xossasiga ko'ra taqqoslanishi kerak. Buning uchun u xossalar ajratilishi lozim. Tahlil yordamida predmet fikran uni tashkil qiluvchi qismlar, tomonlarga ajratilib, har qaysisi alohida o'rganiladi.

Sintez tahlilga teskari usul bo'lib, u tahlil davomida ajratilgan qismlar, tomonlarni fikran birlashtirib, predmetni bir butun holga keltirishdan iborat. Sintez bo'lmasa predmet haqida yaxlit fikr hosil qilib bo'lmaydi. Tahlil va sintez uzviy bog'liqdir.

Tushuncha hosil qilish uchun predmetning yuqoridagi usullar bilan aniqlangan umumiy va individual belgilarining muhimlari ajratilishi, nomuhimlari chetlashtirilishi lozim. Bu esa abstraksiyalash yordamida amalga oshiriladi.

Umumlashtirishda predmetlar ularning ayrim umumiy, muhim xususiyatlariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa bitta tushunchada bir jinsli predmetlarning barchasini fikr qilish imkoniyati yaratiladi.

Tushunchaning shakllanishi so'z bilan uzviy bog'liq. Ular o'rtasidagi aloqadorlik tafakkur va til o'rtasidagi bog'lanishning konkret tarzda namoyon bo'lishidir.

Tushunchalar so'z va so'z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan, «talaba», «falsafa fakul'teti», «O'zbekiston milliy universiteti» va shu kabilar so'zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so'z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba'zan bir tilda ham turli xil so'zlar bilan ifoda qilinadi. Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalari so'z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.

SHuni ham aytish lozimki, so'zning ko'p ma'noga ega bo'lishi ba'zan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. SHuning uchun ham fan va texnikada ko'proq terminlardan foydalaniladi. Termin qat'iy bitta tushunchani ifoda qiluvchi so'z bo'lib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil ma'noda ishlatiladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi

Tushuncha o'zining mazmuni va hajmiga ega. Tushunchaning mazmunini unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari to'g'risidagi axborot tashkil etadi. Masalan, «fan»

tushunchasining mazmunini fanning muhim belgilari, ya'ni uning amaliyot bilan aloqada ekanligi, predmetlarning birorta sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, printsiplar shaklidagi ob'ektiv chin (haqiqiy) bilimlar tizimidan iborat bo'lishi, dunyoqarashning shakllanishida ishtirok qilishi va shu kabilar tashkil qiladi.

Tushunchaning hajmi esa, unda fikr qilinayotgan predmetlar yig'indisini aks ettiradi. Masalan, yuqorida misol qilib keltirilgan «fan» tushunchasining hajmi mavjud barcha fanlarni: matematika, fizika, mantiq va hokazolarni o'zida qamrab oladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi uzviy bog'liq bo'lib, u tushunchaning mazmuni va hajmi o'rtasidagi teskari nisbat qonuni yordamida ifodalanadi. Bu qonunga muvofiq tushunchaning hajmi kengaytirilsa, mazmuni torayadi va aksincha, hajmi toraytirilsa, mazmuni kengayadi. Masalan, «fan» tushunchasining mazmuniga «mantiq»qa oid bo'lish belgisini qo'shish bilan hajm jihatidan undan torroq bo'lgan «mantiq fani» tushunchasiga o'tiladi.

«Fan» tushunchasining hajmini kengaytirish bilan mazmun jihatidan unga nisbatan torroq bo'lgan «ijtimoiy ong shakli» tushunchasi hosil qilinadi. Bunda faqat fanga xos bo'lib, boshqa ijtimoiy ong shakllarida, masalan, huquqiy ongda bo'lmagan spetsifik belgilar tushuncha mazmunidan chiqarib tashlanadi.

Bu qonun tushunchalar bilan olib boriladigan qator mantiqiy amallar asosida yotadi.

Tushunchaning turlari

Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi bo'yicha bir qancha turlarga bo'linadilar. Xususan, hajmiga ko'ra yakka va umumiy tushunchalar farq qilinadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, «Mars planetasi», «O'zMU asosiy kutubxonasi» va shu kabilar yakka tushunchalardir.

Umumiy tushunchalar predmetlar guruhini aks ettiradi. «Planeta», «Kutubxona» tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, «kimyoviy element» tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. «Yulduz» tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz.

Fikr yuritish jarayonida ayiruvchi va to'plovchi tushunchalarni farq qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfnig har bir predmetiga xosdir. To'plovchi tushuncha ham umumiy tushuncha bo'lib, u aks ettirgan belgilar shu umumiylikni tashkil etuvchi har bir predmetga taaluqli bo'lmaydi. Masalan, «konferentsiya» – to'plovchi, «konferentsiya ishtirokchisi» – ayiruvchi.

Mazmuni bo'yicha tushunchalar, avvalambor, abstrakt va konkret tushunchalarga bo'linadi. Konkret tushunchalarda predmet o'zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan, «Inson», «Tabiat» tushunchalari – konkret tushunchalar, «Qahramonlik» (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), «Go'zallik» (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni bo'yicha yana nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradi. «Davlat», «Badiiy asar» ana shunday tushunchalardir.

Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo'lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, «O'qituvchi» va «O'quvchi», «Ijobiy qahramon» va «Salbiy qahramon», «Sabab» va «Oqibat» tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba'zi hollarda ijobiy va salbiy tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo'lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, «savodli kishi», «vijdonli kishi» – ijobiy tushunchalar, «savodsiz kishi», «vijdonsiz kishi» esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysilariga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, «talaba» – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, aniq, nisbatsiz, ijobiy

tushuncha; «A. Navoiy nomli O'zbekiston davlat kutubxonasi» – yakka, to'plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Ob'ektiv dunyodagi barcha predmet va hodisalar o'zaro aloqada bo'lganligi uchun ularni aks ettiruvchi tushunchalar ham o'zaro ma'lum bir aloqalarda, munosabatlarda mavjud. Bu munosabatlar turli xil bo'lib, ularni aniqlash uchun, avvalambor, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarni farq qilish lozim.

Taqqoslanadigan tushunchalar umumiy belgilarga ega bo'lgan, mazmuni va hajmi jihatidan bir-biriga yaqin turgan tushunchalardir. Masalan, «paxtakor» va «dehqon» tushunchalari ana shunday taqqoslanadigan tushunchalar hisoblanadi. Taqqoslanmaydigan tushunchalar esa bir-biri bilan uzoq aloqada bo'lgan, ko'p hollarda moddiy yoki ideal bo'lishdan boshqa umumiy belgiga ega bo'lmagan predmetlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. «Ijtimoiy progress» va «Zuhro yulduzi», «ideal gaz» va «go'zallik» tushunchalari taqqoslanmaydigan tushunchalar deb hisoblanadi. Mantiqda faqat taqqoslanadigan tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlar o'rganiladi. Taqqoslanadigan tushunchalar esa hajm jihatidan sig'ishadigan va sig'ishmaydigan bo'ladi.

Hukm – predmetga ma'lum bir belgining (xossaning, munosabatning) xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

Hukmning asosiy vazifasi predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir. Ana shuning uchun ham u doimo tasdiq yoki inkor shakldagi fikrdan iborat bo'ladi. Fikr yuritish jarayonida biz predmet va hodisalarning, tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog'lanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz. Predmet va hodisalarning xususiyatlarini ketma-ket o'rganib, ular haqida hukmlar hosil qilamiz. Bilimlarimiz turlicha bo'lgani uchun ularni ifodalaydigan hukmlar ham har xil bo'ladi. Ba'zi hukmlarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida belgining predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya'ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Hukmlar nisbatan tugal fikrdir. Unda konkret predmet bilan uning konkret belgisi haqida bilim ifoda qilingan bo'ladi.

Hukmlar voqelikka mos kelish darajasiga ko'ra chin, xato va noaniq (ehtimol, taxminiy) bo'ladi. Ob'ektiv voqelikka mos kelgan, uni to'g'ri ifodalagan hukmlar chin, mos kelmaganlari xato bo'ladi. Ayni vaqtda chinligini ham, xatoligini ham aniqlab bo'lmaydigan hukmlar – noaniq hukmlardir.

Hukmlar tilda gaplar orqali ifodalanadi. Hukm mantiqiy kategoriya bo'lsa, gap grammatik kategoriyadir. Hukmlar asosan darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor holda bo'ladi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot – bu harakat» kabi gaplar hukmni ifoda qiladilar.

Oddiy hukmlar

Hukmlar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy hukm deb, tarkibidan yana bir hukmni ajratib bo'lmaydigan mulohazaga aytiladi. Tarkibidan ikki yoki undan ortiq hukmni ajratish mumkin bo'lgan mulohazalarga murakkab hukm deyiladi. Masalan, «Mantiq ilmini o'rganish to'g'ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi», degan mulohaza oddiy hukmni ifodalaydi.

«Mantiq ilmi tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganadi», degan mulohaza murakkab hukmdir. Bu mulohazaning tarkibi ikki qismdan: «Mantiq ilmi tafakkur shakllarini o'rganadi» va «Mantiq ilmi tafakkur qonunlarini o'rganadi», degan ikki oddiy hukmdan iborat.

Mulohaza (hukm) tarkibida mantiqiy ega va mantiqiy kesimni ajratib ko'rsatish mumkin. Mantiqiy ega – sub'ekt (S) fikr qilinayotgan predmet va hodisani bildiradi. Mantiqiy kesim – predikat (P) predmet xususiyatini, munosabatini bildiradi. Predikatda ifodalangan bilimlar hisobiga sub'ekt haqidagi tasavvur boyitiladi. Hukmning sub'ekt va predikati uning terminlari deb ataladi.

Hukmning uchinchi zaruriy elementi mantiqiy bog'lamadir. U sub`ekt va predikatni biri-biri bilan bog'laydi, natijada hukm hosil bo'ladi. Oddiy qat'iy hukmning formulasi quyidagicha yoziladi: S-P.

Oddiy hukmlar sifati va miqdoriga ko'ra turlarga bo'linadi. Sifatiga ko'ra, tasdiq va inkor hukmlar farqlanadi. Hukmning sifatini mantiqiy bog'lama belgilaydi. Tasdiq hukmlarda belgining predmetga xosligi, inkor hukmlarda, aksincha, xos emasligi ko'rsatiladi. Masalan, «A. Oripov O'zbekiston Respublikasi Madhiyasining muallifidir»– tasdiq hukm, «Matematika ijtimoiy fan emas» – inkor hukm. Miqdoriga ko'ra oddiy hukmlar yakka, umumiy va juz'iy hukmlarga bo'linadi. Bunda sub`ektda ifodalangan predmetlarning sonidan, ya'ni uning hajmidan kelib chiqiladi.

Yakka hukmlarda birorta belgining bir predmetga xosligi yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan: «O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlatdir», «Ahmedov tarixchi emas».

Umumiy hukmlarda birorta belgining yakka predmetlar sinfining hammasiga yoki undagi har bir predmetga taalluqli yoki taalluqli emasligi haqida fikr bayon qilinadi. Masalan, «Har bir inson baxtli bo'lishni xohlaydi» va «Hech bir aqlli odam vaqtini behuda sarflamaydi».

Juz'iy hukmlarda birorta belgining predmetlar to'plamining bir qismiga xos yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan, «Ba'zi yoshlar tadbirkor». «ayrim talabalar dangasa emas». Juz'iy hukmlarda «ba'zi» so'zi «hech bo'lmasa bittasi, balki hammasi», degan ma'noda qo'llaniladi. SHunga ko'ra, «Ba'zi toshlar tirik mavjudot emas», degan hukm chin bo'ladi, chunki hech bir tosh tirik mavjudot emas.

Ma'lum ma'noda yakka hukmlarni umumiy hukmlar bilan tenglashtirish mumkin. CHunki har ikki hukmda ham to'plamdagi predmetlarning har biriga nimadir taalluqli yoki taalluqli emas, deb ko'rsatiladi. YAKka hukmlarda esa bu to'plam birgina predmetdan iborat bo'ladi.

Mulohazalarning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashda va ba'zi boshqa holatlarda oddiy hukmlarning miqdor va sifati bo'yicha birlashgan klassifikatsiyasi (asosiy turlari)dan foydalaniladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Umumiy tasdiq hukmlar. Ular bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham tasdiq bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Hamma talabalar mantiq ilmini o'rganadilar». Bu hukmlar lotin alifbosidagi A harfi bilan belgilanadi va «Hamma S–Pdir» formulasi orqali ifodalanadi.

2. Umumiy inkor hukmlar bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Hech bir ishbilanmon rejasiz ish yuritmaydi». Bu hukm «Hech bir S–P emas» formulasi orqali ifodalanadi va lotincha E harfi bilan belgilanadi.

3. Juz'iy tasdiq hukmlar bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham tasdiq bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Ba'zi talabalar mas'uliyatli». U lotincha I harfi bilan belgilanadi va «Ba'zi S–Pdir» formulasi orqali ifodalanadi.

4. Juz'iy inkor hukm bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Ba'zi talabalar sport bilan shug'ullanmaydilar». Uning formulasi «Ba'zi S–P emas» bo'lib, lotincha O harfi bilan belgilanadi.

Xulosa chiqarish – tafakkurning mantiqiy shakli

Voqelikni bilish jarayonida inson yangi bilimlarga ega bo'ladi. Bu bilimlar abstrakt tafakkur yordamida, mavjud bilimlarga asoslangan holda vujudga keladi. Bunday bilimlarni hosil qilish mantiq ilmida xulosa chiqarish, deb ataladi.

Xulosa chiqarish deb, bir va undan ortiq chin mulohazalardan ma'lum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqarishdan iborat bo'lgan tafakkur shakliga aytiladi.

Xulosa chiqarish jarayoni asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o'tishdan tashkil topadi. To'g'ri xulosa chiqarish uchun, avvalambor, asoslar chin mulohazalar bo'lishi, o'zaro mantiqan bog'lanishi kerak.

Masalan, «Arastu – mantiq fanining asoschisi» va «Platon yunon faylasufidir» degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi. CHunki bu mulohazalar o'rtasida mantiqiy aloqadorlik yo'q.

Xulosa asoslari va xulosa ham o'zaro mantiqan bog'langan bo'lishi shart.

Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo`ladi. Bu qoidalar buzilsa, to`g`ri xulosa chiqmaydi. Masalan, «Talaba A – a`lochi» degan mulohazadan «Talaba A – odobli», deb xulosa chiqarib bo`lmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko`ra, aniqrog`i, xulosa chiqarish qoidalarining qat`iyligiga ko`ra hamda xulosa asoslarining soniga va fikrning harakat yo`nalishiga ko`ra bir qancha turlarga bo`linadi.

Analogiya (grek. – moslik, o`xshashlik) bavosita xulosa chiqarishning bir turidir. deduktiv xulosa chiqarishda fikr umumiylikdan juz`iylikka qarab, induktsiyada juz`iylikdan umumiylikka qarab harakatlansa, analogiyada bir juz`iy holatdan boshqa juz`iy holatga qarab harakatlanadi.

Analogiyada predmetlarning o`xshash xossalari asoslanib xulosa chiqariladi. Tabiat va jamiyatda ob`ektiv turli-tumanlik bilan bir qatorda, ob`ektiv o`xshashlik ham mavjuddir. Ular inson ongida o`z ifodasini topadi.

Ob`ektiv reallikning turli sohalariga oid qonun va qoidalar tuzilishi jihatidan o`xshash bo`lsa, ular aks ettirgan voqelikdagi turli narsa va hodisalar ham ma`lum ma`noda o`xshash bo`ladi.

Analogiya bo`yicha xulosa chiqarish ob`ektiv reallikning cheksiz ko`rinishlari hamda unda mavjud bo`lgan turli sistemalarning xossalari, munosabatlari, tarkiblaridagi o`xshashliklarga asoslanadi. Masalan, sayyoralar, davlatlar, ijtimoiy tuzumlar mohiyatida o`xshashlik bor. Bilishda muhim va nomuhim xossalari o`xshashligi asosida analogiya bo`yicha xulosa chiqariladi.

Analogiya vositasida bir predmetdan (modeldan) boshqa predmetga (prototipga) axborot o`tkaziladi. Xulosa asoslari modelga, xulosa prototipga taalluqli bo`ladi. Masalan, qadimgi greklarning «Dedal va Ikar» afsonasida aytilishicha, ota va bola qullikdan ozod bo`lish uchun o`zlariga qanot yasashadi va uchib ketishadi. Bunda xulosa chiqarish quyidagi ko`rinishda bo`ladi:

Qush tirik mavjudot, uning qanoti bor, u uchadi.

Inson ham tirik mavjudot, uning qanoti yo`q, u uchmaydi.

Insonning ham qanoti bo`lsa, u, ehtimol, uchadi.

Analogiya bo`yicha xulosa chiqarish boshqa xulosa chiqarishlar kabi asoslardan, xulosadan va asoslar hamda xulosa o`rtasidagi mantiqiy aloqadan iboratdir. Uning xulosasi ehtimoliy shaklda bo`lib, keyingi tekshirishlarni talab qiladi. Aniq asoslardan ba`zan aniq, ba`zan ehtimoliy xulosa chiqadi.

Analogiya o`zining ob`ektiv asosiga ega. Bular predmetlar, ularning xossalari o`rtasidagi aloqalar va munosabatlardir.

Xususiyatlar va munosabatlar analogiyasi

Modeldan prototipga o`tkazilayotgan axborotning tabiatiga ko`ra analogiyaning ikki turi farqlanadi: xususiyatlar analogiyasi va munosabatlar analogiyasi.

Xususiyatlar analogiyasida ikki yakka predmet yoki bir turdagi ikki predmetlar sinfi o`xshash belgilariga ko`ra o`zaro taqqoslanadi. O`xshash belgilarga asoslanib, birida mavjud bo`lgan belgining boshqasida ham bo`lishi mumkinligi haqida xulosa chiqariladi. Masalan, Er va Quyosh qator muhim xossalari ko`ra o`xshashdir, ya`ni ular bir sayyoralar tizimiga kiruvchi osmon jismlaridir, ikkisi ham harakatda, kimyoviy tarkibi ham o`xshash. Ana shu o`xshashliklarga asoslanib olimlar Quyoshda topilgan yangi element – geliy Erda ham bo`lsa kerak, degan xulosaga kelganlar. Analogiya yo`li bilan chiqarilgan bu xulosaning chinligi ko`p o`tmay tasdiqlandi – Erda ham geliy elementi topildi.

Bu misolda ikki predmetning o`xshashligiga asoslanib, birida mavjud bo`lgan belgining boshqasida ham borligi haqida xulosa chiqarildi.

O`xshatilayotgan predmetlarni A va V harflari bilan, belgilarni a, v, s harflari bilan ifoda qilsak, xususiyatlar analogiyasini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

A predmet a, v, s, d belgilarga ega.

V predmet a, v, s belgilarga ega.

Ehtimol, V predmet d belgiga egadir.

Bu analogiya bo'yicha xulosa chiqarishning keng tarqalgan shaklidir. Unda bir predmet haqidagi bilim shunga o'xshash boshqa predmet haqidagi bilimdan xulosa shaklida keltirib chiqariladi.

Munosabatlar analogiyasida ikki yakka predmet yoki bir turdagi ikki predmetlar sinfi o'rtasidagi munosabatlarning o'xshashligiga asoslaniladi.

Ikki turdagi (a R b) va (m R1 n) munosabatlarni taqqoslasak, a m ga, b n ga o'xshash emas, lekin ular o'rtasidagi R-R1 munosabatlarning o'xshashligi bizga xulosa chiqarish imkonini beradi. Masalan, I. Kepler planetalar harakatining qonunini ochganda, samoviy jismlarning o'zaro tortishish kuchini insonlar o'rtasidagi muhabbatga taqqoslaydi, shu asosda astronomiyaga tortishish kuchi tushunchasini kiritadi.

Munosabatlar analogiyasida ikki predmetlar o'xshashligi haqida emas, ikki predmet o'rtasidagi munosabatni o'rganish asosida boshqa ikki predmet o'rtasidagi munosabat haqida xulosa chiqariladi.

Analogiyani turlarga ajratganda xulosaning aniqlik darajasiga ham e'tibor beriladi. SHu jihatdan analogiyani qat'iy (aniq), qat'iy bo'lmagan, noaniq va xato analogiyaga ajratamiz. Qat'iy analogiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, ko'chirilayotgan va o'xshatilayotgan belgilar o'rtasidagi aloqa zaruriy bo'ladi. Aniq fanlarda, modellashtirishda fikr qat'iy analogiya shaklida yuritiladi.

Qat'iy bo'lmagan analogiyada o'xshash bo'lgan va ko'chirilayotgan belgi o'rtasidagi zaruriy aloqa ehtimollik darajasiga ega bo'ladi. Ijtimoiy, tarixiy voqealarni o'rganishda va aniq, tabiiy fanlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilganda fikr yuritish qat'iy bo'lmagan analogiya tarzida bo'ladi. Masalan, nemis olimi SHpenglerning ta'kidlashicha, jamiyat ham tirik organizmlar kabi to'rtta rivojlanish bosqichini bosib o'tadi. Bular: paydo bo'lish, rivojlanish, etuklik davri va emirilish davri.

Agar yolg'on hukmni 0 bilan, chin hukmni 1 bilan, xulosaning ehtimollik darajasini R (a) bilan belgilasak, qat'iy analogiyada $R(a)=1$; qat'iy bo'lmagan analogiyada $1>R(a)>0$ bo'ladi.

Analogiya bo'yicha chiqariladigan xulosaning aniqlik darajasini oshirish uchun, ya'ni xulosaning chin bo'lish ehtimolini oshirish uchun ma'lum shartlarga rioya qilish zarur. Bular quyidagilardan iborat:

1. Taqqoslanayotgan predmetlarning imkoni boricha ko'proq o'xshash belgilari aniqlanishi lozim. SHunda xulosaning chinlik darajasi, chin xulosa chiqarish imkoni ortadi.

2. Taqqoslanayotgan predmetlarning o'xshash belgilari predmetlar uchun muhim belgilar bo'lishi kerak. SHunda xulosa chin fikrga yaqinlashadi.

3. Taqqoslanayotgan predmetlarning ko'chirilayotgan belgisi bilan boshqa belgilari zaruriy aloqada bo'lishi kerak. SHunda xulosaning ishonarli, aniq bo'lish shartlari bajarilgan bo'ladi.

4. Taqqoslanayotgan predmetlarning ko'chirilayotgan belgisi bilan o'xshash belgilari bir turda bo'lishi kerak.

5. Taqqoslanayotgan predmetlarning farq qiluvchi belgilarining miqdori kam bo'lishi va bu belgilar zaruriy, muhim bo'lmasligi shart. Agar predmetlar muhim, zaruriy belgilari bilan bir-biridan farq qilsa, analogiyaning xulosasi xato bo'ladi.

YUqoridagi qoidalarning buzilishi yolg'on analogiyaga, ya'ni xulosaning xato bo'lishiga sabab bo'ladi.

Analogiya modellashtirish metodining mantiqiy asosini tashkil etadi.

Modellashtirishda (konkret yoki abstrakt) ob'ektlar modellarda, ya'ni shartli obrazlar, shakllar, ob'ektning kichraytirilgan nusxalarida tadqiq etiladi.

Ma'lum sabablarga ko'ra tekshirilayotgan ob'ektni tabiiy sharoitlarda o'rganish qiyin bo'lganda yoki mumkin bo'lmaganda modellashtirishdan foydalaniladi. Bu o'z navbatida bilish jarayonini engillashtiradi.

Modellarni uch turga bo'lish mumkin:

1. Tabiiy modellar – o`rganilayotgan ob`ekt bilan bir turda bo`ladi va undan faqat o`lchamlari, jarayonlarining tezligi va ba`zi hollarda yasalgan materiali bilan farq qiladi.

2. Matematik modellar – prototip (asl nusxa)dan jismoniy tuzilishi bilan farq qiladi, lekin prototip bilan bir xil matematik tasvirga ega bo`ladi.

3. Mantiqiy matematik modellar – belgilardan iborat bo`lib, abstrakt model` hisoblanadi va tafakkur jarayonini o`rganishda qo`llaniladi.

Modellarning bu turlaridan alohida-alohida va birgalikda foydalaniladi.

So`nggi vaqtlarda modellashtirish ko`pincha komp`yuter vositasida amalga oshirilmoqda. Masalan, yangi avtomobilning modeli komp`yuterda yasalib, uning o`lchamlari, turli afzalliklari matematik modellashtirish vositasida aniqlanadi.

Bilishning maqsadi qayd qilingan hodisalarning mohiyatini tushuntirishdan iborat. Buni hamma vaqt ham mavjud tasavvurlar, printsiplar yordamida amalga oshirib bo`lmaydi. Bilish jarayonida ma`lum bir ziddiyatlar, birinchi navbatda, mavjud bilimlarimizning erishgan darajasi bilan yangi bilish vazifalarini hal qilish zaruriyati o`rtasida ziddiyat kelib chiqadi, muammoli vaziyat paydo bo`ladi. Bunday ziddiyatlar, ayniqsa, kundalik hayotimizda murakkab vazifalarni hal qilishda, fanda esa tub burilishlar davrida yaqqol namoyon bo`ladi. Masalan, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida vujudga keladigan juda ko`p masalalar ularni echishga yangicha yondashishni taqozo etadi. Muammoli vaziyat, masalan, tabiatshunoslikda XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida radioaktivlik hodisasining qayd qilinishi, elektronning kashf etilishi, nurlanishning kvant xususiyatga egaligining asoslanishi va shu kabi kashfiyotlar natijasida vujudga kelgan.

Uning mohiyatini tabiatshunoslikning, birinchi navbatda, fizikaning mavjud qonunlari va printsiplarining yangi qayd qilingan hodisalarni tushuntirish uchun etarli emasligida, deb bilmoq zarur.

SHuni ham aytish kerakki, ilmiy bilishda muammoli vaziyatni fan taraqqiyotining ichki ehtiyojlari ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, hozirgi paytda fanda sinergetika g`oyalari va metodlarini tushuntirish, matematikada aksiomatikaning imkoniyatlari va qo`llanish sohaslarini aniqlash bilan bog`liq bo`lgan vazifalarni hal qilish zaruriyati yangi vaziyatni yaratadi.

Demak, muammoli vaziyat mavjud ilmiy tasavvurlar bilan qayd qilingan yangi faktlar o`rtasidagi ziddiyatning paydo bo`lishi yoki ana shu ilmiy tasavvurlarning o`zining etarli darajada tizimga solinmaganligi, yaxlit bir ta`limot sifatida asoslanmaganligi natijasidir.

Mana shundan kelib chiqib, muammoli vaziyat bilish taraqqiyotining turli bosqichlari va bo`g`inlarida olam hamda uni bilish haqidagi mavjud tasavvurlarni, bilish metodi va vositalarini o`zgartirishning ob`ektiv zaruriyatidan iborat, deyish mumkin.

Muammoni qo`yish va hal etish

Muammoli vaziyatni tahlil qilish yangi muammoni qo`yishga olib keladi.

Muammo – javobi bevosita mavjud bilimda bo`lmagan va echish usuli noma`lum bo`lgan savoldir.

SHuning uchun ham muammoni qo`yish va hal qilish mavjud bilimlarni qayta ishlash, ba`zi hollarda esa, hatto, ular doirasidan chetga chiqishni, yangicha echish usuli, metodlarini qidirishni taqozo etadi. Qanday muammolarni ilgari surishni, uni muhokama qilishning xususiyatini amaliy faoliyatimiz va bilishimiz ehtiyojlari belgilab beradi.

Muammoni muvaffaqiyatli hal qilishning zarur shartlaridan biri uni to`g`ri qo`yish va aniq bayon qilishdan iborat. To`g`ri qo`yilgan savol, V. Geyzenberg aytganidek, muammoni echishning yarmidan ko`prog`ini tashkil etadi.

Muammoni to`g`ri qo`yish uchun muammoli vaziyatni aniq tasavvur qilishning o`zi etarli emas. Buning uchun muammoni hal qilishning turli xil usullari va vositalarini ham oldindan ko`ra bilish kerak.

Muammolarni qo`yishda kishilarning hayotiy tajribasi, bilimlari va talanti muhim ahamiyatga ega bo`ladi. SHuning uchun ham, odatda, ko`p hollarda yangi muammolar ilmiy bilishning u yoki bu sohasining yirik mutaxassislari, boy tajribaga ega va chuqur bilimli olimlari tomonidan ilgari suriladi hamda ular ba`zan uzoq yillar davomida tadqiq qilinadi. Buni, masalan,

milliy g'oya va milliy mafkurani yaratish muammosining qo'yilishi va tadqiq etilishi misolida ko'rish mumkin. Jahon tajribasiga murojaat qilsak, «millatning mafkurasi bir emas, balki bir necha avlodning umri davomida ishlab chiqilishi va takomilga erishuviga guvoh bo'lishimiz mumkin»⁵⁴.

Uni shakllantirish uchun kuchli iste'dod va «yorqin tafakkur»ga ega bo'lgan Konfutsiy, Maxatma Gandi, Forobiy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk zotlar zahmat chekkanlar⁵⁵.

Hozirgi paytda esa Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Milliy g'oya, milliy mafkurani ishlab chiqish, uni shakllantirish uchun har qaysi millatning eng ilg'or vakillari, kerak bo'lsa, mutafakkirlari, ziyolilari mehnat qilishi lozim»⁵⁶.

Muammoli vaziyatni tahlil qilishga turli xil munosabatda yondashish mumkin bo'lganligi uchun ham hal qilinishi lozim bo'lgan vazifa turli xil muammolar tarzida bayon qilinishi mumkin. Bunda ba'zi muammolar asosiy vazifani ifoda qilsa, ba'zilari bu vazifaning ayrim tomonlarini aks ettiradi va shuning uchun ham juz'iy xususiyatga ega bo'ladi. Ko'p hollarda bir-biri bilan bog'lanib ketgan mana shunday juz'iy muammolar hal qilingandan keyingina asosiy muammoni aniqroq bayon qilish va echish imkoniyati vujudga keladi.

Muammolarni to'g'ri qo'yish va bayon qilish ularni echishdan kam ahamiyatga ega emas. Muammoni to'g'ri qo'yish uchun uning ilmiy bilish taraqqiyotida tutgan o'rni va ahamiyatini to'g'ri baholash, uni hal qilishning metodlarini topish zarur. Bu amalda qo'yilishi mumkin bo'lgan turli xil muammolar ichidan eng muhimi va to'g'risini tanlab olishni bildiradi. Muammoni tanlash ma'lum bir darajada tadqiqotning umumiy yo'nalishini va xususiyatlarini belgilab beradi.

Isbotlash va uning tarkibi. Isbotlash turlari.

Isbotlash bir hukmning chinligini u bilan bog'langan boshqa chin hukmlar yordamida asoslashdan iborat bo'lgan mantiqiy amaldir. Uning tarkibi uch elementdan tashkil topgan: tezis, argumentlar (asoslar), isbotlash usuli – demonstratsiya.

Tezis – chinligi asoslanishi lozim bo'lgan hukm, u isbotlashning markaziy figurasi hisoblanadi; butun diqqat-e'tibor uning chinligini ko'rsatishga qaratiladi. Tezis bir mulohazaning o'zidan, yoki mulohazalar tizimidan, yoki teoremlardan, yoki aniq faktlarni umumlashtirish natijalaridan, yoki hodisalarning sababini ko'rsatuvchi mulohazalardan va shu kabilardan iborat bo'ladi. Argumentlar – tezisning chinligini asoslash uchun keltirilgan hukmlar.

Argumentlar bo'lib faktlarni qayd qiluvchi hukmlar, ta'riflar, aksiomalar, teoremlar, qonunlar hamda boshqa empirik va nazariy umumlashmalar xizmat qiladi. Argument sifatida keltirilgan faktlar, albatta, o'zaro bog'langan va tezisning mohiyatiga aloqador bo'lishi lozim.

Ta'riflar ham chin hukmlar bo'lib, ulardan argument sifatida foydalanish mumkin. Masalan, «Harakat – bu har qanday o'zgarishdan iborat», degan ta'rif chin hukmdir.

Aksiomalar chinligi o'z-o'zidan ravshan bo'lgan, isbotlashni talab qilmaydigan fikrlardir. Inson tajribasida ko'p martalab takrorlanganligi uchun ham ularni isbotlash zarur emas.

Teoremlar va qonunlarning chinligi isbotlangan bo'ladi, ularni hech ikkilanmasdan argument qilib olish mumkin.

Isbotlash usuli – demonstratsiya tezis bilan argumentlar o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iborat. U xulosa chiqarish shaklida bo'ladi, ya'ni tezis argumentlardan xulosa sifatida mantiqan keltirib chiqariladi.

Isbotlashning ikki turi mavjud: bevosita isbotlash, bivosita isbotlash.

Bevosita isbotlashda tezisning chinligi to'g'ridan-to'g'ri argumentlar bilan asoslanadi, unda tezisga zid bo'lgan hukmlardan foydalanilmaydi. Tezis ko'p hollarda yakka hodisani ifoda qilib keladi va ma'lum bir umumiy bilimdan, masalan, qonundan argument sifatida foydalanilib, uning chinligi asoslanadi.

⁵⁴ И.А. Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. // Асарлар тўплами 8 жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000, 25-бет.

⁵⁵Қаранг. Ўша ерда.

⁵⁶Қаранг. Ўша ерда.

Masalan, «O`zbekiston – mustaqil davlatdir», degan hukm (tezis)ning chinligi «O`zbekistonning mustaqil davlat deb e`lon qilinishi, uning xalqaro miqyosda e`tirof etilishi» kabi asoslar yordamida isbotlanadi.

Bavosita isbotlashda esa tezisning chinligi unga zid bo`lgan hukmning (antitezisning) xatoligini ko`rsatish orqali asoslanadi. Antitezis qanday shaklda ifodalangan bo`lishiga qarab apagogik isbotlash va ayiruvchi isbotlash farq qilinadi. Apagogik isbotlashda tezis (a) va antitezis (- a) o`rtasidagi munosabatga asoslaniladi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan hukmning chinligini asoslash uchun unga zid bo`lgan «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm olinadi.

Apagogik isbotlashda antitezis topilib (1-bosqich), vaqtincha chin deb qabul qilinadi va undan ma`lum bir natijalar keltirib chiqariladi (2-bosqich), so`ngra bu natijalarning xatoligi ko`rsatiladi (3-bosqich) va demak, tezisning chinligi isbotlanadi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm chin bo`lsa, «Moddiy predmetlar strukturasi mavjud», degan fikr (antitezisdan kelib chiqqan natija) ham chin bo`ladi. Bizga ma`lumki, moddiy predmetlar tarkibsiz (uni tashkil qiluvchi elementlar va ularning o`zaro aloqasiz) mavjud emas.

Demak, «Materiya harakatsiz mavjud», degan fikr xato, shu tariqa «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan fikrning chinligi asoslanadi.

Ayiruvchi isbotlashda tezis sof ayiruvchi hukmning (kuchli diz`yunktziyaning) bir a`zosi bo`lib, uning chinligi boshqa a`zolarining (antitezisning) xatoligini ko`rsatish orqali asoslanadi. Masalan, «Jinoyatni yo A, yo V, yo S shaxslar sodir etgan», degan fikr tekshirilib, «Jinoyatni V shaxs ham, S shaxs ham sodir etmagan»ligi aniqlanadi va shu tariqa «Jinoyatni A shaxs sodir qilgan», degan hukmning chinligi asoslanadi. Bu misolda ayiruvchi isbotlash ayiruvchi – qat`iy sillogizmning inkor etib, tasdiqlovchi modusi bo`yicha qurilgan. Ayiruvchi isbotlashda barcha muqobil variantlar to`liq olingandagina xulosa chin bo`ladi, ya`ni tezis isbotlanadi.

Raddiya. Rad etish usullari.

Raddiya – isbotni buzishga qaratilgan mantiqiy amaldir.

Birorta fikrning chinligini rad etish ayni paytda unga zid bo`lgan fikrning xatoligini ko`rsatishdan iborat bo`lganligi uchun raddiyani isbotlashning xususiy ko`rinishi, deb hisoblash mumkin. Raddiya ham isbotlash kabi tezis (rad qilinishi lozim bo`lgan hukm), argumentlar (tezisni rad qiluvchi hukmlar) va demonstratsiya (rad etish usuli) dan tashkil topgan bo`ladi. Raddiya birorta masalani muhokama qilish, ya`ni bahs, munozara jarayonida uchraydi. Bahs qatnashchilaridan biri ma`lum bir tezisni ilgari surib, uni himoya qilsa (proponent), boshqasi unga qarshi chiqadi (opponent). Hal qilinmagan, Munozarali masalalar bo`yicha olib boriladigan bahslar polemika hisoblanib, unda qarama-qarshi tezislari asoslanibgina qolmay, balki tanqidiy analiz ham qilinadi.

8-mavzu. **Etika: “Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o`rni. Axloqiy madaniyat va qadriyatlar**

1.1. Ma`ruza mashg`ulotni ta`lim texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 75tagacha</i>	<i>Vaqt – 2 soat</i>
<i>O`quv mashg`ulot shakli</i>	Kirish, informatsion-ma`ruza vizual usulda
<i>Ma`ruza rejasi:</i>	“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me`yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo`lishi Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati. Sog`lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati.
<i>O`quv nazariy mashg`ulot maqsadi:</i>	Talaba-yoshlarning ongida “Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi, Muomala

	madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati to'g'risida bilimlarni shakllantirish
<i>Pedagogik natijalar:</i>	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>
<ul style="list-style-type: none"> • “Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi haqida tushuncha berish. • Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyatini to'g'risida ma'lumotlar berish • Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyatini tushuntirish 	<p>“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me'yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo'lishi Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli haqida gapirib beradi. Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyatini yoritadi. Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyatini tushuntirib o'tadi.</p>
<i>Ta'limberishusullari</i>	Ko'rgazmali ma'ruza, namoyish etish, savol-javob, suhbat, tushuntirish, klaster, FSMU texnikasi
<i>Ta'limberishshakllari</i>	Ommaviy, jamoaviy, yakkatartibda
<i>Ta'limberishvositalari</i>	O'quv qo'llanma, komp'yuter texnologiyalari, slaydlar
<i>Ta'limberishsharoiti</i>	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga mo'ljallangan auditoriya
<i>Baholashmezoni</i>	Og'zakinazorat,blits-so'rov.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Ma'ruzasi ushun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
7- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan. U bizda “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”; “Axloq.”, “Odobnoma” singari nomlar bilan atab kelinran. Ovro'poda esa “Etika” nomi bilan mashhur, biz xam yaqin-yaqingacha shu atamani qo'llar edik. Uni birinchi bo'lib, yunon faylasufi Arastu muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch rupuhra bo'ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi rupuhra u falsafa, matematika va fizikani; Ikkinchi rupuhra - etika va siyosatni; uchinchi rupuhra esa - san'at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. SHunday qilib, kadimgi yunonlar axloq xaqidagi ta'limotni fan darajasiga ko'targanlar va “Etika” deb ataganlar.Hozirgi kunda bu fanni ilmiy va zamonaviy talablar nuqtai nazaridan “Axloqshunoslik” deb atashni maqsadra muvofiq deb o'ylaymiz. Axloqshunoslik axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini

o'rganadi. "Axloq" so'zi arabchadan-olingan bo'lib, "xulq" so'zining ko'plik shaklidir. "Axloq" iborasi ikki xil ma'noga ega: umumiy tushuncha sifatida fanning tadqiqot ob'ektini anglatadi, muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va xatti-xarakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks etgiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattapoq qismini hulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson xaqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida u qadar muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, mahalla - miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq esa - jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig'idisidir.

Bu fikrlarimizni misollar misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik metroda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o'tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi, chiqib, unning ro'parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: "O'tiring, otaxon!" deb joy bo'shatsa, u chiroyli a'mol qilgan bo'ladi, chetdan qarab turganlar unra ich-ichidan minnatdorchilik bildirib, "Baraka topgur, odobli yigitcha ekan", deb qo'yadi. Aksincha, talaba yo tekkari qarab olsa, yoki o'zini mudraganga solib, qariyaga joy bo'shatmasa, g'ashimiz keladi, ko'nglimizdan: "Buncha beodob, surbet ekan!" degan fikr, o'tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taaccurot uyg'otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo'shatgani ekan bo'shatmagani oqibatida vagondagi yo'lovchilar hayotida biror-bir ijobiyimi, salbiyimi - muhim o'zgarish po'y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo'ni-ko'shnilarining barcha ma'rakalarida xizmatda turadi, hech kimdan qo'lidan kelgan yordamini ayamaydi, ochiq ko'ngil, ochiq qo'l, doimo uz bilimni oshirib borishga intiladi, tirishqoq oila a'zolariga mehribon va h.q Unday odamni biz xushhulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, u qo'ni qo'shnilar bilan qo'pol muomala qilsa, to'y-ma'rakalarda janjal ko'tarsa, sal gapga o'dag'aylab, musht o'qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqliligidan oilasi, ba'zi shaxslar jabr ko'radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlar jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror ta'sir o'tkazmaydi. Axloqqa kelsa, masala jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik bir tuman yoxud viloyat prokurori o'zi mas'ul hududda qonun ustuvorlirini, adolat qapop topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolati tuzum timsoli tarzida gavdalanadi, u - umpni millat, vatan va inson manfaatiga bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan, jamiyat uchun namuna bo'laroq o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishiga xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha. Qonun himoyachisi bo'la turib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilgan bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida boshqa kishi prokuror-amaldor emas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. va tasavvurning muntazam kuchayib borishi esa, oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi. Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. CHunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan yakka xukmronligi yo'lida millionlab begunoh insonlarni o'limga mahkum etgan Lenin, Stalin, Gitler, Pol Pot singari shaxslar orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizligi bir millat yoki mamlakat uchun zarar qilsa, totalitar tuzum humdorlari xatti-harakatlari umum6ashariy miqyosdagi fojialarga olib keladi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik-xushxulqlilikka, xushxulqlilik - yuksak axloqiylikka aylangani kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shaxs, vaqti kelib, odobsizlikdan- badxulqlilikka, badxulqlidan - axloqsizlikka o'tishi mumkin. SHunday qilib, axloqshunoslik mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o'rganadi.

Amaliy axloqning dastlabki namunalari bundan uch yarim ming yil avval dunyodagi birinchi yozuv bo‘lmish mix xatda gilyatlariga yozilgan maqol va matallardir. Somir (SHumer) alqovlarida (gimnlarida) deyarli barcha bosh ma’budlar ezgulik, adolat, haqiqat va yaxshilik tarafdorlari bo‘lganlari uchun xam madx ztiladi. CHunonchi, yosh ma’budi Utu axloqiy me’yorlarning bajarilishini maxsus kuzatib turgan, ma’buda Nanshe esa, ba’zi matnlarda haqiqat adolat va shafqat xomiysi sifatida tasvirlanadi. Lekin, ayni paytda, ma’budlar tomonidan. o‘rnatilgan. “Me” deb atalran qonunlar ro‘yxatidan olam harakatini tartibga solish, uninr to‘xtovsiz va uyg‘un bo‘lishini taminlash maqsadida yuqoridagi axloqiy fazilatlar bilan birralikda – “yolg‘on”, “nifoq”, “gina”, “kudupat”, “qo‘rquv” tushunchalari xam o‘rin olgan. SHuningdek somirylarning maqol va matallari, xikmat-iboralari ham diqqatga sazovor, ularning ko‘pchiliri umuminsoniy hikmatlar darajasiga ko‘tarilgan va SHarqda bir oz boshqacharoq shaklda hozir qo‘llaniladi. Bundan tashqari, turli axloqiy muammolar esa “Gilgamesh” eposi dostonlarida ko‘tarilgan.

Somirliklar erishgan ilmiy badiiy, axloqiy daraja, huquqqa oid yutuqlap bobilliklar axloqiy qarashlari uchun asos bo‘ldi. Bobilonda somirliklarnikiga nisbagan badiiy yuksak va mukammal “Gilgamesh” eposi vujudga keldi. Adolat va haqiqatning himoyasini asosiy maqsad qilib olgan Bobilon podshosi Xammurapining mashhur Qonunlar majmui esa qadimgi Somir qonunlarining tadrijiy rivoji edi. Bu majmuada zaiflarni, etim-esir va kambag‘allarni adolat tamoyili asosida himoya qilish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan; Xammurapi unda o‘zining kambag‘alparvarligi va adolatparvarligi bilan faxrlanadi.

Qadimri Misrda esa odob-axloq masalalari o‘ziga xos pandnomalarda ifoda topgan. Ular orasida “Pxatotep” o‘g‘itlari bizgacha etib kelgan eng qadimiy pandnoma hisoblanadi. Bundan deyarli ikki yarim ming yil avval beshinchi sulola fir‘avni Jadjkara Isesidan vazir Pxatotep qariligi tufayli o‘rniga o‘z o‘g‘lini tayinlashni iltimos qiladi va o‘g‘liga atab o‘ttiz etti nasihatdan iborat mazkur pandnomani yozadi. Unda o‘sha davr axloqiy qonun-qoidalari, o‘zni tutish, muomala odobi singari muammolar ko‘tariladi, axloqiy fazilatlar esa hikmatlar va nasihatlar tarzida targ‘ib qilinadi. Undagilar yuksak badiiyati bilangina emas, balki quldorlik davri talablarini chetlab o‘ta olgan umuminsoniy demokratik fikrlar tarzida, donishmandlik va insonparvarlik namunasi sifatida hanuzgacha kishini hayratga soladi: “Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona so‘z, holbuki uni don tuyayotgan cho‘ridan topish mumkin”. Agar nafaqat qadimri Misrda, balki undan bir nechaming yil keyingi qadimgi YUnonistonda ham qul ezgulikka, donishmandlikka xos bo‘lmagan jonzot sanalganini va odam o‘rnida ko‘rganini hisobga oladigan bo‘lsak, Pxatotepning mazkur fikri insoniyat axloqiy tafakkur taraqqiyotida naqadar katta ahamiyatga ega ekanini anglash mumkin.

Qadimgi Turonzamin va Eronzamindagi axloqiy tafakkur taraqqiyoti zardushtiylik dinining vujudga kelishi bilan bog‘liq. Taxminan bundan XXX asr muqaddam yoyila boshlagan bu dinning Qadimgi Xorazmda yaratilgan “Avesto” deb atalgan muqaddas kitobida asosiy axloqiy fazilatlar va illatlar sanab o‘tiladi, talqin etiladi. Unda Zardushtiylik iloxi Axura-Mazda-ezgulik, Ahriman esa yovuzlik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi: ezgulik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat, hayot va mamot o‘rtasidagi abadiy kurashining ibtidosi aks etadi. “Abadiy ezgulik”, “Ezgu niyat”, “Ezgu tartib”, “Ilohiy tobe‘lik”, kabi ezgu tushunchalar real ma’no kasb qilib, insoniylashgan qiyofadagi ma’budlar siymosida namoyon bo‘ladi, ular Axura-Mazda atrofida yaxshilik urug‘ini sepib yuradi. Bunday tushunchalarning aksi esa Axriman atrofidagi yovuz kuchlarda reallashadi. YOvuz fikr tajassumi Apa Mana, so‘lish va o‘lim timsoli Tuarvi hamda Zarik ismli devlar shular jumlasidandir.

Zardushtiylik dinini ma’lum ma’noda axloqiy e’tiqod, uning muqaddas kitobi “Avesto” ni qadimgi ajdodlarimiz amal qilgan axloqiy tushunchalar va ko‘rsatmalar majmui deyish mumkin. Buni ushbu din ayg‘omchisi Zardushtning “Avesto”dagi Asha alqovidan joy olgan quyidagi so‘larni yaqqol ko‘rish mumkin:

Quvonsin Axura-Mazda –

“Eng loyiq haqning irodasi ro‘yobga chiqib”, Axriman daf bo‘lsin.

Ezgu o‘y, ezgu so‘z, ezgu ishlarni alqayman,

*o'zimni butkul ezgu uy, ezgu so'z va ezgu amallarga
baxshida etaman,
Barcha qabih uy, yomon so'z va yomon ishlardan tiyaman,
YUkunchim, maqtovim, ezgu fikrim,
Ezgu so'z (savobli) ezgu ishlarim
"tanamdagi jonim" bilan birga
sidqi dildan Sizlarga (baxshida) bo'lsin,
ey o'lim bilmas Valiylar.
haqni sharaflab (deyman):*

*"haqiqat – Oliy ne'mat. Bu ne'matdan ul kishi
bahramandkim, savob unga bo'lgay,
kim agar xaq yo'lida savob (ishdan) qolmasa,
savob ishdan qolmasa, savob ishdan qolmasa"*

"Avesto" dagi talqinlar insonning real hayoti bilan bog'liq ekanligi diqqatga sazovor. Undagi ezgulik ruhi – yaratuvchilik, ijodkorlik quvvati, YOvuzlik esa, buzish va buzg'unchilik kuchi tarzida namoyon bo'ladi.

Axura-Mazda qiyofasidagi ezgulik hayot ramzi, erni inson, hayvonot va nabotot bilan boyitadi, inson ularni sog'lik, kuch-qudrat, baxt, shodlik, umid, ishonch, go'zallik, farovonlik yordamida munavvar qiladi. Axriman qiyofasidagi yovuzlik esa, qo'rg'oqchilik, ocharchilik, kasallik, mollar qirg'inini, jisman va ruhan halokat singari halokallarni keltirib chiqaradi.

"Avesto"da umri davomida ezgulik, yaxshilik, poklik va tozalik tamoyilari bilan yashagan odam o'lgandan so'ng uning ruhi rohat-farog'atda bo'lishi, gunohkor, fosih kishiniki esa aksincha: azob-uqubat hamda xunuklik komiga mahkum etilishi aytiladi. Buni professor Tilab Maxmudov o'zining

"Avesto" haqida" degan katta maqolasida atroflicha yoritadi: solih odam o'lgach, ruhining joni uch kun uning boshida zavq-shavq, rohat-farog'at og'ushida turadi, keyin xushbo'y o'simliklar yuziga qalqib chiqadi. Uni ajib bir shabada, muattar nasim qarshilaydi. SHabada qo'ynida 15 yoshar barcha go'zallikdan ham go'zal qiz namoyon bo'ladi. Bu go'zal qiz ezgulik va poklik, savob ishlarining timsoli. U ruhga qarata: "Muloyim edim, yanada muloyimroq qilding, chiroyli edim yanada go'zal qilding, balandda edim, ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu a'mol bilan meni yanada balandga ko'tarding" – deydi. Gunoxkor, yovuz odamning ruhi esa, vujud ustida uch kun qolib, tengsiz azoblarni boshidan kechiradi. Uch kundan so'ng u o'zi yaratgan barcha yovuzliklar ustida parvoz qiladi. So'ng tirikligida hech qachon uchratmagan barcha xunukliklardan ham xunukroq qizni uchratdi, "Ey qora yurak, zahar tilli, munofiq gunoxkor – deydi qiz, - men qiz emasman sening tiriklik paytingda qilgan a'mollaringman. Sen tirikligingda Xudoga e'tiqod qilganlarni ko'ra – bila turib, devlarga sig'ingansan. YAqin – uzoqdan kelgan musofirlarga bosh pana berganingda, mehnat qildirganingda xayr-sadaqa ulashganingda, ularni kamsitgansan, yaxshi odamlarni haqorat qilgansan, ularning yuziga eshigingni yopib qo'ygansan. Men – sen o'ylagan yomon o'y, sen aytgan yomon so'z, sen qilgan yomon a'mollaringman. Nomussiz edim, sen tufayli battar orimni yo'qotdim, jirkanch edim, yanada jirkanchli bo'ldim, sharmanda edim, battaroq sharmisor bo'ldim". Bu erda ruh va vujud muammosi ifoda topganini ilg'ab olish qiyin emas. Zero "Avecro"da jon-ruh tushunchasi o'ta ilohilashtirilmaydi, ma'lum ma'noda "dunyoviy"lashtiriladi va o'z erasi bilan muloqot qiluvchi vijdon sifatida namoyon bo'ladi.

SHuni aloxida ta'kidlash joizki, "Avesto"da inson oliy jonzot tarzida talqin etiladi. Ayni paytda eru ko'kdagi barcha ne'matlarni sevish, ardoqlash insonning muqaddas burchi hisoblanadi. Ozodalik, tozalik gigienik tyshynchadan axloqni va ilohiy tushuncha darajasiga ko'tariladi: suvni, atrof-myhitni toza tutish, jonivorlarga, xususan, itga uchi o'tkir suyak yoki qaynoq ovqat bermaslik - ularga nisbatan shafqatni anglatadi; inson shafqatli bo'lishi kerak. Bularning hammasi "Avesto"da ekologik axloqshunoslikning dastlabki kurtaklari ham mavjudligini ko'rsatadi. Bu muqaddas kitobdagi turli tuman ma'budlar, bizning tushunchamizdagi pir darajasidadir (masalan, temirchilikning piri - hazrati Dovud v.h). Iloh esa-

bitta: Axura-Mazda, faqat ungagina sajda qilinadi. Demak, yakkaxudolikni, tavhidni targ'ib etishda ham birinchilik "Avesto"ga mansub. "Avesto"dagi ba'zi bir urf-odatlar va irimlarning hozirgi kunda ham saqlanib qolganini ko'rishimiz mumkin. Isiriq tutatish, qurbonliq uchun so'yilgan jon kallasini davradagi o'tag'asilar oldiga qo'yish odatlari xamda sevimli Navro'z bayramimiz fikrlarimizga dalildir. Xullas, "Avesto" yuqorida aytganimizdek, ajdodlarimizning axloqiy estetik qomusi, qadimiy urf-odatlarimizning o'ziga xos majmui sifatida qimmatlidir.

Qadimgi SHarq axloqshunosligida Qadimgi Xindiston axlokiy tafakkuri alohida o'ringa zga. U tarixan vedachilik, yoga, jaynchilik, buddhachilik, "Bxagavadgita" va "Artxashastra" xamda lokoyata oqimlaridan tahsil topgan. Vedachilik axloqshunosligi qadimgi hind jamiyarini to'rt tabaqa - varnaga bo'ladi; braxmanlar(koxinlar), kshatriylar(xarbiylar), vayshchilar (dexqonlar, kosiblar), shchudralar (qullar). Mashhur "Manu qonunlari"da yozilishicha, brahmanning mashg'uloti - ta'lim berish, Vedani o'rganish, qurbonlik qilish, sadaqa ulashish va tuhfar olish, kshatriylar fuqarolarni qo'riqlaydilar, vayshchilar chorva, tijorat, sudxo'rlik va dexqonchilik bilan shug'yllanadilar; shchudralar esa ana shu uch ijtimoiy guruhga xizmat qiladi. "Xotin, o'g'il va qul - uchulasi xususiy mulk egasi hisoblanmaydi, ular kimniki bo'lsa, o'shaning qo'lga kiritgan mulkidir" - deyiladi "Manu qonunlari"da. Vedachilik axloqiga ko'ra, braxmanlar tug'ma axloqiy yuksak odamlar, shchudralar esa tug'ma-tuban axloq egalari hisoblanadi.

Lekin keyingi oqimlapda, yoga, jaynchilik, ayniqsa, buddhachilik axloqshunosligida, axloqiy fazilatlar egasi bo'lish insonning zoti ijtimoiy kelib chiqishi bilan emas, balki uning shaxsni kamoloti bilan bog'liq, degan fikr ilgari suriladi. Buddha ta'limotiga ko'ra, dunyo iztirobga to'la va eng muhim muammo ana shu iztiroblardan qutilishning yo'lini topish. Naql qilinishicha, o'z tengdoshlari bilan ayshu ishratda umr kechirgan shahzoda Sidharta Gautama kunlardan birida sayr qilib yurib, kasal cholni va janoza marosimini ko'radi. Xar bir kishini kasallik, qarillik va o'lim kutishini eshitib, larzaga tushadi, odamlardan qochib, tarki dunyo qiladi va to'rt ezgu haqiqatni anglab etadi hamda uni odamlarga etkazadi.

Inson ham ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo'ysundirilgan ravishda, cheklanadi, ya'ni nisbiylamadi. Aks holda, muayyan bir, bir necha inson yoki guruhning betiyiq erkin ixtiyori nafaqat boshqa insonlar va gupuhlap, balki nabotot, hayvonot olami, butun dunyo uchun fojeaga aylanishi mumkin. Ixtiyor erkinligini bunday cheklashning, aqlga bo'ysundirishning asosiy vositasi axloqdir.

SHunday kilib, axloq - oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne'mat. YA'ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manba'dandir. Ana shu ilohiy asosni asrab-avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, burchi. SHu bois o'z-o'zini va iloji bo'lsa, o'zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

Ixtiyor erkinliti tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo kishida mas'uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas'uliyatni, o'zgal va o'z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagani kishi xohlagan ishga qo'l urishi mumkin - uni o'z qilmishining oqibati qiziqitirmaydi, u fakat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi, axloqiy tanlov har bir xatti-xapakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi.

Umuman, inson va jamiyat axloqiy hayotida tanlovning ahamiyati beqiyos. Masalan, tarixdan bir ta'sirchan voqeani olib ko'raylik. Bozorda mutasavvif alloma, ozarboyjon, eski o'zbek (turkiy), fors tillarida o'lmas asarlar yaratgan buyuk shoir Imoiddin Nasimiyning g'azalini yod o'qiyotgan bir yosh yigitni kufirda ayblab, hibsga oladilar. Yigit oldida ikki yo'ldan birini tanlash turardi: yo piri Nasimiyni sotish va tavba qilib, banddan ozod bo'lish yoki g'azalni o'zimga, deb o'limga tik borish. Pokdomon, or-nomusli yigit ikkinchi yo'lni tanlaydi. Qozi uning terisini shilishga buyuradi. Olomon tomoshabinlar yig'iladi. SHu payt Nasimiy kelib qoladi. Voqeadan xabar topgan Nasimiy oldida ham endi tanlov turardi - tanlamaslikning iloji yo'q edi. YO o'zini oshkor qilib, yosh yigitni jallod qo'lidan qutqazishi va uning o'rnini egallashi, yoki olomon orasidan sekin sirg'alib chiqib ketib, shogirdining o'limga mahkum etilishi evaziga o'z jonini asrab qolishi kerak. Buyuk mutasavvif shoir birinchi yo'lni tanlaydi, o'zini jallod qo'lga tutqazib, begunoh yigitni ozod etadi. Qozi Nasimiyning terisini shilishga

buyuradi. Jallod ishga kirishadi, atrofga qon sachraydi. SHunda qozi odamlarga, nari turinglar, bu kofirning tomchi qoni biror eringizga tegsa, o'sha erni kesib tashlash kerak bo'ladi, deydi. Qozi gapini tugatar-tutatmac, Tangri irodasi bilan bir tomchi qon sachrab kelib uning jimjalog'iga tegadi. Olomon qozidan barmog'ini kesib tashlashini talab qiladi. Endi qozining oldida tanlov turardi: yo barmog'ini kesishga berib, gapining ustidan chiqishi kerak, yoki gapidan qaytib, sharmisor bo'lishi kerak. Qozi axloqiy nopok, qo'rqqoq va xudbin odam sifatida gapidan qaytadi. Nasimiy esa qiynoqqa mardonovor chidab, churq etmaydi, aksincha qozining ahvolini ko'rib, istehzoli kuladi va co'nggi g'azalini yoddan aytadi. Nasimiyning bu jasorati asrlardan-asrlarga o'tdi, ne-ne shoirlarning she'rlarida madh etildi, o'zi esa insoniy poklik va yuksak axloqiylikning o'lmas timsoli bo'lib qoldi. Bir namuna sifatida buyuk turkman shoiri Maxtum qulining "Savol-javob" she'ridan quyidagi sakkiz satrni keltirish mumkin :

Maxtum quli - u Himadip, emadilar-tuydilar?

U nimadip, ulug' kunga qo'ydilar?

Ul kim edi tovonidan so'ydilar?

SHoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Durdi shoir - U diydordir, emadilar-tuydilar,

U namozdir- qiyomatga quydilar,

Nasimiyni tovonidan so'ydilar,

Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu!

SHunday qilib, ushbu misolda uch xil tanlovni, uch xil masuliyatni va ixtiyor erkinligidan uch xil foydalanishni ko'rdik. Demak, har bir insonning bu dunyoda axloqiy tanlov sinovidan o'tmasligi mumkin emas.

3. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqirishga, yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qilgan ilk axloqiy qoida "O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ham ravo ko'rma" mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi o'zbekchasi "pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga ur", "O'zingni er bilsang, o'zgani sher bil" kabi maqollarda aks etgan. Axloqing oltin qoidasi deb atalgan ushbu qoida, bizningcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir. Zero xun olish talabi keyinroq paydo bo'lgan va insonning asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan barcha muqaddac kitoblarda insonni zo'rlik bilan jonsiz qilishning mumkin emasligi ta'kidlanadi. Biz ko'rib o'tganimiz, bundan deyarli XXX asr muqaddam tarqala boshlagan zardushtiy dinining muqaddas kitobi "Avesto"dayoq axloqiy qonun-qoidalar ishlab chiqilgani diqqatga sazovor. Unda insonni inson tomonidan o'ldirishgina emas, balki it, ot kabi hayvonlarni jonsiz qilish, daraxt va o'simliklarni behuda halok etish qat'iy man qilinadi, inson faqat ezgu uy, ezgu niyat na ezgu a'mollar bilan yashashi lozimligi ta'kidlanadi. Bibliyoda Qobilni o'ldirgan Hobildan Tangri xun olmaslikni va uni o'ldirmaslikni talab etadi. Buddha ta'limoti jonlini jonsiz qilishni eng katta gunoh deb biladi. Injilda "O'z qavmdoshingni cev", "odam o'ldirma", degan da'vatlar asosiy qoidalar sifatida namoyon bo'ladi. Kur'oni Karimda esa xun olishdan qo'ra tovon olmoq ma'qulligi aytiladi na musulmonlar o'zaro faqat go'zal munosabatlar qilishi lozimligi ko'rsatiladi. Demak, dastlabki axloqiy qonun-qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Ana shu, inson axloqiy hayotining-asosi bulgan qonun qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Odamlar ularni og'ip majburiyat deb bilmasdan, dil-dildan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy taraqqiyotdan dalolatdir. Zero ana shu yo'lda inson uz yaratganiga maqbul komil inson bo'lib etishadi.

Hozirgacha bo'lgan bizdagi ananaviy axloqshunoslikda axloqni tarixiy materializm tamoyiliga asoslanib davriylashtirish qabul qilingan quldorlik axloqi, feodalizm axloqi, burjua axloqi v.h . Tarixiylik nuqtai nazarini rad etmagan holda, biz bunday davriylashtirishga ehtiyot bo'lib munosabat qilishni tavsiya etardik. Negaki, u axloq ilmini soxtalashtirishga, bir tomonlama qat'iy hukm chiqarishga asoslangan. CHunonchi, unda "Quldorlik axloqi", degan tushuncha mavjud va u qat'iy ravishda "qul - rasmona odam emas, jonli napca" degan tamoyil bilan ish ko'radi. SHunday ekan, u holda, yuqorida kelgiranimiz, Qadimgi Misr donishmandi

Pxatoteptning "Pandnoma"sidagi "Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona soʻz, holbuki uni don tuyayotgan choʻridan topish mumkin", degan hikmatini qanday tushunish mumkin?. Qadimgi yunon masalchisi, qul Ezopga xoʻjayinining munosabati bekasining uni sevib qolishi yoki Qadimgi Rumoda baʻzi bir ozod etilgan qullarning keyinchalik senatorlardan ham kattapoq obroʻga ega boʻlganini qanday izohlaymiz. YOki "Oʻtgan kunlar"dagi Hasanalining YUcufbekhoji oilasidagi mavqei-chi? Xuddi shuningdek, oʻrta asrlarda ajdodlarimiz yaratgan durdona pandnomalarda, odatda, amaldorlar va feodallar emas, balki oddiy xalq vakillari koʻp hollarda axloqiy jihatdan ustun kilib tasvirlanadi. Abu Bakr ar-Roziy oʻzining "Kambagʻallar tabobati" degan nom bilan mashhur boʻlgan kitobida, hatto, mana bunday deb yozadi "qoʻli qisqa kishilarning bolalari kambagʻal va kamtarona yashayotganliklari tufayli halol, fazilat egalari boʻlib etishishlari mumkin, zero ularning boshqalarga nisbatan sabr-toqat koʻrsatishlari, tarbiya hamda mashgʻulotlarda qiyinchiliklarga bardosh berishlari oson koʻchadi". Xoʻsh, bu misollar istisnoli? aslo. Istisnoli holatlarning bunchalik koʻp boʻlishi mumkin emas. Gap shundaki, "quldorlik axloqi" yoki "feodalizm axloqi" deganda, aslida axloqiy tamoyil emas, balki mazkur davr yoki tuzum ishari surgan huquqiy tamoyillar nazarda tugilgan. Natijada yuqoridagi misollarda koʻrganimizdek, ichki axloqiylik bilan tashqi huquqiylik doimo kurashib kelgan. Ana shu nomutanosiblik sababli koʻpgina mutafakkirlar chalkash xulosalarni chiqaradilar. CHunonchi Sartr, AQSHdagi fuqarolar urushi davrida koʻtarilgan axloqiy muammolar hozir ham insoniyat oldida turibdi, bu borada tashlanish roʻy bergan emas, deydi.

Demak, Sartr toʻgʻridan-toʻgʻri axloqiy taraqqiyot yoʻq, degan fikrni ilgari suryapti. Bunga qoʻshilib boʻlmaydi. Agar ezgulik va yovuzlik, yaxshilik na yomonlik, ixtiyor erkinligi, tanlov singari tushunchalar hanuzgacha oʻz nomini saqlab qolganini, oʻzgarmaganligi nazarda tutsak, balki Sartr haqdir. Lekin axloqiy tushunchalarning nomlari oʻz-oʻziga mavhum va mantiqiy hodisalardir. Ularning muayyanlashuvi va yashashi makon va zamon ichidagi inson xatti-xarakatlariga bogʻliq. Masalan, nomus tushunchasini olaylik. U yuqorida keltirganimiz talon - xun olish davrida ham bor edi va ana shu xun olishning amalga oshirilishi orqali maʼno kasb etardi. Tarixga nazar tashlasak, xatto xun olish jarayonining ham taraqqiy topib borganini koʻrish mumkin. Hozirgi davrga kelib esa, xun olish axloq muammosi sifatida kun tartidan chiqib ketdi. Endi nomus tushunchasining asosiy qamrovi – boshqacha. Demak, insoniyat tarixida axloqiy taraqqiyot boʻlgan va u davom etib kelmoqda. Toʻgʻpi, bu davom etish qatiy tadrijiylikka ega emas. U goho susayish, baʼzan esa bir oz optta chekinish, "baʼzan bir qancha muddat qoim turish xususiyatlariga ega. Lekin katta davrlar va tarixiy oraliqlarni olib qaraydigan boʻlsak, axloqiy taraqqiyotning mavjud ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Mustabid tuzumlar va shaxslar keltirib chiqargan axloqiy tanazzular hammasi qiziq muddatli hamda oʻtkinchi hodisalardir. Zero insonning asosiy mohiyati oʻzini va oʻz jamiyatini taraqqiy ettirib borish bilan belgilanadi. Axloq esa ana shu taraqqiyotdan hech qachon chetda turmaydi.

Axloqqa gap borganda, albatta uning muayyan tuzilmasi, unga asos boʻlgan omillar, unsurlar toʻgʻrisida toʻxtalmaslik mumkin emas. Axloq tuzilmasini, odatda, uch omil-asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular - axloqiy anglash (axloqiy ong), axloqiy his etish (axloqiy hissiyot) va axloqiy munosabatlar (axloqiy hatti-xarakatlar). Bazi mutaxassislar (chunonchi, mashhur rus axloqshunosi A I. Titarenko) axloqshunoslik mezoni tushunchalarini (katetoriyalarini), axloqiy meyorlar va tamoyillarni axloq tuzilmasi tarzida taqdim etadilar. Bizning nuqtai nazarimizdan bu fikr unchalik toʻgʻri emas. CHunki mazkur tushunchalar, tamoyillar va meyorlar koʻproq axloqqa emas, balki uni oʻrganadigan fanga – axloqshunoslikka taalluqlidir.. Umuman, shuni aytish kerakki, axloqshunoslik fanida ancha-muncha chalkashliklar mavjudki, ularning sababini mazkur fanning boshqa fanlarga nisbatan aloqqa xususiyatlarga egaligidan, yani unda koʻp hollarda ilmiy-nazariy jihatlarining ilmiy-amaliy tomonlar bilan omuxtalashib ketganidan qidirmoq lozim.

SHunday qilib, axloq tuzilmasi uch asosiy omilni axloqiy anglash, axloqiy aks etish va axloqiy munosabatlarni uz ichiga oladi. Ayni paytda ana shu omillarning tuzilmadagi oʻrni, toʻgʻrirogʻi, mavqei masalasida ham turli xil qarashlar mavjud. Baʼzi axloqshunoslar axloqiy anglashni, boshqa birovlar axloqiy hissiyotning oʻzini asosiy unsur deb talqin etadilar. YAna

ba'zi birovlar axloqiy anglash - axloqiy ongga etakchilik mavqeini beradilar. Xo'sh, aslida qanday qarash haqiqatga yaqinroq?

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, juda ko'p hollarda axloq tuzilmasidagi mazkur uch omil-unsurning birortasisiz axloq tushunchacini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalanuvchi axloqiy munosabatlarning aks etish va axloqiy anglashsiz yuzaga chiqishi yani mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy his etishga ham, axloqiy anglashga ham taaluqli. Zero tuzilmadagi bu uch unsur-omil bir-birisiz kamdan-kam mavjud bo'ladi, doimo bir-birini taqozo qiladi.

Endi axloqiy anglashning tuzilmadagi etakchilik mavqeiga, to'g'rig'i, asosiy unsur sifatidagi o'rniga kelsak, uni bu tarzda talqin etish, bizningcha, to'g'ri emas. Vaholanki, sho'rolar davrida va hozirdagi rus olimlari orasida ba'zi g'arbdagi zamonaviy axloqshunoslik yo'nalishlarida ana shunday qarash xukmron ekanini ko'ramiz. Aslida esa, tuzilmada poydevor unsur sifatida aloqiy siyosat yoki axloqiy xis etishi namoyon bo'ladi. To'g'ri, juda kup hollarda biror bir axloqiy qarorning amalga oshuvi uzoq yoki qisqa vaqt mobaynida o'sha qaror oqibatlarini to'g'risida ongli ravishda xulosa chiqarishga, ularni avvaldan anglab etishga urinish bilan bog'lik bo'ladi, ya'ni biz o'z xatti harakatlarimizni axloqiy anglash elagidan o'tkazib, faoliyat ko'rsatamiz. Lekin o'sha anglab amalga oshirilgan axloqiy qaror tubida, so'zsiz, axloqiy hissiyot yotadi. Demak, axloqiy his etish axloqiy anglash uchun material vazifasini o'taydi.

Ba'zan esa o'sha "material" - hissiyotning o'zi axloqiy anglashni chetlab o'tib, - munosabat tarzida namoyon buladi. Bunga insoning favqulotda holatlardagi hatti-harakati misol bo'la oladi. Deylik, yuqori tezlikda ketayotgan avtomobil oldidan yo'l o'rtasida, koptokni quvib, go'dak chiqib qoldi, haydovchi tormozni bosish barobarida, shu zahoti mashinasini keskin chetga buradi. Bola omon qoladi, haydovchi jarohatlanadi, mashina pachoq bo'ladi. Bu holatda haydovchining go'dakka nisbatan, mehf-shafqati, achinish hissi, inson bolasini oliy qadriyat sifatida his qilishi muhim rol o'ynaydi. Haydovchi o'z xatti-harakatini "Oqilona qarorga" kelishi uchun, "etti o'lchab, bir kesib" amalga oshirmaydi - hamma narsa bir lahzada ro'y beradi. Bunda anglash emas, ong emas, intuitsiya, o'z qavmdoshi hayotini asrashdek tabiiy-biologik hissiyot-instinkt hal qiladi, yani mazkur hissiyot tom ma'nodagi anglash darajasiga ko'tarilib ulgurmasdanoq munosabatga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, bizning axloqiy hayotimiz, barcha axloqiy tajribalarimiz, axloqiy faoliyatimiz ana shu uch omil asosida ro'yobga chiqadi. Axloqiy kodekslarimiz, meyorlarimiz va tamoyillarimiz ularga asoslanadi. Lekin aldov, yolg'on, soxtalik va totalitar axloqiy tuzum hukmronlik qilgan davrlarda yoki mamlakatlarda axloqiy hissiyot, axloqiy anglash, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me'yorlar hamda tamoyillarga ko'pincha to'g'ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma'naviy jarlik paydo bo'ladi. Tilda bu qonun-qoidalar ko'klarga ko'tarilgani holda, dilda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojea bo'lgan axloqiy so'z bilan axloqiy faoliyatning alohida-aloha mavjudligi ro'y beradi. Buni biz sho'rolar davridan "kommunizm o'quvchisining axloqiy kodeksi" bilan shu kodeksni hayotga tatbiq etishga yo'naltirilgan guruhlarning, "shu kodeks asosida yashayapmiz" degan odamlarning poraxo'rligida, tashmachiligida, xudbinligida, yolg'onchiligida ko'rganmiz.

Bunday nomuganosiblik, o'ptada ma'naviy jarlikning kelib chiqishini agar aniqlashtiradigan, yani "maydalab" tahlil qiladigan bo'lsak, u maqcad bilan vositalar muammosiga borib taqaladi. "Hamma baxtli yashaydigan", "kommunistik jannat"ni go'zal maqsad deb bilguvchilar o'z maqsadlariga jamiyatning bir qismini qirib tashlash, ta'qib etish, alqov, zo'rlik vositasida etishishga urindilar. Odamlarni zo'rlab baxtli qilmoqchi bo'ldilar va muvaffaqiyatsizlikka uchradilar. Iflos, nopok, qonli vositalar, shubhasizki, hap qanday pokiza maqsadni ham nopoklashtiradi, undan kishilarning ko'nglini qoldiradi. SHu bois maqsad va vositalar uyg'unligi sifat nuqtai nazaridan mosligi jamiyat hayotida, inson hayotida nihoyatda muhimdir.

Xo'sh oila va nikoh nima? Oila so'zining lug'aviy ma'nosi xaqida xar xil nuqtai nazarlar bor. Masalan, Rimliklarda "oila" so'zi (Familia) dastlabki mulk egasiga bo'ysunadigan shaxslar

(bu shaxslar mulkining bir qismi xisoblangan; mulk egasining o‘z bolalari, xotini, asir, sotib olingan yoki meros bo‘lib o‘tgan qullar ham hisobga kirgan) majmuini bildirgan. “Ota” so‘zi ham dastlab hozirgi ma‘nodagi otani emas, balki o‘ziga qarashli oilaning xo‘jasi yoki egasi degan so‘zni anglatgan. ”Oila”ning lugaviy ma‘nosi boshqa bir manbada quyidagicha izohlanadi: “Oila asli arabcha “ayolmand, niyozmand” ma‘nolarini anglatuvchi “oil”-so‘zidan chiqqanligi “Farxangi zaboni tojikiy”da qayd etilgan. ”O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham bu so‘zning arabchaligi ta’kidlanib, “er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui, xonadon” ma‘nosidagina izohlanadi. Har ikkala izohda ham so‘zdagi ma‘no yuki onalik bulog‘idan suv ichgan holda shakllanganligi etarli ifodalanmagan. Bu jihatdan M. Fasmerning “Rus tilining etimologik lug‘ati” da bu so‘zga bergan izohi ajralib turadi. U “semya” so‘zi ukraincha “xotin” ma‘nosini anglatuvchi “semsa” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, aslida “urg‘ochi-samka” ma‘nosini anglatganini, nihoyat er va xotin qo‘shiluvini asosidagi birlashuvini anglata boshlaganini qayd etadi. Arabchada “zavja” deyilib, uning erkak bilan qo‘shiluvidan bola-chaqa olamga kelib, ayolmandlik yuzaga kelgan, binobarin oila shakllangan”. (Safarov O., Maxmudov M. Oila ma‘naviyati. Toshkent, “Ma‘naviyat”, 1998. 11-bet.)

“Oila”so‘zining lug‘aviy ma‘nosi uning mohiyatini anglashda va ta’kidlashda muhim negiz bo‘ladi. Adabiyotlarda oilaning turli ta’riflari mavjud. SHundan eng mukammali quyidagidir: Oila - kishilarning tabiiy-biologik (jinsiy munosabatlar, bola tug‘ish), iqtisodiy (mulkiy munosabatlar, uy-ruzg‘orni boshqarish), xuquqiy (masalan, nikohni davlat yo‘li bilan qayd etish), ma‘naviy (er-xotin, ota-ona va bolalar o‘rtasidagi mehr-muhabbat tuyg‘usi va boshqa) munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birligi”. (O‘zbek sovet ensiklopediyasi 8-jild) Professor A. Ortiqovning ma’ruza matnlarida, yosh olim F. Primovanning oila haqidagi quyidagi yanada mukammalroq ta’rifi keltirilgan: “Oila jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida, uning davomiyligini ta’minlovchi tabiiy-biologik, ijtimoiy ehtiyojlarning qonuniyati asosida shakllanib, takomillashgan kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy, xuquqiy, ma‘naviy-axloqiy munosabatlariga asoslangan barqaror ijtimoiy birligidan iborat”. (Ortiqov A. “Etika asoslari” kursidan leksiyalar tekstlari. Toshkent-1999, 95-bet.) Darhaqiqat, oila er-xotin, ularning bola-chaqalari, eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat kishilar guruhi, boshqacha aytganda xonadonidir. CHunki oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi, bir erkakning o‘zi yoxud bir ayolning o‘zi oila bo‘la olmaydi. Qolaversa, oila faqat er va xotindagina iborat emas. Oila eru xotindan tashqari ernaling ota-onasi, ya’ni qaynota va qaynonalar, farzandlar, uka va singillardan iborat ko‘p bo‘g‘inli xonadon. Uning har bir a‘zosi o‘z mavqeiga ega, shu oilaning ichki intizomiga bo‘ysunib yashaydi. SHu ma‘noda oila jamiyat ichidagi jamiyatdir. Bu jamiyatning o‘z saltanati bor: Bunda minglab tasodiflar jarayonida er-xotin muhabbati sinovdan o‘tadi, shu sinov jarayonida ular bir-birlarini chuqurroq tushuna boradi, bir-birlarini qadrlashni o‘rniga qo‘yadigan bo‘ladi, bir-birlariga kechirimli bo‘lishadi, er-otaga, xotin -onaga aylanadi, farzandlarni tarbiyalab elga qo‘shadi, orzu-havas quradi. SHu ma‘noda oila inson hayotiga to‘kislik baxsh etadi, jamiyatning muqaddas maskani sifatida sarchashmasiga aylanadi. Oila ana shu asoslarga tayangan holda kishilik tafakkuri va ijtimoiy harakatining ulug‘ kashfiyoti bo‘ldi. Demak, oila-jamiyatning asosiy bo‘g‘ini, yacheykasi bo‘lib, unda er-xotinlik, ota-onalik, farzandlarning va tug‘ishganlarning o‘zaro shaxsiy qarindoshlik va mulkiy maqsadlari, manfaatlari va xuquqlari bilan bog‘liq munosabatlar mujassamlashgandir. Kishilar uchun muqaddas dargoh bo‘lgan oila insonlarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va ma‘naviy munosabatlari zamirida vujudga keladi. Albatta oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi. Bu jarayonda eng avvalo, ikkala jins o‘rtasidagi kelishuv, ya’ni nikoh asosiy rol o‘ynaydi. CHunki oila taqdiri rasmiy-nikohiy tus olishidan boshlanadi, shundagina er-xotin oldida, xotin er oldida, ular ota-ona sifatida farzandlaru qavmu qarindoshlar, mahalla-ko‘y, qisqasi jamiyat oldida, o‘z navbatida farzandlar ham o‘z ota-onalari va el oldida ma‘suliyat sezadilar va burchli ekanliklarini his etib yashaydilar.

Xo‘sh, nikoh nima? Nikoh ham arabcha so‘z bo‘lib, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da: Er-xotinlikni shariat yo‘li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o‘qiladigan shartnoma ma‘nosiga ega ekanligi qayd etilgan”. Boshqa lug‘atlarda ham nikoh “Er-

xotinlikning yuridik (xuquqiy) ravishda rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoqi, “ijdevoj, nikox ahdi”, “er-xotinlik, uylanish” ma’nolarida ishlatilgan. (Qarang: Safarov O., Maxmudov M. Oila ma’naviyati. 15-bet.)

Nikoh to’g’risida ham turli ta’riflar bor. SHundan eng ma’quli quyidagi ta’rifdir: “Nikoh-ikki jinsdagi shaxslarning oilaviy munosabatlarda ishtirok etish uchun o’zaro axdlashuvidir”. (Davlat va xuquq asoslari. Izohli lug’at. Toshkent, “O’qituvchi”, 1996, 49-bet.) Nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FXDE) bo’limida o’qiladi va rasmiylashtiriladi. Demak, Nikoh-oilaning faqat huquqiy asosi bo’lib, erkak bilan ayolning bir-biriga va bolalariga, ya’ni bir oilaga mansub kishilarning bir-birlari oldida va jamiyat oldida xuquq va majburiyatlarini, axloqiy va xuquqiy ma’suliyatini belgilaydigan oilaviy ittifoqidir. Demak, oila nikoh asosida vujudga keladi. Lekin oila va nikoh aynan bir tushunchalar emas. Oila-nikoh va qon-qardoshlik bilan bog’langan kishilarning tarixan shakllangan ittifoqidir, eng avvalo, er va xotin, ota-onalar bilan bolalar o’rtasidagi munosabatlardir. Nikoh-oilaning faqat xuquqiy asosi bo’lib, bir oilaga mansub kishilarning, eng avvalo, er va xotinning va farzandlarning bir-birlari oldida xuquq va majburiyatlarini, axloqiy va xuquqiy ma’suliyatini ifodalaydi.

Oila va nikoh tarixiy xodisa bo’lib, ular jamiyatning kelib chiqishi va taraqqiyotida azaldan mavjud bo’lmagan. Oilaning kelib chiqishi hali batamom oydinlashtirilgan emas. Bu to’g’rida turlicha nuqtai-nazarlar mavjud. Mutaxassislarining aksariyatining fikricha, oila va nikoh munosabatlarining evolyusiyasi quyidagicha yuz bergan: Ibtidoiy tuzumning avvalida (ilk va so’nggi paleolit chegaralarida) umuman oila va nikoh bo’lmagan, u davrda promiskuitet deb nomlangan tartibsiz jinsiy aloqalar odati xukm surgan, ya’ni to’dadagi har bir ayol barcha erkaklarniki va har bir erkak barcha ayollarniki hisoblangan. Keyin bu aloqalar o’rnini guruhliy nikoh egallagan. Guruhliy nikohda bir urug’dagi hamma erkaklar boshqa urug’ning barcha ayollariga er bo’lish huquqiga ega bo’lganlar. So’ngra esa mazkur jamiyat oilasining asosiy shakli sifatida juft oila paydo bo’lgan. Juft nikohda esa er-xotin hisoblangan erkak va ayol o’z urug’larida yashagan. Bu oila qarindoshlikni otalikni, ota tomonidan (otalik davri), ona tomonidan ham (onalik davri) hisoblab borgan, lekin bu oilalarda hali er-xotin nikohi barqaror, alohida xo’jalikka ega emas edi. Bu davrda (bronza davri boshlanishi va temir davrida) tabiiy faktor o’z vazifasini tugalladi, ya’ni jinsiy munosabatlar doirasida qon-qardoshlar istisno qilindi, jinsiy munosabatlar faqat bir erkak va bir ayol munosabatlariga aylangan nikohda xotin er bilan yashash uchun uning urug’iga ko’chib o’tgan. Monogam (yakka nikohlik) oila paydo bo’ldi. Nihoyat individual oila bo’lib, bu kichik oilada nikoh er-xotinni hamda ularning bolalarini bir-biri bilan mustahkam bog’laydi. Bu holat xususiy mulkchilik rivojlana boshlab ibtidoiy jamoa tuzumi emirilayotgan davrga to’g’ri keladi. Oila shakllari nikoh xarakteriga qarab bir-biridan farq qiladi: Poligam (ko’p nikohlik) va monogam (bir nikohlik) oila; hukmronlik kimning qo’lida bo’lishiga qarab oila patriarxal (ota yoki aka-ukalarning biri tomonidan boshqariladigan), matriarxal (ona tomonidan boshqariladigan), demokratik (er-xotinning tengligiga asoslangan) oilaga bo’linadi. Hozirgi jamiyat oilasi “demokratik” oilaning tipik shaklidir.

Mashhur amerika faylasufi Jorj Santayana (1803-1952) ta’kidlaganidek: “Oila, bu - tabiatning shoh asarlaridan biriga aylandi”. Fransuz yozuvchisi V.M. Gyugo (1802-1885): “Oila-jamiyatning duru gavhari“, - degan edi.

Oila - jamiyat taraqqiyotiga faol ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy xodisadir. Uning eng muhim sotsial vazifalari qatoriga inson zotini davom ettirish, oila a’zolarining turmush maishatini, bo’sh vaqtini qondirishni uyushtirish kabilar kiradi. “Oila haqida gapirar ekanmiz,- deb ta’kidlagan edi Prezidentimiz I.A.Karimov,- oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta’minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllar qanday inson bo’lib etishishiga bevosita ta’sir ko’rsatadigan tarbiya o’chog’i ekanini tan olishimiz darkor”. Xullas, oila-jamiyatning eng kichik yacheykasi va asosiy bo’g’inidir. Unda kishilik urug’ini davom ettirish va uni tarbiyalash vazifalari amalga oshiriladi.

Oilaviy munosabatlar ma’lum huquqiy va axloqiy asoslarga ega. Bu masalalar O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O’zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan “Oila kodeksi” da batafsil bayon qilingan bo’lib, ularning asosiy

vazifalari oilani mustaxkamlash, oilaviy munosabatlarni o‘zaro muxabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a‘zolarining ma‘ulligi hissi asosida ko‘rishdan, biron bir shaxsning oila masalalariga o‘zboshimchalik aralashishiga yo‘l qo‘ymaslik, oila a‘zolari o‘z xuquqlariga to‘sqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta‘minlashdan iborat. Oilaviy turmushda ota-onalar quyidagi xuquqlarga ega bo‘ladi va bajarilishi ularning burchlari hisoblanadi:

- 1) bolalarga ism-sharif va familiya qo‘yish;
- 2) ularning fuqaroligini va millatini belgilash;
- 3) o‘z bolalariga vakillik qilish, ya‘ni ular hali huquqiy muomalaga layoqatsiz ekanlar, ularning xuquq va manfaatlarini himoya qilish;
- 4) o‘z bolalarining istiqomat joylarini belgilash va ularni qonunsiz ushlab turgan shaxslardan talab qilib olish;
- 5) o‘z bolalarini tarbiyalash, ularga nafaqalar berish va hokazo. Ota-ona o‘z bolasiga qaramasa, tashlab ketsa, jinoyat yo‘liga o‘tib burchlarini bajarmasa ular otalik, onalik xuquqlaridan mahrum etilishi mumkin, hamda ular keyinchalik farzandlaridan nafaqa olish huquqlaridan ham mahrum bo‘ladilar. O‘z navbatida farzandlar ham ota-onalarining oldida o‘z burchlarini bajarishlari shart bo‘lib, bularga mehnat qobiliyani yo‘qotganda, kasal bo‘lganda, boquvchisiz qolgan ota-onalarga g‘amxo‘rlik qilish va hokazolar kiradi.

Oilaviy axloq asosini ikki jins o‘rtasidagi sevgi-muhabbat tashkil qiladi. Ilmiy tadqiqotlarda sevgi-muxabbatning to‘la ma‘nodagi ta‘riflari yo‘q. Falsafiy qomusda: Sevgi-shaxsning boshqa shaxsga beg‘araz va beqiyos intilishida namoyon bo‘luvchi hissiyotdir, deb ta‘riflanadi. (Filosofskaya ensiklopediya. M, 1964, 165-bet.) Etikaga oid qo‘llanmalar va lug‘atlarda sevgi-muhabbat kishilarning o‘zaro manfaatdorligi va mayliga asoslangan hissiyoti, ikki jinsdagi yoshning bir-biriga moyil bo‘lishi, bir-birini bir qarashning o‘zida tushuna bilishi, bir-biriga hamisha yon bosishlari, bir-birlarini butun umr bo‘yi ardoqlashlaridir. (Qarang: Uzoqov X. G‘oziev E, Tojiev A. Oila etikasi va psixologiyasi, Toshkent, “O‘qituvchi”, 1992y, 69, 75-76 betlar). Professor A. Ortiqovning ta‘kidlashicha sevgi -muhabbatning uchta: tabiiy (biologik), ijtimoiy va shaxsiy mezonlari bor. Masalan, muhabbatning tabiiy mezoniga sevishganlarning nikoh haqida qonunida belgilangan yoshga etganligi, ularning yoshidagi yaqinligi, har ikki jinsning sog‘lomligi va hokazolar kiradi. Sevgining ijtimoiy mezoniga sevishganlar ota-onasining ijtimoiy-iqtisodiy, moddiy ahvoli, chunonchi bo‘lg‘usi kelin-kuyovlar to‘yini qilishga tayyorlik darajasi, ularga maxsus yoki qulay xonalarning mavjudligi, kelin ixtiyoriga maxr belgilashga imkoniyat bor-yo‘qligi, bo‘lg‘usi oilani moddiy jihatdan taxminlashga tayyor va tayyor emasligi va hokazo masalalar kiradi. Sevgi-muhabbatning shaxsiy mezonlariga sevishganlarning oilaviy munosabatlarga xos dunyoviy va diniy dasturlardan xabardorligi, ularning bir-birlarini har tomonlama yaxshi bilishlari va hokazolar kiradi. Ana shu uch omilga ozmi ko‘pmi javob beradigan sevgi abadiydir, ularga mos kelmaydigani vaqtinchalik, o‘tkinchidir. Ana shu uch mezoniga javob beruvchi yigit va qiz oila qurishga haqlidir. Oilaning axloqiy asosi vafodorlik fazilati bo‘lib, bunday erkak va ayollar har qanday chigal vaziyatda ham do‘stlik rishtalarini uzmaydilar, bir-birlari uchun kerak bo‘lsa jon fido qilishdan ham qaytmaydilar, ular orasida g‘oyat kuchli ma‘naviy boylik, hamjihatlik va sodiqlik, hamkoru-hamnafaslik vujudga keladi. (Qarang: A. Ortiqov. “Etika asoslari” kursidan leksiylar tekstlari. 95-96 betlar) Oilaning axloqiy asosini mehr-oqibatli bo‘lish, bir-biriga izzat-hurmat ko‘rsatish ham tashkil etadi. Oilaviy hayotda bunday fazilatlar bo‘lmasa, bunday oila azob va mashaqqat maskaniga aylanadi. SHuning uchun mehr-oqibatli bo‘lish, bir-birlariga izzat-hurmat ko‘rsatish har bir erkak va ayolning hamda farzandlarining muqaddas burchidir.

Insonning, ayniqsa, yosh avlodning axloqiy kamol topishida oilaning o‘rni va roli benihoya katta. Prezidentimiz I.A Karimov ta‘kidlaganidek: “Halollik, rostgo‘ylik, or-nomus, sharmu hayo, mexru oqibat, mexnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar eng avvalo oilada shakllanadi”. “Oila axloqi va odobi“ nomli to‘plam mualliflari X. Uzoqov, E. G‘oziev, L. Oripova oila va axloq masala xaqida keng va teran fikrlar yuritib, jumladan bunday yozganlar: ”Oila ijtimoiy-tarixiy xususiyatga va muayyan tuzilishga ega bo‘lgan ijtimoiy guruhning

ko‘rinishidir”. Ularning juda to‘g‘ri fikricha, oila jamiyatning boshlang‘ich hujayrasi, o‘g‘il-qizlarning axloqi, madaniy darajasi, qobiliyati, aql-zakovati, fikr-yuritishi, xayollari, muloqati, xulq-atvori, e‘tiqodi va ilmiy dunyoqarashi kabilarga yuqori darajada tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lgan nur-ziyo makondir.

Oilada farzandlar tarbiyasida asosiy o‘rinni ota-ona, undan keyingi o‘rinni o‘rta va oliy maktab, so‘ngra mahalla, yoshlar ishlayotgan jamoa, ommaviy axborot vositalari o‘ynashi lozim. Bu jarayonda har bir oilaning mavqei, iqtisodiy jihatdan ta‘minlanganligi, oilaviy sarf-xarajatlar, uy xo‘jaligini yuritish, oilaviy urf-odatlar, rasm-rusumlar, qarindoshlar va boshqalar bilan bordikeldi munosabatlari, farzandlar tarbiyasi haqidagi SHarq mutafakkirlari, o‘zbek ma‘rifatparvarlari ugitlari va ta‘limotlarini o‘qish hamda ularni hayotda qo‘llash, o‘quv va mehnat jamoalari, madaniyat va san‘at muassasalari gazeta, jurnal, radio, televideniya va hokozo kasblar katta rol o‘ynaydi.

Ma‘lumki, O‘zbekiston o‘z mustaqilligiga erishgan dastlabki kunlardanoq kelajagimiz poydevori bo‘lgan yoshlarni barkamol insonlar qilib tarbiyalashda sog‘lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratib berishga katta ahamiyat berdi. Jumladan, Respublika “Ma‘naviyat va ma‘rifat” jamoatchilik markazini tashkil etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1994 yil 23 aprel), Respublika “Ma‘naviyat va ma‘rifat” jamoatchilik markazining faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori (1994 yil 8 iyun), “Ma‘naviyat va ma‘rifat” jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1996 yil 9 sentyabr), Ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori (1998 yil 24 iyul), Respublika “Ma‘naviyat va ma‘rifat Kengashi”ni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1999 yil 3 sentyabr), O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o‘rganishni tashkil etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi (2001 yil 4 yanvar), “Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar” fani bo‘yicha ta‘lim dasturlarini yaratish va Respublika ta‘lim tizimiga joriy etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi (2001 yil 18 noyabr), Milliy g‘oya targ‘iboti va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (2006 yil 25 avgust) qabul qilindi.

Hozirgi kunda, aniqrog‘i, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasi (1995 yil 23 fevral)dan keyin siyosiy-ma‘naviy islohotlarga diqqat e‘tibor yanada kuchaytirildi. CHunki yoshlar ma‘naviyatini yuksaltirmasdan turib, xalqimiz hayoti va turmushi yuksalishida hamda mamlakatimiz taraqqiyotida muvaffaqiyatlarga erishish qiyin. Qolaversa, ma‘naviyat davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi.

SHu o‘rinda yurtboshimiz I.Karimovning quyidagi fikrlarini eslash muhim: “Odamlarning qotib qolgan fikrlash tarzini o‘zgartirish, eskicha fikrlash usulidan xoli qilish g‘oyat muhimdir”. Qotib qolgan fikrlash tarzini tubdan o‘zgartirish, eskicha fikrlashdan butunlay voz kechish haqida gap ketar ekan, talaba yoshlarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish orqali ma‘naviy-axloqiy tarbiyaga alohida e‘tibor berish masalasi ko‘tarilyapti. Ma‘naviyati qashshoq yoki ma‘naviyatdan mahrum bo‘lgan odamda biror narsa kutish aslo mumkin emas. CHunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o‘ylamaydi. Atrofga va hatto ota-onasi, qarindosh-urug‘lari taqdiriga ham befarq, loqayd holda shunchaki yashaydi. YUksak ma‘naviyatli inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, shuningdek kelgusi hayot va turmushning ravnaqi uchun o‘z hissasini qo‘shishga intiladi. Zotan, yosh mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma‘naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur. To‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan amaliy tarbiya milliy istiqlol mafkurasini, ma‘rifiy-ma‘naviy, madaniy taraqqiyot yo‘lidagi barcha ishlarni amalga oshirishni kafolatlaydi. Bu haqda yurtboshimiz shunday deydi: “...Milliy mafkurani ongimizga singdiruvchi amaliy tarbiyani yo‘lga qo‘yish jamiyatimizda sog‘lom muhitni saqlash bilan barobar ekanini anglashimiz darkor”. Haqiqatan ham ma‘naviyat, ma‘rifat va madaniyatni yuksaltirishda, asosan, sog‘lom muhit muhim rol o‘ynaydi. Sog‘lom muhit barcha ishlarning to‘g‘ri hal qilinishiga,

maqsad va vazifalarning to'la amalga oshishiga imkoniyat yaratadi. Sog'lom muhit, ayniqsa, ta'lim-tarbiya muassasalari uchun zaruriy muhim shartlardan biridir. Darhaqiqat, sog'lom muhitda sog'lom avlod tarbiyalanadi. Xalqimiz behuda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan emas. YOshlar uyida, ta'lim muassasasida ko'rgan-bilgan va tinglagan o'g'itlari, olgan saboqlari ta'sirida kamolga etadi. Bu masalada yurtboshimizning quyidagi sabog'i ibratlidir: "Biz sog'lom avlodni tarbiyalab, voyaga etkazishimiz kerak. Sog'lom kishi deganda, faqat jismoniy sog'lomlikni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushunamiz". Bu fikrlardan ko'rinib turibdiki, sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalarni ongiga singdirib olgan yoshlar yuksak ma'naviyatli kishilardan hisoblanadi. Zotan, oliy ta'lim muassasasida yakdillik, uyushqoqlik, hamkorlik va hamjihatlik muhim rol o'ynaydi. YOshlarni ma'naviy barkamol inson qilib tarbiyalashda barcha tarbiya vositalarini safarbar etish lozim. Respublikamiz mustaqillik tufayli barkamol inson shaxsini shakllantirishdagi davlat siyosatini ustuvor soha darajasiga ko'tardi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qatori ta'lim tizimining isloh etilishi millat tafakkurini uyg'otish, xalq ongini o'zgartirish, milliy o'zlikni anglatishga qaratilgan edi. Bu esa faqat ta'lim-tarbiya jarayoni orqali amalga oshiriladi. Barkamol avlod tarbiyasida ta'lim muassasalari, oila, nodavlat notijorat tashkilotlarining o'zaro hamkorligi juda katta rol o'ynaydi.

Ma'lumki, oila kishilarning tabiiy-biologik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlariga asoslangan ijtimoiy institut bo'lib, uning xilma-xil shakllari va ko'p qirrali vazifalari mavjud. YUrtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Oila haqida gapirar ekanmiz, avvalambor, oila hayotning abadiyligi, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib etishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini tan olishimiz darkor". SHunday qilib, oiladagi tartib-intizom jamiyat uchun, jamiyatdagi barqaror taraqqiyot oilalar uchun muhimdir. Ayollarda ahil bo'lib, oilaviy munosabatlarni va qarindosh-urug'chilik aloqalarini asrab, mustahkamlab yashashga moyillik kuchlidir. Ayol oila a'zolarida, eng avvalo farzandlarida ijtimoiy-axloqiy fazilatlarini shakllantiruvchi shaxsdir.

Bizningcha hozirgi sharoitda yoshlarimiz ma'naviyatini yuksaltirishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

1. YOshlarda yuksak ma'naviyat, yuksak axloq, fuqarolik sifatlarini shakllantirish, or-nomus, sha'n, iymon, mas'uliyat kabi tuyg'ularni tarbiyalash zarur.

2. Mustaqil Respublikamizda mavjud bo'lgan muammolarni hal etishning asosiy sharti bu yurtimizda ma'naviy-axloqiy muhitni milliy zaminda sog'lomlashtirishdan iboratdir. O'zbek milliy xususiyatidagi do'stlikni, hamkorlikni, hamnafaslikni, iymonli-e'tiqodlilikni ulug'lash, shukronalik bilan yashash, bosiq-vazminlik fazilatlarini shakllantirishga yordam berish kabi xislatlarni singdirish zarur.

4. YOshlarimizni sergak, ogoh, har qanday xatarlarga qarshi hushyor bo'lib yashashga o'rgatish lozim. CHunki "hayotga kirib kelayotgan yoshlar o'z mustaqil fikriga, tafakkur madaniyatiga ega bo'lmasa, dushman g'oyalarining goh oshkora, goh pinhona ta'siriga, tazyiqlariga bardosh berishi mushkul".

Keyingi yillarda hukumat ma'naviy va madaniy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishga bevosita yordam ko'rsatuvchi davlat siyosatini ilgari surishi ham bejiz emas. YOshlarda huquqiy madaniyat va mas'uliyat hissi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamiyat ishi uchun javobgarligi shuncha yuqori bo'ladi. Siyosiy faol va mas'uliyatli kishilar aholi orasida turli mafkuraviy xurujlarga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

9-mavzu. Estetika: Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari. Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi. Estetikaning zamonaviy muammolari

1.1. Ma'ruza mashg'ulotni ta'lim texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 75tagacha</i>	<i>Vaqt – 2 soat</i>
<i>O'quv mashg'ulot shakli</i>	Kirish, informatsion-ma'ruza vizual usulda

<i>Ma`ruza rejasi:</i>	SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar estetik didiga ta'siri. Tabiatni estetik idrok etishning an'anaviy va noan'anaviy usuli. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta'siri. Maishiy turmush estetikasi.
<i>O`quv nazariy mashg'ulot maqsadi:</i>	Talaba-yoshlarning ongida Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari, Tabiatni estetik idrok etishning an'anaviy va noan'anaviy usuli to'g'risida bilimlarni shakllantirish
<i>Pedagogik natijalar:</i>	<i>O`quv faoliyati natijalari:</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari, SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi haqida tushuncha berish. • Tabiatni estetik idrok etishning an'anaviy va noan'anaviy usuli ahamiyatini to'g'risida ma'lumotlar berish • Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotini tushuntirish 	Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari, SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi haqida gapirib beradi. Tabiatni estetik idrok etishning an'anaviy va noan'anaviy usuli ahamiyatini yoritadi. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotini tushuntirib o'tadi.
<i>Ta`limberishusullari</i>	Ko'rgazmali ma`ruza, namoyish etish, savol-javob, suhbat, tushuntirish, klaster, FSMU texnikasi
<i>Ta`limberishshakllari</i>	Ommaviy, jamoaviy, yakkatartibda
<i>Ta`limberishvositalari</i>	O`quv qo'llanma, komp'yuter texnologiyalari, slaydlar
<i>Ta`limberishsharoiti</i>	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga mo'ljallangan auditoriya
<i>Baholashmezo ni</i>	Og'zakinazorat, blits-so'rov.

2. Ma`ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorgarlik bosqishi (5 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Ma'ruzasi ushuncha taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
1. Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1. Mavzu maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi 2. Mavzu bo'yisha savollar beradi.	Tinglaydilar Talabalar savollarga javob beradilar
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Mavzuni tushuntirib beradi, slaydalar namoyish qilish 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi	Tinglaydilar Tinglaydilar
8- Yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Estetika yunoncha ektyezikos so'zidan olingan bo'lib, – syezish, his qilish, idrok dyegan ma'noni anglatadi. Bu iborani ilm-fan Estetikasi sifatida birinchi marta nyemis faylasufi Alyeksandr Baumgartyen (1714-1772) o'zining «Poetik asarning ba'zi bir masalalari to'g'risida» nomli asarida qo'llagan. Biroq bu bilan uni Estetika fanining asoschisi dyeb hisoblab bo'lmaydi, chunki Estetika fani ancha ilgariroq paydo bo'lgan.

Dastlabki Estetik ta'limotlar – SHarq mamlakatlarida (Misr, Bobil, Hindiston, Xitoy, Eron, Turonda) vujudga kyelib, Qadimiy YUnonistonda ayniqsa, Platon, Arastu, Suqrot, Rimda Lukryeci Kar, Goraciy va boshqalarning asarlarida rivojlantirilgan.

Estetika fani XVIII asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida shakllangan. Baumgartyenning xizmati shundaki, u Estetika nazariyasining filosofiyadan ajralib chiqish jarayonini syezdi. U go'zallikni va uning san'atdagi turlarini tyekshiradigan falsafa fanini «Estetika» dyeb atadi.

Kant va Gyeyyel bir butun falsafiy fan sifatida Estetik qarashlar sistyemasini yaratishga urindi. Ular Estetika faniga «Estetik» dyegan tushunchani kiritdi. Bu tushuncha Estetika fanini konkryetlashtirdi va chuqurlashtirdi. SHundan buyon «go'zal», «chiroyli», «oliyjanob», «fojyeali», «hajviy», «satirik», «dramatik», «did» kabi katyegoriyalar Estetika dyegan umumiy asosga ega bo'ldi.

Estetika fani taraqqiyotida turli davrlarda turli faylasuf olimlar o'z qarashlarini bayon etdilar. Masalan, idyealistlar san'atning Estetik xossalarini «idyea»lardan qidirgan bo'lsalar, XVSH asr ma'rifatparvarlari «Estetik xossalar voqyelikning o'zida mujassam» dyeb ta'kidladilar. XIX asrda yashagan Byelinskiy «Haqiqiy, amaliy jihatdan faol san'at - Estetika pryedmyetidir», «Estetika faqat san'atni yaratuvchilargagina emas, balki uni idrok qiluvchilarga ham kyerak», «Estetika pryedmyeti faqat san'atning o'zinigina emas, balki insonning Estetik tuyg'usini ham o'z ichiga oladi» dyeydi.

CHyernishyevskiy o'zining «Estetika san'atning umumiy nazariyasi» nomli asarida «San'at asarlari va san'atkor amal qiladigan normalargina emas, balki ryeal turmushdagi buyumlar, faktlar va qonunlar ham Estetik muhokama pryedmyetidir,- dyeb ta'kidlaydi. Uning xizmati shundaki, u fanga «Estetika» - dyegan mavhum tyerminga «hamma uchun qiziqarli» dyegan nom byerdi.

Olamdagi maxluqotlar orasida aql-idrok sohibi bo'lgan odamga, yorug'likni, qorong'ulikdan, (tunni kundan), turfa xil ranglarni bir-biridan farqlay olish, kulgili va fojiali holatlarni mushohada etish, go'zallik, ezgulik, ulug'vorlik, oliyjanoblik olamiga intilish bilan birga xunuklik, xudbinlik, loqaydlik, johillik pastkashlik illatlariga qarshi kurash olib borish qobiliyatini ham in'om etgan.

Inson shu qobiliyati tufayli o'zligini anglab komillik sari intilib kyelmokda. Insonning o'ziga, o'zi yashayotgan turli muhitga havodyek zarur bo'lgan go'zallik, nafosat dunyosini yaratishdyek mashaqqatli myehnati tufayli shu qadar ulug'vor ahamiyatga molik bo'lgan ma'naviy boylikni vujudga kyeltirdiki, ularga hayrat bilan boqib, insonning aql farosat qudratiga tahsinlar aytamiz.

Nafosat va go'zallik olami shu qadar xilma-xil, rang-barang, jozibali, ehtirosli, mo''jizali, syehrliki, unda moddiy go'zallik bilan ma'naviy go'zallik uyg'un holda chiroy ochib turadi. Insonning nafosat olamini anglashga intilishi atrof voqyelikni anglashga intilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Inson moddiy go'zallik dunyosini bunyod etishi jarayonida ma'naviy go'zallikni ham kashf eta borgan, ya'ni nafosat olamining yaratilishi jarayoni uni anglash, mushohada etish jarayoni bilan uyg'unlikda sodir bo'lgan.

Estetika – bu Estetik bilish hamda voqyelikni o'zgartirishning umumiy qonunlarini o'rganadigan fandır. Bunda birinchidan – Estetika faqat san'atni o'rganadi; ikkinchidan, u borliq va san'at go'zalligi haqidagi fan dyeb talqin qilinsa, juda tor va noto'g'ri xulosa chiqargan bo'lamiz. Nyegaki, Estetika san'at bilan ham, inson hayoti va faoliyatining turli sohalari, ya'ni myehnat, turmush, xulq-atvorlarida, Estetik asosning namoyon bo'lishi bilan ham shug'ullanadi.

Estetikani faqat go'zalliknigina emas, balki, sifat va xususiyat, oliyjanoblik, byema'nigarchilik, fojiali va kulgili hodisalar ham qiziqtiradi. Estetika yordamida biz butun

olamni, unga nisbatan o'zimizning insoniy, ijtimoiy munosabatlarimizni ham tushunamiz. Estetikaning boshqa fanlar bilan munosabati. Estetika falsafiy fan bo'lib, uning nazariy va uslubiy asoslarini *falsafiy tafakkur* nazariyasi va tarixi tashkil qiladi. Masalan: voqyelikni Estetik va badiiy o'zlashtirish jarayonlarini o'rganishda xolislik (ob'yektivlik), tarixiy yondashish, bilish jarayonida amaliy tajribaning ahamiyati kabi uslubiy asosni qo'llash ijobiy samara beradi. Bilish nazariyasi vositasida san'atning bilish tabiati, voqyelikni badiiy-ramziy ifodalash bilan ilmiy tadqiq etish o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro farqlar, voqyelikni badiiy vositalar orqali tasvirlashning ijodiy tabiati; san'at asarlaridagi shartlilik va badiiy haqiqat kabi Estetika fanining ko'p muammolarni yechish mumkin.

Ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi, ma'naviy hayot xilma-xil shakllarining bir-biriga bog'liqligi, iqtisodiy zamin bilan ijtimoiy ong o'rtasidagi aloqadorlik va bog'liqlik kabi masalalar, Estetik ong, badiiy ijod, san'at tabiati va xususiyatlarini ilmiy tushunishga yordam beradi.

Estetika fani rivojlanishga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan: bilish nazariyasini boyib borishida badiiy bilishning ham o'z navbatida ahamiyati katta. Bilish nazariyasi, badiiy madaniyat qadriyatlarini, voqyelikka Estetik munosabat, Estetik tushunchalar, ijtimoiy ong, uning nisbiy mustaqilligi haqidagi fikr mulohazalar ham ko'p jihatdan san'at bilan bog'liq.

Estetik ong ob'yektiv dunyoga nisbatan bo'lgan inson Estetik munosabatining sub'yektiv tomonidir. *Estetik ong ma'naviy* – ruhiy voqyea-hodisalar majmui bo'lib, ular ijtimoiy hayot zaminida vujudga kyeladigan Estetik his, Estetik did, Estetik fikr, Estetik orzu, Estetik qarash, Estetik nazariya tizimini anglatadi.

Estetik ong ijtimoiy hayot zaminida uning bilan mutanosib tarzda o'zgarib, rivojlanib, takomilashib boradi. Estetik ong zarralari, dastlabki ko'rinishlari ibtidoiy odamning his-tuyg'u tabiatini byelgilab turgan. Estetik ong axloqiy ong bilan birga diniy ongdan oldinroq paydo bo'lgan. Dastlabki Estetik ong odamlarning moddiy faoliyatidagi asoslar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Kyeyinchalik Estetik his-tuyg'u, did va orzular ijtimoiy hayotdan nisbiy mustaqillik kasb etgandir. Bora-bora Estetik ong sohasiga san'atning ta'siri kuchli bo'lgan.

San'at ma'lum darajada Estetik ongning ifoda kuchiga va namoyon bo'lish jarayoniga, ayni paytda u jamiyat hayotida Estetik ongning eng muhim omiliga aylanadi. Estetik ong ijtimoiy ongning ba'zi shakllaridan orqada qoladi. M: Siyosiy yetuklikning yuksak darajasiga ko'tarilgan ayrim davlat arboblari Estetik did va qarashlari jihatidan orqada qolishi mumkin. Ba'zi olimlar to'g'risida ham shu fikrni aytish mumkin. YOki Estetik ongi kuchli, lyekin axloq jihatdan tuban odamlarni ham hayotda uchratish mumkin. Estetik ong vorisiylik xususiyatiga ham ega. Estetik ong ijtimoiy hayot in'ikosi bo'lib, jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi.

Jamiyat taraqqiyotida biror jabha yo'qqi, u Estetik did, orzu va qarashlardan chyetda qolgan bo'lsa. Siyosat, axloq, din, falsafa, fan- bularning hammasi Estetik ong bilan chambarchas bog'liq. Estetik ong *Estetik faoliyat* jarayonida shakllanadi va qaror topadi. Estetik ong Estetik faoliyat mahsulidir. Estetik ong badiiy ong bilan chambarchas bog'liq. Estetik ong voqyelikni butun borligicha idrok etib, qayta ishlash jarayonida vujudga kyelsa, badiiy ong san'atni yaratish va idrok etish jarayonida namoyon bo'ladi. Badiiy ong badiiy asarlar tizimida ifodalansa, Estetik ongni aks ettirish, qo'llash ancha kyeng bo'lib, odamlarning muhit faoliyatida, uning natijalarida, moddiy va ma'naviy madaniyatining barcha qadriyatlarida ifoda topadi.

Estetik his-tuyg'u – (kyechinma) – olam garmoniyasini, go'zallikni pryedmyetlar va voqyelik hodisalarini, hunuklikni byevosita idrok etish va syezish qobiliyatidir. Ko'rish va eshitish – bu his etishning o'tkazgichi va organlari bo'lib xizmat qiladi. Ammo har qanday ko'z ham go'zallikni ko'ra olmaydi. Balki insondagi rivojlangan ko'z va quloq, ya'ni go'zallikning formasi chiziqdari, proporciyasi, tovushlarini farqlashga qodir bo'lgan ko'z va quloqlar Estetik his-tuyg'uni, shakllantirishga xizmat qila oladi.

Estetik tuyg'u – bu «Musiqiy quloq, go'zallikni his qiladigan ko'z, qisqasi, insonlarcha, lazzatlanishga qobiliyatli bo'lgan hislar-tuyg'ulardir.» Bunday rivojlanishga insonning tabiat

bilan muloqotda bo'lish jarayonida, mamlakatda, san'at asarlari bilan tanishish yo'li orqali mashq va his qilish organlarini tarbiyalash tufayli erishiladi.

Estetik tuyg'u – insonning turli xil holatini – shodligi, hayajoni, azobi, g'azabi, qayg'usini to'g'ri idrok etish va ifodalashga yordam bo'lib xushaxloq qiladi., yuksaklikka ko'taradi. Estetik tuyg'uni shavqat ko'z yoshlari, kulgu, hayajonlanish, qalbning ichki kyechinmalari so'zsiz ham bayon eta oladi. Ko'pincha biz o'zimizga «nima uchun, nimadir yoqishi yoki yoqmasligini tushuntira olmaymiz, balki Estetik tuyg'ularimiz hissiyotgagina amal qilib, buni go'zal yoki xunuk dyeb ataymiz.

ESTETIK HIS-TUYG'U (kyechinmaning) yakuni – *Estetik lazzatlanishdir*. Lazzatlanish – insonning umumiy, doimo ijobiy bo'lgan syezgi holati, ya'ni uning narsalardan, voqyea-hodisalardan Estetik ta'sirlanishidir. Estetik lazzatlanish hissiy yoqimli narsalar, voqyea va hodisalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, u his, qoniqishsiz ro'yobga chiqmaydi.

Estetik did – bu bizning pryedmyet yoki hodisadan oladigan qoniqish yoki qoniqmaslik haqida hukm chiqarish qobiliyatimizdir. Estetik did kishining umumiy madaniyatiga, uning aqli va tuyg'usining rivojlanishiga bog'liq, uni shuning uchun ham tarbiyalash, rivojlantirish mumkin. Bunda san'atning Estetik didni, shakllantiradigan eng yaxshi namunalari alohida rol o'ynaydi. Estetik did hamma vaqt *individualdir*. Kingadir U.Hayyom ruboyilari yoqsa, kimgadir A.YAssaviy hikmatlari...

Kimningdir ko'ngliga kuz fasli, boshqasiga bahor yoqadi va h.k. Kimdir markalar yig'ib borsa, kimdir etiketkalar to'playdi. Jaz musiqasi va uning zamonaviy ritmlarini syevuvchi kishi opyera va simfonik musiqani «zyerikarli» dyeb isbotlaydi.

ESTETIK BAHO – bu pryedmyet va hodisalarni tushunib, dadil, ishni bilgan holda, Estetik qiymati va kamchiliklari haqida hukm chiqara olishdir. Nimagadir yoki kimgadir Estetik baho berish go'zallik qonunlari haqida o'z bilimini aniq va ongli ravishda qo'llash, mazkur pryedmyet, hatti-harakat, inson nima uchun go'zal yoki xunuk ekani haqidagi tushunchani namoyon etishdir. Estetik baho boshqa baholardan farqli o'laroq, hodisalarni yaxlit qamrab oladi. Masalan: «A'lochi talaba» dyesak, biz uning bilimiga, «haqiqiy do'st» dyesak, axloqiga baho byergan bo'lamiz. «Ajoyib inson» dyegan baho-haqiqiy Estetik bahodir.

Odatda, Estetik baho emocional bo'yoqli bo'ladi., chunki siz u holda muayyan pryedmyet, hodisa orqali o'zingizda uyg'otgan tuyg'uni ifodalaysiz. Atrof-olamni Estetik nuqtai nazardan baholashni o'rganish uchun go'zallik va xunuklikni yaxshi his qilishning o'zi kamlik qiladi., nazariy bilimlar bilan ham qurollangan bo'lish, Estetikaning asosiy tushunchalari ma'nosini o'zlashtirish ham zarur.

Estetik idyeal – bu kishilarning hayotda va kishining o'zida mukammal bo'lgan va orzu qilingan narsa haqidagi tasavvuri. Bu faqat eng yaxshi ijtimoiy tuzum haqidagi (siyosiy idyeal) va eng adolatli jamiyat haqida (axloqiy idyeal)dagi tasavvurgina emas. Bu kishilar, ularning muhit, atrof-muhit, kishilarning o'zaro munosabatlari go'zal bo'lgan yaxlit, eng yaxshi hayot haqidagi tasavvurlaridir. Kishilar ongidagi Estetik idyeal amalda yuzaga chiqishi kyerak bo'lgan go'zallik obrazi tarzida mavjud.

Jamiyat idyealsiz, o'z hayoti rivojining oliy va kyelajak maqsadlarisiz yashay olmaydi. Har bir kishi ozod va garmonik rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladigan jamiyat haqidagi orzu butun bashariyat tarixi osha o'tib kyeldi. Bu oddiy orzu emas edi- bu orzu yo'lida insonlar kurashga otlandi, ko'plari qurbonlar bo'ldi. +ayerda idyeallar yo'qolsa, yoki undan kishilarning ixlosi qaytsa, u joyda turg'unlik, inqiroz, ma'naviy bo'shliq, tushkunlik, oqibat natijada jamiyatning inqirozi yuz beradi.

Estetik qarashlar va nazariyalar Estetik ongning g'oyaviy sohalarini tashkil etadi va ular tabiat, hayot, san'at mohiyati haqidagi fikr-mulohazalar va g'oyalar tizimidir.

Estetik qarashlar voqyelikning Estetik tomonlarini his-tuyg'u, yordamida idrok etish, ularni tushunchali anglashdan oldin sodir bo'ladi. Nafosat, oliyjanoblik, fojiali, kulgili, san'atning mohiyati va burchi masalalarni qamrab olgan Estetik qarashlar va nazariyalar Estetik ongning barcha qismlariga ta'sir o'tkazadi. Estetik his-tuyg'ular, didlar, ayniqsa orzular xususiyati ko'p jihatdan Estetik qarashlar va nazariyalarga bog'liq bo'ladi.

ESTETIK NAZARIYA – bu Estetik ob’yektni butunlay qamrab oladigan tamoyillar, qarashlar, tushunchalar, qoidalar, aqidalar, bilimlar tizimidir. Estetik nazariyamantiqqa, tamoyil tizimlarga, dalil-isbotlarga, falsafiy uslubiyotga asoslanadi.

ESTETIK FAOLIYAT – Estetik ongning amalga oshirilishi va moddiylashtirilishidir. Estetik faoliyat asosini insonning muayyan *talab ehtiyojlari* tashkil etadi. Inson faoliyatining xususiyati ana shu talab va ehtiyoj tabiati bilan byelgilanadi.

TALAB – ehtiyojlar insonni faoliyatga undaydi, faoliyat esa yangi-yangi talab ehtiyojlarni kyelib chiqaradi. Ruhshunos olimlar Estetik ehtiyojlarni inson talab ehtiyojlarining eng oliysi sifatida ta’riflab byerganlar. Chunki Estetik ehtiyojlar jamlangandir. Garchand bu dunyoda mavjudotlarning eng aqllisi inson ekan, go’zallikni chuqur anglash ham insonga xosdir. SHu bois inson hamisha go’zallikka tashna bo’lib yashaydi. Estetik ehtiyoj mohiyati ana shular bilan izohlanadi. Rivojlangan Estetik ehtiyoj hyech vaqt tayyor Estetik qadriyatlarini faqat istye’mol qilish bilan chyeklanib qolmay, yangilarini yaratish, ijod qilishga rag’batni vujudga kyeltiradi. Go’zallik - nafosat olamining mag’zi, asosiy byelgisi, bosh xossasi, asosiy mohiyatini tashkil etadi. SHu bois Estetikani go’zallik haqidagi fan, go’zallik falsafasi ham dyeb ataydilar.

Estetika his-tuyg’u, eng avvalo go’zallikni his etish jarayonini anglatadi. Estetik orzu esa go’zallikni inson xohlagan u yoki bu tasavvurlar tarzida ifodalaydi.

Estetik did bo’lsa, ko’p jihatdan shaxs va jamiyat nimani go’zallik sifatida, nimani xuniklik sifatida idrok etishida namoyon bo’ladi.

Estetik qarashlar – go’zallikning tabiati va mohiyati haqidagi fikrlarni anglatadi.

Go’zal, ijobiy his-tuyg’u uyg’otadigan narsani ko’rsatish ancha oson. Lyekin o’sha narsa nima uchun go’zal ekanini tushuntirib berish qiyin.

Aflotun fikricha: go’zallik vujudga kyelmaydi va barbod bo’lmaydi, balki u vaqt va makon tashqarisida amal qiladi. Go’zallik tuyg’usidan yuqoriroq tabiatga molik bo’lgani uchun his tuyg’u vositasida anglash mumkin bo’ladi.

Gyegyel ta’biricha: Mutloq ruh-g’oya go’zallikning namoyon bo’lishidir. His-tuyg’u qobig’iga ega bo’lgan mutloq ruh- g’oya, ya’ni porlab turgan narsagina go’zaldir. San’at go’zallikning asl makonidir. Gyegyel simmyetriya tushunchasiga katta e’tibor beradi. Uningcha simmyetriya qoidasiga binoan, shunday narsa go’zalki, agar undagi tug’ma byelgilar to’la tarzda namoyon bo’lsa; shunday daraxt go’zalki, agar undagi tug’ma byelgi (olma, anjir, anor)lari to’la va byevosita ko’rinsa. SHunday inson go’zalki, agar unda yaxshi insoniy fazilatlar va sifatlar mujassamlashgan tarzda ifodalansa.

Arastu: go’zallikni moddiy olamning moslik, aniqlik, hamohanglik, myezon-o’lchovlik kabi miqdorli va makonli tavsiflari bilan bog’lab mushohada qiladi.. «Garmoniya» asosida go’zallik zaminida inson va narsaning bir-biriga muvofiqligi, loyiqligi, mosligi aqidasi yotadi... «o’ta kichik narsa go’zal bo’la olmas edi, chunki, juda oz vaqt ichidagi tasavvur qorishib kyetadi.

Go’zallik – bu voqyelik (tabiat, jamiyat, san’at) hodisasi bo’lib, biror narsaga his-tuyg’u orqali ta’sir o’tkazish bilan insonda jismoniy va ma’naviy kuchlar oqimining ko’payishiga, shodlik zavqlanish, ma’naviy qoniqish vujudga kyelishga imkon yaratayotgan jarayondir.

Go’zallik ijtimoiy ahamiyatga molik hodisadir. Go’zallik hamisha foydali, lyekin u alohida turdagi foyda – u avvalo, insonga, jamiyatga, tarao’o’iyotga ma’naviy foyda kyeltiradi. Go’zallik inson erkinligining ramzidir. Go’zal narsalar inson amaliy faoliyatiga, manfaatlariga mos bo’lib, ularni idrok etish: - hayrat va quvonch bag’ishlaydi; - shaxsning uyg’un hamohang rivojlanishiga; - unda eng yaxshi insoniy xislat – fazilatlar tarkib topishiga ko’maklashadi.

Insonning go’zallikni anglashi o’zgaruvchan. Go’zallik hamma vaqt insonning ijtimoiy orzulari bilan qorishib kyetganini nazarda tutish lozim. Patriarxat davrida - ko’p bola tug’ib o’stirgan ayol – ayol qomatini ataylab qing’ir-qiyshiq qiyofasini tasvirlash go’zallik tushunchasiga mos kyelgan. Haykaltaroshlar ayolni qing’ir qiyshiq qomatini tasvirlagan haykallar yaratganlar.

Go’zallik konunlari : 1.Mye’yor; 2.Pryedmyetning yaxlitligi;

3.Rang-baranglikning organik birligi(uyg'unligik); 4.Pryedmyet tuzilishining maqsadga muvofiqligi; 5. «Buyum qonunining hissiy ifodasi sifatida Estetik forma».

Qadimgi YUnonlar uchun jismoniy va ma'naviy barkamol inson go'zalligining idyeali bo'lgan. Tana va ruh garmoniyasi hammadan ko'p qadrlangan. Vatani Qadimiy Gryeciya bo'lgan Olimpiya o'yinlari shunchaki sport musobaqasi emas edi, balki kishilardagi jismoniy va ma'naviy fazilatlar bayrami – ko'rigi bo'lgan. Masalan: kimki bironi jamiyatga zid hatti-harakatlar bilan badnom qilgan bo'lsa, bunday kishilarni ko'rikda qatnashdirmaganlar. Adolat, mardlik, yaxshilik doim go'zal hisoblangan.

O'rta asrlarda go'zallik – ryeal hayotda emas, balki u dunyodagi «osmoniy» olamda dyeb hisoblaganlar. Tanani «ruh» uchun o'ldirish jismoniy va ma'naviy garmoniya emas, balki ularni ajratish, bir-biriga zid qo'yish go'zallik hisoblangan. Go'zallikni turli xil toifa va tabaqadagi kishilar ham o'z nuqtai nazaridan kyelib chiqib baholaganlar. Masalan: dyehqon nazarida: sog'lom, baquvvat, yonoqlari naqsh olmadyek qiz go'zal hisoblangan bo'lsa, dvoryan nazarida: zaiflik, noz, tantiqlik, purvuqorlik jononlarning go'zalligi sanalgan.

Go'zallik hamma davrlarda ijobiy hodisa va xususiyat dyeb tushunilgan. Kishilar u yoki bu pryedmyet, voqyea va hatti-harakatlarni go'zallik dyeb ataganlarida go'zallikdagi barcha narsalar, hayotning ijobiy va progmativ byelgilarini aks ettiradi va ifodalaydi dyeb bilganlar. Go'zallik tabiatda, insoniy munosabatlar, san'atda namoyon bo'ladi. Go'zal narsa bizni hamisha zavqlantiradi, yorqin his-tuyg'ular uyg'otadi, kayfiyatimizni chog' qiladi.

CHyernishyevskiy «Go'zallik kishida hosil bo'ladigan his, yorqin quvonch, syevgan kishimiz yonimizda bo'lganda qalbimizni qanday quvonch bilan to'ldirsa, xuddi shunday chyeksiz quvonch tuyg'usidan iboratdir. Biz go'zallikni byeg'araz syevamiz, uni ko'rib quvonamiz, syevgan kishimizni ko'rib qanday xursand bo'lsak, go'zallikni ko'rib shunday xursand bo'lamiz», dyeydi.

Tabiatdagi, jamiyatdagi kishining ijodiy faoliyatidagi, odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlaridagi jamiki ijobiy voqyealarni, ya'ni: - bizda quvnoq his-tuyg'u paydo qiluvchi; - mamlakatga yordam byeruvchi; -kayfiyatni ko'taruvchi,- bizni oliyjanob ishlarga ilxomlantiruvchi; - voqyealarni, insonning progmativ tarao'o'iyotiga, uning olg'a bosishiga yordam byeruvchi barcha omillarni go'zallik dyeb atash mumkin.

Go'zal olam – shundaygina ko'z o'ngimizda turibdi, faqat tyevarak – atrofni dio'o'at bilan kuzatmoq lozim xolos.

-Bulutlar orasida ko'rinib turgan moviy osmon; - Bulutlarning ajib bir jilosi; - ko'm-ko'k chaman o'tloq; - undagi cho'g'dyek tovlanib turgan rang-barang gullar; - kun botishidagi quyoshning taram-taram oltin nurlari.

Inson atrof-tyevaragida sochilib turgan nurni ko'radi, gullarning rang-barang tovlanishlarini kuzatadi, pryedmyetlarning turli-tuman formalarini bir-biriga tao'o'oslab ko'radi. SHu tariqa inson olamdagi har bir hodisada- kishi ko'z o'ngida uzanib kyetgan, uni byepoyon uzoq-uzoqlarga chorlovchi har bir hodisada go'zallikni ko'radi.

Tabiat go'zallikni eng qadimiy va boy manbaidir. Tabiatdagi go'zallik insonda mustaqil suratda mavjuddir, lyekin, go'zallikning barkamolligini faqat insongina tushunishga qodirdir, u faqat inson uchungina ijodiy ilxom, o'zgartiruvchi myehnat manbaidir. Tabiatga qancha chuqur kirib borsak: - moddalarning shakli va rangi; - o'simliklar; -jonivorlar; chig'anoq va myeduzalarning ajoyib formalari; -gullar, kapalaklar, qushlarning go'zalligini shunchalik yorqinroq his qilamiz.

Bularning barchasini o'ziga xos shakllari, rangi, harakatlari bilan tanishish uchun butun bir inson umri ham yetmaydi.

Tabiatning eng go'zal mahsuli uning eng tarao'o'iy etgan bosqichi: - aql –zakovat, iroda egasi bo'lgan; - ijod qilish qobiliyatiga ega bo'lgan insondir

Tabiatdagi go'zallikni ana shu inson o'z aql zakovati orqali bilib oladi, moddalarning qonunlari va xossalarni ochib, o'z ijodiy myehnati bilan ularni yanada takomillashtirish uchun bu qonun va xossalarda foydalanadi.

Ulug'vorlik. Ulug'vorlik insonga his-tuyg'uni ta'sir etuvchi, uni quvonch va hayratga soluvchi kuchdir. Ulug'vorlik tuyg'usining manbai – dahshat yoki shunga o'xshash tuyg'ular qo'zg'atadigan barcha narsalar, voqeya – hodisalardir. Go'zallik singari ulug'vorlik ham qo'pol, sof foyda ma'nosidagi manfaatdan holi bo'lib, hamma uchun umumiy ahamiyatli, maqsadga muvofiqlik va zarurlik tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgandir.

Agar go'zallik sifatida olingan qoniqish orqali vujudga kyelsa, ulug'vorlikning zaminida miqdor tasavvurlari yotadi.

Gyegyelning ta'kidlashicha, eng +adimiy Misr qabr ustidagi yodgorliklari – piramidalar birinchi navbatda o'zlarining ulkanligi bilan odamlarning hayratga soladi, ayni paytda ularni qurish uchun qancha vaqt sarflanganligi, uni ko'pgina matonatli inson kuchlari qurganligi haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

CHyernishyevskiy: - Oddiy shamoldan bir necha yuz marta kuchli bo'ron ulug'vordir, - pastkash hisob-kitob va intilishlardan yuz karra kuchli bo'lgan syevgi ulug'vordir, dyeb ta'kidlaydi.

Ulug'vorlik ko'lami go'zallik ko'lamidyeq chyeksizdir. U tabiatda, jamiyatda inson faoliyatida namoyon bo'ladi. ulug'vorlik odamlarni faol harakatga, o'zlaridagi ijodiy imkoniyatlarni ishga solishga rag'batlantiradi. Tabiatda baland tog'lar, qudratli shar-sharalar, chyeksiz okyeantar, moviy dyengizlar, tubsiz osmon ulug'vorlik timsollari bo'lib, ular ulkanlik, buyuklik, kyeng ko'lamlilik, tuganmaslik jihatda umumiylikka ega. Tabiatda ulug'vorlik insonni zaiflikka emas, balki undagi tabiat bilan qo'shilib kyetishga intilish hissini uyg'otadi. Ulug'vorlik hissi (o'zicha Estetik) hayratlanish, ehtirom, tan berish tuyg'ularini qamrab oladi. Bularga ba'zida qo'rquv hissi ham qo'shiladi, qo'rquv hissini insonni kamsitmaydi, balki to'siqlarni yengib o'tishda turtki bo'ladi.

Ijtimoiy hayotda ulug'vorlik qahramonlik va mardlik bilan qorishib kyetadi. Qahramonlikda ulug'likka xos Estetik va axloqiy sifat to'la namoyon bo'ladi. Xalq fidoiylari, elu-yurt jonkuyar-larining qiyofalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vorlikni ham mardonalikni namoyon qiladi.

Alishyer Navoiy ta'biricha, qahramonlik, ulug'lik, halol myehnatda, yaxshi axloqiy aqidalarga doimiy tarzda amal qilishda o'z ifodasini topadi.

San'atda ulug'vorlik. San'atning turli shakllarida ulug'lik xilma-xil tasvirlanadi, - qahramonlik dostonlari, lirik dostonlar, qahramonlik fojiasi, qahramonlik musiqa asarlari, mye'morchilik kabi san'at mujdalari ulug'lik mavzuini badiiy o'zlashtirish jarayonida vujudga kyeladi.

Mye'morchilikda Misr piramidalari, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlaridagi mye'morchilik obidalari, YUnonlarning Parfyenoni, Rimliklarning Kolyeziyi, O'rta asr gotik bosh chyerkovlari, Rus chyerkovlari mye'morchiligining eng yaxshi namunalari. Rastryelli kabi mye'morlar yaratgan go'zal binolar o'zlarining salobati, ulug'vorligi bilan kishini hayratda qoldiradi. Mye'morchilikda ayrim obidalar: Bobil minorasi, Minorai Kalon, Misr piramidalari o'zlarining kyeng ko'lami – miqiyoslari bilan kishini hayron qoldirsalar, boshqalari o'zlarining o'ta nafisligi, nozik ifodasi, hamohangligi, atrof-muhiti bilan uzviy qo'shilib kyetganligi katta ahamiyat kasb etadi. Amir Tyemur dahmasi, SHohi Zinda, Ichan qal'a, Ryegiston maydoni Mir Arab madrasasi, Ismoil Somoniy maqbarasi, CHor minor, mye'morchilik asarlari nafis san'at mujdalari sifatida ulug'vorlik tuyg'usini mavjlantiradi.

San'atda ulug'vorlik ko'pincha fojialilik bilan yonma-yon namoyon bo'ladi. Navoiy – SHyekspir asarlari. Layli – Majnun, Rameyo – Julyetta, Suqrotning o'limi bilan fojialik aks etgan asarlardir. Inson murakkab kamolot yo'lini bosib o'tib, xudoga o'xshaydi. «Ozod o'ldirki biron ranjida qilg'ondin ranjida bo'lmag'ay va javonmard uldirki, ranjida qilmagay»

Fojialilik va kulgililik. YOlg'iz insonga xos his-tuyg'u. Faqat ijtimoiy munosabatlar jarayonida namoyon bo'ladi. Ular bir-biriga zid tushunchalar, ayni paytda ular bir-birining mag'ziga singib, birinchisi ikkinchisiga o'tib turadi. Xalq iborasida: «fojialilikda kulgililikka masofa bir qadamdir» dyeyiladi. SHyekspir asarlarida fojiali va kulgili tomonlar, shu qadar chirmashib kyetganki, ularni birini ikkinchisiz anglash qiyindir.

Fojialikda noqonuniy hayotning chuqur ziddiyatlari va to'qnashuvlari: hayot va o'lim, ozodlik va zarurat, aql va tuyg'u, qonun va burch, shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlar namoyon bo'ladi. M.SHayxzodaning «Jaloliddin Mangubyerdi», «Mirzo Ulug'byek» asarlari fojiaiy asarlardir.

Arastu: fojiali his-tuyg'u murakkab tarkibga ega bo'lib, u achinish, qo'rquv va shodlikning o'ziga xos qorishmasidan iborat. Bu yerda qahramon azob-uqubatlariga achinish uning mudhish taqdiridan qo'rquv, ruhiy poklanishidan shodlanish ko'zda tutiladi. Agar shunday holat (poklanish) sodir bo'lmasa, tomoshabin dilxasta bo'lib chiqib kyetsa, dyemak poklanish amalga oshmagan bo'ladi.

..Halokat bilan tugallansa ham, bari-bir qayg'u va tushkunlik emas, balki yashash va kurash istagi, bu kurashda o'zining halok bo'lishini bilib turgan insonning mag'rur qiyofasi gavdalanadi.

Inson ulug'vorligini tarannum etish hammadan ham ko'proq va yorqinroq san'at fojia turida o'z ifodasini topadi.

Kulgililik. Arastu kulgulilikni xunuklik va go'zallik o'rtasidagi ziddiyat ifodasi dyesa, Kant : - kutilayotgan voqyeaning ahamiyatliligi va natijaning arzimasligi dyeb ta'kidlaydi. Gyegyel: - mohiyati jihatidan pastkash, soxta, ahamiyatsiz va shakli jihatining ahamiyatli jarayonini kulgulilik dyesa, Byergson: - byexosdan sodir bo'lgan va jonli muloqot natijasini kulgu dyeb ataydi.

SHarq va G'arb mutafakkirlari kulgulilikni xunuklik bilan bog'lab mushohada qilishadi. Xunuklikning o'zi kulgili emas, balki uning go'zallik da'vo qilishi va o'zini go'zallik o'rniga qo'yishga harakat qilishi kulgulilikdir dyeb ta'kidlanadi. Kulgulilikning ichki tomoni – kyeng ma'nodagi hazil (yumor) tuyg'usidir.

Hazil tuyg'usi insonni hayvondan ajratib turadigan eng muhim xislatlardan biridir. Hazil tuyg'usi murakkab aqliy tuyg'u bo'lib, unda shaxs o'zining butun borlig'i bilan namoyon bo'ladi. Unda insonning his-tuyg'u va aql madaniyati, orzu-umidlari namoyish etiladi.

Kulgining turli sabablari bo'lishi mumkin: to'yimli va mazali ovqatlanishdan kyeyin rohatlanib kuladigan odamlar bo'lishi mumkin. Bunday odamlar uchun kulgi hayotni sof fiziologik - jismoniy idrok etish ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Inson tashqi ko'rinishi bilan uning asl mohiyati o'rtasidagi nomuvofiqliklar ziddiyati, tafovutlar, byeo'xshovliklar, kyelishmovchiliklarni tabiiy anglash natijasida ham kulgi kyelib chiqadi. Ba'zi bir odamlar o'zining pastkash, johil, loqayd, xudbin mohiyatini tashqi viqor, oliftalik, takabburlik bilan «byezab» ko'rsatmoqchi bo'ladi, bu ham kulgini kyelib chiqaradi.

Tabiat tushunchasining keng ma'nosi borliqni, butun dunyoni barcha rang-barang shakllari bilan jamuljam holda aks ettiradi. Bu ma'noda «tabiat» atamasi borliqqa nisbatan tatbiq etiladi va «materiya» kategoriyasidan ham kengroq falsafiy kategoriya sifatida amal qiladi, zero u moddiy va ma'naviy asoslarning birligidan iborat muayyan yaxlitlik sifatidagi insoniyatni ham o'z ichiga olgan Koinotning butun moddiy-energetik va axborot dunyosini qamrab oladi. Ayni shu ma'noda «tabiat» tushunchasi falsafaning borliq muammolari o'rganiladigan sohasi, ya'ni ontologiyada keng qo'llaniladi. Mazkur atama ko'rsatilgan ma'noda falsafada ko'proq XIX asrgacha ishlatilgan.

Tabiat tushunchasining tor ma'nosi XIX asrda hayotning paydo bo'lishi va Erdagi evolyusiya jarayonlari muammolarini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvlar yuzaga kelishi, shuningdek Inson dunyoda o'z o'rnini anglab etishi bilan shakllana boshladi. SHu ma'noda «tabiat» atamasi muayyan hajmgacha torayib, ob'ektiv borliqning biosfera (J.Lamark 1802 yilda biosfera atamasini muomalaga kiritgan), ya'ni «hayot sohasi» deb nomlagan qisminigina anglata boshladi. *Biosfera jonsiz tabiatning avvalgi rivojlanish mahsuli bo'lib, Erning hayot kechayotgan nozik qatlamini tashkil etadi.* U atmosfera, gidrosfera va litosferaning yuqori qismini qamrab oladi.

Biosferada inson alohida o'rin egallaydi. U jonli tabiatning tabiiy qismi bo'lsada, vaqt o'tishi bilan unga qarshilik ko'rsatuvchi faol asosga aylandi. Bu faktni u ekologiya muammolari yig'ilishiga qarab anglay boshladi. Mazkur muammolar keskinlashgani sari inson o'zining

o'zgartirish holati haqida yanada teranroq mulohaza yuritib, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalasini ilmiy, falsafiy va amaliy nuqtai nazardan echishga harakat qila boshladi.

SHu ma'noda, tabiat insonni qurshagan muhitni, ya'ni borliqning biosferadan biologik tur sifatida o'rin olgan insonning mavjudlik sharoitlari majmui sifatida amal qiladigan qismini anglata boshladi.

SHunday qilib, tabiatni o'rganishga nisbatan odatdagi yondashuvlar «biosfera va inson» murakkab sistemasining tahlili va uni falsafiy anglab etish hisobiga sezilarli darajada kengaydi, «tabiat» atamasi yangicha, yanada teranroq mazmun kasb etdi. Bu avvalo jamiyatning atrof muhit bilan o'zaro munosabatlari, xususan iqtisodiyot, ijtimoiy hayot sohasidagi faol fundamental tadqiqotlar mahsuli bo'ldi. SHu sababli «tabiat» atamasining mazkur ma'nosi ijtimoiy falsafada ayniqsa ko'p ishlatiladi va odamlar yashaydigan tabiiy muhitni ham, inson qo'llari bilan yaratilgan (o'zgartirilgan) sun'iy muhitni ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, ayni holda o'zaro bog'liqlik va birlikda inson yashaydigan makonni tashkil etadigan «birlamchi» va «ikkilamli» tabiat nazarda tutiladi.

Butun tarix mobaynida odamlar o'zlarining atrof muhitga ta'sir ko'rsatish qobiliyatlarini tinimsiz rivojlantirdilar va takomillashtirdilar. SHu tariqa jamiyatning tabiat bilan o'zaro munosabatlari ham o'zgarib bordi. Bugungi kunda tarix, arxeologiya, geografiya, etnografiya sohasida va boshqa fanlarda mavjud ilmiy ma'lumotlar tabiatga antropogen ta'sir insoniyatning son va sifat jihatidan o'sishiga mutanosib ravishda tinimsiz kuchayib borgan va pirovard natijada ijtimoiy rivojlanishning asosiy bosqichlarini aks ettirganini tasdiqlaydi. Bu bosqichlarning har biriga atrof muhit bilan inson munosabatlarining o'ziga xos shakllari va uning ongida tabiatning har xil in'ikosi xosdir.

SHuni ta'kidlash lozimki, tabiat va jamiyat o'zaro aloqasining u yoki bu bosqichlarini ajratish nafaqat masalaning ob'ektiv tomoniga, ya'ni ko'rsatilgan o'zaro aloqalarni tavsiflovchi tabiiy o'zgarishlarga, balki bunday ajratish natijasida qanday maqsadlar ko'zlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Ayni holda bizni insonning atrof muhitga ta'siri xususiyati va uning tabiatga bog'liqligi masalalari ko'proq qiziqtiradi. Bundan maqsad qanday qilib inson o'zining avvalgi tabiatga to'la qaramlik holatidan fan va texnikani faol rivojlantirib, ularning yordamida tabiatni o'ziga bo'ysundirib, uni xizmatkoriga aylantirishga harakat qilib, pirovardida keskin ekologik muammolarni yuzaga keltirganini ko'rsatib berishdir.

Insoniyat jiddiy ekologik tangliklar xavfi bilan to'qnash kelgach, odamlar xulq-atvorining axloqiy tomoni ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi va endilikda «jamiyat-tabiat» tizimida muammolar keskinlashuvidan oldingiga qaraganda o'zgacha ma'noga ega, zero, inson o'z faoliyatida asosiy e'tiborni biosferaga qaratishi lozim. YUZaga kelgan vaziyatda bu odamlarning yangicha axloqqa asoslangan tegishli xulq-atvorini taqozo etuvchi ob'ektiv zaruriyatdir. Mazkur axloq insoniyat bu sohada erishgan eng sara yutuqlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki hozirgi hayotning eng muhim muammolarini ham hisobga olishi lozim.

Xususan, qadimgi rivoyatlarda keltirilgan, umumiy axloqiy qoida sifatida Kant tomonidan ta'riflangan («SHunday ish ko'rginki, xohish-irodang maksimasi ayni vaqtda umumiy qonunchilik tamoyili kuchiga ham ega bo'lsin») axloqiy imperativ endilikda tabiatga nisbatan ham tatbiq etilib, umumiy ekologik imperativga aylanishi lozim. Ekologiyaga tatbiqan bu talabning ma'nosi shundan iboratki, ish ko'rayotgan har bir sub'ekt (u xoh ayrim inson, xoh jamiyat yoki butun insoniyat bo'lsin) o'zining tabiatga bevosita yoki bilvosita daxldor bo'lgan barcha niyatlari, ishlari va xatti-harakatlarida o'zini shunday tutishi lozimki, bu xulq-atvor me'yori umumiy ekologik qonunga aylana olsun.

Ijtimoiy hayotga ham, inson mavjudligining tabiiy sharoitlariga ham tegishli bo'lgan bu axloqiy qonunga o'z holicha rioya qilish ekologiyaning barcha muammolarini bartaraf etishni uzil-kesil kafolatlovchi birdan-bir va shak-shubhasiz talab hisoblanmaydi. Ammo har bir inson va butun jahon hamjamiyati tomonidan odamlarning tabiat bilan munosabatlarida asos qilib olingan taqdirda, u muqarrar tarzda turli mamlakatlar va xalqlarni shunday bir holatga keltiradiki, ular o'zining tabiatni o'zgartiruvchi siyosatini mazkur qonunga muvofiq qayta tuzishga majbur bo'ladi, shu tariqa jahon hamjamiyatiga yanada faolroq birlashish yo'lidagi

ekologik g'ov-to'siqlarni bartaraf etadi. Aks holda nafaqat noosferaga erishish, balki umuminsoniy muammolarni hal qilish ham mumkin emas.

San'at — keng ma'noli tushunchadir. Masalan, qadimga yunonlar musiqa, raqs, nazmni san'at dyeb bilar edilar. O'rta asrlarda esa san'at tarkibiga tasviriy san'at, kasallarni davolash va dorixona ishlari ham kiritilgan. Bugungi kunda «san'at» so'zi «voqyelikni badiiy timsollar vositasida ijodiy aks ettirish», «ishning ko'zini bilish vz mahorat ko'rsatish jarayoni», «har qanday ishning o'zi va u talab qiladigan mahorat darajasi» ma'nolarida qo'llaniladi.

San'at tushunchasining-talqin etilishi byejiz emas. Zyero, san'at inson myehnati, aql-idroki, shu bilan yaratilgan, vujudga kyelgan», ijod hilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos istye'dodi namoyon bo'ladi. va nihoyat, san'at insonning mahyerati bilan chambarchas bog'lanib kyetgandir.

San'at kyeng ma'noda san'at asarlari (badiiy qadriyatlar) bilan birga ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va istye'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. San'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kyelgan. O'zbyekiston hududida Ispaniya, Sahroi Kabir va boshqa manzillarda uchraydigan qoyalarga o'yib tushirilgan yovvoyi hayvonlarning tasvirlari hozirga davr nuhtai nazaridan yuksak Estetik kiymatga ega. Bu tasvirlarda har bir narsa turining myezoniga mos ijod qilish, ya'ni nafosat qonunlariga rioya qilish, vazn tuyg'usi, tyenglik aksi, ularni yaratish jarayonidan olinadigan quvonch kabi Estetik faoliyatning muhim byelgilari mavjud. Bu yodgorliklar in'ikos etiladigan badiiy faoliyat kurtaklari endigina ko'rinib kyelayotgan inson Estetik faoliyatning natijalari edi.

Badiiy faoliyat kurtaklari Estetik ehtiyojlardan syekin-asta badiiy ehtiyojlar tarzida alohida holda namoyon bo'lib borgani sari, aqliy va jismoniy myehnatning uyg'unlashib borishi jarayonida san'at ham rivojlandi. Badiiy faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar turlicha shakllanib, amal qilganligi ma'lum, Aql-idrok va qo'l mutanosibligi ajoyib, hayratomuz san'at mo''jizalarini yaratishga olib kyeldi.

Qadimgi Estetik madaniyat yodgorliklarining mavzu yo'nalishi ham diqqatga sazovordir. Asosiy tasvir (qoya suratlari) va taqlid (raqslar) uchun ovchilik kasbi bilan bog'liq hayvonlar ob'yekt qilib olingan. Yovvoyi buqa, yovvoyi fil, yovvoyi kiyik tasvirlarini yaratish bilan qadimgi odam ular haqida o'zi bilgan juda muhim xislatlarini va bu xislatlarga xos o'zining hatti-harakatlarini ifodalagan.

San'at kurtaklari murabbiy-tarbiyachi vazifalarini ham bajargan. Tasvirlar, naqshlar, raqslar, ertak-afsonalarda avlod-dan-avlodga o'tib turgan amaliy, axloqiy, Estetik tajriba mujassamlashgan edi. Badiiy faoliyatning ilk shakllari uyushtiruvchilik, birlashtiruvchilik vazifalarini ham bajargan. Hayotda yashash uchun kurash maqsadida jiplashgan va yagona tuyg'u jo'sh urishi bilan birlashgan butun jamoa hatti-harakatlari, urinipshari vositasida qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan g'alaba — ovda hayvon ustidan g'oliblik (ovning samarali bo'lishi) san'atda tasvirlanib, u qadimgi odamlar jiplashishining eng muhim omillaridan biri bo'lgan edi.

San'at - inson jasoratining go'zalligini uning oliyjanobligini, fidoyiligini aks ettiradi. San'at tabiat va insonni haqqoniy yuksak badiiy formada aks etirsa, yuksak idyeallar uchun kurahsa, u go'zal bo'ladi. San'at social yovuzlikni, tubanlikni, razillikni ham fosh etadi. San'at hayotning xunuk jihatlari va hodisalarni tasvirlash bilan bizni go'zallikka chorlaydi. San'atning quyidagi turlari mavjud:

1. Badiiy adabiyot; 2. Tasviriy san'at; 3. Ifodali san'at; 4. Tomosha-qorishma san'at.

Badiiy adabiyot so'z orqali namoyon bo'ladi. So'z san'atini og'zaki va yozma shakllari mavjud. Og'zaki turiga – doston, baxshilik, askiya, tyermalar kiradi. Bunda so'z bilan ijrochi mushtarakdir. Og'zaki so'z bahsi o'tkir so'z, hozirjavoblik, hazil, intyermiyediya shakllarida namoyon bo'ladi. Yozma adabiyotda aytilgan so'zni eshitish, yozilganini ko'rish va o'qish uchun mo'ljallanganligidan tashqari, yozma adabiyotni idrok etish o'quvchidan ko'proq, ijodiy faollikni va mustaqillikni, badiiy matndan olingan axborotni, o'zining ma'naviy dunyosini va hayotiy tajribasi bilan qiyoslashni talab qiladi. Og'zaki adabiyotni idrok etish odatda jamoaviy tarzda sodir bo'lsa, yozma adabiyot idroki yakka va shaxsiydir. Inson ruhi va qalbining doimiy

oqimda harakatlanib turishi holatini yengil va erkin, oddiy va murakkab, yorqin va tushunarli tarzda ifodalash imkoniyatlarining kyengligi jihatida badiiy adabiyotga tyeng kyeladigan san'at turi yo'q dyesak yanglishmaymiz. Badiiy adabiyot san'at turi sifatida o'zining ichki tizimiga, o'ziga xos tur, xil ko'rinishlari, uslubiga ega. Badiiy adabiyotning epik, lirik dramatik turlari mavjud:

Epik tur – voqyealarni badiiy o'zlashtirish hisoblanadi. Epik turga «qutadg'u bilig», «SHohnoma» (Firdavsiy), «Hayratul abrор», «Hamsa», «O'tgan kunlar», «Kyecha-kunduz» (CHo'lpon), «Navoiy»(Oybyek) kabilar misol bo'ladi. Epik tur o'z navbatida janrlarga ham ajraladi, ya'ni: xalq eposi, epik doston, roman – epopyeya, roman, qissaga. Lirik tur – kayfiyat yoki ruhiy holatni ifodalaydi. Navoiyning «Hamsa»sidagi dostonlarida epik mazmun lirik shakl (shye'r)da o'z ifodasini topgan. Bu lirik xazinada jozibali va ehtirosli his-tuyg'u katta ifoda kuchi orqali sayqal topib, lirik-falsafiy ma'nodorlik kasb etgan. CHo'lpon, Usmon Nosir, A.Oripov, E.Vohidov lirikasi haqida ham shularni aytish mumkin. Lirik turning janrlari - qasida, tuyuq, ruboyi, g'azal, mustahzod, shye'r.

Dramatik tur – harakat bilan bog'liq holatda amal qiladi. U sahnalashtirishga mo'ljallangan asarlarni tashkil etadi. Dramatik turni fojia, komyediya, drama kabi ko'rinishlari mavjud.

Tasviriy san'atning vujudga kyelishi insoniyat tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. qoyalarda tasvirlangan jonivorlar, voqyelik hodisalari, hayot manzaralari, dastlab – foydali – amaliy maqsadlarga bo'ysundirilgan tasvirlar (animizm)da) tasviriy san'atning ilk ko'rinishlaridir. Endilikda – sog'lom his-tuyg'ular, idrok yorqinligi va tiniqligi, kuzatish ziyrakligida namoyon bo'ladi. Tasviriy san'atning tur va janrlari, musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm, badiiy rasm, badiiy suratga olishdir. Qadimgi davrda haykaltaroshlikning mayin egiluvchan turida asosiy Estetik aqidalar – hayotiy o'xshashlik, hamohanglik, myezonlilik aqidalari kyeng tarqalgan. O'rta asrlarda musavvirlik va haykaltaroshlik tobora mye'morchilik maqsadlarida xizmatga qo'yila boshlandi. Uyg'onish davrida hamma turlar, ayniqsa musavvirlik birinchi o'ringa ko'tarildi. Tasviriy san'atda tasvir bilan ifoda chirmashib kyetgan bo'ladi. Ularda tasvirlanayotgan hodisalar mo'tadillik xususiyatiga ega bo'lib, bitta voqyea yoki uning bir lahzasini tanlab tasvirlash orqali harakatdagi va rivojlanishdagi hayotning butun murakkabligi va boyligini ko'rsatish qudratiga ega bo'ladi.

Musavvirlik – naqqoshlik, mavzuli suhbat, rasm, manzara, natyurmort tarzida ifodalanadi, shuningdyek yodgorlik, dastgohli, ko'rinishlari ham mavjud. Haykaltaroshlik – dumaloq haykal, yodgorlik asarlari dastgohli (insonning ichki dunyosini tasvirlash), kichik shakllar – (sanoat va xalq hunarmandchiligi) kabi ko'rinishlarga ega. Badiiy suratga olish (fotografiya) xususiyati hujjatchilikka asoslangan bo'lib, u kyeyinchalik kino san'ati rivojiga katta hissa qo'shdi. CHiziqli rasmda badiiy mubolag'a tyez-tyez qo'llaniladi. CHiziqli rasm hayot hodisalarini tyezroq aks ettirishi bilan ommaviylik xususiyatiga ega. U voqyelik hodisalarini kyeng qamrab olishi jihatidan badiiy adabiyotga yaqin turadi. Uning quyidagi ko'rinishlari mavjud: 1)Dastgohli: suv bo'yoqli (akvarelyel), yumshoq rangli qalam (pastyel), musavvir yaratgan bosma shaklda nusxa ko'chirish (estamp), o'yib solingan (ofort), maxsus taxtachaga o'yib tushirilgan (gravyura) holatlarida yog'och, myetall, ko'mir, karton va boshqa ashyolarda ifodalanadi. 2)Amaliy chiziqli rasm badiiy ijod turlari bilan bog'liq holatida. a)sanoat chizma rasmlari: mol byelgisi – etikyetka, pochta markalari, alomat – byelgi ramzi - emblyema, ko'krakka taqiladigan byelgi znachoklar, davlat nishonlari; b) kitoblarga tushirilgan rasmlar. 3) Plakat - qisqa matn bilan birgalikda ifodalanadi.

“Ommaviy madaniyat” aksariyat xollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida haridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi. Bu esa pirovardida “bozor adabiyoti”, “bozor san'ati” degan ma'naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning “gullab-yashnashi” uchun imkon yaratadi. Bugun turli arzonbaho ishqiy yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, “millati”ning tayini yo'q “badiiy” filmlar ham ko'payib ketgan. “Bozor san'ati”

deganda, birinchi navbatda, ana shunaqa filmlar va bayram sahnalarida qarsillatib aytiladigan yangroq ashulalar esga tushadi.

“Ommaviy madaniyat”ning illat sifatida namoyon bo‘lishi:

1. “Ommaviy madaniyat” namoyondalarining amallari o‘zlari uchun har taraf lama manfaatdorlikka asoslangan: ular “noyob san’at” namunalari-g‘oyalarini nafaqat targ‘ib qiladi, balki pullaydi ham.

2. Faqat bugunni, yana ham aniqrog‘i hozirni ko‘radi va tan oladi.

3. Umuminsoniy madaniyatni bo‘ysindirish va o‘z ta’sir doirasiga tortish kabi tuban maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

4. U odamzodning fikrlashiga tish-tirnog‘i bilan qarshi. Andozalashgan axborot-u mahsulotlar qurshovida qolgan odamlarning o‘zi ham bora-bora bir o‘lchamga tushadi: hammaning yurish-turishi, o‘y-kechinmasi, fikrlash tarzi, bari bir xil.

5. SHaxsning ijtimoiylashuviga imkon bermaydi. U voqea jarayonlarga loqayd, befarq avlodni shakllantiradi.

6. “Ommaviy madaniyat” o‘z navbatida mafkuraviy, informatsion, iqtisodiy qadriyatlardan foydalangan xolda “ma’rifatparast”lik g‘oyalari asosida o‘ziga xos muomala va muloqot madaniyatini ham targ‘ib qiladi. Buni biz bugungi kunda yoshlar orasida ko‘rishishdagi “boshni boshqa suqishtirish”, imo-ishora, o‘zaro muloqotning “kurakda turmaydigan so‘zlar”ga tayanilishi orqali ko‘rib guvohi bo‘lmoqdamiz.

“Ommaviy madaniyat”ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo‘lgan olomoni shakllantirish bo‘lgani bois, u ma’naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o‘quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo‘latmaydi. SHuning uchun “ommaviy madaniyat” namunalari badiiy-estetik qimmatga ega emas.

3. Milliy ma’naviyatga ta’sir o‘tkazuvchi tashqi tahdidlar ayni paytda estetik tarbiya jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ta’kidlash o‘rinliki, estetika niqobi ostida turli xil ko‘rinishdagi “sog‘lom turmush tarzi targ‘ibotchilari”, “ko‘ngilochar” va “musaffo tuyg‘u” baxsh etuvchi saytlar talaygina. Eng dahshatli keyingi paytlarda internet tarmog‘ida vampirizm estetikasi va uning targ‘iboti bilan bog‘liq saytlarning ko‘payib borayotganligi tashvishlanarli xoldir. Bunday tahdidlarga qarshi go‘zal qadriyatlarni dunyoga tanitish, xalqimizning boy va betakror estetik dunyosini aks ettiradigan personajlarni yaratish orqali kurashishni zamon talab etmoqdaki, bu yoshlarni ma’naviy jihatdan yuksaltirishda estetik tarbiyaga zaruriyat mavjudligidan dalolat beradi. Bu estetik tarbiyaga nisbatan tahdidlarning birinchi jihati.

Estetik tarbiyaga tahdidning ikkinchi jihati insonning tashqi va ichki ko‘rinishidagi bog‘liqlikni o‘rganishga bo‘lgan zaruriyat bilan belgilanadi. Bu ilm bugungi kunda biologiya va tibbiyotda fizionomiya nomi bilan mashhur. Vaholangki, o‘tmishda bu sohaga jiddiy e’tibor berilib, qator risolalar yaratilgan.

Estetik tarbiyaga tahdidning uchinchi jihati psixologik jihatlar. Buni ong osti hodisasi orqali izoxlash mumkin.

1. *Sezgilari*. Aytish mumkinki, mana shu 5 ta sezgi ilg‘amagan narsani ong osti ilg‘ash qobiliyatiga ega.

2. *Kuzatish*. Bu borada reklama va uning estetik tabiatini misol qilib ko‘rsatish mumkin. SHuning uchun ham mahsulot reklamalari odamlar gavjum bo‘ladigan joylarga o‘rnatiladiki, bunda bevosita kuzatish muhim omilga aylanishi bejiz emas.

3. *Tashviqot*. Ongosti tashviqotga tabiiy xolda eshitilmaydigan ovozlari orqali ta’sir qilishni kiritish mumkin. Ko‘ngilochar maskanlarda qo‘yiladigan musiqalarda ham xaridorlarni chorlash maqsadi ko‘zlanadi.

4. *YAshirin kadr orqali ta’sir qilish*. Insonning ong osti xislariga yashirin ta’sir qilish xususan 25-kadr ko‘pchilik davlatlar tomonidan ta’qib ostiga olingan.

YUqorida ko‘rsatib o‘tilgan 4 ta jihatga e’tiborsizlik bugungi kunda tashvishli va tahdidli hodisa sifatida e’tirof etilayotgan “ommaviy madaniyat”ni avj olishiga olib keladi. Bu borada Prezidentimizning “YUksak ma’naviyat – engilmas kuch” asarlarlarida “Tabiiyki “ommaviy madaniyat” degan niqob ostida axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, individualizm, egotsentrizm

g'oyalari tarqatish, kerak bo'lsa shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlari, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo'yamaydi" - degan purma'no hikmat bor.

Endi ikki og'iz so'z "ommaviy madaniyat" haqida. Uning kelib chiqishi, ta'siri, tahdidi borasida mazkur anjuman ishtirokchilarining barchasi habardor, desam yanglishmagan bo'laman. Lekin, bir narsaga g'oyatda tahdidli, u ham bo'lsa, ommaviy madaniyat insonni "qiyofasiz" oqimning bir qismiga aylantirib qo'yishidir.

Bu illat aksariyat xollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida haridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi. Bu esa pirovardida "bozor adabiyoti", "bozor san'ati" degan ma'naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning "gullab-yashnashi" uchun imkon yaratadi. Bugun turli arzonbaho ishqiy yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, "millati"ning tayini yo'q "badiiy" filmlar ham ko'payib ketgan. "Bozor san'ati" deganda, birinchi navbatda, anashunaqa filmlar va bayram sahnalarida qarsillatib aytiladigan yangroq ashulalar esga tushadi.

XXI asr ommaviy madaniyati zamonaviy qiyofada go'yo rivojlangan madaniy dunyoga integratsiyalashish niqoblari ostida namoyon bo'lmoqda. Bu niqoblar ostidagi salbiy xolatlar va ular shakllantirish mumkin bo'lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutni anglay bilish zamon talabidir. Ommaviy madaniyat eng avvalo, milliy axloqqa zarba berib, jamiyatning g'oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan hatarli ekanligini ham to'g'ri tushunish kerak. Bu havf-xatarga qarshi qat'iy tura oladigan shaxsni shakllantirishda tarbiyaning barcha ko'rinishlarini uyg'un xolda olib borish shart. Estetik tarbiya aynan shu maqsad yo'lida yosh avlodni milliylikka zid bo'lmagan estetik ideal timsolida, yuksak didli qilib tarbiyalash bilan dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Xo'sh "ommaviy madaniyat"ning illat sifatida qanday namoyon bo'lishi mumkin?

1. "Ommaviy madaniyat" namoyondalarining amallari o'zlari uchun har taraflama manfaatdorlikka asoslangan: ular "noyob san'at" namunalari-g'oyalari nafaqat targ'ib qiladi, balki pullaydi ham.

2. Faqat bugunni, yana ham aniqrog'i hozirni ko'radi va tan oladi.

3. Umuminsoniy madaniyatni bo'ysindirish va o'z ta'sir doirasiga tortish kabi tuban maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

4. U odamzodning fikrlashiga tish-tirnog'i bilan qarshi. Andozalashgan axborot-u mahsulotlar qurshovida qolgan odamlarning o'zi ham bora-bora bir o'lchamga tushadi: hammaning yurish-turishi, o'y-kechinmasi, fikrlash tarzi, bari bir xil.

5. SHaxsning ijtimoiylashuviga imkon bermaydi. U voqea jarayonlarga loqayd, befarq avlodni shakllantiradi.

6. "Ommaviy madaniyat" o'z navbatida mafkuraviy, informatsion, iqtisodiy qadriyatlardan foydalangan xolda "ma'rifatparast"lik g'oyalari asosida o'ziga xos muomala va muloqot madaniyatini ham targ'ib qiladi. Buni biz bugungi kunda yoshlar orasida ko'rinishdagi "boshni boshqa suqishtirish", imo-ishora, o'zaro muloqotning "kurakda turmaydigan so'zlar"ga tayanilishi orqali ko'rib guvohi bo'lmoqdamiz.

"Ommaviy madaniyat"ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo'lgan olomoni shakllantirish bo'lgani bois, u ma'naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o'quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo'latmaydi. SHuning uchun "ommaviy madaniyat" namunalarini badiiy-estetik qimmatga ega emas.

Ommaviy madaniyat xoh G'arb hox SHarq bo'lsin uning ma'naviy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U yildan yilga inson shaxsiga, uning estetik tafakkuriga juda katta kuch bilan daxl qiluvchi hodisaga aylanib bormoqda. Bu ayniqsa, estetik tarbiyaning eng muhim vositasi bo'lgan san'at orqali jamoatchilikka ta'sir etmoqda. Bu hodisa san'atda behayo filmlar, shahvoniy romanlar, tuturuqsiz musiqalar ko'rinishida namoyon bo'lib, ularning asosida fahsh,

zo‘ravonlik, shafqatsizlik hamda zo‘ravonlik kabi axloqiy illatlar yotishini bugungi kunda jamiyatimizning ziyoli qatlami tushunib etmoqda.

Bu borada XX-asrning 70 yillarida amerikalik bir qator sotsiologlar, faylasuflar, san‘atshunoslar “ommaviy madaniyat”ning ijtimoiy taraqqiyotga, ayniqsa umumadaniy jarayonlarga ta’siri haqida bir qator tadqiqotlarni olib borgan edilar. Xususan, sotsiolog CH.Reych o‘zining “Gullayotgan Amerika” kitobida “Isyonkor yoshlar o‘zlarining shaxsiy “madaniyat”larini yaratmoqdalarki, bu madaniyatning asosini kiyim, musiqa va narkotiklar tashkil etmoqda. YOsh “isyonkorlar” madaniyatning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq falsafiy, axloqiy, estetik ahamiyatidan hamda muomala va muloqot madaniyatidan yuz o‘giran xolda o‘zlariga mos qadriyatlarni yaratmoqdalar va ularni himoya qilmoqdalar. Bu kabi “yangi odam” uchun mazkur qadriyatning asosi – bu o‘zini mavjud tizimdan tashqarida xis qilishga bo‘lgan layoqatidir.”-, degan fikrni bayon etgan edi.

Seminar mashg‘ulot materiallari

1-mavzu : **Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli.**

1.1.Ta’lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg‘ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg‘ulot shakli	Amaliy mashg‘ulot
Falsafa atamasining kelib chiqishi. Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari. Dunëqarashning tuzilishi. Dunëqarashning tarixiy shakllari. Falsafa fanining predmeti, funksiyalari. Hozirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalqaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati.	Falsafa atamasining kelib chiqishi. Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari. Dunyoqarashning tuzilishi. Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Mif - dastlabki dunyoqarash shakli. Mifologik va diniy dunyoqarashning o‘zaro aloqasi va farqi. Diniy dunyoqarashning shakllanishi va mohiyati. Dunyoni idrok etishda falsafiy dunyoqarashning o‘ziga xos roli. Fan- ilmiy dunyoqarash shakli. Fanning funksiyalari va taraqqiyotining asosiy bosqichlari. Falsafa va fanning o‘zaro mutanosibligi va farqi. Falsafa fanining predmeti, funksiyalari. Falsafada milliylik va umuminsoniylik. Hozirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalqaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati.
O‘quv mashg‘ulotning maqsadi:	Falsafa tushunchasining kelib chiqishi. Falsafa fani shakllanishining asosiy bosqichlari. Falsafaning funktsiyalari haqida tasavvurga ega bo‘lishi lozim.
Ta’lim berish usullari	Ko‘rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta’lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim berish vositalari	O‘quv qo‘llanma, darslik, ma’ruza matni, kom’pyuter
Ta’lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og‘zaki nazorat:savol-javob.

Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli. amaliy mashg‘ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta’lim beruvshi	Ta’lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi(5daqiqqa)	1. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 2. Talabalarni mashg‘ulotga tayyorgarligini tyekshiradi 3. Davomatni nazorat qiladi	
1. O‘quv mashg‘ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqqa)	1.Mavzu bo‘yisha o‘quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma’ruzasi ushuncha taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o‘rganishda foydalaniladigan adabiyotlar	

	ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlariga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

«Falsafa» tushunchasining kelib chiqishi. Har qanday noma'lum so'z mazmunini uning etimologiyasidan, ya'ni u qachon, qanday va nima uchun yuzaga kelganini aniqlashdan boshlash o'rinli bo'ladi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, mazkur atamaning dastlabki ma'nosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa so'zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, an'analar orqali) avloddan avlodga o'tuvchi bilim va inson o'z aqliga tayanib, mushohada yuritish va borliqni tanqidiy tushunish yo'li bilan olishi mumkin bo'lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

SHuni ta'kidlash lozimki, Pifagor ham, qadimgi davrning boshqa faylasuflari ham dastlab «falsafa» tushunchasiga uning keyinchalik paydo bo'lgan va mohiyat e'tibori bilan, falsafani «barcha fanlar podshosi» darajasiga ko'targan ma'nosidan boshqacharoq ma'no yuklaganlar. Ammo ilk faylasuflar o'zlarini donishmand deb hisoblamaganlar va donolikka da'vo qilmaganlar, zero, o'sha davrda keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, *haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga o'tib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan.* Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng so'nggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega bo'lgan bashoratgo'ylar, kohinlar va oqsoqollar e'tirof etilgan. Ularning so'zlari birdan-bir to'g'ri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, qadimgilar fikriga ko'ra donishmandlik muxlisi bo'lishi, e'tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o'z aqliga tayanib, ijodiy yo'l bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim bo'lgan.

Biroq, insonning dunyo va o'ziga bunday munosabat darhol yuzaga kelgani yo'q. Insonning tabiatga qarshilik ko'rsatish, mavjudlik vositalarini yaratish va ko'paytirish qobiliyatlari rivojlangunga va o'sgunga, buning natijasida etarli tajriba va bilimlar to'plangunga, odamlar aqli ko'p sonli savollarga javob izlash uchun etarli darajada yuksalgunga qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. SHu bois falsafaning mohiyatini, shuningdek uning paydo bo'lish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? SHuning uchunki, falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hisoblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobiliyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Erda paydo bo'lish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu erda biz hali kam o'rganilgan murakkab muammolarga duch kelamiz, zero insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Ammo bilimning bu sohasida echilmagan muammolar bugungi kunda ham bisyor. Xususan, inson nima uchun, qaerdan, qaysi sabablarga ko'ra paydo bo'lgan, degan savolga aniq, umumiy e'tirof etilgan javob hanuzgacha mavjud emas. SHuningdek, aql faqat insonga xosmi yoki uning inson borlig'ida mavjudligi ob'ektiv borliqning bir parchasi, ayrim hodisasimi?, degan savol ham hali o'z javobini topganicha yo'q.

Binobarin, insoniyat tarixi haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar nuqtai nazaridan ayrim masalalar mavjud bo'lib, ular xususida olimlar va mutaxassislar ma'lum bir to'xtamga kelganlar. Xususan, boy tarixiy material, arxeologiya fani olgan daliliy ma'lumotlari, shuningdek boshqa fanlarning metodlari bilan olingan natijalar (masalan, jinslar, foydali qazilmalar yoshini aniqlash va sh.k.)ni e'tiborga olgan holda, ishonch bilan inson sayyoramizda hayotning tadrijiy

(evolyusion) rivojlanishi mahsulidir, deb qayd etish mumkin. Hozirgacha mavjud bilimlar oddiy mehnat qurollarini yasagan insonsimon mavjudotlarning (lot. homo habilis – uquvli odam) qadimgi manzilgozlari taxminan 3-5 mln yil oldin paydo bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Arxeologik va ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, qaddini tik tutib yuradigan odam yoshi taxminan 1,5 mln yilni tashkil etadi. Homo sapiens, ya'ni aqlli odamlar tipi atigi 40-60 ming yil oldin vujudga keldi. Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo bo'lib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri, uning asosiy xususiyatlarida jiddiy o'zgarishlar yuz bergani yo'q, ya'ni u hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi.

Ong paydo bo'lishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot ta'sirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga etgan davri bilan bog'lanadi. SHunday qilib, inson tushunchalarga ta'rif berish, mulohazalar bildirish va mushohadalar yuritish yo'li bilan sodda, lekin tom ma'noda aqliy ish olib bora boshladi.

Dunyoqarashning mohiyati. Ayni shu davrdan boshlab insonning ancha rivojlangan dunyoqarashi shakllangani haqida va umuman to'plangan bilimlar, amaliy ko'nikmalar, vujudga kelgan qadriyatlar, o'zi va o'zini qurshagan dunyo haqidagi tasavvurlar majmui sifatidagi odamlar dunyoqarashi to'g'risida ishonch bilan so'z yuritish mumkin.

Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy yoki empirik dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining qismlarga ajralmagan, tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulyativ funksiyani bajaradi.

Keng ma'noda, dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek odamlarning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

SHu tariqa ta'riflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta'riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi. Insonning bunday faoliyatini, uning ijodiy faolligini tavsiflovchi aql odamzot va jamiyat evolyusiyasini jadallashtirishning qudratli omiliga aylanadi va pirovardda insonni hayvondan ajratish imkonini beruvchi asosiy belgi sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashda ijtimoiy muhitning roli. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z «meni» va o'zgaralar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. SHu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga ma'qul va noma'qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Demak, **dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari** mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan yo'l bilan topuvchi javoblarni o'z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo'lib boradi.

Ammo dunyo juda rang-barang bo'lib, muttasil o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi, qoniqarli javoblarga ega bo'lmagan savollar esa, uzil-kesil javob berish mumkin bo'lgan savollarga qaraganda, ko'proqdir. SHu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o'ziga xoslik

bilan ajralib turadi va hech bo'lmasa shu sababga ko'ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o'xshamaydi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslarning uzviy bog'liqligi va ularning jamuljam holda har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qilishidir.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg'unlikda e'tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo'ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi.

Dunyoqarashning muhim elementi shubha bo'lib, u dunyoqarashni dogmatizm, ya'ni biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo'lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Turli davrlar bilishni yanada teranlashtirdi va inson dunyoqarashini kengaytirdi. SHunga mos ravishda oddiy (empirik) dunyoqarash ham boyib bordi, uning negizida o'zini o'zi tashkil etish qonunlariga muvofiq yanada murakkabroq tuzilmalar asta-sekin shakllandi va bu pirovard natijada dunyoqarashning alohida shakllari yoki, tarixiy tiplari farqlanishiga olib keldi.

Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo'lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir. Ko'nikmalar, tajriba va oddiy bilimlar to'planishiga qarab, nafaqat ularni avloddan avlodga o'tkazish muammosi yuzaga kelgan, balki ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi ham murakkablashib borgan. Bu dunyoqarash rivojlanishining muayyan bosqichida, to'plangan bilimlarning «yuqori bosqichiga» etilgach, boshqa har qanday murakkab tizimda bo'lganidek, dunyoqarashda ham o'zini o'zi tashkil etish qonunlari amal qila boshlagan.

Masalan, bu hodisaning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun shaxsiy kutubxonada kitoblar yig'ilishi bilan bog'liq misolga murojaat etish o'rinli bo'ladi. Mazkur kutubxonada kitoblar bir nechta bo'lsa, ularni tizimga solish talab etilmaydi, ular qaerda yotgani va ularning o'zaro munosabati qandayligi ham ahamiyat kasb etmaydi. Kutubxona hajmi o'nlab kitoblar bilan o'lchangan taqdirda esa, ulardan foydalanishga qulaylik yaratish uchun kitoblarni muayyan tarzda joylashtirish, tizimga solish talab etiladi. Kitoblar soni qancha ko'p bo'lsa, ular bilan ishlash shuncha oson va qulay bo'lishi uchun ularni tasniflash, tartibga solish, ruknlarga ajratish tizimi shuncha murakkab bo'ladi.

Ibtidoiy odamlarning ancha rivojlangan dunyoqarashida o'zini o'zi tashkil etish qonunlariga muvofiq ayni shunday tartiblilik dastavval mif hamda dinning ilk shakllari ko'rinishida vujudga keldi.

Mifologik dunyoqarash. «Mif» tushunchasi yunoncha mythos so'zidan kelib chiqqan bo'lib, afsona, rivoyat degan ma'noni anglatadi. *Mif –turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir.*

Mifda bilimlar, diniy e'tiqodlar, ma'naviy madaniyatning turli elementlari, san'at, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo'lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi ma'lum darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa muayyan tizimga solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo'lib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. SHu tariqa to'plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o'tishi ham ta'minlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu oddiy rivoyat, biron-bir voqea haqidagi hikoya emas, balki og'zaki «muqaddas» matnning arxaik ong'dagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta'sir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in'ikosidir. Mif, insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, odamlar xulq-atvori va o'zaro munosabatlarini tartibga solish funksiyasini bajargan, chunki unda axloqiy qarashlar, insonning borliqqa estetik munosabati o'z ifodasini topgan. Mifologiyaga shu narsa xoski, unda hamma

narsa bir, yaxlit, ajralmasdir; tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

SHunday qilib, mif kimningdir uydirmasi yoki «o'tmish sarqiti» emas, balki shunday bir o'ziga xos tilki, inson uning yordamida qadim zamonlardanoq dunyoni tavsiflagan, o'zining o'sib borayotgan tarqoq bilimlarini umumlashtirgan, talqin qilgan, tasniflagan va muayyan tizimga solgan.

Mifda ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan an'analar muhim rol o'ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zamirida e'tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo'lib, unda shubhaga o'rin yo'qdir.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog'liq emas. Oddiy ongda yashaydigan din, falsafa, siyosat, san'atda aniq-ravshan yoki pardalangan ko'rinishda mavjud bo'lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko'proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o'ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal sur'atlarda o'sib borayotgan sharoitda mif televidenie, radio, vaqtlı matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida ba'zan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo'llanilmoqda.

Diniy dunyoqarash dunyoqarashning tarixan ikkinchi shakli dindir. (Din so'zi arabchadan tarjimada e'tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma'nolarni anglatadi.) Mif kabi, din zamirida ham e'tiqod, tuyg'ular va emotsiyalar yotadi. Garchi din kurtaklari «aqli odam» dunyoqarashi shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni taxminan 40-60 ming yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, umuman olganda u dunyoqarashning mustaqil shakli sifatida keyinroq, jumladan mif ta'sirida insonning abstrakt fikrlash qobiliyati sezilarli darajada kuchaygan davrda vujudga kelgan.

Diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql», qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir. Agar mifologiyada an'anaga, rivoyat qiluvchining, ya'ni oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Falsafaning predmeti - insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan kishining o'ziga ma'lum bilimlar va tajriba,, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday ob'ektiv va sub'ektiv borliqdir. Boshqacha aytganda, inson o'z qiziqishi ob'ekti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. SHu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta'riflar yoki gipotezalar, g'oyalari va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba'zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning dunyoga munosabati, uning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishi avvalo va bevosita uning dunyoqarashiga bog'liq bo'ladi. YUqorida ko'rsatib o'tilganidek, inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli

«parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalarning birligiga e'tiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi *tajribada sinash, tavsiflash yoki shak-shubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, ya'ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir.* Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rnini muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog'liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo'ljal oladi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi *u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi.* (bu tushuncha yunoncha methodos – yo'l, tadqiqot, tekshirish so'zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, ya'ni kategoriyalar bilan ish ko'rar, ularni ta'riflar ekan, metodologik funktsiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi *real borliqning yangi ob'ektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek ilgari ma'lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ilmiy bilim o'z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq tabaqalanishiga turtki beradi.* Buning natijasida ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot ob'ekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kateqoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Qarama-qarshi jarayon – ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni bu xavfning oldini olish imkonini beradi.

2-Mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq falsafasi

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot

<p>Qadimgi SHarqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi.</p> <p>Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar.</p> <p>Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar.</p> <p>Konfutsiy va Lao Szi ta'limoti.</p> <p>SHarq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino)ning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ahloqiy ta'limotlari.</p>	<p>Qadimgi SHarqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi. Misr va Bobil falsafiy maktablari.</p> <p>Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar. Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar. Konfutsiy va Lao Szi ta'limoti. Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti. Ilk o'rta asr SHarq falsafasi va uyg'onish davri. SHarq panteizmi va peripatetizmi SHarq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino)ning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ahloqiy ta'limotlari. Ilk o'rta asrda tasavvuf va islom ilohiyotshunoslik ta'limotlari. Ularning dunyoqarash mazmuni. Temuriylar sulolasi davri. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g'oyalari. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. SHarq istilosi bilan bog'liq uyg'onish harakatlari: osiyosentrizm, panturkizm, panislomizm, ma'rifatparvarlik va jadidchilik ta'limotlari. XX-XXI asr o'zbek falsafasi.</p>
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Qadimgi SHarqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi, SHarq mutafakkirlarining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ahloqiy ta'limotlari haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq falsafasi amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	4. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 5. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 6. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 3.Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar savollarga javob beradilar
4 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosalar qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Qadimgi SHarq va G'arbda shakllangan falsafa insoniyatning ilm, fan, ma'naviy taraqqiyotining debochasi hisoblanadi. Ularning rivojlanishi, o'ziga xosligi va betakrorligidan qat'iy nazar, ayrim umumiy qonuniyatlarga ega.

Birinchidan, falsafiy tafakkur SHarqda ham, G'arbda ham ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatidagi mifologiya negizida vujudga kelgan. Mifologiya inson o'zini atrof muhitdan ajratishga va hodisalarni tabiiy sabablarga muvofiq tushuntirishga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Inson dunyoni va undagi barcha hodisalarni xudolar va qahramonlar harakati bilan tushuntiradi. Ammo mifologiyada insoniyat tarixida ilk bor bir qancha falsafiy masalalar ham qo'yiladi: dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi; hayot va o'lim nima va h.k.

Ikkinchidan, G'arb va SHarq falsafasi sinfiy jamiyat va davlat paydo bo'lishi bilan ijtimoiy ong shakli sifatida vujudga kelgan. Masalan, qadimgi Hindistonda falsafaning vujudga kelishi taxminan uning hududida quldorlik davlatlari shakllana boshlagan miloddan avvalgi I ming yillikda yuz bergan. Xitoyda falsafa jamiyatning sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlangan, chunonchi: jamoalar kasodga uchrab, yangi er mulkdorlari va shahar boylarining iqtisodiy va siyosiy qudrati osha boshlagan miloddan avvalgi VI-V asrlarda vujudga kelgan.

YUnonistonda antik falsafa miloddan avvalgi VII-VI asrlar chegarasida shahar-davlatlar («polislar»)da avval Kichik Osiyoning G'arbiy qirg'og'ida (Ioniya), so'ngra – Sitsiliya orolining yunonlar yashaydigan shaharlarida va nihoyat, YUnonistonda – Afinada (miloddan avvalgi V asr) paydo bo'lgan va qadimgi dunyo madaniyati ravnaq topishi uchun shart-sharoitlar yaratgan sinfiy, quldorlik jamiyatining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Qadimgi Markaziy Osiyoda falsafaning vujudga kelishi va rivojlanishi ham sinfiy (feodal) jamiyat va davlatning shakllanishi bilan bog'liq. Amudaryo bo'ylaridagi xalqlar, xususan Xorazmda eng yirik davlat tuzilmalari bo'lgan. SHuni qayd etish lozimki, keyinroq vujudga kelgan davlatlarda falsafaning shakllanishiga qadimgi davlatlarning ilk falsafiy tizimlari ta'sir ko'rsatgan.

Uchinchidan, G'arb va SHarq falsafasi umuminsoniy qadriyatlariga qarab mo'ljal oladi. U insonni hamisha qiziqtiruvchi hodisalarni o'rganadi, Qadimgi manba “Avesto”da ko'rsatilgani kabi “qanday qilib yaxshi fikrlash, yaxshi so'zlash va yaxshi ish ko'rish mumkin”, degan savolga javob topishga harakat qiladi. Bu noyob mevalardan bahramand bo'lish uchun inson falsafiy donishmandlikni o'zlashtirishi lozim: u dunyoni anglab etish, inson va tabiat, inson hayotining mazmuni va boshqa shunga o'xshash muammolarda mo'ljal ola bilishi kerak. Aristotel ham shoh Iskandarga nasihatida “SHuni bilgilki, o'zing buzuq va fosih ersang, raiyatu fuqaroni isloh qilolmaysan. O'zing adashgan, gumroh ekansan, ularga yo'l boshchilik qilolmaysan. Axir o'zi ko'r odam qanday qilib o'zgalarga rahnamo bo'lsin? O'zi qashshoq o'zgani boy qila oladimi? Kimki o'zi xoru zalil bo'lsa, o'zgani qanday qilib mashhuru aziz eta olsin. Bilgilki, isloh etishni istagan hech kimsa o'zini isloh etmaguncha o'zgalarni ham isloh eta olmaydi. Agar o'zi buzuq fosid bo'lmasa, boshqa kishini fasod ishga olmaydi. Qo'l ostingdagilarni isloh etishni istar ekansan, islohni o'zingdan boshla. O'zgalar aybini yo'qotishni hohlasang, avvalo o'zingni ayblardan va xunuk xulq atvordan pokla. O'yilagan fikring senga hech qachon firib bermasligi lozim. Agar so'zlaring go'zalu qilmishlaring esa xunuk bo'lsa, ishlari gaplariga teskari, zohiri botinini aks ettirmaydigan va'zxon bo'lasan”⁵⁷ deb uqtiradi.

To'rtinchidan, Qadimda SHarq falsafasi ham, G'arb falsafasi ham yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, do'stlik, birodarlik, muhabbat va nafrat, baxt, lazzatlanish va azob chekish, ilmu ma'rifat kabi muammolarning echimini izlagan. Bu jarayon o'sha davr buyuk faylasuflarining fikrlarida ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'ladi, masalan:

- Konfutsiy: “Odamlar seni bilmasliklaridan g'am chekma, o'zing odamlarni bilmasligingdan g'am chek”;
- Lao-szi: “YUksak fazilatli inson odamlar bilan munosabatlarda xushmuomala bo'lishi, mamlakatni boshqarishda izchil bo'lishi lozim; ishda imkoniyatlardan kelib chiqishi, harakatda vaqtni hisobga olishi lozim”;
- Zardo'sht: “Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal”;

⁵⁷ Қаранг Алиқулов Ҳ. Караматов Ҳ. Арастуниг Искандарга насиҳати. Форс тилидан таржимаси // Ўзбек педагогика онтологияси.-Т.: Ўқитувчи, 1995.-Б 39-46..

- Geraklit: “Men uchun bir kishi, agar u hammadan yaxshi bo‘lsa, o‘n ming kishiga teng”;
- Demokrit: “Axmoqni maqtagan aslida unga yomonlik qiladi”;
- Epikur: “O‘lim qo‘rqinchli emas: men ungacha mavjudman, u mendan keyin mavjud”;
- Platon: “Olihimmatlilik – vaziyatdan mohirona foydalanish: aql-idrok bilan bog‘langan sahovatlilik”;
- Aristotel: “Do‘stlik birga yashashning zaruriy shartidir” deb hisoblaydi. SHuningdek uning fikricha, ma‘naviyat va ma‘rifat shunday bebaho boylikki, dunyoda undan naf ko‘rmaydigan inson yo‘q va bo‘lmaydi ham. Marifat oddiy xalq ommasuyu, tijorat ahli uchun ham, olim-u fuzalo, shohu sulton uchun ham bir xilda zarur va muhimdir. Ham o‘ng qo‘lida va ham chap qo‘lida adolat tarozisini qo‘tarib olmagan, bilimi, odobi, muomalasi bilan xalqining ko‘ngliga yo‘l topmagan shoh, yurtni boshqara olmaydi. El-yurti obod va farovon qilish, xalqning olqishiga sazovor bo‘lish, mazlumlarni zolimlar istibdodidan himoya qilish, adolatni qaror toptirish uchun podshohlarda insofu-diyonat, mehr-shafqat bo‘lishi lozim. Arastu o‘zining baxt haqidagi falsafiy qarashlarini rivojlantirib, ma‘lum vaqtlarda baxtli bo‘lib, qolgan vaqtlarda baxtsiz bo‘lgan kishilar emas, butun umr yaxshi yashagan odamni baxtli deyish mumkin, mukammal yaxshilik bilan yashash esa baxt saodatdir, deb hisoblaydi.

Beshinchidan, falsafiy bilimning dunyoqarash bilan bog‘liqligi ham G‘arb va SHarq falsafasi rivojlanishining qonuniyatidir. Biz istaymizmi, yo‘qmi, lekin falsafiy g‘oyalar, qarashlar, nazariyalar va tizimlar yo idealistik, yo materialistik, ba‘zan eklektik (bu ikki dunyoqarashning birikmasi) bo‘ladi. Jumladan, qadimgi YUnonistonda Milet falsafiy maktabi namoyandalarining asarlarida falsafiy muammolarning materialistik talqiniga duch kelish mumkin. Bu maktab asoschisi Fales suvni, Anaksimend – havoni, Anaksimandr – apeyron (mavhumlik)ni hamma narsaning birinchi asosi deb hisoblaydi. Dunyoning materialistik asoslarini Anaksagor taklif qiladi. Uning fikricha, barcha narsalar muayyan «urug‘lar»dan iborat. Ularni Anaksagor gomeometriyalar deb nomlagan. Empedokl o‘zining “Tabiat haqida” asarida olov, havo (uni Empedokl efir deb nomlagan), suv va er turli narsalarning birinchi asoslaridir, deb qayd etgan.

SHunga o‘xshash fikrlarga SHarq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Masalan, Zardushtiyluk ta‘limotida olov, hindlarning qadimgi falsafiy kitobi “Upanishada”da, shuningdek “CHorvaka” qadimgi hind falsafiy maktabiga doir manbalarda suv, olov, er, havo, butun borliqning substansional asosidir, deb qayd etiladi. Bu fikr esa Empidokl ta‘limoti bilan hamohangdir.

Oltinchidan, SHarq va G‘arb qadimgi dunyo falsafasida idealizm o‘zining ikki ko‘rinishida: ob‘ektiv idealizm va sub‘ektiv idealizm sifatida namoyon bo‘ladi. SHarq falsafasida bu “yoga”, buddizm, jaynizm, zardo‘shiylik, konfutsiychilik, daochilik falsafasi, G‘arb falsafasida – bu Pifagor va Pifagorchilar uyushmasi falsafasi, eley maktabi falsafasi, shuningdek Suqrot, Platon falsafasi va sh.klarda o‘z ifodasini topadi. Jumladan, miloddan avvalgi IV asrda yashab ijod qilgan qadimgi yunon faylasufi Platon ikki dunyo – “g‘oyalar dunyosi” va “narsalar dunyosi” mavjudligi haqida saboq beradi. “G‘oyalar dunyosi” umumiy tushunchalardan iborat, “narsalar dunyosi” esa “g‘oyalar dunyosi”ning in‘ikosidir: “g‘oyalar dunyosi”da ideal mohiyatlar mavjud, “narsalar dunyosi” esa bu mohiyatlar mahsuli bo‘lgan ayrim narsalardan iborat. Platonning g‘oyalar haqidagi ta‘limoti uning “Bazm”, “Fedon”, “Fedr”, “Davlat” asarlarida o‘z aksini topgan, mutafakkirning “Teetet”, “Parmenid”, “Sofist”, “Kritiy” asarlari esa g‘oyalarning moddiy dunyoga bo‘lgan munosabati muammosiga bag‘ishlangan. Platon fikriga ko‘ra, materiya - g‘oyaning sof “aksi”, uning “aksilmohiyati”. Materiyaning mohiyati esa - g‘oya. Haqiqiy borliq - bu piramidani eslatadigan ideal borliq. Uning zamirida “bilish va harakat asosining mohiyati” sifatida amal qiluvchi go‘zallik g‘oyasi yotadi. Uning yonidan yaxshilik g‘oyasi va oqillik (haqiqat) g‘oyasi o‘rin oladi. SHunday qilib, Platon “g‘oyalar dunyosi” “narsalar dunyosi”ni vujudga keltirishini nazarda tutuvchi ob‘ektiv idealizm falsafiy tizimini yaratgan. Platon g‘oyalar va narsalarni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini qayd etsa-da, lekin buyuk mutafakkir uchun “g‘oyalar dunyosi” birlamchidir.

Aristotel “Metafizika” asarida Platonning narsalarning vujudga kelish asosi sifatidagi g‘oyalar haqidagi ta’limotini rad etadi. U mohiyat-g‘oyalar hissiy idrok etiladigan narsadan tashqarida mavjud emas, degan tezisni ilgari suradi. Platon fikrlariga e’tiroz bildirar ekan, Aristotel umumiylik faqat ayrim narsada mavjud deb hisoblaydi: “Ayrim narsa bo‘lmasa, umumiylik ham bo‘lmas edi”. “Metafizika”da Aristotel falsafa borliq va uning atributlarini, borliqning oliy tamoyillari yoki sabablarini o‘rganishini qayd etadi. Bular “umumiy metafizika” muammolaridir. Ammo “xususiy metafizika” ham mavjud bo‘lib, u “harakatsiz substansiya yoki birinchi boqiy dvigatel”ni o‘rganadi.

Ayni vaqtda shuni ta’kidlash lozimki, aksariyat SHarq va G‘arb faylasuflarining falsafiy qarashlari faqat materialistik yoki faqat idealistik xususiyat kasb etmaydi. Ularda boshqa g‘oyalar ham uyg‘unlashadi. Ammo materiya va ongning o‘zaro nisbati muammosining u yoki bu echimi uning turli shakllarida – kosmos va tabiatni anglab etishdan tortib inson va uning shaxsiy borlig‘iga qadar – doim u yoki bu faylasuf yoki falsafiy maktabning muayyan dunyoqarashidan dalolat beradi.

Etinchidan, G‘arb va SHarq falsafasi rivojlanishining yana bir umumiy qonuniyati uning metodologik ahamiyat kasb etuvchi haqiqiy ilmiy bilimga erishish yo‘lida ilmiy izlanishlar olib borishidir. Bu erda gap fanga va falsafaning metodologik funksiyasiga bo‘lgan munosabat haqida ketmoqda. Falsafiy ta’limotlar, konsepsiyalar, g‘oyalar yordamida turli hodisalarning tahlili amalga oshiriladi, amaliy tavsiyalar beriladi. Bu jihatdan miloddan avvalgi V asrda vujudga kelib, Xitoydagina emas, balki boshqa SHarq mamlakatlarida ham keng tarqalgan konfutsiychilik diqqatga sazovordir. Uning ayrim konsepsiyalari hanuzgacha tirik. Masalan, «syao» yoki ota-onani hurmat qilish, kattalarga izzat-ikrom ko‘rsatish konsepsiyasi yosh jihatidan ham, ijtimoiy ierarxiya bo‘yicha ham kattalarga nisbatan o‘z xulq-atvorini barcha fazilatlar mohiyatini anglab etish asosida yo‘lga qo‘yishni taklif qiladi.

G‘arb falsafasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda ham falsafaning metodologik funksiyasi bo‘rtib namoyon bo‘lishini ko‘ramiz. Masalan, yunon faylasuflari – falsafa tarixidan donishmandlik va shirinsuxanlik o‘qituvchilari degan nom bilan o‘rin olgan sofistlar shogirdlariga oqilona fikrlashni, muhokama qilinayotgan narsa yoki hodisaning mohiyatini teran anglagan holda ish ko‘rishni va o‘z falsafiy bilimlaridan siyosiy faoliyatda foydalanishni o‘rgatishni o‘z vazifasi deb bilganlar. Ma’lumki, qadimgi yunon faylasufi Suqrot o‘z e’tiqodlarini himoya qilish yo‘lida hayotini tikkan. U davlatni boy va zodagon kishilar emas, balki ishning ko‘zini biladigan, oqil odamlar boshqarishlari lozim deb hisoblagan va o‘z shogirdlariga o‘sha davrda mavjud bo‘lgan siyosiy an‘analarda mo‘ljal olishni o‘rgatgan. Ayni shu fikri uchun ustidan chiqarilgan hukmga e’tiroz bildirmay, Suqrot o‘z o‘limini ixtiyoriy ravishda tanlagan va bir qadah sikut (zahar) ichib o‘lgan.

Sakkizinchidan, G‘arbda ham, SHarqda ham faylasuflar narsalar va hodisalarni o‘rganish, tahlil qilish, tushuntirishning o‘z metodlarini yaratganlar. YAngi davr tadqiqotchilari, Gegeldan boshlab, ikki asosiy falsafiy metod – dialektika va metafizika metodlarini ilgari surganlar. Qadimgi dunyo falsafasi rivojlangan sharoitda bu metodlar faylasuflar tomonidan ongli ravishda idrok etilmagan. Ular stixiyali, aniqroq aytganda, falsafiy ta’limotlar, tizimlar va qarashlarga ichdan xos bo‘lgan metodlar sifatida amal qilgan. Faylasuflar, odatda, hodisalarning umumiy o‘zaro aloqasini, ularning ziddiyatligini, harakati va rivojlanishini, dunyoning yagonaligi va rang-barangligini, «umumiy yo‘l» yoki Logosni muayyan tabiiy qonun sifatida anglab etadilar. Jumladan, Geraklit fikriga ko‘ra, tabiat (olov) uzluksiz o‘zgarish jarayonini boshdan kechiradi. U rivojlanish va o‘zgarishlar manbaini ko‘radi: «Hamma narsa kurash orqali va zaruriyat tufayli yuz beradi. Har qanday hodisa o‘zining qarama-qarshiligiga o‘tadi: sovuq narsa issiq narsaga aylanadi, issiq narsa sovuq narsaga aylanadi, ho‘l narsa quruq narsaga aylanadi, quruq narsa ho‘l narsaga aylanadi». Quyosh har lahzada yangilangani kabi, barcha hodisalar ham o‘zgaradi. «Ayni bir daryoga ikki marta tushish mumkin emas: ikkinchi marta suvga tushayotgan odamga yangi suvlar oqadi». Geraklit sifat jihatidan bir-biriga zid bo‘lgan hodisalar va jarayonlarni ko‘radi: hayot va o‘lim, uyg‘oqlik va uyqu, yoshlik va qarilik va sh.k. «Eng toza va eng iflos dengiz suvi: baliqlar uchun u to‘yimli va xaloskor, odamlar uchun esa u

ichishga yaroqsiz va hayot uchun xavflidir». Ko‘rib turganimizdek, qadimgi yunon faylasufi o‘zgarishning umumiyli va har bir xossaning qarama-qarshi holatga o‘tishi narsalarning barcha sifatlariga nisbiy tus berishini, ya’ni muayyan holatlarga bog‘liq qilib qo‘yishini qayd etadi.

«Dialektika» so‘zini ilk bor Suqrot ishlatgan. Bu so‘z bilan u samarali bahslashish, fikrlar qarama-qarshiligi orqali haqiqatning tagiga etishga qaratilgan muloqot olib borish mahoratini ifodalagan. Dialektikaning aynan shu talqiniga sofistlar ham amal qilganlar. Ular o‘ziga xos inkor dialektikasini rivojlantirib, tinimsiz bahs-munozara muhitida haqiqatning tagiga etishga to‘xtovsiz harakat qiluvchi, ziddiyatlarga to‘la inson tafakkurini faol harakatga keltirganlar.

Aristotel fikricha, bahslashish yoki qarama-qarshi fikrlarni talqin qilish orqali haqiqatning tagiga etish san’ati sifatidagi dialektika Zenonning «Bahslar» deb nomlangan asarida tahlil qilingan.

Dialektika muammolarini Platon ham o‘rgangan. U dialektika deganda nisbiy «borliq» va «haqiqiy borliq»ni bilishni tushungan. U ko‘p sonli asarlarini antik dialektika namunalari o‘zida mujassamlashtirgan dialoglar shaklida yozgan hamda, harakat va harakatsizlik, tafovut va ayniyatni tahlil qilgan. Platon har bir narsani o‘z-o‘ziga va boshqa barcha narsalarga ayniy deb hisoblagan.

Aristotel sababiy bog‘lanishlarning rang-barangligi muammosini ilgari surib, dialektikani yanada rivojlantirgan. Uning to‘rt sabab: moddiy, formal, harakatlantiruvchi va yo‘naltiruvchi sabablar «Narsalar va hodisalar vujudga kelishiga sabab bo‘luvchi omil (materiya, substrat) – moddiy sabab»; «narsaning mohiyatini belgilovchi omil – formal sabab»; «harakat asosi – harakatlantiruvchi sabab»; «biror narsani amalga oshirishdan ko‘zlangan maqsad – yo‘naltiruvchi sabab» haqidagi ta’limoti ma’lum. Aristotel shakl va mazmun (materiya) dialektikasini tahlil qilishning o‘z usulini taklif qildi. Narsa – bu shakl va materiyaning birligi. Narsalarning vujudga kelishi va ularning takomillashuvi shaklga bog‘liqdir. SHakl o‘z mohiyatiga ko‘ra faol, materiya esa passivdir. SHakl – narsaning tashqi ko‘rinishi, u dunyoning rang-barangligi va borlig‘ini belgilaydi.

Dialektika qadimgi SHarq falsafasiga ham xos. Qadimgi SHarq faylasuflari o‘zlikni anglash va insonning o‘z-o‘zini kamol toptirilishiga bag‘ishlangan konsepsiyalarida, avvalo buddizm, yoga, konfutsiychilik, zardo‘shiylik falsafasida juda ko‘p noyob dialektik fikrlar ilgari surilgan. Masalan, Zardo‘sh ta’limotida “Axriman” va “Axuramazda” yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi va bunda yaxshilikning g‘alabasini ifodalaydi. Zardo‘shiylik falsafasiga ko‘ra, yaxshilik va yomonlik kishilarning botinida-ichki dunyosida yashaydi. Inson Axriman yoki Axuramazda tarafida bo‘lishi mumkin, chunki Ezgulik farishtasi uni hamisha yaxshilik qilishga, lekin yovuz Axriman uni yomonlik qilishga undaydi va bu tortishuv inson hayotining oxirigacha davom etadi.

«Upanishada»da deyarli har qanday hodisa harakat va qarama-qarshilik nuqtai nazaridan qaraladi. Braxman ikki qiyofa: jismoniy va jismsiz, o‘ladigan va o‘lmas, harakatsiz va harakatchan ko‘rinishlarga ega. «Upanishada»da Atman – bu ham tana, ham individual jon. Braxman va atman bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq «Hamma narsa Braxman, Braxman esa atmandir», deyiladi. Atman o‘zgaruvchan, uning turli holatlari mavjud: uyg‘oqlik; tushli uyqu; tushsiz uyqu; turiya (atman hech narsani his qilmaydigan, o‘z-o‘ziga teng bo‘ladigan holat).

Daosizm (qadimgi Xitoy maktablaridan biri)da dao haqidagi ta’limot Geraklitning Logos haqidagi ta’limotiga o‘xshab ketadi. Dao – bu «hayot yo‘li», tabiat qonuni. Bu dunyoning vujudga kelishi va rivojlanishining tabiiy abadiy qonuni.

To‘qqizinchidan,, qadimgi SHarq va G‘arb falsafasida dialektik metod bilan bir qatorda hodisalarni o‘rganishning metafizik metodiga ham duch kelish mumkin. Aristotel Eley maktabi vakillari Parmenid va Melis hamda ularning izdoshlarini «tabiatni to‘xtatuvchilar» deb nomlagan, chunki ular tabiat harakatini rad etgan. Ular uchun borliq «yagona va harakatsiz»dir. Eleylik Ksenofan, masalan, shunday deb yozgan: «Bir joyda abadiy turadi, umuman qimirlamaydi, u yoqdan buyoqqa o‘tish unga xos emas». Parmenid bu qoidaga aniqlik kiritadi: «...hamma narsa bir, abadiy, vujudga kelmagan, sharsimon va bir xil, o‘z ichida makonga ega emas, harakatsiz va chekli».

Eley maktabi kabi, qadimgi Xitoyda konfutsiychilik maktablari – Men-szi va Syun-szi ham dialektikaga qarshi chiqqan. Bu maktablarning vakillari qarshisida narsa qarama-qarshiliklar birligida namoyon bo‘lmaydi, inson tabiati yo tug‘ilgandan boshlab faqat yaxshilik bilan bog‘langan (Men-szi), yo inson o‘z tabiatiga ko‘ra azaldan yovuz (Syun-szi). Albatta, tabiat inson tabiatini tarbiya yo‘li bilan o‘zgartirishi mumkin, lekin bu endi unga madaniyatni olib kirishdir.

Umuman qadimgi SHarq va G‘arb falsafasining ijtimoiy muammolari orasida axloq mavzusi etakchilik qiladi. O‘sha davrda yaratilgan hikmatli so‘z, iboralar bugungi kunda ham insonni mulohaza yuritishga majbur qiladi. Masalan, Platonning «Dialoglar» asarida taqdir, qarilik, fazilatlar, oqillik, adolat, sabr-toqatlilik, sovuqqonlik, vijdonlilik, erkinlik, kamtarlik, olijanoblik, tinchlikparvarlik, engiltaklik, do‘stlik, mehr-muruvvatlilik, e‘tiqod, teran fikrlash kabi tushunchalarga ta‘rif berilgan. Aristotel e‘tiqodlilik, andishalilik, oilaga muhabbat, halollik, ezgulik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, ota-onalarga mehr oqibatli bo‘lish, hushyorlik, ziyraklik, adolatlilik kabi ma‘naviy axloqiy fazilatlariga ega bo‘lish har qanday jamiyat, davlat va xalqning eng katta boyligi, kuch-qudrati manbalaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, biron bir narsaga ega bo‘lishdan maqsad undan foydalanishdir. Ko‘zga ega bo‘lgan odam ko‘zini yumib yashamaydi, balki undan olamni ko‘rish uchun foydalanadi, quloq va shu kabilar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. U inson uchun biror narsaga ega bo‘lish muhimmi yoki undan foydalanishmi, degan savolni o‘rtaga tashlab, albatta muhimi foydalanishdir, chunki foydalanish va faoliyat ko‘rsatish maqsadida u biror bir narsaga ega bo‘lishni istaydi, deb hisoblaydi.

Zardo‘stning “Avesto” kitobida ham odamlarni imonli-e‘tiqodli bo‘lishga, doimo pokiza yurishga, tanani ozoda tutishga, har qanday yomon niyat va so‘zlardan tiyilishga, yomon amallarda voz kechishga, nojo‘ya ishlarlardan yuz o‘girishga da‘vat etadigan axloqiy qoidalar, o‘gitlar ko‘p. Kitobda “tanalaringiz haqida emas, balki qalbingiz haqida ko‘proq qayg‘uring”, “Har bir inson kuniga besh marta yuvinib, poklanib, quyoshni olqishlab sig‘inishi shart” degan qoida belgilangan.

3-Mavzu: SHarq va G‘arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi

1.1. Ta‘lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg‘ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg‘ulot shakli	Amaliy mashg‘ulot
Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g‘oyalari. Qadimgi YUnon-Rim falsafiy maktabi YAngi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo‘nalishlari	Qadimgi YUnon-Rim falsafiy maktabi. Milet maktabi, uning Misr-Bobil, Hind falsafasi ildizlari bilan bog‘liqligi. Suqrotgacha bo‘lgan falsafiy tizim va Suqrot maktablari. Antik falsafada Demokrit, Geraklit, Aflotun va Arastu ta‘limotlari. Ellinizm davri falsafasi. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta‘limotining vujudga kelishi. Ilk o‘rta asr G‘arb falsafasi rivojlanishining umumiy belgilari. Ilk o‘rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika. Nominalizm va realizm. Foma Akvinskiy ta‘limoti. G‘arb Uyg‘onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari. YAngi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo‘nalishlari. YAngi davr G‘arb falsafasidagi asosiy muammolar. XVIII asr Evropa falsafasining ma‘rifiy xususiyatlari. XX-XXI asr G‘arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G‘arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.
O‘quv mashg‘ulotning maqsadi:	Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g‘oyalari. Qadimgi YUnon-Rim falsafiy maktabi YAngi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo‘nalishlari haqida tasavvurga ega bo‘lishi lozim.
Ta‘lim berish usullari	Ko‘rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta‘lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy

Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

SHarq va G'arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	7. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 8. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 9. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2.Slaydalar, mul'timiedialardan foydalanadi 3.Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar savollarga javob beradilar
5 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Qadimgi dunyo SHarq va G'arb falsafasining rivojlanish xususiyatlari va muammolardagi farqlar. Birinchidan, inson muammosini o'rganishga nisbatan yondashuvlarda G'arb va SHarq falsafasida tafovutlar mavjud. G'arb falsafasidan farqli o'laroq, SHarq falsafasi asosiy e'tiborni inson muammosiga qaratadi. Jumladan "Avesto"da farzand ko'rish, bolalarni bilimli, odobli, jamiyat uchun foydali insonlar qilib tarbiyalash, kelajakni o'ylab ish tutish umuminsoniy ma'naviyat ekanligi ta'kidlanadi. Zardo'sht Axuramazdadan, serfarzand xonadonga nima berasan, deb so'raganda u "Bunday odamlarni o'z himoyamga olaman, hayotini farovon, risqini mo'l qilaman" deb javob bergan. SHarq falsafasi insonni amaliyot, odamlar hayot faoliyati, ularning turmush tarzi nuqtai nazaridan o'rganadi. SHu sababli unda insonning o'zligi, uning shakllari va holatlari, odob-axloq, hukmdorlarga, turli yoshdagi odamlarga, shuningdek jamiyatdagi ijtimoiy holati turlicha bo'lgan kishilarga amaliy nasihatlar bilan bog'liq bo'lgan ayrim muammolar ko'p. Masalan "Avesto"da keltirilgan "Zabardast va qudratli bo'lish uchun hamisha haqiqat va rostglikka muvofiq amal qilsang, zabardast va qudratli bo'lasan", "Haq so'zdan o'zga hech narsa bilan shug'ullanma", "Dunyoni taraqqiyot va kamolot sari harakatga soladigan kishilar bo'lmog'i lozim", "YOlg'on gapirib tirik qolgandan ko'ra, rost gapirib o'lgan yaxshi", "O'z nafsini engib, jilovlab olmagan kishi, hech narsa ustidan g'olib chiqqa olmaydi" kabi fikrlar hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q. G'arb falsafasi esa, insonga uning ruhiy borlig'i yoki odob-axloq orqali murojaat etmaydi, balki unga borliq va bilishning umumiy tamoyillarini taklif qiladi. SHu bois u naturfalsafiy, ontologik, gnoseologik, metodologik, estetik, mantiqiy, axloqiy, siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

Ikkinchidan, SHarq va G'arb falsafasida dinga munosabatda ham farqlar mavjud. SHarq falsafasi din bilan uzviy o'zaro aloqada rivojlanadi: aksariyat hollarda ayni bir falsafiy oqim falsafa sifatida ham, din sifatida ham namoyon bo'ladi. Bunga braxmanizm, induizm, buddizm, konfutsiychilik, zardo'shdiylik misol bo'lishi mumkin. G'arb falsafasi esa, ko'proq ilmiy metodologiyaga tayanadi va dindan ajralishga harakat qiladi. Qadimda G'arbning falsafiy

ta'limotlaridan birortasi ham jahon diniga yoki hech bo'lmasa qadimgi YUnoniston va Rimda keng tarqalgan dinlardan biriga aylanmagan. Boz ustiga, G'arb antik falsafasida, avvalo Demokrit, Epikur, Lukretsiy Kar va boshqa faylasuflarning asarlarida ateistik ohanglar ancha kuchli.

Uchinchidan, G'arb va SHarq falsafasining kategoriyalar apparati ham o'ziga xos farqlarga ega. SHarq falsafasida mifologiya va «Rigvedalar» taklif qilgan aksariyat kategoriyalar: in – ayollik asosi va yan – erkaklik asosi, ularning efir bilan birikmasi – si; yoki narsalarga besh moddiy birinchi asos – er, suv, havo, olov va daraxtning birikmasi sifatida yondashish tabiiy bir hol sifatida qaraladi. Hayot va o'lim, jon va jismoniy tana, jon materiyasi, ong va uning holatlari kategoriyalari ayniqsa ko'p muhokama qilinadi. Sansara – jonning qayta gavidalanishi, o'zga shakl-shamoyilda namoyon bo'lishi, karma – inson o'limidan keyin tiriklik paytida qilgan ishlariga yarasha mukofot yoki jazo olishi yoki insonning individual taqdiri, askeza – o'zini o'zi cheklash yo'li bilan g'ayritabiiy qobiliyatlarga erishish, nirvana – eng yuksak holat, inson erishishni ko'zlagan oliy maqsad, «materiya kishanlaridan xalos bo'lgan jon holati» kabi tushunchalar kiritilgan. Albatta, SHarq falsafasi harakat, qarama-qarshilik, birlik, materiya, ong, makon, vaqt, dunyo, substansiya kabi odatdagi falsafiy kategoriyalardan ham foydalanadi. G'arbda esa, falsafiy tizimlar mohiyati va ularning kurashini aks ettiruvchi falsafiy kategoriyalar apparatining yaratilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Tizim sifatidagi kategoriyalar haqida ilk bor Aristotelning «Kategoriyalar» risolasida so'z yuritilgan. U o'zidan oldingi falsafiy tafakkurni o'rganish asosida kategoriyalar jadvalini tuzgan. Bu jadval quyidagi kategoriyalarni o'z ichiga olgan: mohiyat (substansiya), miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, o'rin, holat, harakat, azob-uqubat. Aristotelning kategoriyalar jadvali falsafa va muayyan fanlar erishgan yutuqlar munosabati bilan uning tarkibini o'zgartirishni taklif qilgan YAngi davrga qadar kategoriyalar haqidagi ta'limotning rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib keldi.

To'rtinchidan, Qadimgi G'arb va SHarqda materiyaning tuzilishi haqidagi ta'limotda ham farqlar mavjud. G'arb antik falsafasida materiyaning diskret tuzilishi haqidagi ta'limot – atomistika vujudga keldi. Uning asoschilari qadimgi yunon faylasuflari Levkipp va Demokrit bo'lgan, atomistika g'oyalarini Epikur va qadimgi rim faylasufi Lukretsiy Kar rivojlantirgan. Demokrit dunyo atomlar va bo'shliqdan iborat deb hisoblagan. Uning fikricha, atomlar – sifatga ega bo'lmagan mayda zarralar. Sifatlar atomlarning shakl, o'rin va tartib jihatidan uyg'unligidan paydo bo'ladi. Demokrit, nima uchun sut oson ichiladi?, degan savolga, shuning uchunki, sut, «yumaloq atomlar»dan iborat, nima uchun xantalni sutday ichish mumkin emas? SHuning uchunki, xantal atomlari «ilmoqsimon»dir, deb javob beradi. U narsalar sifati va ularning rang-barangligini ham shunday tushuntirgan. Demokritning atomistikasida sababiyatning sodda izohlari bilan bir qatorda ayni shu sababiyatni narsalarning o'zida, aniqrog'i – atomlarda ko'rishga bo'lgan intilishga ham duch kelish mumkin. SHarq falsafasida esa, materiyaning diskretligi, uning tuzilishi muammosi qo'yilmaydi. Unda materiyaga asosan jonga «xalaqit» beruvchi muayyan omil yoki shakl bilan birlikda yoki muayyan substansional asos sifatida yondashiladi.

Beshinchidan, G'arb va SHarq falsafasida bilish muammolarini echishda farqlar mavjud. G'arb falsafasida bilish empirik, hissiy va oqilona jarayon sifatidagi emas, balki mantiqiy jarayon sifatida ham qaraladi, ya'ni mantiq muammolari atroflicha o'rganiladi. Bu muammolarni o'rganishga Suqrot, Platon, ayniqsa Aristotel ulkan hissa qo'shgan. SHarq falsafasida esa, mantiq muammolari bilan amalda hind nyaya (sansar, qoida, mulohaza, predmetga kirish, mantiq) maktabigina shug'ullangan. Nyaya falsafiy muammolarni echishda mushohadaning ahamiyatini alohida qayd etgan. U haqiqatning tagiga etishning to'rt manbai: idrok etish, xulosa chiqarish, taqqoslash va isbotlashni o'rganadi. Bu manbalar haqiqiy bilimga erishish imkonini beradi. Umuman olganda qadimgi SHarq falsafasiga ko'proq o'zini o'zi bilish xos.

Oltinchidan, G'arb va SHarq falsafasidagi o'ziga xoslik va farqlar ijtimoiy muammolarni o'rganish jarayonida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. SHarq falsafasida bu o'tmish, hozirgi davr va kelajak manbai bo'lgan «dunyoviy inson» muammolari, shuningdek umuminsoniy qadriyatlar, o'zini o'zi kamol toptirish, boshqa odamlarni boshqarish uchun zarur bo'lgan

insoniy fazilatlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, Konfutsiy Osmonga, uning ulug'vorligiga murojaat etib, ijtimoiy tuzilmalar ierarxiyasi, kishilar qat'iy subordinatsiyasining zarurligini ko'rsatishga harakat qiladi: «Osmon har bir insonga uning jamiyatdagi o'rnini belgilaydi, uni taqdirlaydi, unga jazo beradi...». «Avesto»da esa insonning haq-huquqlari, burch va mas'uliyati haqida fikr bildirilgan. Jumladan, agar odam olgan qarzini o'z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda birovning uyiga o'g'irlikka kirgan odam bilan barobardir. SHuningdek, unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. SHarq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlari esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham SHarq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Jumladan, «Avesto» da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog'liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o'z ifodasini topgan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo'lgan kishilar tan jazosini olgan. «Venidat» (Devlarga qarshi kurash qonuni) ning 13, 14 boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug'orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan kohinlar shug'ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilagan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan. G'arbda, xususan, qadimgi yunon va qadimgi rim falsafasida esa ijtimoiy muammolar doirasi kengroq.

Ikkinchidan, bu ijtimoiy-falsafiy muammolarni tadqiq etish jarayonida insonni jamiyatga bog'lab o'rganish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Demokrit shunday deb yozadi: «Umumiy muhtojlik ayrim insonning xususiy muhtojligidan og'irroqdir. Zero umumiy muhtojlikda yordamga hech qanday umid qolmaydi»; «qonun odamlarning hayotini tartibga solishni xohlaydi, bunga u faqat odamlar o'zlariga yaxshi bo'lishini istagan taqdirda erishishi mumkin. Zero qonun o'ziga bo'ysunadigan kishilargagina ijobiy ta'sir ko'rsatadi»; «Oqil odamga butun dunyo ochiq. Zero yaxshi qalb uchun butun dunyo vatandir».

Platon ham ijtimoiy muammolarni tahlil qilgan. U davlatning mohiyati va shakllarini shaxs, ayniqsa podshoni shaxsi nuqtai nazaridan o'rgangan. Uning fikricha, podsho haqiqatparvarlik, oqillik, mardlik, adolatparvarlik kabi fazilatlarga ega bo'lishi lozim; umuman olganda, podshoda insonning barcha qobiliyatlari mavjud bo'lishi darkor. Platon insoniyat tarixida birinchi ideal davlat nazariyasini yaratadi. U davlatning uch shaklini tan oladi: monarxiya, aristokratiya va demokratiya. Bu shakllarning har biri ikki ko'rinishda: qonuniy va noqonuniy yoki zo'rlik ishlatishga asoslangan ko'rinishlarda amal qiladi. Platon davlatning qonuniy shaklini ma'qul ko'radi. Uning fikricha, davlatni faylasuflar hammadan yaxshiroq boshqara oladilar. Platon o'zining «Davlat» asarida bu haqda shunday deb yozadi: «Agar qashshoq va yo'qsillar o'z shaxsiy manfaatlarini qondirishni ko'zlab, jamiyatni boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritgan bo'lsalar, bundan yaxshi ish chiqmaydi: hokimiyat bellashuv maydoniga aylanadi va bunday ichki urush uning ishtirokchilarini ham, qolgan fuqarolarni ham halokatga mahkum etadi. Hokimiyat uni sevguvchi kishilar qo'lga o'tishi ham yaramaydi. Aks holda ular bilan bu sevgida raqiblar bellashadi...».

Aristotel ham o'zining «Siyosat» asarida o'z davlat nazariyasini bayon etgan. U: «Davlat nima uchun vujudga kelgan va insonni uning jamiyatdagi hayotida boshqaruvchi hokimiyatning nechta turi bor?», degan savolni o'rta tashlaydi va o'zining bu savoliga shunday javob beradi: «Davlat yashash uchun yaratilmaydi, balki asosan baxtli yashash uchun yaratiladi... Davlat oilalar va jamoalar o'rtasida yaxshi hayot kechirish uchun aloqalar o'rnatilganda, farovon va o'ziga to'q mavjudlik maqsadida vujudga keladi». Davlat hokimiyati masalasiga kelsak, Aristotel uning «uch yaxshi» va «uch yomon» shaklini qayd etadi. Davlat hokimiyatining «yaxshi» shakli deganda u jamiyatga xizmat qiluvchi hokimiyat shakllari: monarxiya, aristokratiya, «politiya», ya'ni o'rta sinf hokimiyatini tushunadi.

Mavzu 4. **Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili**

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig'i va ma'naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig'i. Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi. Harakat - materiyaning yashash sharti.	Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq va yo'qlik dialektikasi. Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig'i va ma'naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig'i. Virtual borliq tushunchasi. Energiya - borliq shakli. Olamning birligi, chekliligi va cheksizligi. Substansiya va substrat tushunchasilari. Materiya tushunchasi va uning tashkillashuv darajalari. Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi. In'ikos nazariyasi va uning darajalari, shakllari. Moddiy ob'ekt tizim sifatida. Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar. Kengayuvchi olam gipotezasi. Qizil siljish va torsion maydonlar. Universal kosmik galogramma. Harakat - materiyaning yashash sharti. Abadiy harakat, o'zgarish va harakatsizlikning o'zaro nisbati. Harakatning tiplari va shakllari. Harakatning mutlaqligi va sokinlikning nisbiyligi. Makon va vaqt - borliqning fundamental shakllari. Falsafa tarixida makon va vaqtga substansional va relyasion yondashuvlar. Ijtimoiy makon va ijtimoiy vaqtda tarix vaqti va davr ruhining mutanosibliigi. Individual vaqt inson mavjudlik vaqti sifatida. O'z-o'zidan tashkillashuv – materiyaning atributi.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi. Falsafada substansiya va materiya muammosi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyutyer
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	10. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 11. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 12. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Kirish ma'ruzasi ushuni taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Slaydalar, mul'timyedialardan foydalanadi 3. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlariga bo'linadilar savollarga javob beradilar

yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi
--------------------------------	---	---

Biz dunyo, materiya tuzilishi, makon, vaqt, harakat, hayot, ong va shu kabilar haqida tasavvur hosil qilish uchun asosan fizika, astronomiya va biologiya kabi tabiatshunoslik fanlariga murojaat etamiz. Lekin bu falsafada borliq muammolari o'rganilmaydi, degan ma'noni anglatmaydi.

Bugungi kunda olimlar notirik, tirik dunyo va ijtimoiy dunyo nima, degan savollarga javob topishda jiddiy yutuqlarga erishganlar. Ular dunyo haqida o'tgan asrlarda yashagan o'z hamkasblariga qaraganda to'laroq va teranroq tasavvurga egadirlar. Ammo, dunyoning mohiyati haqidagi ko'pgina muhim savollarga hozir ham aniq va uzil-kesil javoblar mavjud emas. Masalan, nafaqat makon yoki vaqt tushunchalariga, balki nisbatan soddaroq hodisa bo'lmish gravitatsiya tushunchasiga ham dunyoda biron-bir fizik bugungi kunda ham aniq (ayni paytda tajribada tasdiqlanadigan) ta'rif bera olmaydi.

SHu sababli insonning dunyo haqidagi qarashlarida muhim rol o'ynaydigan, biroq ilmiy echimini topmagan muammolarni falsafiy anglab etishga kuchli ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan va hozir ham saqlanib qolmoqda. Bu muammolarning aksariyati haqli ravishda «boqiy» muammolar deb ataladi, chunki ular predmeti mos kelsa ham bilish metodlari va vositalari har xil bo'lgan fan va falsafa e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda. SHuni ta'kidlash lozimki, fizika va boshqa muayyan fanlarga joiz bo'lmagan narsalar falsafa uchun joizdir. Aniq dalillarga tayanadigan va ularga muvofiq qarashlar birligiga erishishga harakat qiladigan tabiatshunoslikdan farqli o'laroq, falsafa yakdillikka intilmaydi va ayni bir muammolar bo'yicha ba'zan qarama-qarshi, bir-birini istisno etuvchi javoblar beradi. SHu tariqa u dunyoqarashni kengaytiradi, eski muammolarning odatdagi talqinini o'zgartiradi, aniq fanlarning metodlari bilan amalga tatbiq etiladigan yangi echimlar ustida ijodiy izlanishga da'vat etadi.

SHu tariqa falsafa evristik va metodologik rolni bajarar ekan, ayni vaqtda o'zi ham tabiatshunoslik oluvchi ishonchli natijalarga muhtoj bo'ladi va ulardan yangi nazariyalar tuzish uchun asos sifatida foydalanadi. SHu sababli biz borliqning asosiy shakllari va fundamental asoslarini falsafa nuqtai nazaridan o'rganar ekanmiz, albatta yo ishonchliligi shubha uyg'otmaydigan, yo borliqni yaxshiroq tushuntirgani uchun qabul qilinadigan tabiiy-ilmiy material va daliliy ma'lumotlarga tayanamiz.

Ontologiya tushunchasi. O'quv kurslarida asosiy falsafiy muammolarni o'rganish odatda ontologiyadan boshlanadi. Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. «Ontologiya» atamasi falsafada faqat XVII asrdan beri ishlatiladi, lekin u yunoncha o'zaklarga ega bo'lib (ontos – borliq, logos – so'z, ta'limot), borliq haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Ontologiya falsafada alohida o'rin egallaydi. Ikki yarim ming yillik faol falsafiy izlanishlar natijasida falsafiy bilim tizimida ontologiyadan tashqari falsafaning muhim falsafiy mazmun kasb etadigan gnoseologiya, aksiologiya, ijtimoiy falsafa, axloq, estetika, mantiq kabi tarkibiy qismlari paydo bo'ldi. Lekin ularning barchasi zamirida ontologiya yotadi. O'z navbatida ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

«Borliq» kategoriyasi. Aksariyat falsafiy tizimlarning kategoriyalar apparatini tashkil etadigan ko'p sonli falsafiy kategoriyalar orasida «borliq» kategoriyasi doimo markaziy o'rinni egallaydi. CHunki u har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatini, aniqroq aytganda, ularning mavjud bo'lish, bevosita yoki bilvosita namoyon bo'lish, o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi.

Bu inson o'zligini va o'zini qurshagan borliqni anglashga ilk urinishlaridayoq duch keladigan har qanday ob'ektning, borliq har qanday qismining umumiy xossasidir.

Inson aqlli jonzot sifatida shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridayoq o‘z dunyoqarashining negizini tashkil etadigan muhim savollarga javob topish zaruriyati bilan to‘qnash keladi:

6. «Men kimman?»
7. «Meni qurshagan borliqning mohiyati nimada?»
8. «Borliq qanday va qaerdan paydo bo‘lgan?»
9. «Dunyoni nima yoki kim harakatlantiradi?»
10. «Dunyoning rivojlanishida biron-bir maqsad, maqsadga muvofiqlik, mo‘ljal bormi?»

Inson bunday savollarga javob berishga kirishar ekan, uning ongi avvalo o‘zi nima bilan bevosita ish ko‘rayotganini qayd etadi. Buni aniq anglamasdan, u o‘zining dunyo haqidagi mulohazalarini aniq-ravshan narsalarni qayd etishdan boshlaydi. SHu tariqa inson va uning ongi o‘zini qurshagan barcha narsalar avvalo mavjud bo‘lish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonch hosil qiladi.

SHunday qilib, borliq masalasi insonning dunyoni oqilona anglash yo‘lidagi ilk urinishlaridayoq duch kelgan barcha masalalarning negizi hisoblanadi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoyq uning diqqat markazidan o‘rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni falsafa «borliqning nimaligi, u qaerdan paydo bo‘lgani va qaerga yo‘qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan almashtirgani tasodifiy emas. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to‘qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy ma’no yuklanadi?

Bu savollarga keng javob berish falsafa tarixiga ham, mazkur tushunchaning etimologiyasiga ham murojaat etishni nazarda tutadi. Mazkur dastur bo‘yicha ta’lim oluvchilar tarixiy-falsafiy kurs bilan tanish bo‘lishlari lozimligini hisobga olib, bu erda faqat falsafiy tafakkur tarixiga qisqacha to‘xtalamiz va mazkur muammoni anglab etish jarayonidagi muhim bosqichlarinigina qayd etamiz.

Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan qadimgi hind va qadimgi xitoy falsafalaridayoq kuzatiladi. Xususan, Vedalar (qadimgi hind tafakkurining ilk yodgorliklari) va ularga diniy-falsafiy sharhlar – Upanishadalarda yaxlit ma’naviy substansiya, o‘lmas jon haqidagi g‘oyalar, shuningdek dunyo haqidagi materialistik va ateistik tasavvurlar o‘z aksini topgan. So‘nggi zikr etilgan tasavvurlarga muvofiq butun borliqning negizini tabiiy asoslar – olov, havo, suv, yorug‘lik, makon, vaqt tashkil etadi. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qaerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo‘qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy falsafasi avvalo ijtimoiy muammolarga qarab mo‘ljal olgani bois, unda inson borlig‘iga, shuningdek ijtimoiy borliqqa ko‘proq e’tibor berilgan. Ayni vqtda, tabiatning birinchi asoslari ham e’tibordan chetda qolmagan. Bu qiziqish, xususan, narsalar va hodisalarning butun rang-barangligini belgilovchi besh stixiya (suv, er, daraxt, temir, olov) haqidagi ta’limotda o‘z aksini topgan. Keyinroq «O‘zgarishlar kitobi»da borliqning butun rang-barangligini tashkil etuvchi bunday birinchi asoslarning sakkiztasi qayd etiladi.

Xudolarning kelib chiqishi, ularning hayoti, ishlari, o‘zaro kurashi haqida hikoya qiladigan va shu tariqa qadimgi odamlarning dunyoning vujudga kelishi va evolyusiyasi haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan kosmogonik miflar Suqrotga qadar avvalo tabiat falsafasi sifatida yuzaga kelgan va rivojlangan yunon falsafasining birinchi manbai bo‘lib xizmat qildi. Ilk yunon faylasuflari o‘z asarlarini odatda «Tabiat haqida» deb nomlaganlari, ularning o‘zlari esa naturalistlar, «fiziklar» deb atalishi bu fikrni tasdiqlaydi.

SHarq donishmandlari kabi, antik mutafakkirlarni ham borliqning manbalari qiziqtirgan. Qadimgi yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o'zidan izlaganlar, uni dam suv (Fales) yoki havo (Anaksimend) deb, dam hamma narsani boshqaradigan boqiy va cheksiz asos – «apeyron»(Anaksimandr) taxminan mil. av. 611-545 yillar)deb tavsiflaganlar. (Anaksimandr hatto jonli mavjudotlarning tabiiy kelib chiqishi g'oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, mazkur mavjudotlar dengiz suvida vujudga kelgan va suv o'tlaridan paydo bo'lgan. So'ngra baliqsimon mavjudotlar quruqlikka chiqqan va ulardan odamlar rivojlangan. SHunga o'xshash fikrlarni Ksenofan (mil. av. 580-490 yillar) ham ilgari suradi. U hamma narsa er va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham er va suvdan paydo bo'lganmiz», deb hisoblaydi.

O'sha davrning bosh falsafiy masalasi – «hamma narsa nima?» degan savolga javob berar ekan, Pifagor (mil. av. 580-500 yillar) «hamma narsa sondir», degan xulosaga keladi. U Erning sharsimonligi haqidagi g'oyani birinchi bo'lib ilgari suradi. Keyinchalik bu g'oyani Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) qo'llab-quvvatladi va unga yozma ta'rif beradi. Parmenid faylasuflar orasida birinchi bo'lib borliqni kategoriya sifatida tavsifladi va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirdi. U haqiqiy borliq mohiyatining o'zgarimasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Parmenid fikricha, borliq paydo bo'lmagan va u yo'q ham bo'lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo'q va bo'lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o'z chegaralariga ega bo'lib, «ulkan mutlaqo yumaloq SHarga» o'xshaydi.

Parmenidning yagona, ajralmas, o'zgarimas va harakatsiz borliq haqidagi ta'limoti ellinlar dunyosida shuhrat qozondi va eleatlar maktabi vakili bo'lgan (samoslik) Melis tomonidan davom ettirildi. U Parmenid fikriga asosan qo'shilgan holda, «Tabiat yoki borliq haqida» deb nomlangan asarida borliq chegarasiz ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, agar borliqning chegarasi borligini tan olsak, bu borliq yo'qlik bilan chegaradosh ekanligini anglatadi. Biroq, hamonki yo'qlik mavjud emas ekan, borliq ham chegarali bo'lishi mumkin emas.

5-Mavzu: O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyusiyasi. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari.	Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyusiyasi. Rivojlanish konsepsiyalari. SHakllanish, o'zgarish va rivojlanish tushunchalari. Barqarorlikning o'zgaruvchanligi. Barqarorlik va beqarorlik nisbati. Rivojlanishning tiplari. Ochiq tizimlarning evolyusiyasi. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Bazis va lokal qonunlar. Falsafaning asosiy qonunlari. Qarama-qarshilik birligi va kurashi qonuni. Miqdor va sifat o'zgarishlari dialektikasi. Inkorni-inkor qonuni va vorisiylik. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Fan va falsafa kategoriyalarining tasnifi. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Rivojlanish, o'zgarish va taraqqiyot tushunchalari. Qonun tushunchasi va ularning turlari. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari. amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	13. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 14. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 15. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Kirish ma'ruzasi ushuni taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Slaydalar, mul'timyedialardan foydalanadi 3. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokchi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Qatnashadilar savollarga javob beradilar
6 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyg'a vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Dialektikaning tarixiy shakllari va xususiyatlari .«Dialektika» (yunon. dialektike – suhbat qurish san'ati) so'zining «dialog» (yunon. dialogos – ikki yoki bir nechta suhbatdoshlar so'zlashuvi) so'zi bilan umumiy jihatlari bisyor. Dastlab dialektika bahslashish, munozara qilish san'ati sifatida tushunilgan, bunda fikrlar, qarashlar qarama-qarshiligi vositasida haqiqatning tagiga etish maqsadida muammoni o'zaro manfaatdor muhokama qilishga qaratilgan munozara nazarda tutilgan. Dialektik – bu savol berish va javob qaytarishga usta odam, deb hisoblangan.

Stixiyali dialektika. Keyinchalik qadimgi mutafakkirlar ziddiyatlilik va o'zgaruvchanlik fikr-mulohazalardagina emas, balki real borliqda ham mavjud ekanligini payqaganlar. Bu faktning tagiga etgan ilk mutafakkirlardan biri efeslik Geraklit bo'lgan. U dunyoni «jonli olov» yoki «ikki marta kirish» mumkin bo'lmagan daryo oqimi sifatida tasavvur qilgan. Harakatchan dunyoda zamon o'tishi bilan hamma narsa o'zining dastlabki shakl-shamoyilini yo'qotadi va asta-sekin o'zining qarama-qarshiligiga o'tadi: ho'l narsa quriydi, quruq narsa esa nam tortadi; bir narsa boshqa narsaga: sovuq issiqqa, tirik o'likka o'tadi. Bu mulohazalarda hozirgi talqindagi dialektikaning asoslari mujassamlashgan. SHu sababli qadimgi faylasuflarning stixiyali dialektikasini dialektikaning tarixan birinchi shakli deb hisoblanadi. Stixiyali dialektika borliq va bilishning jarayonlar mohiyatini anglab etishga asoslanmagan sodda dialektikadir.

O'rta asrlarda metafizika falsafadan dialektikani siqib chiqargan. Natijada dialektika odamlar ongiga diniy dunyoqarashni singdirish va mustahkamlash uchun hukmron sinflar faol foydalangan sofistika va sxolastikaga aylangan.

Idealistik dialektika. Metafizika unsurlarini o'z ichga olgan dialektikaga qaytish YAngi davr falsafasi (Rene Dekart, Benedikt Spinoza, Deni Didro va b.)da yuz bergan. SHunga qaramay dialektikaning eng yaxlit konsepsiyasini klassik nemis falsafasida Georg Gegel ta'riflagan. Bu konsepsiya dialektikaning ikkinchi shakli deb ataladi.

Gegel ilk bor dunyoni quyidan oliyga qarab boruvchi umumiy rivojlanish jarayoni sifatida tasvirlagan, rivojlanish manbai - qarama-qarshiliklar kurashini ko'rsatib bergan, dialektikaning asosiy qonunlari va kategoriyalarini ta'riflagan. Ammo Gegel dialektikasi idealistik xususiyat kasb etgan. Zero, idealistik dialektikaning andozasi bo'lib ob'ektiv borliq emas, balki uni aks ettiruvchi tafakkur xizmat qilgan. Bu nazariya chuqur dialektika g'oyalari: geologiyaga tatbiqan rivojlanish nazariyasi (CH.Loyel), Lamarkning evolyusion g'oyalari, Kant – Laplasning kosmologik g'oyalari va boshqalar ilgari surgan tabiatshunoslik asoslariga zid bo'lgan.

Materialistik dialektika. Gegel dialektikasi materialistik dialektikaning shakllanishiga zamin hozirlagan. Materializm dialektik mantiq bilan bog'langan. Buning natijasi o'laroq

dialektikaning uchinchi tarixiy shakli yaratilgan (XIX asrning ikkinchi yarmi). Unga amalda ilmiy bilishning rivojlanishi yoʻl ochib bergan. XIX asrning 40-yillarigacha fanning turli sohalari yangi kashfiyotlar paydo boʻlgan va ular tabiatni tushuntirishga nisbatan dialektik-materialistik yondashuvni tabiatshunoslik nuqtai nazaridan asoslagan. Ularning orasida uch kashfiyot: fizikada – materiya harakati turli shakllarining oʻzaro aloqasini asoslab bergan energiyaning saqlanish va oʻzgarish qonunining aniqlanishi; biologiyada – butun jonli tabiatning (oʻsimliklar dunyosining ham, hayvonot dunyosining ham) tarkibiy jihatdan yagonaligini yoritib bergan hujayra nazariyasining yaratilishi; rivojlanish gʻoyasini jonli tabiatga tatbiqan ishlab chiqqan Darvinning evolyusiy nazariyasi alohida oʻrin egallaydi. Bu sharoitda materialistik dialektika borliqning oʻxshashi, yaʼni borliqni uning oʻziga mos ravishda fikrlash va bilish imkoniyati sifatida falsafiy tafakkurning fanga ayniqsa mos keluvchi shakliga aylangan.

Materialistik dialektikaning shakllanishida tarixni materialistik tushunish ayniqsa muhim rol oʻynagan. Bu kashfiyot yordamida dialektikaning nafaqat materializm, balki gumanizm bilan ham sintezi amalga oshirilgan. Dialektika insonga bogʻlanmasdan, oʻz holicha emas, balki inson hayot faoliyatining konkret-tarixiy muammolari nuqtai nazaridan qarala boshlagan.

Klassik dialektika. Klassik dialektikaning oʻziga xos xususiyatlarini qayd etib oʻtamiz. Birinchidan, klassik dialektika dunyoni tushunishning shunday bir usuliki, bunda borliq narsalar va hodisalarning umumiy oʻzaro aloqasi, ularning bir-birini taqozo etishi va muttasil oʻzgarishi nuqtai nazaridan anglab etiladi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, dialektika har qanday oʻzgarish, har qanday harakat nazariyasi emas, balki oʻzgarishlarning faqat bir shakli – rivojlanish nazariyasi hisoblanadi. Dialektika rivojlanishning teran, toʻlaqonli va mazmunan boy nazariyasidir. U oʻzgarish holatida boʻlmagan biron-bir narsa tabiatda ham, jamiyatda ham, tafakkurda ham mavjud emas, chunki barcha mavjud narsalar oʻz ichki ziddiyatlariga ega va ular bu narsalarni oʻzgarishga, yangi shakl-shamoyil kasb etishga, rivojlanishga majbur qiladi, deb oʻrgatadi.

Ikkinchidan, dialektika obʻektiv va subʻektiv dialektikaning mavjudligini tan oladi.

Obʻektiv dialektika – bu tabiiy va ijtimoiy hodisalarning oʻzaro aloqasi va rivojlanishi. U subʻektidan, inson va insoniyatdan qatʼiy nazar mavjuddir. Subʻektiv dialektika – bu subʻektning fikrlash dialektikasi va uning obʻektiv dunyoni bilishi. Obʻektiv va subʻektiv dialektikaning oʻzaro nisbati qanday? Materialistik davr nuqtai nazaridan subʻektiv dialektika obʻektiv dialektikani aks ettiradi. Obʻektiv va subʻektiv dialektika mazmunan bir-biriga mos keladi (ularning umumiy jihati mazmun – borliq rivojlanishining yagona dialektik qonuniyati). Biroq, shu bilan bir vaqtda, ular shaklan bir-biridan farq qiladi, chunki tafakkur, borliqning boshqa sohalari bilan taqqoslaganda, rivojlanishning oʻz ichki mantiqiga ega. Obʻektiv dialektika tafakkurda, subʻektiv va ideal shakllarda aks etadi.

Obʻektiv va subʻektiv dialektika-qarama-qarshiliklar, lekin bu qarama-qarshilik ijtimoiy-tarixiy amaliyotda «yoʻqoladi». Hamonki subʻektiv dialektika obʻektiv dialektikani aks ettirar ekan, inson obʻektiv dialektikani bilish va shunga muvofiq oʻzining izchil amaliy faoliyatini tashkil etish, bu faoliyat jarayonida obʻektiv dunyoni va oʻzini oʻzi oʻzgartirishga qodir. Inson va jamiyat amaliyotida bilimlar inʼikos shaklidan faoliyat shakliga aylanadi.

Uchinchidan, fan sifatidagi dialektikaning ichki mazmuni va mantiqiy «poydevori» uning tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini yaratadi. Dialektika jamuljum holda obʻektiv dunyoni va uni uzluksiz oʻzgarish va rivojlanish jarayonida bilishni aks ettiruvchi tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi sifatida tavsiflanadi. Bunda tamoyillar deganda umumiy va universal, asosiy gʻoyalar tizimida boshqa barcha elementlarning roli va mazmunini belgilovchi mezonlar tushuniladi. Dialektikaning hozirgi konsepsiyalarida aloqa tamoyili va rivojlanish tamoyili ayniqsa muhim rol oʻynaydi. Dialektika qonunlari rivojlanish jarayonidagi umumiy muhim aloqalarni aks ettiradi. Ular dialektikaning nazariyasini yaratishda muhim metodologik funksiyani bajaradi. Dialektikada umumiy qonunlar uchta: dialektik ziddiyatlilik qonuni, miqdor va sifat oʻzgarishlarining bir-biriga oʻtishi qonuni hamda inkorni-inkor qonuni. Dialektika kategoriyalari – bu eng fundamental, asosiy tushunchalar boʻlib, ularda va ularning yordamida

falsafiy fikrlash amalga oshiriladi. (Dialektika tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini biz quyida atroflicha ko‘rib chiqamiz.)

To‘rtinchidan, dialektikaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u nazariya vazifasini ham, metodologiya vazifasini ham bajaradi. Dialektika qonunlari, kategoriyalarining mazmuniga va bilish jarayonining amal qilish va rivojlanish qonuniyatlariga muvofiq fikrlovchi sub‘ektga qo‘yiladigan tegishli talablar shakllantiriladi va shu tariqa unga bilish faoliyatida yo‘l ko‘rsatiladi. Ko‘rsatilgan sub‘ekt borliqni bilish va amalda o‘zgartirish masalalarida amal qilishi lozim bo‘lgan tegishli normalar va qoidalar ham ishlab chiqiladi. Dialektika bergan metodologik jihatdan to‘g‘ri mo‘ljallar tadqiqotning to‘g‘ri yo‘lini tanlashga, ko‘p sonli xatolar og‘ishlarni chetlab o‘tishga, ortiqcha ish, keraksiz harakatlarga kuch va qimmatli vaqtni behuda sarflamaslikka yordam beradi.

SHunday qilib, hozirgi talqindagi dialektika-bu:

a) hodisalarning ularga xos bo‘lgan ziddiyatlar vujudga kelishi, o‘zaro ta’sirga kirishishi va echilishiga muvofiq rivojlanishidan iborat bo‘lgan ob‘ektiv jarayon;

b) tabiat, jamiyat va tafakkurning harakat va rivojlanish universal qonunlari haqidagi falsafiy konsepsiya; dunyoni bilish va o‘zgartirish metodi. Uning tizimiga kiruvchi rivojlanishning umumiy qonunlarini bilish o‘tmishni anglab etish, hozirgi dunyoda yuz berayotgan jarayonlarni to‘g‘ri tushunish va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi.

Noklassik dialektika. So‘nggi yillarda ayrim tadqiqotchilar Hegel dialektikasi va materialistik dialektikani klassik dialektika sifatida tavsiflab, dialektikaning to‘rtinchi, noklassik shaklini ham farqlamoqdalar. Hozirgi zamon G‘arb falsafasida dialektikaning ko‘rsatilgan shaklining eng muhim elementlari falsafiy mushohada yuritishning unga xos bo‘lgan hermenevtik usulida namoyon bo‘lmoqda. Ammo bu erda dialektik metod avvalo mazmuni talqin qilish vositasida aniqlash uchun (P.Riker), shuningdek anglab etilayotgan ob‘ektni vaziyat nqtai nazaridan tahlil qilish uchun qo‘llaniladi. Ammo XX asrda dialektikaning bir qancha noklassik konsepsiyalari vujudga keldi. Ularning qatoriga quyidagilar kiradi:

a) «fojeiy dialektika». Uning muallifi fransuz faylasufi Raymon Aron (1905-1983) hozirgi zamon dialektikasini tahlil qilib, hozirgi davr jamiyati taraqqiyotdan insoniyat manfaatlarida foydalanishga qodir emas, degan xulosaga keladi;

b) «dialektik teologiya» yoki «inqiroz teologiyasi». (shveysariyalik protestant teologi va faylasufi Karl Bart 1886-1968 va nemis-amerika xristian teologi Maul Tillix 1886-1965). Bu kreasionistik ta’limot dunyoning rivojlanishi zamirida bu dunyoni qandaydir g‘ayritabiiy qurilish materiali – materiyadan yaratgan ilohiy substansiya yotadi, degan g‘oyaga asoslanadi. SHu sababli dunyo «Xudo kabi boqiy» emas, uning boshi va oxiri bor. Ammo bu yaratilgan dunyo Xudo bilan biron-bir umumiy jihatga ega emas, degan ma’noni anglatmaydi. Ularning o‘rtasida muayyan o‘xshashlik mavjud bo‘lib, u pirovard, yaratilgan narsalarning rivojlanish yo‘llarini tushunib etish imkonini beradi;

v) «salbiy dialektika». (Teodor Adorno 1903-1969 va Jan Pol Sartr 1905-1980). T.Adorno – nemis faylasufi, sotsiologi, Frankfurt maktabining vakili, ko‘p sonli falsafiy asarlar, shu jumladan «Salbiy dialektika» (1966) kitobining muallifi. J.P.Sartr – fransuz faylasufi va yozuvchisi, ateistik ekzistensializm vakili. U falsafa muammolariga bag‘ishlangan bir qancha asarlar, shu jumladan «Dialektik aql tanqidi» (1960) kitobining muallifi. Uning talqinida dialektika ikki shaklda – «tanqidiy» va «dogmatik» shakllarda mavjud bo‘lishi mumkin. Birinchisi «salbiy dialektika»dir.

«Salbiy dialektika» bir yoqlama, sub‘ektiv konsepsiya bo‘lib, u inkorni mutlaqlashtirishdan, butun borliqning umumiy buzilishidan, yalpi tanqidiylikdan, har qanday ijobiylikni rad etishdan, o‘zini o‘zi inkor qilishdan kelib chiqadi va shu bois metafizika chegarasidan chetga chiqmaydi. «Salbiy dialektika» - bu, mohiyat e’tibori bilan, aksildialektikadir.

Dialektikaning muqobillari. Odatda rivojlanishning dialektikaga zid bo‘lgan yoki unga o‘xshamaydigan konsepsiyalari, bilish metodlari, dunyoni ma’naviy o‘zlashtirish usullari, ya’ni dialektikadan farq qiluvchi dunyoqarashga doir va metodologik mo‘ljallar nazarda tutiladi.

Dialektikaning shunday muqobillaridan biri metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika metodlaridir (ular haqidagi ma'lumot "Metod va metodologiya: asosiy tushunchalar" mavzusida berilgan).

Umumiy o'zaro aloqa va rivojlanishning dialektik tamoyillari. Har qanday konsepsiyaning mazmunini yoritishda uning tamoyillarini tahlil qilish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektika ham bundan mustasno emas. Tamoyillar nima?

Falsafiy ma'noda «tamoyil»(prinsip) tushunchasi fundamental qoida, birinchi asosni, biron-bir konsepsiya yoki nazariyaning eng muhim asosini anglatadi. Falsafiy nazariya sifatidagi dialektikaga tamoyillar yaxlit tus beradi, uning qonunlari va kategoriyalarini izchil tizimga soladi. Dialektikaning hozirgi konsepsiyalarida umumiy aloqadorlik va rivojlanish, tarixiylik, sababiylik, tizimlilik kabi tamoyillar muhim rol o'ynaydi. Uluyida bu tamoyilla bilan tanishamiz.

Umumiy aloqadorlik tamoyili. Dunyo o'ta rang-barang. Har bir ob'ekt ko'p sonli xossalarga ega bo'lib, ular boshqa ob'ektlar bilan o'zaro aloqa jarayonida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday tuzilma boshqa tuzilmalar bilan aloqaga kirishish orqali namoyon bo'ladi. SHunday qilib, har bir ob'ekt o'zga ob'ektlar bilan qonuniy bog'lanadi va bu ob'ektlar bilan o'zaro ta'sirga kirishish jarayonida ishtirok etadi.

Aloqa. Falsafada aloqa deganda makon yo vaqtda bir-biridan muayyan masofada uzoqlikda joylashgan ikki yoki bir necha hodisa yoki ob'ektning o'zaro aloqa jarayoni tushuniladi. Ob'ektlar diskretlik, shakllanganlik va nisbatan mustaqillikdan mahrum bo'lgan joyda aloqalar mavjud bo'lishi mumkinmi? O'z-o'zidan ravshanki, shakllangan, nisbatan mustaqil narsalar mavjud bo'lmagan joyda aloqa mavjudligini taxmin qilish ham mumkin emas. SHu sababli umumiy aloqa kategoriyasi «narsa», «uzluklilik», «uzluksizlik», «cheksizlik», «tuganmaslik» tushunchalari bilan tavsiflanadi. Hozirgi ilmiy bilimga tayanuvchi borliqning falsafiy talqini olamning universal yaxlitligini, dunyoning birligini ochib beradi. Dialektika kategoriyalari borliqning universal aloqalarini bilish shakli hisoblanadi.

Aloqalarning universalligi ularning tiplari va turlarining rang-barangligida namoyon bo'ladi. Aloqalarni tasniflash turli asoslarga ko'ra amalga oshiriladi. Xususan, bir tomonlama va o'zaro aloqalar, to'g'ri va egri aloqalar, bevosita va bilvosita aloqalar, ichki va tashqi aloqalar farqlanadi. Hajm jihatidan aloqalar umumiy, alohida va xususiy bo'lishi mumkin. Mazmun jihatidan genetik, funksional, strukturaviy, energetik, moddiy, informatsion va boshqa aloqalar farqlanadi. Aloqalarning butun rang-barangligi fanning qaysidir bir tarmog'i doirasida tadqiq etilishi mumkin emas. Ularning muayyan turlari maxsus fanlarning predmeti hisoblanadi. Dialektika borliqning barcha jarayonlariga xos bo'lgan umumiy, muhim, universal aloqalarni o'rganadi. Fan borliqning universal qonunlarini tashkil etadigan ichki, zaruriy, muhim, barqaror, takrorlanuvchi aloqalarga alohida e'tibor beradi. Umumiy aloqalar dialektika kategoriyalarida yoritiladi.

O'zaro aloqa. Real voqelikda har bir muayyan ob'ekt ko'p sonli sababiy zanjirlarning murakkab «tuguni» hisoblanadi. U boshqa ob'ektlardan ta'sirlanish bilan bir vaqtda o'zi ham ularga aks (reaktiv) ta'sir ko'rsatadi. «Tashqi» va «ichki» sababiy zanjirlar unda uyg'unlashadi, kesishadi va tarmoqlanadi. Ular bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va bu o'zaro aloqa ob'ektda yuz beruvchi barcha jarayonlarning negiziga aylanadi.

Ob'ektni bilish uchun pirovard natijada unda vujudga kelgan sababiy aloqalar «tuguni»ni echish talab etiladi. Barcha hodisalar mohiyatiga izohni o'zaro aloqadan izlash kerak. U hodisalarning barcha xossalari va xususiyatlarini belgilaydi, amalda mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlar, tasodiflar va zaruriyatlarning manbalarini o'zida mujassamlashtiradi. O'zaro aloqani tushunish – umuman ob'ektni tushunish demakdir.

Aloqa uchun asos. Aloqa, aloqa uchun asos va aloqa shart-sharoitlari tushunchalarini farqlash lozim. Aloqa yuzaga kelishiga imkoniyat yaratuvchi ayrim xossa, belgi yoki munosabat aloqa uchun asos bo'ladi. Asosning mavjudligi aloqa o'rnatish uchun zarur, lekin etarli emas, chunki uning o'rnatilishi doim emas, balki muayyan sharoitdagina yuz beradi. SHart-sharoitlar – bu avvalo predmet mavjud bo'lgan muhitdir. U aloqa o'rnatish uchun qulay yoki noqulay

bo'lishi mumkin. SHart-sharoitlar o'z holicha aloqa o'rnatish omili bo'lishi mumkin emas, ular faqat aloqa yuzaga kelishiga ko'maklashadi yoki monelik qiladi.

Mavzu 6. Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 s	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Bilish nazariyasining predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari. Hissiy, empirik nazariy, mantiqiy va intuitiv bilish darajasi. Metod va metodologiya tushunchasi. Falsafa metodlari: dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika.	Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyati t'lari. Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati. Bilishning asosiy turlari va shakllari. Noilmiy bilish shakllari. Bilishda sub'ekt va ob'ektning o'zaro aloqasi. Hissiy, empirik, nazariy, mantiqiy va intuitiv bilish darajalari, ularning o'ziga xosligi va aloqadorligi. Ong-tafakkur va borliqning birligi. Tafakkur uslubining asosiy jihatlari. Tafakkur uslubi inersiyasi tafakkurning xossasi sifatida. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg'unligi. Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari. Haqiqatni anglashda isbotlash va rad etish emotsiya, ideal, iroda, ishonch va shubhaning roli. Amaliyotning tarkibiy qismlari. Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metodlarning tasnifi. Falsafa metodlari. Fan metodlari: umumilmiy, xususiy ilmiy va fanlararo tadqiqot metodlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlarining o'ziga xos xususiyati. Hozirgi zamon metodologiyasi.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Bilish nazariyasining predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari. Hissiy, empirik nazariy, mantiqiy va intuitiv bilish darajasi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar

amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	16. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 17. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 18. Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar javob beradilar
7 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Bilish nazariyasining predmeti. Gnoseologiyaning mohiyati va mazmuni.

«Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta’limot, fan so‘zlaridan kelib chiqqan. So‘zma-so‘z ma’nosi - «bilish haqidagi ta’limot (fan)», «ong haqidagi ta’limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. SHu bilan bir qatorda, ayni shu mazmuni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so‘zi ham qo‘llaniladi.

SHuni ta’kidlash lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo‘llanilishini o‘rinli deb bo‘lmaydi. Zotan, «episteme» so‘zi «pistis» - e’tiqod so‘zi bilan uzviy bog‘liq. Biroq, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga e’tiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. SHu bois G‘arbiy Evropa falsafasida epistemologiyaning mazmuni ikki xil, ba’zan esa – uch xil talqin qilinadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e’tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e’tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o‘rganadi.

Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma’nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e’tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to‘g‘risida bahs yurituvchi falsafiy ta’limot ma’nosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. SHu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo‘limi bo‘lib, unda 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati;

2) insonning o‘zlikni anglash jarayoni;

3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi,

4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.

SHunday qilib, umuman olganda, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

SHaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o‘z-o‘ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta’siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko‘ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o‘zi ko‘rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o‘laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go‘yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko‘rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o‘zaro aloqalarini aniqlash, uni o‘z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan «oddiy» masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an‘ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to‘qnashadi.

Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug‘ma g‘oyalar, adolat, insoniylik, uyg‘unlik g‘oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo‘lmagan boshqa g‘oyalar mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to‘la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg‘unlik ustidan kaos hukm surishini ko‘rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko‘rsatib o‘tganidek g‘oyalar inson aqliga xos tug‘ma g‘oyalar bo‘lib, ularni inson faqat o‘z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo‘tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g‘oyalar aqlga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug‘ilishini ta’kidlaydilar.

Empirizm (empiristlar, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. YUm, L. Feyerbax), aksincha, inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'lishini inkor etadilar. Ular barcha g'oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashirish orqali tug'ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko'ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o'zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. Persepsiya o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalashdir.

Gnoseologiya inson bilimining chegaralari to'g'risidagi masalani echishni ham o'z ichiga oladi. Ko'pgina empiriklar (masalan, David YUm, Dyubua Raymond, agnostiklar) va ratsionalistlar (masalan, Kant va uning hamfikrlari) inson nafaqat umumiy narsa va hodisalarni, balki muayyan, konkret narsalarni ham bilishi mumkin emas, degan fikrga qo'shiladilar. Ayrim narsalar, hodisalar va konsepsiyalar borki, ular persepsiyamizning chegaralariga ham, tafakkurimiz, refleksiyamiz (lotincha «reflexes» - orqaga qaytish) doirasiga ham sig'maydi. Masalan, Kant Koinot ibtidosi yoki ibtidosizligi, Xudoning borligi yoki yo'qligi, jonning boqiyliigi yoki foniyligi, axloqning sababiyliigi yoki sababsizliigi aqlning bilish chegaralariga sig'maydigan, oqilona o'rganib bo'lmaydigan transsendental (lotincha «transcendentalism» - chegaraga sig'maydigan) masalalardir, deb hisoblagan. XX asr pozitivistlari, empirizm g'oyalarini himoya qilgan yirik olimlar: Moris SHlik, Rudolf Karnap kabilar Kantning transsendental muammolarini mantiqsiz deb e'lon qildilar.

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko'p muammolar bilan shug'ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e'tiqod, qay darajada ko'r-ko'rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in'ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So'nggi o'n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o'rtasidagi farq, «nimani bilaman», «qanday bilaman», «shaxsiy tajribamdan bilaman», «dalilga ko'ra bilaman» kabi iboralar mazmunining o'zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so'z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to'liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm. Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Uning har xil modellari, yondashuvlari mavjud. Materialistik modellar zamirida dunyoning inson ongida aks etish tamoyillari: Demokritda – obrazlar (eydoslar), YAngi davr faylasuflarida – sensor signallari, Berklida – sub'ektning sezgilari yotadi. Leybnits bilishni ilohiyilashirilgan g'oyaning inson tug'ma tushunchalariga ta'siri deb hisoblagan. Gegel taklif qilgan modelning zamirida mutlaq g'oyani anglash yotadi. Max, Avenarius va boshqa sub'ektiv idealistlarda (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) bilish jarayoni – bu sezgilarning bo'sh va tejamli aloqasini amalga oshirishdir.

Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko'tarilar ekan, har bir yangi pog'onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo'nalishni farqlash mumkin: optimizm, skeptitsizm va agnostitsizm (Kant va boshqalar). Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar (I.Kant – «narsa o'zida»). Skeptiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D.YUm), biroq bilimning haqiqiyliigiga shubha bildiradilar. Odatda, skeptitsizm paradigmalar, qadriyatlar, ijtimoiy tizimlar va hokazolar o'zgarayotgan davrda (yoki uning arafasida), ilgari haqiqiy deb hisoblangan xulosalar fan va amaliyot olgan yangi ma'lumotlar nuqtai nazaridan soxta, asossiz bo'lib chiqqan holda ravnaq topadi. Skeptitsizm psixologiyasiga xos xususiyat shundan iboratki, u darhol nafaqat eskirgan, balki yangi, shakllanayotgan fikrlar, g'oyalarni ham toptay boshlaydi. Bu psixologiya zamirida tadqiqotchining yangilikka tashnaligi va inson tafakkurining kuchiga bo'lgan ishonch emas, balki qachondir qabul qilingan «qulay» tamoyillarga tayanish yotadi.

Skeptitsizm ta'limot sifatida, hech shubhasiz, zararlidir, chunki u insonning bilish borasidagi deyarli barcha imkoniyatlarini kamsitadi.

Bilimga chanqoq bo'lgan, bilishga harakat qilayotgan odam optimist: «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. Agnostik esa, «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman», deb ta'kidlaydi. YUzaki skeptitsizm, ko'r-ko'rona fanatizm kabi, dunyoqarashi tor odamlarda ko'p uchraydi. F.Laroshfuko ta'biri bilan aytganda, kaltabin odamlar odatda o'z dunyoqarashi doirasidan chetga chiqadigan hamma narsani qoralaydi. Biroq oqilona darajadagi skeptitsizm foydali va hatto zarur. Bilish usuli sifatida skeptitsizm shubha shaklida amal qiladi, bu esa haqiqatning tagiga etish sari tashlangan qadamdir. SHubha eskirgan, qotib qolgan aqidalardan voz kechadi, ularga putur etkazadi. U – rivojlanayotgan fanning muhim unsuri. Bilimsizlik qayd etadi va inkor qiladi, bilim – shubhalanadi.

Biroq bu uch yo'nalishni farqlash, bizningcha, masalani soddalashtirishdan boshqa narsa emas. To'g'ri, agnostiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etadilar, ammo bu ko'r-ko'rona, hech narsaga asoslanmagan inkor etish emas. Ular ko'rsatayotgan ko'pgina savollarga chindan ham hali javob topilmagan. Agnostitsizmga olib keluvchi asosiy muammo shundan iboratki, narsa yoki hodisani bilish jarayonida bu narsa yoki hodisa albatta bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etadi. Bu narsa yoki hodisa bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etish natijasida qanday ko'rinish kasb etgan bo'lsa, biz ular haqida shunday ma'lumotga ega bo'lamiz. Narsalar va hodisalar aslida qanday ekanligini biz bilmaymiz va bilishimiz mumkin ham emas. Qarshimizda bosh-adog'i yo'q dunyo yastanib yotadi, biz esa unga o'z formulalarimiz, modellarimiz va tushunchalarimiz bilan yaqinlashib, cheksizlikni o'z tasavvurlarimiz bilan ilg'ab olishga harakat qilamiz. Tushunchalar, kategoriyalar va nazariyalar «tugunlari»ni qay darajada qattiq qilib tugmaylik, dunyoni tushunib etishga shu yo'sinda da'vogar bo'lishimiz to'g'rimi? Bundan chiqdi, biz o'z bilish usullarimiz bilan chegaralangan dunyoda yashaymiz va olam haqida haqqoniy bir gap aytishga qodir emasmiz.

Biroq bilish fanining rivojlanishi agnostitsizmning bu amaliy xulosasini har qadamda rad etadi. Masalan, pozitivizm asoschisi O.Kont insoniyat Quyoshning kimyoviy tarkibini aniqlashga qodir emas, deb ta'kidlagan edi. Biroq keyinchalik spektral analiz yordamida Quyosh tarkibi aniqlandi. XIX asr fanining ba'zi bir namoyandalari atomlar amalda mavjud emas, ular faqat tafakkur mahsuli, deb hisoblar edi. Biroq E.Rezerford atomlar amalda mavjud ekanligini isbotlab berdi, oradan yarim asr o'tgach, genlarning keng kimyoviy tarkibi aniqlandi.

SHunga qaramay, bugungi kunda ham agnostik xulosalarni neopozitivizm, fenomenologiya, ekzistensializm, pragmatizm va hokazolarda kuzatish mumkin. Ularning agnostitsizmi nafaqat gnoseologik xususiyatga ega bo'lgan sabablar, ichki mantiq bilan, balki ma'lum darajada D.YUm va O.Kont falsafasi boshlab bergan an'ana bilan ham belgilanadi. Agnostizm haqida so'z borar ekan biz beixtiyor I. Kantga murojaat qilamiz.

Kant agnostitsizmning qisqacha mazmuni quyidagicha: biz biladigan narsa (fenomen) va o'z holicha mavjud bo'lgan narsa (noumen) mutlaqo har xildir. Biz hodisalar mohiyatini qay darajada teran anglamaylik, bizning bilimimiz baribir o'zicha mavjud bo'lgan narsalardan farq qiladi. SHunday qilib, I. Kant fikricha, bizning ongimiz, hissiyotimiz, tafakkurimizga bog'liq bo'lmagan narsalar olami mavjud. Uni faylasuf «narsa o'zida» sifatida ta'riflaydi. I.Kantning fikricha, bilish jarayoni «narsa o'zida»ning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'siri ostida his-tuyg'uning uyg'onishidan boshlanadi. Vaholanki, his-tuyg'ular, tushuncha va hukmlar o'z holicha «narsa o'zida» haqida muayyan nazariy bilim berishga qodir emas. Lekin bundan ishonchli bilim yo'q ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Matematika va tabiatshunoslik aynan shunday ishonchli bilim manbaidir. Ammo ular qay darajada ishonchli bo'lmasin, «narsa o'zida» haqidagi haqiqiy bilim bo'la olmaydi. Kant bizning tafakkurimizda shakllangan tushunchalar «narsa o'zida»ni qay darajada to'g'ri yoki noto'g'ri aks ettira oladi, degan savolga aniq javob mavjud emas, deb ta'kidlaydi.

Gnoseologik relyativizm – borliq hodisalari va voqealarini bilish o'zgaruvchanligi, o'tkinchiligini mutlaqlashtiruvchi agnostitsizmning yo'nalishlaridan biridir. Relyativizm

tarafdorlari dunyoda hamma narsa o'tkinchi, haqiqiy dunyoviy darajada ham, hattoki ilmiy darajada ham bizning olam hodisalari haqida olgan faqat shu paytdagi bilimlarimizni ifodalaydi, kecha haqiqat deb hisoblangan narsa bugun ishtiboh, xato sifatida tan olinadi: xuddi dori kabi, haqiqatning ham saqlanish muddati bor. Nisbiy mushohadalar bundan ham omonatroq. Bu ijtimoiy hayotda, axloq normalari va estetik didlarda ayniqsa yaqqol seziladi. YAqindagina shakshubhasiz deb e'tirof etilgan narsa endi do'zaxdan chiqqan balo sifatida inkor etiladi. Baholar kaleydoskopdagi rangli dog'lar kabi o'zgaradi. Bundan go'yo bilish jarayoni – muvaffaqiyatsizlikka uchrashi tayin bo'lgan haqiqat ketidan «quvish», degan umumiy xulosa chiqariladi. Bizning barcha bilimlarimiz go'yo noaniqlik va nohaqiqiylik dengizida suzadi, u faqat – va faqat – nisbiy, shartli konvensial (lotincha «conventional» - shartnomaga muvofiq) va sub'ektivdir.

Skeptiklarga xos bo'lgan bu yondashuv antik davrdayoq yuzaga kelgan. Dunyoda hamma narsa shu qadar tez o'zgaradiki, unda mutlaqo o'zgarimas bo'lgan hech narsa mavjud emas, deb hisoblagan Kratil ta'limoti ashaddiy relyativizmga misol bo'lishi mumkin.

Barcha bilimlarimizni faqat nisbiy deb hisoblash, mohiyat e'tibori bilan, bilishda o'zboshimchalik hukm surishini tan olish bilan barobardir. Bu holda bilish nisbatan o'zgarimas, ishonchli narsalar mavjud bo'lmagan, haqiqat bilan ishtiboh o'rtasida farq qolmaydigan, har qanday qoida va tamoyilga ishonch yo'qoladigan, binobarin, hayotda hech narsaga amal qilib bo'lmaydigan uzluksiz oqimga aylanadi. Bilish nazariyasida mutlaq relyativizm – bu tafakkur «boyligi»ning namoyon bo'lish shakllaridan biri. Unga quyidagi mushohada xos: haqiqat albatta mutlaq bo'lishi kerak, agar haqiqat mutlaq bo'lmasa, u haqiqat emas. Bu fikr zamirida nafaqat nisbiy, balki mutlaq haqiqatga ham ishonchsizlik yotadi. Relyativizm namoyandalari odatda haqiqiy deb hisoblangan qoidalar keyinchalik soxta deb inkor etilgan va aksincha, soxta deb hisoblangan qoidalar fan rivojlanishi jarayonida haqiqiy deb e'tirof etilgan hollar fan tarixida ko'p ekanligiga ishora qiladilar. Ilmiy bilishning harakat yo'li – amalda to'g'ri chiziq emas, balki kesimlarida yanglishish hollari yuz berishi mumkin bo'lgan egri chiziqdan iborat. Biroq bu bizning barcha bilimlarimiz safsata ekanligini isbotlamaydi. Relyativist «bilimda nisbiylik unsuri mavjud» degan to'g'ri qoidani «bilim doimo nisbiydir», binobarin, bilim kerak emas, degan yanglish qoidaga almashtiradi. «Bu eng yomon fikr: agar men hamma narsani bila olmasam, men hech ish qilmayman»⁵⁸.

Bilim shakllari - Inson o'zini qurshagan olamni anglab etadi, uni har xil usullar yordamida o'zlashtiradi. Bu usullardan ikkita eng muhimini qayd etish mumkin. Birinchi – moddiy-texnikaviy usul – tirikchilik vositalarini ishlab chiqarish, mehnat, amaliyot. Ikkinchi – ma'naviy (ideal) usul; uning doirasida sub'ekt va ob'ektning bilishga doir munosabatlari ular o'rtasidagi ko'p sonli munosabatlarning biridir. O'z navbatida, bilish jarayoni va unda olinadigan bilimlar amaliyot va bilishning tarixiy rivojlanishi mobaynida tabaqalanadi va o'zining har xil shakllarida mujassamlashadi. Bilishning bu shakllari, garchi o'zaro bog'liq bo'lsa-da, lekin bir-biriga o'xshamaydi va har bir biri o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bilish, ma'naviy faoliyat shakli sifatida, jamiyat paydo bo'lgan davrdan va jamiyat bilan birga muayyan rivojlanish bosqichlaridan o'tib kelmoqda. Bu bosqichlarning har birida bilish jarayoni insoniyat tarixi mobaynida yuzaga kelgan rang-barang va o'zaro bog'langan ijtimoiy-madaniy shakllarda amalga oshiriladi. SHu bois yaxlit hodisa sifatidagi bilishni biron-bir shaklga, hatto so'zning o'z ma'nosidagi bilishni to'liq «qoplamaydigan» ilmiy shaklga ham bog'lash mumkin emas. SHu sababli gnoseologiya umumlashtirish uchun faqat bir soha – ilmiy bilimdan va hatto yuksak darajada rivojlangan tabiatshunoslikdan material olib, o'z xulosalarini chiqara olmaydi.

7-Mavzu: **Til va kommunikatsiya tushunish vositasi.**

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 s	Talabalar soni : 20-25 gacha
-----------------------	------------------------------

⁵⁸ Толстой Л.Н. Воспоминания. – М.: Прогресс, 1991. – С.3.

Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Axborot va informatsion vaziyat. Ijtimoiy –kommunikativ jarayonning asosiy omili. Falsafa tarixida tushunish masalasi. Tushuntirishda sub'ekt bilimining ahamiyati.	Til va kommunikatsiya tushunish vositasi Axborot va informatsion vaziyat. Ijtimoiy –kommunikativ jarayonning asosiy omili. Falsafa tarixida tushunish masalasi. Tushuntirishda sub'ekt bilimining ahamiyati. Axborotlashuvning falsafiy asoslari. Tushunish va tushuntirish.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Til va kommunikatsiya tushunish vositasi Axborot va informatsion vaziyat. Ijtimoiy –kommunikativ jarayonning asosiy omili. Axborot, axborotlashgan jamiyat, axborot texnologiyalari haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Til va kommunikatsiya tushunish vositasi amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	1.Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 2.Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 3.Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar savollarga javob beradilar
8 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Til tafakkur bilan uzviy bog'langan, fikrimizning bevosita mavjud bo'lishini ta'minlaydigan va kishilar o'rtasida aloqa o'rnatishga xizmat qiladigan axborot belgilari tizimidan iborat. Tilni o'rganish mantiq fanining muhim vazifalaridan birini tashkil etadi. Ma'lumki, tafakkur olamni mavhumlashtirib va umumlashtirib aks ettiradigan ideal hodisadir. Mavhum narsalarni, umumiylikni faqat til yordamidagina qayd qilish mumkin.

Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma holda mavjud bo'lib, unda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi.

Til kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati negizida vujudga kelgan va rivojlana borgan. Ana shuning uchun ham u chuqur ijtimoiy mazmunga ega hamda madaniyatimiz va tariximizning muhim bir qismini tashkil etadi.

Til yordamida bilimlar hosil qilinadi, to`planadi va bir avloddan boshqa avlodga etkazib beriladi. SHu tariqa u ta`lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishga, madaniyatimizni taraqqiy ettirishga yordam beradi.

Belgi bilish jarayonida boshqa bir predmetning vakili vazifasini bajaruvchi hamda u haqida ma`lum bir xabarlar berish, uni saqlash, qayta ishlash va uzatishga imkoniyat yaratuvchi moddiy predmetdir. Har qanday belgi ham til belgisi bo`la olmaydi. Tilga aloqasi bo`lmagan belgilar qatoriga nusxa-bulgilar (masalan, fotografiya kartochkasi, barmoq izi va shu kabilar), indeks-bulgilar yoki ko`rsatuvchi bulgilar (masalan, badan haroratining ko`tarilishi – kasallik belgisi, tutun – olovning belgisi va shu kabilar) kiradi.

Til belgisi simvol–ramzlar shaklida mavjud bo`lib, o`zi ifoda qiladigan predmetlar bilan tuzilishiga ko`ra hech qanday o`xshashlikka ega emas. Mantiq o`z e`tiborini ana shunday til bulgilarini o`rganishga qaratadi.

Til bulgilarini o`z ma`nosiga va mazmuniga ega. Til belgisining mazmunini u ifoda qilayotgan, ko`rsatayotgan ob`ekt tashkil etadi. Masalan, «auditoriya» so`zi real mavjud ob`ektni – auditoriyani aks ettiruvchi fikr mazmunini ifoda etadi.

Til belgisining ma`nosini esa u ifoda qilayotgan ob`ektning xarakteristikasi (tavsifi) tashkil etadi. Masalan, «Auditoriya» so`zining ma`nosini «Mashg`ulot o`tkazish uchun mo`ljallangan xona», «Maxsus jihozlangan xona» va shu kabi ekanligi haqidagi axborotlar tashkil etadi.

Bulgilarining bilishdagi vazifasini o`rganishga Arastu, Leybnits kabi mutafakkirlar katta e`tibor berganlar. Bulgilar haqidagi ta`limotni taraqqiy ettirish XIX asrda aktual masalaga aylangan. Mana shu davrda amerikalik faylasuf CHarl`z Pirs (1839–1914 y.y.) bulgilar haqidagi fan – semiotikaga asos solgan. Bu fan til belgisini uch xil yo`nalish bo`yicha tahlil qiladi. Birinchisini semantika tashkil qilib, u belgi bilan u ifoda qilayotgan ob`ekt o`rtasidagi munosabatni o`rganadi. Ikkinchisi pragmatika bo`lib, u kishilarning bulgilariga munosabatini hamda bulgilar yordamida kishilar o`rtasida vujudga keladigan munosabatlarni o`rganadi. Uchinchisi, sintaksis deyilib, u bulgilar o`rtasidagi munosabatlarni (tilni qurish qoidalarini) o`rganadi. Mantiq fanini ko`proq til bulgilarining semantikasi qiziqtiradi.

Tabiiy va sun`iy tillar

Tilning ikkita turi mavjud. Ular tabiiy va sun`iy tillardir. Tabiiy yoki milliy tillar tarixan shakllangan tovushlar (nutq) va grafika (yozuv)ning axborot bulgilarini tizimidan iborat. Tabiiy tilning alohida olingan har qanday belgisi o`z holicha hech narsani ifoda qilmaydi. Bu bulgilar inson amaliy faoliyati va tafakkuri taraqqiyotining negizida vujudga kelgan til sistemasiga kirgandagina ma`lum bir ma`no va mazmun kasb etuvchi bulgilariga aylanadi.

Tabiiy til ob`ektiv olamning va bilishning turli xil sohalariga tegishli bo`lgan predmetlar, hodisalar hamda ularning xossalari va munosabatlarini qamrab olish va ifoda qilishdek katta imkoniyatga ega. U semantik jihatdan yopiq tizim hisoblanadi. Boshqacha aytganda, tabiiy til boshqa tillarga murojaat qilmagan holda mustaqil ravishda o`zini qurishi va ifoda qilishi mumkin.

SHuning bilan bir qatorda, tabiiy tildan foydalanish bilish jarayonida ayrim qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi. Ular quyidagilar bilan bog`liq:

1) tabiiy tildagi so`zlarning ma`nosi vaqt o`tishi bilan o`zgarib turadi;

2) tabiiy tilda bir so`z bir qancha tushunchani ifoda qilishi (omonimlar) yoki bir tushuncha bir qancha so`zlarda ifoda qilinishi (sinonimlar) mumkin;

3) tabiiy tildagi ba`zi so`zlar yordamida ifoda qilingan fikr aniq ma`noga ega bo`lmay qoladi (masalan, «Karim chet tilini yaxshi bilmaydi» degan fikrda Karimning kimga nisbatan yoki qanday vazifani bajarishga nisbatan chet tilini yaxshi bilmasligi ko`rsatilmagan). Tabiiy tildagi mana shu kabi hodisalardan xoli bo`lish uchun ilmiy bilishda atamalardan (terminlardan) foydalaniladi. Atama o`zining qat`iy va aniq ma`nosiga ega so`z bo`lib, bu ma`no definitsiya (ta`rif) yordamida ko`rsatiladi. SHuningdek, tabiiy tilda aniqlikka sun`iy tildan foydalanish yo`li bilan ham erishiladi.

Sun'iy til tabiiy til negizida yaratilgan yordamchi axborot belgilari tizimidan iborat bo'lib, u mavjud xabarlarini aniq hamda tejamli bayon qilish va uzatish uchun xizmat qiladi. Sun'iy tilda sun'iy yo'l bilan yaratilgan maxsus belgilar, ya'ni simvollar – ramzlar ishlatiladi. Tabiiy tildagi konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlar ilmiy bilishda ana shunday simvollar bilan almashtiriladi. Demak, sun'iy til fikrimizning konkret mazmunidan chetlashgan holda, faqat simvollar bilan ish olib borishni ta'minlaydi.

Sun'iy tillar hozirgi zamon fani va texnikasida keng qo'llaniladi. Ularning, ayniqsa, matematika, fizika, kimyo, kibernetika, hisoblash texnikasi va shu kabi sohalar rivojlanishida hissasi katta. Sun'iy tillarning ishlatilishiga misol qilib matematikadagi to'g'ri burchakli uchburchak tomonlarini ifoda qiluvchi $\cos^2\alpha + \sin^2\alpha = 1$ formulasini, kimyodagi suvni ifoda qiluvchi N_2O formulani, mexanikadagi tezlikni ifoda qiluvchi $T V = S$ formulasini va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. elektron hisoblash mashinalari uchun dasturlar tuzishda esa maxsus algoritmik tillar ishlatiladi. Ular «Algol – 60», «Algol – 65», «Fortran», «Kobol», «PL – 1», «Assembler», «Beysik» va boshqalardan iborat. Sun'iy tildan mantiq fani ham fikrimiz tuzilishini nazariy jihatdan tahlil qilishda foydalanadi.

Demak, ilmiy bilishda tabiiy tildan ham, sun'iy tildan ham foydalaniladi. Ilmiy til esa tabiiy til, sun'iy til va maxsus atamalardan tashkil topgan bo'ladi.

Mantiqning formallashtirilgan tili

Umumiy mantiq o'zining ilmiy, formallashtirilgan maxsus tiliga ega. U inson tafakkurining tuzilishini aniq va ravshan holda ifoda qilish maqsadida yaratilgan. Buning mohiyatini tushunish uchun formallashtirishning o'zi nima ekanligini aniqlab olish zarur.

Formallashtirish konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlarni simvollar bilan almashtirish, ya'ni propozitsional funktsiya hosil qilish, formulalar kiritish, mantiqiy qoidalarni yaratish orqali tafakkurning (fikrning) tuzilmasini ifoda qilish demakdir. Tafakkurning tuzilmasi bilan mantiqning tilda ifoda qilinishi tuzilmasi o'rtasida o'zaro muvofiqlik mavjud, ya'ni har bir konkret fikr tuzilmasiga ma'lum bir til tuzilmasi muvofiq keladi. Buni propozitsional funktsiya hosil qilish misolida ko'rishimiz mumkin. «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti» degan fikrdagi «Toshkent» tushunchasini – S, «O'zbekistonning poytaxti» tushunchasini – R bilan almashtirsak, S–R ko'rinishiga ega bo'lgan propozitsional funktsiya hosil bo'ladi. Propozitsional funktsiya o'zgaruvchi qiymatga ega ifoda bo'lib, bu qiymat argument bilan almashtirilganda konkret mazmunli fikr hosil bo'ladi.

Formallashtirilgan til quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Asosiy belgilar aniq ifoda qilingan bo'lishi kerak. Bu belgilar asosiy tushunchalar, atamalarni ifodalaydi.
2. Ta'riflashning barcha qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qoidalarga asoslangan holda mavjud belgilar yordamida yangi, qisqaroq belgilar hosil qilinadi.
3. Formulalarni tuzishning barcha qoidalari berilgan bo'lishi kerak. Bunga misol qilib tushunchalardan gap hosil qilish qoidalari ko'rsatish mumkin.
4. Xulosa chiqarish qoidalarining barchasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qo'llaniladigan belgilarning (so'z, gap, simvollar) grafik usul bilan ifodalanishiga tegishlidir.
5. Qo'llaniladigan belgilarning ma'nosini talqin qilish qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Formallashtirilgan tilga ega bo'lgan mantiq chin fikrni ifoda qiluvchi bir formula yordamida xuddi shunday chin fikrni ifoda qiluvchi boshqa formulani keltirib chiqara oladi. Bunda berilgan fikrning konkret mazmuni e'tiborga olinmaydi.

Formallashtirilgan tilning ustunligi shundaki, unda mantiqiy xulosa chiqarishda ko'zda tutilmagan asoslarning qatnashib qolishi mumkin emas.

Matematika va mantiqning ko'p masalalari faqat mana shu yo'l bilan echilishi mumkin.

Nihoyat, formallashtirilgan tilning yana bir qimmatli tomoni shundaki, unda bir sohada yaratilgan formallashtirilgan tildan boshqa bir sohaga oid masalalarni echishda foydalanish mumkin. Masalan, mantiqda sinflar bilan bo'ladigan amallarda matematika tilidan (qo'shish, ko'paytirish,

to'ldirish kabi atamalardan hamda ularni ifoda qiluvchi belgilardan) fikr tuzilishini ifoda qilish uchun foydalanish mumkin. Bunda, albatta, foydalanilayotgan belgilarga maxsus ma'no beriladi.

Formallashgan tilning kamchiligi esa shundaki, u tabiiy tilga qaraganda ob'ektni yuzaki holda ifoda qiladi. Hozirgi davrda mavjud formallashgan tillar borliqning va bilishning juda kam sohalarini qamrab olgan. Bilishning qaysi sohalarida formallashgan tilni yaratish mumkinligini oldindan aytish qiyin.

SHuningdek, formallashgan til empirik tadqiqotlarning o'rni bosa olmaydi. Ana shuning uchun ham ilmiy til formallashgan tildan foydalanish bilan chegaralanib qolishi mumkin emas.

SHunga qaramasdan, formallashgan til hozirgi paytda ilmiy bilishda va amaliy hayotda muhim ahamiyatga ega. U, ayniqsa, fikrning tuzilishini o'rganishga, uning mantiqiy qiymatini, ya'ni chin yoki xatoligini aniqlashga to'liq qulay sharoit yaratadi. SHuning uchun mantiqning formallashgan tilini yaratishga va uni chuqurroq o'rganishga qiziqish katta.

Tafakkurning mantiqiy shaklini o'rganishda semantik kategoriyalar muhim ahamiyatga ega. Semantik kategoriyalar til ifodalarining sinflaridan iborat bo'lib, ular bir-birlaridan qanday ob'ektlarni aks ettirishi bilan farq qiladilar. Asosiy semantik kategoriyalar qatoriga gap va uning tarkibida nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lgan qismlari – deskriptiv va mantiqiy atamalar kiradi.

Gap hukmni, savolni va normani ifoda qilishi mumkin. Hukmni ifoda qiluvchi gap predmetga birorta belgining (xossa yoki munosabatning) xosligini tasdiqlaydi va inkor qiladi. U darak gapdan iborat.

Gapda predmetlarni, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar deskriptiv atamalar deyiladi. Deskriptiv atamalar predmetlar nomlari yoki termalar (predmetlarni, predmetlar to'plamini aks ettiruvchi ifodalar) va predikatorlar (predmetlarning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar)ga bo'linadi.

Predmetlarning nomlari ayrim so'zlar va so'z birikmalari bo'lib, ular moddiy (planeta, elektr toki) va ideal (sezgi, tafakkur) predmetlarni ifodalaydi. Predmet nomi belgidan iborat bo'lganligi uchun o'z mazmuni va ma'nosiga ega. Nomning mazmuni predmetni ifoda qiladi va mantiqda denotat deb ataladi. Nomning ma'nosi esa predmetning muhim, umumiy belgilarini ifoda qiladi va kontsept deb ataladi. Masalan, «Arastu», «Mantiq fanining asoschisi», «Topika asarining muallifi» kabi ifodalarning mazmuni bir xil, ya'ni bitta predmetni ifodalaydi, ma'nosi esa turli xil, ya'ni fikr qilayotgan ob'ektning har xil belgilarini qayd qiladi.

SHuningdek, nomlar yakka («Toshkent shahri») yoki umumiy («shahar») bo'lishi mumkin. Bunda yakka nom bitta predmetni, umumiy nom esa, predmetlar sinfini aks ettiradi.

Predikatorlar gapda kesim o'rnida kelib, o'zi taalluqli bo'lgan nomning miqdoriga bog'liq holda bir o'rinli yoki ko'p o'rinli bo'lishi mumkin. Bunda predmetning xossasini ifoda qiluvchi predikatorlar bir o'rinli, ular o'rtasidagi munosabatlarni ifoda qiluvchi predikatorlar ko'p o'rinli predikatorlar hisoblanadi. Masalan, «O'zbekiston mustaqil respublikadir» degan mulohazada predikator bir o'rinli, «O'zbekiston Turkiya bilan iqtisodiy shartnoma tuzdi» degan fikrda «iqtisodiy shartnoma tuzdi» predikatori ikki o'rinli, «O'zbekiston Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida joylashgan» degan fikrda «oralig'ida joylashgan» predikatori uch o'rinlidir. Mantiqiy atamalar (mantiqiy konstantalar) doimiy mantiqiy qiymatga ega bo'lib, gapda deskriptiv atamalarni bog'lashda ishlatiladi. Ular o'zbek tilida «va», «ham», «hamda», «yoki», «yoxud», «barcha», «hech bir», «ba'zi», «emas» kabi so'zlar orqali ifodalanadi va turli xil (oddiy va murakkab) hukmlar, mulohazalarni hosil qiluvchi elementlar hisoblanadi. Masalan, «Hech bir tovar qiymatsiz emas» degan fikrda «hech bir», «emas» mantiqiy atamalar bo'lib, ularsiz deskriptiv atamalarni – «tovar», «qiymat» so'zlarini bog'lab bo'lmaydi. Mantiqning formallashgan tilini yaratishda semantik kategoriyalar aniq ta'riflanishi va tavsiflanishi kerak. Bunga semantik kategoriyalarni konkret simvollarda aks ettirish orqali erishish mumkin.

Ana shu simvollar mantiqning formallashgan tilining alifbosini tashkil etadi. Mantiqda ikkita til – predikatlar mantig'i tili va mulohazalar mantig'i tili mavjud.

Mulohazalar mantig'i hukmlarining ichki tuzilishini o'rganishdan chetlashib, ularning o'zaro mantiqiy aloqasini hisobga olgan holda muhokama etish jarayonini tahlil qiladigan formallashgan mantiqiy tizimdir.

8-Mavzu: Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 s	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Jamiyat va tarixning o'zgaruvchanligining falsafiy jihatlarini. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi Jahon sivilizatsiyasi tarixida SHarq madaniyatining o'rni va uni o'rganishning ahamiyati. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati.	Jamiyat va tarixning o'zgaruvchanligining falsafiy jihatlarini. Tarix falsafasining tuzilishi va funksiyalari. Tarixga formatsion va sivilizatsion yondashuvlar. Tarixda shaxsning roli. Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Ijtimoiy hayot sferalari. Jamiyatning siyosiy hayotida davlatning o'rni va roli. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o'rni. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi. Sivilizatsiya rivojining asosiy bosqichlari. "Madaniyat" tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari SHarq va G'arb madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'siri. Jahon sivilizatsiyasi tarixida SHarq madaniyatining o'rni va uni o'rganishning ahamiyati. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarning o'zaro aloqador. Ehtiyojlar va qadriyatlar mutanosibli. Qadrilik va qadrsizlanish, ularning ijtimoiy xarakteri.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Jamiyat haqidagi falsafiy ta'limotlar tarixi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	19. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 20. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 21. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4.Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar savollarga javob beradilar
9 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat fanga ma'lum tizimlar orasida eng murakkabi bo'lib, uni o'rganish jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Jamiyat hayoti juda faol bo'lib, har bir xalq o'zining

alohida, betakror tarixiga ega. Jamiyat hayotining barcha jarayonlari bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'liqlik, ba'zan turli vaziyatlarda belgilovchi va belgilanuvchi jarayonlar o'rin almashadi. Tarixiy jarayonda tasodiflar va sub'ektiv omil ayniqsa muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat hayoti asrlar osha olimlar va faylasuflarning tadqiqot ob'ekti bo'lib kelamogda. U turli fanlar, chunonchi: sotsiologiya, tarix, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya, iqtisodiy nazariya va hokazolar doirasida o'rganiladi. Fanning vazifasi – jamiyat tuzilishini o'rganish, tarixiy jarayonda takrorlanuvchi, umumiy xossalar, jihatlar, omillar va qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Ilmiy bilim tarixiy jarayondan taqqoslab bo'lmaydigan darajada qashshoqroq bo'lsa-da, u jamiyatga zarur, chunki uning haqiqiy tarixini o'rganish, uning o'tmishda va hozirgi davrda rivojlanishining muqobil imkoniyatlarini aniqlash, bugungi kunning muhim vazifalarini hamda hozirgi zamon va kelajakka ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash imkonini beradi.

Muayyan fanlardan farqli o'laroq, falsafaning vazifasi tarixiy jarayonning umumiy jihatlarini o'rganishdan iborat. Falsafa muayyan hodisalarning sabablari nimada degan savolga javob topish vazifasini o'z oldiga qo'ymasada, tarix fanining metodologik asoslarini yaratadi, mazkur sabablarni aniqlashga nisbatan qanday yondashish kerak, degan savolga javob beradi. U dunyoqarashga doir o'z mo'ljallariga tayanadi, ijtimoiy va gumanitar fanlarning kategoriyalar apparatini ishlab chiqishda ishtirok etadi. O'z kategoriyalarining ijtimoiy mazmunini yoritarkan, falsafa shunga asoslanib muayyan-tarixiy jarayonlarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Tarix falsafasining muammolaridan biri bu tarixiy jarayonning birligi muammosi va tarixni davriylashtirish tamoyillarini belgilashdir. Falsafaning vazifasi jamiyat hayotining asosiy negizlarini, uning tizim tashkil etadigan omillarini aniqlashdan iborat. Tarix falsafasida dunyoqarashga doir mo'ljallarining rang-barangligi bilan ajralib turadigan ko'plab oqimlar va yo'nalishlar mavjud bo'lgan. SHu sababli har bir faylasuf, odatda, o'z mo'ljallariga amal qiladi, nafaqat dunyoni, balki jamiyatni ham o'ziga xos tarzda tushuntiradi.

Madaniy-tarixiy tiplar g'oyasi. XIX asrda madaniy-tarixiy tiplar nazariyasi vujudga kelgan bo'lsada, aslida bu haqdagi dastlabki qarashlar Forobiy ijodiga mansub. Forobiy insonlar jamiyatini ikki madaniy- tarixiy tiplarga ajratadi: Birinchisi to'liq jamiyat bo'lib, u o'zida a) er yuzidagi jami insonlarni qamrab oluvchi yirik jamiyat, b) Erning muayyan qismida yashovchi bir millat yoki bir dinga mansub kishilarning o'rta jamiyati v) muayyan qavm yoki dinga mansub bir shahar jamiyatini qamrab oladi. Ikkinchisi bir qishloq, ovul, yoki bir oiladan iborat bo'lgan to'liqsiz jamiyat.¹ Forobiy fikricha “Eng yaxshi fazilat va oliy darajadagi komillikni kichik birligi shahar hisoblanadigan madaniy jamiyat ichidagina qo'lga kiritish mumkin. To'liqsiz jamiyatlar insonni takomillashtirishga qobil emaslar”.² Forobiyning bu fikrlari Platon va Aristotelning jamiyatga oid qarashlaridan farq qiladi, chunki u jamiyatdagi o'zgarishlarni inobatga olgan. Jamiyatni to'liq va to'liqsizga ajratarkan, Forobiy shahar to'liq jamiyatning birinchi bosqichidir deb e'tirof etadi. Platon va Aristotel esa to'liq jamiyatni shahar bilan chegaralaganlar va shahar insoniyat jamiyati takomilining oxirgi darajasi, jamoaviy baxt saodatning bosh markazi deb ta'kidlaganlar. Forobiy esa, butun dunyodagi jamiyat haqida fikr yuritib, uning xukmdori qandaydir alohida olingan xalq, qavm yoki jamoa boshlig'i emas, balki butun madaniy dunyodir deb ta'kidlaydi va bu fikri bilan yunon faylasuflaridan ilgarilab ketadi.

Madaniy-tarixiy tiplar tushunchasi sotsiologiyaga N.YA.Danilevskiy tomonidan kiritilgan bo'lib, u tarixni «o'ziga xos sivilizatsiyalar»ning o'zaro munosabatlari sifatida tasavvur qilgan. Bu sivilizatsiyalarning rivojlanishi etnik guruhlarining til jihatidan birligi va sivilizatsiyani tashkil etadigan xalqlarning siyosiy mustaqilligi; (ular bir tipning asoslarini boshqa tipga o'tkazmaydilar, lekin boshqa o'tmishdagi va hozirgi sivilizatsiyalar ta'sirini his qiladilar); barcha sivilizatsiyalarning etnik jihatdan rang-barangligi va rivojlanish jarayonining birligi (ular o'sish, qisqa muddat ravnaq topish va tanazzul bosqichlarini boshdan kechiradi) kabi qonunlar bilan belgilanadi. Danilevskiyning g'oyalari keyinchalik SHpengler va Toynbi konsepsiyalarida rivojlantirildi, lekin ularning ilmiy asoslarini P.A.Sorokin taklif qildi.

¹ Форобий Фозил шаҳар аҳолиси.-Т.: Шарк, 1999. –Б.82-83

² Форобий Фозил шаҳар аҳолиси.-Т.: Шарк, 1999.-Б.69

P.A.Sorokin. Taniqli faylasuf P.A.Sorokin (1889-1968) tarix falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. U jamiyatga individlar va ijtimoiy guruhlarning o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyati bilan belgilanadigan bir-biri va jamiyat bilan o'zaro munosabatlari natijasida vujudga keladigan integral yaxlitlik sifatida qaragan. P.A.Sorokin jamiyatni gorizontal, vertikal yo'nalishlarda va fluktuatsiya (tebranish) tarzida murakkab harakatda bo'lgan ijtimoiy-madaniy tizimlarning rang-barangligini tan olish nuqtai nazaridan tavsiflagan. P.A.Sorokin sotsiologiyasida o'tmish va hozirgi sotsiologiya fanining muhim g'oyalari uyg'un birlikda jamlangan va ifodalangan.

Jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar. Jamiyatning vujudga kelishi haqida ajdodlarimiz hayotining arxeologlar topgan va odamlarning ko'plab avlodlari bosib o'tgan murakkab va fojialarga to'la tarixiy yo'ldan dalolat beradigan izlarga qarab xulosa chiqarish mumkin. SHunga qaramay inson va jamiyat kelib chiqishining to'liq manzarasi fanda hanuzgacha yaratilmagan. Jamiyat kelib chiqishining diniy talqini ham (u o'z mifologiyasini haqiqat deb tan olishni talab qiladi), idealistik konsepsiya (o'zining spekulativligi tufayli) va materializm (ilmiy dalillar etarli emasligi bois) ham asosli e'tirozlar uyg'otadi. Kant materializmdan inson ruhining tabiatini tushuntiruvchi tamoyil sifatida foydalanish hech qachon mumkin emas, deganida, ma'lum ma'noda haq edi. Ammo, daliliy ma'lumotlar ozligiga qaramay, biz jamiyatning vujudga kelish manzarasini ancha aniq yaratish imkonini beradigan ilmiy dalillarga ishonch bilan qarash lozim, deb hisoblaymiz.

Jamiyatning kelib chiqishini ilmiy tavsiflash borasidagi qarashlar. Bunday qarashlar mehnat va mehnat qurollari markscha nazariyasi doirasida amalga oshirilgan. Bu nazariyaga ko'ra mehnat, so'ngra burro nutq inson jamiyatini yaratgan. Inson hayotida mehnat qurollarining ahamiyatini rad etmagan holda, bu farazni tasdiqlovchi aniq ilmiy dalillarga duch kelmadik. Z.Freyd inson vijdonini uning kelib chiqish manbai deb hisoblagan. Etnografik tadqiqotlar bu farazni umuman tasdiqlamaydi. Y.Xeyzinga o'yin va o'yin faoliyatiga madaniyatning insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi. Ernst Kassirer (1875-1945) ilgari surgan farazga ko'ra, simvolik shakllar, ya'ni inson va uning ongi paydo bo'lishini belgilagan ramzlar va belgilar madaniyatning turli shakllarini birlashtiruvchi oliy va universal tamoyil hisoblanadi. Kassirer fikriga ko'ra, qadimgi ajdodlarimiz ularning yashab qolishini ta'minlovchi etarli tabiiy kuchga ega bo'lmagan. Inson o'zining hayvonlar xulq-atvorini kuzatish va ularga taqlid qilish qobiliyati bilan yashab qolish imkoniyatini qo'lga kiritgan. O'z navbatida taqlidga asoslangan xulq-atvor ramziy belgilar, keyinchalik esa nutq vujudga kelishiga asos bo'lgan.

To'plangan tajribani belgilar tizimida qayd etish va avloddan-avlodga o'tkazish qobiliyatining shakllanishi hayvonlar to'dasi kishilik hamjamiyatiga aylanishining muhim omili bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bunday qobiliyatga hayvonlarning biron-bir turi ega emas. Namoyish etish, o'rnak ko'rsatish, taqiqlar va cheklashlar tizimi muloqotning nafaqat noverbal, balki asta-sekin shakllangan verbal vositalarida ham o'z ifodasini topgan. Muloqot mehnat ko'nikmalarini mustahkamlash, ovqat topish va unga ishlov berishni tartibga keltirish, o'z kollektiv harakatlarini muvofiqlashtirish imkonini bergan. Etnografik ma'lumotlar tajribani avloddan-avlodga o'tkazish va jamoa faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish shakli sifatida o'yin ulkan ahamiyat kasb etganidan dalolat beradi.

Ma'lum taqiqlar orasida ovqatga doir xulq-atvor bilan bog'liq taqiqlar, shuningdek seksual cheklashlar, avvalo yaqin qarindoshlar jinsiy aloqaga kirishishi – inestning taqiqlanishi ayniqsa ajralib turadi. Ular insoniyat kelajagi uchun olamshumul ahamiyat kasb etgan. Zero tartibsiz jinsiy aloqalar naslning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan. Aslida, olingan tajriba yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohning taqiqlanishiga sabab bo'lgan. Bu nikoh aloqalari tizimini tartibga solish, ularni qat'iy qayd etish, ayollar, qizlar, singillar ayirboshlashni, so'ngra bu bilan o'xshashlik bo'yicha – oziq-ovqat, buyumlar, so'z-bulgilar ayirboshlashni yo'lga qo'yish imkonini bergan. Mazkur jarayonlar odamlar o'rtasida muloqot, munosabatlar va xulq-atvor me'yorlari o'rnatilishi va ularga rioya etish zarurligi anglab etilishiga turtki bo'lgan. Me'yorlarning mustahkamlanishiga mifologik va ilk diniy tasavvurlar hamda taqiqlar tizimi ko'maklashgan. Jamoadan tashqarida yashab qolish imkoniyati mavjud emasligini anglagan

jamoaning har bir a'zosi unda o'rnatilgan kundalik xulq-atvor me'yorlariga rioya qilgan. SHunday qilib, jamiyat ishlab chiqarish va ko'payish ehtiyojlari bilan belgilangan odatlar, me'yorlar va qadriyatlar bilan tartibga solinadigan odamlarning birgalikdagi faoliyati va ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi sifatida vujudga kelgan. Me'yorlar inson hayot faoliyatining barcha sohalariga nisbatan tatbiq etiladi, hamda madaniyat va sivilizatsiya vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. Jamiyatda qanday o'zgarishlar yuz bermasin, u odamzot bilan birga vujudga kelgan mazkur muhim tarkibiy elementlarni saqlab qoladi.

Tabaqalar va sinflar. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishida tabaqalar va sinflar salmoqli o'rin egallaydi. Tabaqalar – sanoatlashish bosqichidan oldingi jamiyatlarda vujudga kelgan, yuridik yoki odatga asoslangan va avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan huquqlar va burchlarga ko'ra farq qiladigan ijtimoiy guruhlar. Tabaqaviy bo'linish jamiyatning murakkab ierarxiyaviy tuzilishining shakllanishiga sabab bo'ladi.

Yirik guruhlar orasida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-psixologik maqomiga ko'ra farqlanadigan sinflar alohida o'rin egallaydi. Iqtisodiy belgi sinfning bosh belgisi hisoblanadi, zero sinfiy bo'linish shakllari ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabat hamda mulk shakllari bilan belgilanadi. Hozirgi zamon sotsiologiyasida sinflarni farqlashning boshqa asoslari ham mavjud. Masalan, ijtimoiy guruhlar ega bo'lgan ijtimoiy boylik ulushiga ko'ra ular oliy, o'rta va quyi sinflarga bo'linadi. Bunda daromad manbai hisobga olinmaydi, shu bois oliy sinf vakillari orasidan mashhur kinoaktyorlar, estrada yulduzlari va bankirlar ham o'rin olishlari mumkin. Bu hol o'rta va hatto quyi sinflarda ham kuzatiladi. SHuningdek ijtimoiy mehnatni tashkil etishdagi roliga ko'ra boshqaruvchilar sinfi farqlanadi.

Hozirgi zamon jamiyatida yuqori malakali aqliy mehnat bilan professional tarzda shug'ullanadigan kishilarning katta ijtimoiy guruhi – ziyolilar alohida rol o'ynaydi. Ziyolilar soni tinimsiz ko'payib, ularning jamiyat hayotidagi roli ortib bormoqda. Bu avvalo fan-texnika taraqqiyoti, shuningdek hozirgi jamiyatda ma'naviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan bog'liq. Ziyolilar guruhi o'z kelib chiqishiga ko'ra ham, ijtimoiy maqomiga ko'ra ham turli jinlidir. Tegishli ravishda uning siyosiy mo'ljallari ham har xildir.

Institutlar. Jamiyatning rivojlanish jarayoni alohida muhim vazifalarni bajaradigan va aniq tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan ijtimoiy va siyosiy tashkilotlar – institutlarning tarmoqlangan tizimi yaratilishi bilan tavsiflanadi. Institutlar jamiyat normal faoliyatining zaruriy omili sanalgan ijtimoiy muhim faoliyatni amalga oshiradi. Bunday institutlar qatoriga davlat va uning institutlari, partiyalar va harakatlar, ommaviy axborot vositalari, diniy muassasalar, ta'lim va madaniyat muassasalari, sog'liqni saqlash va sanitariya xizmati tizimlari, bozor, banklar va hokazolar kiradi. Ijtimoiy institutlar faoliyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalari: oila va ishlab chiqarish, tovarlar va pullar harakati, ishlab chiqarish, iste'mol va hokazolarga nisbatan tatbiq etiladi. Institutlar turli birliklar va guruhlarining manfaatlarini muvofiqlashtirishni amalga oshiradi, ularning samarali o'zaro aloqasini ta'minlaydi, vujudga kelgan ijtimoiy qadriyatlarni mustahkamlaydi va yangilarini yaratadi.

Hududiy guruhlar. Aksariyat mamlakatlarda hududiy guruhlarining o'zaro munosabatlarida jiddiy muammolar yuzaga keladi. Bu ma'naviy hayot an'analari va iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra farq qiladigan viloyat va markaz, poytaxt va chekka o'lka hamda yirik mintaqalarning munosabatlari bo'lishi mumkin (masalan, AQSH yoki Italiyada SHimol va Janub munosabatlari). Etnik yoki diniy farqlar, bir ma'muriy birlikning boshqa ma'muriy birliklarga hududiy e'tirozlari hududiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirishi mumkin.

Jamiyat rivojlanishiga qarab uning ijtimoiy tuzilmasi murakkablashib boradi. Bu miqdor va sifat jihatidan har xil ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqasi va manfaatlarini muvofiqlashtirishni talab etadi. Ijtimoiy birliklar va guruhlarining turlari ularning o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy aloqalar xususiyatini ham belgilaydi. Aloqalar uzoq yoki qisqa muddatli, mustahkam yoki bo'sh va zaif, bevosita yoki bilvosita bo'lishi mumkin. Aloqalar xususiyatining shakllanishida manfaatlar muhim rol o'ynaydi, ularni muvofiqlashtirish vazifasini esa jamiyatning maxsus institutlari, avvalo siyosiy tizim hal qiladi.

Ijtimoiy makon. Moddiy borliq makoni kabi, ijtimoiy makon ham moddiy ob'ektning tuzilishi bilan belgilanadi. Tegishli ravishda ijtimoiy tuzilma va ijtimoiy o'zaro aloqalar ijtimoiy makon xususiyatini belgilaydi. Makondagi aloqalar o'zaro aloqaga kirishayotgan sub'ektlar o'rtasida ma'lum masofa mavjudligi bilan ajralib turishi mumkin. Biz mazkur masofa xususiyatini o'zimiz uchun botiniy tarzda aniqlaymiz va yo uni saqlab qolishga, yo o'zgartirishga harakat qilamiz. Odamlar o'rtasidagi aloqalar ham makon mezoni bilan o'lchanadi. Ular vizual, yo bevosita, yo bilvosita, yo doimiy, yo nomuntazam bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy makon o'zining serdarajaliligi bilan ajralib turadi. Bu ayni bir inson turli birliklarda har xil maqomga ega bo'lishida namoyon bo'ladi (masalan, o'zi mehnat qiladigan ishxonada u xizmat pillapoyasida eng past o'rinni egallaydi, oilada esa boshliq hisoblanadi).

Insonning ijtimoiy makondagi o'rni uning butun umri mobaynida o'zgarib turadi. Bu hol «ijtimoiy mobillik» kategoriyasi bilan tavsiflanadi.

Siyosiy kichik tizim. Rivojlangan ijtimoiy tizimga ega bo'lgan jamiyatda ijtimoiy, etnik va diniy tabaqalanishning kuchayishi muqarrardir. Mavjud mavqeidagi tub o'zgarishlardan kelib chiqadigan qarama-qarshi manfaatlarni ko'zlovchi ijtimoiy birliklar va guruhlar mavjudligi ularning o'rtasida siyosiy munosabatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu manfaatlarni muvofiqlashtirish zaruriyati jamiyat siyosiy tizimining tuzilishi va funksiyalarini belgilaydi. Siyosiy tizim jamiyatda siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi davlat va siyosiy tashkilotlar, institutlar va muassasalar majmuidir. Siyosiy tizim murakkab tuzilishga ega. Jamiyatda fuqarolarga nisbatan qonuniylashtirilgan majburlor choralarini qo'llash yo'li bilan o'zining siyosiy munosabatlarni tartibga solish borasidagi funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat siyosiy tizimning bosh elementi hisoblanadi. Davlat jamiyatning muhim ijtimoiy-siyosiy instituti bo'lib, muayyan hududda unga oliy hokimiyat vakolatlari beriladi. Bu vakolatlardan davlat odamlar, ularning guruhlari va birlashmalari xulq-atvorini boshqarish uchun foydalanadi.

9. Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot).

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 s	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari. Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi.	Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari. Ongsizlikning tabiati. Antrop tamoyil - inson borlig'iga oid zamonaviy metodologik vosita. SHarq va G'arb falsafasida inson muammosi. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari. Insonga introvertiv va ekstrovertiv yondashuvlar, biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari. Passionar, subpassionar va muvofiq odamlar haqidagi ta'limot. Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi. Hayotni tark etish bosqichlari. Suitsid va parasuitsidning oldini olishda tarbiyaning roli. Inson borlig'ida o'zlikni anglashning namoyon bo'lishi. Inson borlig'ida faoliyatining tuzilishi va atributlari. Inson faoliyatini tartibga solish mexanizmlari va uning ahamiyati. Faoliyatni tashkil qilishda huquq va axloq uyg'unligi.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Falsafa tarixida insonning kelib chiqishi haqidagi ta'limotlar, Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot) amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	22. Auditoriya tozaligini nazorat qiladi 23. Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi 24. Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Qatnashadilar savollarga javob beradilar
10 yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga etish borliq jumbog'ining tagiga etish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab etganlar. Zero Forobiy aytganidek -"Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi"¹. O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtdan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda SHarqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Ajablanarlisi shundaki, oradan ikki yarim ming yil vaqt o'tgach, hozir ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan echishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi.

Tarixga boshqa ko'p sonli iboralar ham ma'lum bo'lib, ular vaqt, madaniyat va diniy e'tiqoddan qat'iy nazar, inson barcha zamonlarda butun dunyo mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lgani va hozir ham shunday ekanligi, tayanch nuqtasi va hatto bilish mezonini bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir». Protagorning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan

chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki oʻzini bilsa, u oʻz Allohni ham bilgaydir», deyiladi.

Demak, inson oʻzini dunyodan oldinroq va koʻproq biladi, ayni shu sababli u dunyoni oʻzidan keyin va oʻzi orqali anglab etadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon boʻladi.

Darhaqiqat, antik davrdan boshlab insonga boʻlgan qiziqish dam kuchayib, dam maʼlum vaqt pasayib turgan, lekin hech qachon yoʻqolmagan. «Inson nima?», degan savol bugungi kunda ham avvalgidek jahon falsafasidagi oʻta muhim masalalardan biri boʻlib qolmoqda, insoniyatning eng oʻtkir aql-zakovat sohiblari eʼtiboridan tushmay va ayni vaqtda oʻzining uzil-kesil, umumiy eʼtirof etilgan echimini topmay kelmoqda.

Inson har safar mutafakkirlar diqqat markazidan oʻrin olar ekan, uning mohiyatini yangi tarixiy sharoitda va yangicha nuqtai nazardan anglab etishga harakat qilib, uni qayta va qayta yangidan kashf etganlar. Pirovardida, falsafa fanida insondan murakkabroq va ziddiyatliroq predmet yoʻq, desak, hech mubolagʻa boʻlmaydi.

Inson barcha yaxshi fazilatlarni oʻzida mujassamlashtirgan oʻziga xos, betakror va barkamol mavjudot – cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norasoligi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum boʻlgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, SHarq mutafakkiri A.Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam oʻrtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan oʻrganadi. U “odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha boʻlishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha boʻlishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli hoxishlarni ifodalash uchun zarur boʻlgan soʻzlarga ehtiyoj tugʻilishidir. Uzoq zamonlar oʻtishi bilan bu iboralar koʻpayib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan”¹, deb hisoblaydi. Demak, Beruniy fikricha, insonning feʼl-atvori va maʼnaviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit taʼsirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi boʻla oladi. “Inson oʻz tabiatiga koʻra murakkab tanaga egadir. Insonning tanasi bir-biriga qarama-qarshi qismlardan iborat boʻlib, bu qismlar tobelik kuchi asosida birlashgan”¹. Beruniy fikricha, hamma odamlarda oʻzaro bir-biriga oʻxshash va ayni paytda farq qilib turadigan jihatlar mavjud. Ibn Sino, “Inson boshqa barcha hayvonot olamidani soʻzi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni oʻrganish yordamida boyiydi”¹, deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson oʻz tabiatiga koʻra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj boʻladi. YAkka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. “Inson shunday maxluqotki, u faqat jamiyatda oʻz ehtiyojlarini qondirishi va oliy maʼnaviy darajaga koʻtarilishi mumkin”¹. Inson oʻz hayotining meʼmori, ijodkori boʻlmogʻi, oʻzida fozila xislatlar, isteʼdodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat koʻrsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudot. YOlgʻizlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan isteʼdodini yoʻqotadi. Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir. SHunga koʻra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan koʻra ezgulikka, yomonlikdan koʻra yaxshilikka, nafratdan koʻra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho neʼmatdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Maʼrifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J.Lametri (1709-1751) ilgari surgan gʻoyalar bilan toʻqnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi – R.Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay oʻzgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o‘ylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyusiyaning o‘ziga va cho‘qqisi bo‘lib, bu ancha go‘zalroqdir»¹, deb qayd etadi atoqli fransuz faylasufi va teolog P.T. de SHarden (1881-1955).

Unga zid o‘laroq, A.SHopengauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini ta’kidlaydi, uni «tabiat xalturasi» deb ataydi.

Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o‘zini o‘zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb ta’kidlaydi.

SHunday qilib, falsafaning ikki yarim ming yillik tarixi mobaynida insonga juda ko‘p ta’riflar va tavsiflar berildi, u ko‘p sonli sinonimlar orttirdiki, falsafiy tahlilning boshqa biron-bir ob’ektida bunday holga duch kelish mushkul. Zero, falsafa tarixida inson:

- «aqli mavjudot»;
- «siyosiy hayvon»;
- «tabiat gultoji»;
- «hayotning boshi berk ko‘chasi»;
- «hayotning soxta qadami»;
- «mehnat qurollari yasovchi hayvon»;
- «o‘zlikni anglash qobiliyatiga ega mavjudot»;
- «ma’naviy va erkin mavjudot» va hokazolar sifatida talqin qilingan.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o‘z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo‘lib, falsafa o‘z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko‘ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo‘lib qoladi. Bu erda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo‘ljal beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qaerdan va qanday paydo bo‘lgani haqidagi ko‘p sonli g‘oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini ma’lum darajada shartlilik bilan ikki asosiy konsepsiya – insonning tabiiy va g‘ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi konsepsiyalar doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo‘lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g‘oyasidan kelib chiqadi. Bunda inson jonsiz, keyinchalik esa – jonli moddaning tabiiy evolyusiyasi mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur konsepsiya 1859 yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmiy talqiniga asos bo‘lgan CH.Darvinning «Hayvon va o‘simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini e‘lon qilgan evolyusion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so‘nggi yutuqlar ta’sirida o‘z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o‘zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o‘ziga xos dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda.

YAna shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, insonda nafaqat o‘ta rivojlangan tirik jonzotlar, balki o‘ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o‘xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o‘xshashlik 98% ni, kalamush bilan – 80% ni va hatto banan bilan – 50% ni tashkil etadi.

Biroq, shuni ta’kidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy konsepsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog‘liq holda bo‘lganidek), kosmik konsepsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g‘ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu konsepsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi ta’limotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazardan u insonning tabiiy-ilmiy kelib chiqishi konsepsiyasi kabi mavjudlik huquqiga egadir, zero birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham oqilona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

Insonga falsafa nuqtai nazaridan yondashuv. Biz insonga nisbatan sof falsafiy yondashuvga hali qaytamiz va falsafa inson bilan qancha shug‘ullanmasin, u haqda hamma narsani bilishi va mazkur bilimni uzil-kesil va eng so‘nggi haqiqat deb hisoblashi mumkin

emasligini ko'rsatib beramiz. Hozir esa shuni qayd etishni istar edikki, o'zi haqida va o'zini qurshagan dunyo haqida inson falsafa paydo bo'lishidan ancha oldin mulohaza yurita boshlagan. Ammo keyinchalik, «donolikka muhabbat» paydo bo'lgach ham, inson mavzusi falsafaning diqqat markazidan darhol o'rin olgani yo'q.

Insonni qurshagan tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamzotning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi, inson borlig'ining bu sohadagi tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlar negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar ta'sirida butunlay o'zgargan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. SHunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu erda inson nafaqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Xo'sh, bilimning bu sohasida asrlar mobaynida qanday ijobiy bilimlar to'plangan? Insonni tushunish borasida taraqqiyotga erishildimi? Falsafa va fan sohasida erishilgan insonning mohiyatini tavsiflovchi, uning muhim xususiyatlarini yoritib beruvchi qanday shak-shubhasiz yutuqlarni qayd etish mumkin?

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik sa'y-harakatlarni bir erga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil echilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini ajratib olsak, shak-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Erda hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidosi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982 yil Vatikandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanib, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yaqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadrijiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Er geologik tarixi bilan tasdiqlanadi, balki Erdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy e'tirof etilgan «kengayib boruvchi Olam» nazariyasi tushuntiradigan dunyodagi evolyusion jarayonlardan ham kelib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa genetika ba'zan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarini yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlariga ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odatdagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yaqinlashdilar. Jumladan, italyan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «nazorat osti»ga olish va shu tariqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyasiya bo'yicha umrning o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35% ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

SHunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrboqiylik ilmiy nuqtai nazardan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq hujayralarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning etuk organizmi taxminan 50 000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida ketma-ket bo'linishlar soni elliktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari maromini hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkinki, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas»¹.

Biroq fan bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hujayra qarishini to'xtatadigan moddani topish, shuningdek

organizmda mazkur moddani ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi urinishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Inson nima va uning mohiyati qanday degan savollarga javob topish uchun yo'l o'chadigan ba'zi bir muhim muammolarning ta'riflanishini ham ilmiy tadqiqotlarning shakl-shubhasiz natijasi deb hisoblash lozim. Ularning eng muhimi – insonning kelib chiqishi, shuningdek ong, til, ijod, axloq, ma'naviyat va shu kabilarning tabiatini aniqlashdir.

Ko'rsatilgan muammolarni anglab etishga ahd qilgan har qanday odam,

- hayot nima?
- birinchi odam qaerda va qachon paydo bo'lgan?
- inson ma'naviyatining tabiati qanday?
- Erda inson paydo bo'lishining sababi nimada?
- bunda muayyan mantiq, qonuniyat, azaldan belgilangan muqarrarlik mavjudmi yoki bunga qandaydir tasodif, anomaliya, kimningdir xohish-istagi sabab bo'lganmi?
- hayot kosmik hodisami yoki faqat bizning sayyoramizda mavjudmi?
- inson butun Koinotdagi birdan-bir aqlli mavjudotmi?, kabi masalalarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin emas.

Bu va boshqa shunga o'xshash masalalar echimini topish ustida falsafiy tafakkur ham, ilmiy tafakkur ham tinimsiz izlanadi. Ammo tabiatshunoslik uchun ularning aksariyati nafaqat mushkul, balki echib bo'lmaydigan, ba'zi bir hollarda esa umuman ochiq masalalar hisoblanadi, chunki ular xususida mavjud bilimlar shu qadar oz, yuzaki va muammolarga to'laki, bunday bilimlarga asoslangan mulohazalar (boshqacha mulohazalar umuman mavjud emas) o'zining ishonchlilik darajasiga ko'ra taxminiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ammo fan o'z kuchini yo'qotgan, yoki, hali kuchga to'lmagan joyda aniq ta'riflar, bir xillashtirilgan til, yagona metodologiya va ishonchli dalillar bilan cheklanmagan falsafa o'zini erkin his qiladi. Bu muayyan soha – antropologiyada o'z ifodasini topadi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o'rganar va butun borliqning dastlabki asoslari va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qilgan ekan, u uzil-kesil echimlar va shakl-shubhasiz javoblar olishga da'vogarlik qilmaydi. Sinovdan o'tkazilgan dalillar va isbotlangan asoslarning yo'qligi uni xijolatga solmaydi, zero falsafa intuitsiya, g'oyibona ta'sir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan farazlar, taxminlar, to'ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq isbotlangan ilmiy echimga ega bo'lmagan narsa yoki hodisani o'zgacha tarzda, erkin tushuntirish imkonini beradi. SHu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yuqoriroq darajaga ko'taradi, balki yangi muammolarni qo'yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o'zgacha nuqtai nazarlar va eng muhimi – eski muammolarning yangicha talqinlari bilan boyitadi.

SHu ma'noda S.SHeroziyning «Inson nimadan boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan: «Inson marhumga motam tutishdan boshlanadi», deb javob beradi¹. Dunyoga keldimu, bozorga bordim, kafanni oldimu, mozorga bordim¹.

SHunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog'liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash hollari kuzatilmaydi. Bundan farqli o'laroq, fanda bir fikrlilik u yoki bu muammoning uzil-kesil echimi topilganidan dalolat beradi. Masalan, «abadiy dvigatel»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to'la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday dvigatelni yaratish mumkin emas. Ammo fandan farqli o'laroq, falsafaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u har qanday hodisani o'rganish va tushunishda tayaniladigan qadriyatlar va mo'ljallar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu erda u yoki bu faylasufning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd etishi, nimani muhim deb hisoblashi, nimaga ishonishi yoki ishonmasligidan faylasufning boshqa narsalarga bo'lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

SHunday qilib, bilimni umumiy maxrajga keltirish an'anasi uzoq vaqt hukm surgan fandan farqli o'laroq, falsafa har xil, shu jumladan bir-birini istisno etadigan nuqtai nazarlarni

ilgari suradi, ayni bir hodisalar va ob'ektlarni tushunishga nisbatan har xil yondashuvlarni ta'riflaydi. Insonni tushunishga doir turli-tuman falsafiy konsepsiyalarning ko'pligi ayni shu hol bilan izohlanadi. Bu konsepsiyalarda inson azaldan dam umumiy obraz sifatida, dam o'z individual borlig'idagi muayyan odam sifatida, dam boshqa odamlar, jamoa, jamiyat, insoniyat bilan, nihoyat, tabiat, kosmos bilan uzviy bog'liq bo'lgan aqlli mavjudot sifatida talqin qilinadi.

Insonning ko'p o'lchovlilik. SHu bilan bir qatorda insonni o'rganishga nisbatan boshqa ko'p sonli yondashuvlarni ham qayd etish mumkin bo'lib, ularning orasida «*introvertiv*» va «*ekstrovertiv*» yondashuvlar ayniqsa ajralib turadi.

Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab etishni nazarda tutadi. Bunda insonning jismoniy va ma'naviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik ma'lumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayanadi, lekin ba'zan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M.S.Heler (1874-1928) va A.Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K.Lorens (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstravertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go'yoki «sirdan» amalga oshiriladiki, buning natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o'rin oladi; tegishli mo'ljallarga muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu erda falsafa ko'pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol diniy falsafa vakillari N.A.Berdyayev, S.N.Bulgakov, S.L.Frank, N.O.Losskiy kabi vakillariga ko'proq xosdir.

SHunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona asos mavjud emas, xuddi shuningdek bunday asos yaqin kelajakda paydo bo'lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo'q. Hozircha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o'tilganlardan qaysi biri, chunonchi: kosmos, tabiat, Xudo, jamiyat yoki bevosita inson o'rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmotsentrizm, teotsentrizm, sotsiotsentrizm va antropotsentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan, lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy konsepsiyalarda doim u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan.

Mavzu 10. **Globalashuvning falsafiy muammolari.**

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Global jarayonlarning shakllanish tarixi. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi. Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual muloqotning ijobiy va salbiy jihatlari.	Globalashuv – yangi falsafiy mavzu. Globalashuv hodisasi va globalistika. Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Global muammolarning turli darajalari. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi. Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi. Global muammolarni hal qilishda xalqaro kuchlar birlashuvi; umumiy va xususiy manfaatlari. Global jarayonlarni bashorat qilishning ahamiyati. Bashoratning turlari va metodlari. Kelajakni bashorat qilishning o'ziga xos xususiyatlari. Korrupsiya shakllanishining tarixi. BMT Kodeksida korrupsiyaga munosabat. O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati. Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati
O'quv mashg'ulotning	Globalashuv – yangi falsafiy mavzu. Globalashuv hodisasi va

maqsadi:	globalistika. Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Global muammolarning turli darajalari haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Globallashuvning falsafiy muammolari amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (655 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyg'a vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Globallashuv hodisasi. Hozirgi davr haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun XX asr boshigacha jahon tarixi asosan mustaqil rivojlangan va bir-biriga jiddiy ta'sir ko'rsatmagan sivilizatsiyalardan iborat bo'lganini nazarda tutish muhimdir. Hozirgi zamonda dunyo so'nggi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o'zgardi va yaxlit bir butun organizmga aylandi. Buning oqibati o'laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta'sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafaqat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi.

Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. globus – er kurrasi) deb nomlandi. Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Er sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir. SHuningdek globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Globalistika. Jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab etish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular ta'sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab etishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo'lishiga olib keldi. Kengroq ma'noda «globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlarini va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy,

ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo'llaniladi.

SHuni ta'kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning tabaqalanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo'ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zamirida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo'lgan integratsiyalashuv jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasiki, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o'z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globallashuvning turli jihatlarini tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o'rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo'lishi uchun ob'ektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Hozirgi globallashuv jarayonlarining ilk nishonalari XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa u amalda real shakl-shamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, ma'lum darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan Buyuk geografik kashfiyotlar yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda dunyoni tushunishga nisbatan geotsentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o'rin bo'shatdi, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to'g'ri talqin qilishga muvaffaq bo'ldi. Fan falsafadan ajralib chiqib, bilimlar to'planishi va texnikaning rivojlanishiga kuchli turtki berdi, fan-texnika taraqqiyoti va sanoat inqilobi yuz berishiga sabab bo'ldi. So'nggi zikr etilgan voqealar pirovard natijada insonning tabiatni o'zgartiruvchi imkoniyatlari va uning atrof muhit bilan munosabatini butunlay o'zgartirdi.

Er kurrasi shar (globus) ko'rinishida ekanligini nazariy va amaliy jihatdan isbotlab insoniyat o'z tarixida birinchi bo'lib savdo-sotiq sohasida dunyo darajasiga chiqdi va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarga asos soldi. Ayni shu davrda ilk transmilliy savdo kompaniyalari vujudga keldi. Tez orada ularning faoliyati sof savdo chegarasidan tashqariga chiqdi va ular qullarni qo'lga kiritish va ularni ekspluatatsiya qilish, bosib olingan hududlarda plantatsiyalar va manzilgohlar barpo etish jarayonida ishtirok eta boshladi, nihoyat, o'z davlatlari amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining asosiy ijrochisiga aylandi.

Bularning barchasi jiddiy migratsiya jarayonlari yuz berishiga ham sabab bo'ldi; xususan, mustamlakachilar qora tanli qullarni Afrikadan Amerikaga ommaviy tarzda tashib keltira boshladilar va shu tariqa uning demografik tarkibini butunlay o'zgartirdilar. SHuning o'ziyoq globallashuv turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan avvalboshdan uzviy bog'liq bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

XVII asr boshlariga kelib sharq va g'arb savdogarlari ulkan hududlarni o'zlashtirdilar va deyarli butun dunyo bo'ylab joylashdilar. SHu tariqa ular insoniyat tarixida birinchi bo'lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar.

SHunday qilib, XV-XVI asrlarda yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar jahon tarixining rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi va «Evropa siyosatining keskin, misli ko'rilmagan darajada kengayishiga olib keldi. Dunyo chegaralari muayyan darajada kengaydi. Endilikda Evropa mamlakatlari o'rtasidagi turli ziddiyatlarga mustamlakalar uchun kurashda raqobat ham qo'shildi»⁵⁹. SHu tariqa yangi xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga va G'arbiy Evropa dengiz davlatlarining o'zlari kashf etgan er kurrasining turli hududlaridagi ekspansiyasiga asos solindi.

Fundamental globallashuv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Mazkur jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

⁵⁹ Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000. – С.387.

Ayni shu davrda dunyoni iqtisodiy bo‘lib olish yakunlandi va buning natijasida turli mamlakatlar va xalqlarning kuchayib borayotgan o‘zaro bog‘liqligidan kelib chiqadigan mutlaqo yangicha tUSDagi keskin xalqaro muammolar yuzaga keldi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy hayotni, balki aloqa va kommunikatsiya vositalarini, shuningdek ma‘naviy jabha – madaniyat, fan va falsafani ham qamrab oldi. Turli-tuman xalqaro tashkilotlar, forumlar, s‘ezdlar, kongresslar vujudga kela boshladiki, bunga o‘sha davrda aloqa va ommaviy kommunikatsiya vositalarining faol rivojlanishi ham imkoniyat yaratdi.

SHunday qilib, amalda butun dunyo kuchli davlatlar va yirik monopoliyalar o‘rtasida keskin kurash va ta‘sir doiralarini bo‘lib olish maydoniga aylandi va bu pirovardda Birinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu urushda jahonning ko‘p sonli xalqlari bevosita yoki bilvosita ishtirok etdi, chunki shu davrgacha dunyo miqyosida yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy bog‘liqlik sayyoraning birorta ham yirik davlatiga urushdan yoki hech bo‘lmasa uning ta‘siri va oqibatlaridan butunlay chetlashish imkonini bermas edi. Bu mazkur davrdan e‘tiboran tarix faqat Evropa tarixi yoki, aytaylik, alohida Xitoy, Rossiya, Amerika, G‘arb, SHarq tarixi bo‘libgina qolmasdan, insoniyat tarixiga, ya‘ni tom ma‘nodagi jahon tarixiga ham aylanganidan dalolat beradi.

1918 yilda Birinchi jahon urushining tugashi xalqaro maydonda kuchlarning yangicha nisbati yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi va turli davlatlarning urushdan keyingi munosabatlari, manfaatlari va qarama-qarshiliklarini yanada tarangroq tugunga bog‘lagan oqibatlarga olib keldi, shu tariqa butun dunyoni barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha jahon hamjamiyatiga aylantirdi. Pirovardda Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari oralig‘idagi davrda globallashuv jarayonlari yanada bo‘rtibroq namoyon bo‘ldi. Bu davrda, globallashuvning asosiy belgilari:

a) biosferaga antropogen ta‘sirning kuchayishi va insonning real «geologik kuch»ga aylanishi;

b) ommaviy madaniyat, avvalo kino, musiqa, adabiyot, keng iste‘mol mollari ishlab chiqarish sohasida faol rivojlana boshlashi;

v) televizorning ixtiro etilishi, vaqt o‘tishi bilan u ommaviy madaniyatning asosiy targ‘ibotchisiga va globallashuv ramziga aylanishi;

g) makon va vaqtni ilk bor insonning kundalik hayoti ko‘rsatkichlariga qadar uzil-kesil «qisqartirgan» havo kemalarida qit‘alararo qo‘nmay, to‘g‘ri uchib o‘tishlarda namoyon bo‘ldi.

Ammo echilmagan ziddiyatlar va umumiy bog‘liqlikning kuchayishi insoniyat tarixidagi eng katta va davomli urush – Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu safar dunyo miqyosidagi urushda Er aholisining to‘rttdan uch qismi ishtirok etdi, Birinchi jahon urushiga qaraganda bir necha baravar ko‘proq qurbonlar berildi.

Dunyo miqyosidagi jarayonlarning globallashuvi nuqtai nazaridan bu urushlarning ikkalasi ham amalda ayni bir global urushning turli bosqichlari edi. Ularning o‘rtasidagi farq faqat miqdor ko‘rsatkichlarida ko‘rinadi. Mohiyat e‘tibori bilan, ikkala urush ham ayni bir masalalarni echish – XX asr boshida bo‘lib olingan, yaxlit va o‘zaro bog‘langan dunyoni qayta bo‘lib olishga qaratilgan edi. Urush olib borish usullari ham deyarli bir edi, farqi esa, texnik jihozlanish darajasi va miqyosi Ikkinchi jahon urushida bir necha baravar yuqori, mafkuraviy ta‘sir esa avvalgi urushda yo mavjud bo‘lmagan radio, telefon, yo hali yaxshi rivojlanmagan aviatsiya, dengiz, temir yo‘l, avtomobil transporti aloqa va kommunikatsiya vositalaridan keng foydalanish bilan ko‘p karra kuchaytirilishida namoyon bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushi ham, xuddi avvalgi jahon urushidek, urushdan keyingi dunyoviy tartibning o‘ziga xos xususiyatiga aylangan bir qator olamshumul oqibatlarga olib keldi. Ularning orasida eng muhimi shu bo‘ldiki, urush mutlaqo yangi qurol turi (atom va reaktiv qurol) yaratish borasidagi tadqiqotlar va amaliy ishlarni rag‘batlantirdi. Mazkur davrda ularning ilk namunalari jangovar sinovdan o‘tkazildi va insoniyatga butun dunyoni xarobazorga aylantirish va barcha tirik mavjudotlarni qirib tashlash uchun cheksiz imkoniyatlar yaratdi. Fan-texnika taraqqiyotining ayni shu yutuqlari keyinchalik «sovuq urush» davrida avj olgan qurollanish poygasining mohiyati va mazmunini belgilab berdi va sayyoramizning nozikligi va makonda tutashligini amalda namoyish etdi.

Ikkinchi jahon urushining boshqa bir oqibati jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohasida yuzaga keldi va u turli-tuman xalqaro tashkilotlarning mislsiz darajada o'sishida namoyon bo'ldi. Ularning orasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), hech shubhasiz, ajralib turadi. Evropadagi integratsiya jarayonlari ham urushning tugashi bilan bog'liq bo'lib, Buyuk Britaniya bosh vaziri U. Cherrill Evropa qo'shma SHtatlarini tuzishga chaqirgan 1946 yilni ularning sanoq boshi deb hisoblash mumkin.

Bosh harbiy jinoyatchilar guruhi va natsistlarning asosiy tashkilotlari ustidan o'tkazilgan Nyurnberg sud jarayoni yana bir muhim tadbir va ayni vaqtda xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasida dunyo miqyosidagi hamkorlikning ilk tajribasi bo'ldi. Bu jarayon 1945 yil 8 avgustda g'olib mamlakatlar – SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya tomonidan tashkil etilgan tarixdagi birinchi Xalqaro harbiy tribunal tomonidan amalga oshirildi va hozirgi xalqaro sud tizimini tashkil qilish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Ayni shu davrda liberalizm va demokratiya g'oyalari dunyo miqyosida keng tarqala boshladi, ijtimoiy borliq asoslarini, jamiyatning axloqiy negizlari va ijtimoiy rivojlanishning asosiy tamoyillarini qayta anglab etishga qaratilgan jiddiy tadqiqotlar va nazariy ishlovlar majmui paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirraligi. Dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab etishi, shuningdek jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishi globallashuv serqirraligi bosqichiga xos xususiyat hisoblanadi. 1970-yillardan globallashuv o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi va serqirra tus oldi. Ayni shu davrda axborot-texnologiya inqilobining rivojlanishi jadallashdi, mif, din, falsafa, fan, ekologiya bilan bir qatorda global ong ijtimoiy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirragi jahon bozorini sezilarli darajada o'zgartirdi, jahon xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etib, milliy xo'jaliklardan kuchliroq va muhimroq tus olishiga imkoniyat yaratdi. Quyidagilar globallashuv serqirraligining muhim xususiyatlari hisoblanadi:

- a) «rezonans effekti»ning paydo bo'lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o'tadi;
- b) turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;
- v) ko'rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko'p jihatdan belgilashi.

Iqtisodiyotning internatsionallashuvi va pul rolining unifikatsiyalashuvi bilan bir qatorda ommaviy jamiyat va unga mos keluvchi ommaviy madaniyatning shakllanishi serqirra globallashuvning o'ziga xos xususiyatiga va muayyan darajada uning qonuniy mahsuliga aylandi.

Zamonaviy transport va aloqa vositalari sharofati bilan makon va vaqt omillari amalda muhim ahamiyatga ega bo'lmay qolgan globallashuv sharoitida, til turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, maishiy va hokazo aloqalari va muloqoti yo'lidagi oxirgi jiddiy to'siq bo'lib qoldi. Umumiy qabul qilingan tilga ob'ektiv ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan, lekin jahon savdosi va kapitallarni bir joydan boshqa joyga o'tkazish hajmlari ko'p karra o'sgan, siyosiy munosabatlar global darajagacha kengaygan, xalqaro jamoat tashkilotlari, sport musobaqalari, turistik industriya va shu kabilar paydo bo'lgan serqirra globallashuv davrida u ayniqsa kuchaydi. Bugungi kunda ingliz tili bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra madaniyatlararo muloqot tiliga aylandi.

11-Mavzu: Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot

Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo'nalishlari. Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar. Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani ta'riflash (definitsiya); tushunchalarni bo'lish va tasniflash	Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi. Tushunchalarning tilda ifoda qilinishi: nom va termin. Tushunchaning ta'rifi, tuzilishi va turlari. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar. Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani ta'riflash (definitsiya); tushunchalarni bo'lish va tasniflash. Fikr yuritishda tushunchalar bilan bog'liq xatoliklar.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi. Tushunchalarning tilda ifoda qilinishi: nom va termin. Tushunchaning ta'rifi, tuzilishi va turlari. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timyedialardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Tushuncha – predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shaklidir.

Belgilar deb, predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o'xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Belgilar muhim yoki nomuhim bo'ladi. Predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo'lishi, bizning predmetga amalda qanday munosabatda bo'lishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo'lmagan belgilar boshqa munosabatda muhim bo'lishi mumkin. Masalan, kishining layoqati uning qanday

kasbni tanlashi uchun muhim bo`lsa, inson sifatida mavjud bo`lishi uchun muhim emas. Bunday muhim belgilar predmetning ma`lum bir munosabatdagi muhim belgilari deyilib, ob`ektiv muhim belgilardan (predmetning mavjud bo`lishi bilan zaruriy aloqada bo`lgan belgilardan) farq qiladi.

Predmet to`xtovsiz harakatda, taraqqiyotda bo`lganligi uchun vaqt o`tishi bilan uning muhim bo`lgan belgisi nomuhim bo`lgan belgiga yoki aksincha, nomuhim belgisi muhim belgiga aylanishi mumkin.

Masalan, bevosita kuzatiladigan faktlar empirik bilish bosqichida muhim ahamiyatga ega bo`lsa, nazariy bilish bosqichida unga kamroq murojaat qilinadi.

Demak, tushunchada predmet o`zining muhim belgilari orqali fikr qilinib, bu belgilar predmetning umumiy va individual belgilari bo`lishi mumkin.

Masalan, «G`afur G`ulom» tushunchasida predmetning umumiy belgilari (inson, shoir) bilan bir qatorda, individual muhim belgilari (xususan, «Sen etim emassan» she`rining muallifi) ham fikr qilinadi.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e`tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir.

Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o`zimiz yozib o`tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to`g`risida tasavvurga ega bo`lishimiz mumkin. «Umuman qalam»ni idrok qilib bo`lmaydi. Chunki tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir. Qalam tushunchasi o`zida konkret qalamlarning barchasini qamrab olgan holda, ularning har biriga xos bo`lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini ifoda qiladi. Ayni paytda bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan maxsus belgilar bo`lib ham xizmat qiladi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar ekan, demak, uni to`laligicha aks ettira olmaydi. Bu ma`noda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan uzoqroqda turadi. Lekin, tushuncha predmetning muhim belgilarini in`ikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, to`laroq ifoda etadi.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o`laroq, inson miyasida to`g`ridan-to`g`ri aks etmaydi. U ma`lum bir mantiqiy usullardan foydalanilgan holda hosil qilinadi. Bu usullar taqqoslash, tahlil, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlardan iborat.

Taqqoslash yordamida predmetlar o`zaro solishtirilib, ularning o`xshash, umumiy tomonlari va bir-biridan farq qiluvchi individual belgilari aniqlanadi.

Taqqoslash tahlilni taqozo qiladi. Chunki predmetlarni yaxlit holda solishtirib bo`lmaydi. Ular u yoki bu xossasiga ko`ra taqqoslanishi kerak. Buning uchun u xossalar ajratilishi lozim. Tahlil yordamida predmet fikran uni tashkil qiluvchi qismlar, tomonlarga ajratilib, har qaysisi alohida o`rganiladi.

Sintez tahlilga teskari usul bo`lib, u tahlil davomida ajratilgan qismlar, tomonlarni fikran birlashtirib, predmetni bir butun holga keltirishdan iborat. Sintez bo`lmasa predmet haqida yaxlit fikr hosil qilib bo`lmaydi. Tahlil va sintez uzviy bog`liqdir.

Tushuncha hosil qilish uchun predmetning yuqoridagi usullar bilan aniqlangan umumiy va individual belgilarining muhimlari ajratilishi, nomuhamlari chetlashtirilishi lozim. Bu esa abstraksiyalash yordamida amalga oshiriladi.

Umumlashtirishda predmetlar ularning ayrim umumiy, muhim xususiyatlariga ko`ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa bitta tushunchada bir jinsli predmetlarning barchasini fikr qilish imkoniyati yaratiladi.

Tushunchaning shakllanishi so`z bilan uzviy bog`liq. Ular o`rtasidagi aloqadorlik tafakkur va til o`rtasidagi bog`lanishning konkret tarzda namoyon bo`lishidir.

Tushunchalar so`z va so`z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan, «talaba», «falsafa fakul`teti», «O`zbekiston milliy universiteti» va shu kabilar so`zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so`z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba`zan bir tilda ham turli xil so`zlar bilan ifoda qilinadi. Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalari so`z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.

SHuni ham aytish lozimki, soʻzning koʻp maʼnoga ega boʻlishi baʼzan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. SHuning uchun ham fan va texnikada koʻproq terminlardan foydalaniladi. Termin qatʼiy bitta tushunchani ifoda qiluvchi soʻz boʻlib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil maʼnoda ishlatiladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi

Tushuncha oʻzining mazmuni va hajmiga ega. Tushunchaning mazmunini unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari toʻgʻrisidagi axborot tashkil etadi. Masalan, «fan» tushunchasining mazmunini fanning muhim belgilari, yaʼni uning amaliyot bilan aloqada ekanligi, predmetlarning birorta sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, printsiplar shaklidagi obʼektiv chin (haqiqiy) bilimlar tizimidan iborat boʻlishi, dunyoqarashning shakllanishida ishtirok qilishi va shu kabilar tashkil qiladi.

Tushunchaning hajmi esa, unda fikr qilinayotgan predmetlar yigʻindisini aks ettiradi. Masalan, yuqorida misol qilib keltirilgan «fan» tushunchasining hajmi mavjud barcha fanlarni: matematika, fizika, mantiq va hokazolarni oʻzida qamrab oladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi uzviy bogʻliq boʻlib, u tushunchaning mazmuni va hajmi oʻrtasidagi teskari nisbat qonuni yordamida ifodalanadi. Bu qonunga muvofiq tushunchaning hajmi kengaytirilsa, mazmuni torayadi va aksincha, hajmi toraytirilsa, mazmuni kengayadi. Masalan, «fan» tushunchasining mazmuniga «mantiq»qa oid boʻlish belgisini qoʻshish bilan hajm jihatidan undan torroq boʻlgan «mantiq fani» tushunchasiga oʻtiladi.

«Fan» tushunchasining hajmini kengaytirish bilan mazmun jihatidan unga nisbatan torroq boʻlgan «ijtimoiy ong shakli» tushunchasi hosil qilinadi. Bunda faqat fanga xos boʻlib, boshqa ijtimoiy ong shakllarida, masalan, huquqiy ongda boʻlmagan spetsifik belgilar tushuncha mazmunidan chiqarib tashlanadi.

Bu qonun tushunchalar bilan olib boriladigan qator mantiqiy amallar asosida yotadi.

Tushunchaning turlari

Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi boʻyicha bir qancha turlarga boʻlinadilar. Xususan, hajmiga koʻra yakka va umumiy tushunchalar farq qilinadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, «Mars planetasi», «OʻzMU asosiy kutubxonasi» va shu kabilar yakka tushunchalardir.

Umumiy tushunchalar predmetlar guruhini aks ettiradi. «Planeta», «Kutubxona» tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan boʻlishi mumkin. Masalan, «kimyoviy element» tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. «Yulduz» tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz.

Fikr yuritish jarayonida ayiruvchi va toʻplovchi tushunchalarni farq qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir. Toʻplovchi tushuncha ham umumiy tushuncha boʻlib, u aks ettirgan belgilar shu umumiylikni tashkil etuvchi har bir predmetga taaluqli boʻlmaydi. Masalan, «konferentsiya» – toʻplovchi, «konferentsiya ishtirokchisi» – ayiruvchi.

Mazmuni boʻyicha tushunchalar, avvalambor, abstrakt va konkret tushunchalarga boʻlinadi. Konkret tushunchalarda predmet oʻzining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan, «Inson», «Tabiat» tushunchalari – konkret tushunchalar, «Qahramonlik» (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), «Goʻzallik» (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni boʻyicha yana nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud boʻlgan predmetlarni aks ettiradi. «Davlat», «Badiiy asar» ana shunday tushunchalardir.

Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud boʻlishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, «Oʻqituvchi» va «Oʻquvchi», «Ijobiy qahramon» va «Salbiy qahramon», «Sabab» va «Oqibat» tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba`zi hollarda ijobiy va salbiy tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinadi, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo`lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, «savodli kishi», «vijdonli kishi» – ijobiy tushunchalar, «savodsiz kishi», «vijdonsiz kishi» esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysilariga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, «talaba» – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, aniq, nisbatsiz, ijobiy tushuncha; «A. Navoiy nomli O`zbekiston davlat kutubxonasi» – yakka, to`plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Tushunchalar o`rtasidagi munosabatlar

Ob`ektiv dunyodagi barcha predmet va hodisalar o`zaro aloqada bo`lganligi uchun ularni aks ettiruvchi tushunchalar ham o`zaro ma`lum bir aloqalarda, munosabatlarda mavjud. Bu munosabatlar turli xil bo`lib, ularni aniqlash uchun, avvalambor, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarni farq qilish lozim.

Taqqoslanadigan tushunchalar umumiy belgilarga ega bo`lgan, mazmuni va hajmi jihatidan bir-biriga yaqin turgan tushunchalardir. Masalan, «paxtakor» va «dehqon» tushunchalari ana shunday taqqoslanadigan tushunchalar hisoblanadi. Taqqoslanmaydigan tushunchalar esa bir-biri bilan uzoq aloqada bo`lgan, ko`p hollarda moddiy yoki ideal bo`lishdan boshqa umumiy belgiga ega bo`lmagan predmetlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. «Ijtimoiy progress» va «Zuhro yulduzi», «ideal gaz» va «go`zallik» tushunchalari taqqoslanmaydigan tushunchalar deb hisoblanadi. Mantiqda faqat taqqoslanadigan tushunchalar o`rtasidagi mantiqiy munosabatlar o`rganiladi. Taqqoslanadigan tushunchalar esa hajm jihatidan sig`ishadigan va sig`ishmaydigan bo`ladi.

Sig`ishadigan tushunchalarning hajmi bir-biriga butunlay, to`laligicha yoki qisman mos keladi. Ular o`rtasida uch xil munosabat mavjud: moslik, qisman moslik va bo`ysunish. Moslik munosabatidagi tushunchalar bitta predmetni (predmetlar sinfini) aks ettiruvchi tushunchalar bo`lib, ular bir-biridan faqat mazmuni bilangina farq qiladi.

12-Mavzu: Mulohaza va xulosa chiqarish

1.1. Ta`lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg`ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg`ulot shakli	Amaliy mashg`ulot
Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida. Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari. Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari. Fikrning xarakter yo`nalishiga ko`ra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning o`zaro aloqadorligi.	Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida. Mulohazaning kompleks taxlili: tarkibi, ifodalanishi, chinlik qiymati, turlari. Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari. Murakkab mulohazalarning chin bo`lish shartlari. Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari. Fikrning xarakter yo`nalishiga ko`ra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning o`zaro aloqadorligi. Murakkab mulohazalardan xulosa chiqarish. Fikr yuritishda mulohazalarni qurish va xulosa chiqarish bilan bog`liq xatolar.
O`quv mashg`ulotning maqsadi:	Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida. Mulohazaning kompleks taxlili: tarkibi, ifodalanishi, chinlik qiymati, turlari haqida tasavvurga ega bo`lishi lozim.
Ta`lim berish usullari	Ko`rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta`lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta`lim berish vositalari	O`quv qo`llanma, darslik, ma`ruza matni, kom`pyuter

Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Mulohaza va xulosa chiqarish amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi ushun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Hukm – predmetga ma'lum bir belgining (xossaning, munosabatning) xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

Hukmning asosiy vazifasi predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir. Ana shuning uchun ham u doimo tasdiq yoki inkor shakldagi fikrdan iborat bo'ladi. Fikr yuritish jarayonida biz predmet va hodisalarning, tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog'lanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz. Predmet va hodisalarning xususiyatlarini ketma-ket o'rganib, ular haqida hukmlar hosil qilamiz. Bilimlarimiz turlicha bo'lgani uchun ularni ifodalaydigan hukmlar ham har xil bo'ladi. Ba'zi hukmlarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida belgining predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya'ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Hukmlar nisbatan tugal fikrdir. Unda konkret predmet bilan uning konkret belgisi haqida bilim ifoda qilingan bo'ladi.

Hukmlar voqelikka mos kelish darajasiga ko'ra chin, xato va noaniq (ehtimol, taxminiy) bo'ladi. Ob'ektiv voqelikka mos kelgan, uni to'g'ri ifodalagan hukmlar chin, mos kelmaganlari xato bo'ladi. Ayni vaqtda chinligini ham, xatoligini ham aniqlab bo'lmaydigan hukmlar – noaniq hukmlardir.

Hukmlar tilda gaplar orqali ifodalanadi. Hukm mantiqiy kategoriya bo'lsa, gap grammatik kategoriyadir. Hukmlar asosan darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor holda bo'ladi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot – bu harakat» kabi gaplar hukmni ifoda qiladilar.

Oddiy hukmlar

Hukmlar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy hukm deb, tarkibidan yana bir hukmni ajratib bo'lmaydigan mulohazaga aytiladi. Tarkibidan ikki yoki undan ortiq hukmni ajratish mumkin bo'lgan mulohazalarga murakkab hukm deyiladi. Masalan, «Mantiq ilmini o'rganish to'g'ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi», degan mulohaza oddiy hukmni ifodalaydi.

«Mantiq ilmi tafakkur shakllari va qonunlarini o`rganadi», degan mulohaza murakkab hukmdir. Bu mulohazaning tarkibi ikki qismdan: «Mantiq ilmi tafakkur shakllarini o`rganadi» va «Mantiq ilmi tafakkur qonunlarini o`rganadi», degan ikki oddiy hukmdan iborat.

Voqelikni bilish jarayonida inson yangi bilimlarga ega bo`ladi. Bu bilimlar abstrakt tafakkur yordamida, mavjud bilimlarga asoslangan holda vujudga keladi. Bunday bilimlarni hosil qilish mantiq ilmida xulosa chiqarish, deb ataladi.

Xulosa chiqarish deb, bir va undan ortiq chin mulohazalardan ma`lum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqarishdan iborat bo`lgan tafakkur shakliga aytiladi.

Xulosa chiqarish jarayoni asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o`tishdan tashkil topadi. To`g`ri xulosa chiqarish uchun, avvalambor, asoslar chin mulohazalar bo`lishi, o`zaro mantiqan bog`lanishi kerak.

Masalan, «Arastu – mantiq fanining asoschisi» va «Platon yunon faylasufidir» degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib bo`lmaydi. Chunki bu mulohazalar o`rtasida mantiqiy aloqadorlik yo`q.

Xulosa asoslari va xulosa ham o`zaro mantiqan bog`langan bo`lishi shart.

Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo`ladi. Bu qoidalar buzilsa, to`g`ri xulosa chiqmaydi. Masalan, «Talaba A – a`lochi» degan mulohazadan «Talaba A – odobli», deb xulosa chiqarib bo`lmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko`ra, aniqrog`i, xulosa chiqarish qoidalarining qat`iyligiga ko`ra hamda xulosa asoslarining soniga va fikrning harakat yo`nalishiga ko`ra bir qancha turlarga bo`linadi.

Analogiya (grek. – moslik, o`xshashlik) bavosita xulosa chiqarishning bir turidir. deduktiv xulosa chiqarishda fikr umumiylikdan juz`iylikka qarab, induktsiyada juz`iylikdan umumiylikka qarab harakatlansa, analogiyada bir juz`iy holatdan boshqa juz`iy holatga qarab harakatlanadi.

Analogiyada predmetlarning o`xshash xossalari asoslanib xulosa chiqariladi. Tabiat va jamiyatda ob`ektiv turli-tumanlik bilan bir qatorda, ob`ektiv o`xshashlik ham mavjuddir. Ular inson ongida o`z ifodasini topadi.

Ob`ektiv reallikning turli sohalariga oid qonun va qoidalar tuzilishi jihatidan o`xshash bo`lsa, ular aks ettirgan voqelikdagi turli narsa va hodisalar ham ma`lum ma`noda o`xshash bo`ladi.

Analogiya bo`yicha xulosa chiqarish ob`ektiv reallikning cheksiz ko`rinishlari hamda unda mavjud bo`lgan turli sistemalarning xossalari, munosabatlari, tarkiblaridagi o`xshashliklarga asoslanadi. Masalan, sayyoralar, davlatlar, ijtimoiy tuzumlar mohiyatida o`xshashlik bor. Bilishda muhim va nomuhim xossalari o`xshashligi asosida analogiya bo`yicha xulosa chiqariladi.

Analogiya vositasida bir predmetdan (modeldan) boshqa predmetga (prototipga) axborot o`tkaziladi. Xulosa asoslari modelga, xulosa prototipga taalluqli bo`ladi. Masalan, qadimgi greklarning «Dedal va Ikar» afsonasida aytilishicha, ota va bola qullikdan ozod bo`lish uchun o`zlariga qanot yasashadi va uchib ketishadi. Bunda xulosa chiqarish quyidagi ko`rinishda bo`ladi:

Qush tirik mavjudot, uning qanoti bor, u uchadi.

Inson ham tirik mavjudot, uning qanoti yo`q, u uchmaydi.

Insonning ham qanoti bo`lsa, u, ehtimol, uchadi.

Analogiya bo`yicha xulosa chiqarish boshqa xulosa chiqarishlar kabi asoslardan, xulosadan va asoslar hamda xulosa o`rtasidagi mantiqiy aloqadan iboratdir. Uning xulosasi ehtimoliy shaklda bo`lib, keyingi tekshirishlarni talab qiladi. Aniq asoslardan ba`zan aniq, ba`zan ehtimoliy xulosa chiqadi.

Analogiya o`zining ob`ektiv asosiga ega. Bular predmetlar, ularning xossalari o`rtasidagi aloqalar va munosabatlardir.

Xususiyatlar va munosabatlar analogiyasi

Modeldan prototipga o`tkazilayotgan axborotning tabiatiga ko`ra analogiyaning ikki turi farqlanadi: xususiyatlar analogiyasi va munosabatlar analogiyasi.

Xususiyatlar analogiyasida ikki yakka predmet yoki bir turdagi ikki predmetlar sinfi o`xshash belgilariga ko`ra o`zaro taqqoslanadi. O`xshash belgilarga asoslanib, birida mavjud bo`lgan belgining boshqasida ham bo`lishi mumkinligi haqida xulosa chiqariladi. Masalan, Er va Quyosh qator muhim xossalari ko`ra o`xshashdir, ya`ni ular bir sayyoralar tizimiga kiruvchi osmon jismlaridir, ikkisi ham harakatda, kimyoviy tarkibi ham o`xshash. Ana shu o`xshashliklarga asoslanib olimlar Quyoshda topilgan yangi element – geliy Erda ham bo`lsa kerak, degan xulosaga kelganlar. Analogiya yo`li bilan chiqarilgan bu xulosaning chinligi ko`p o`tmay tasdiqlandi – Erda ham geliy elementi topildi.

Bu misolda ikki predmetning o`xshashligiga asoslanib, birida mavjud bo`lgan belgining boshqasida ham borligi haqida xulosa chiqarildi.

O`xshatilayotgan predmetlarni A va V harflari bilan, belgilarni a, v, s harflari bilan ifoda qilsak, xususiyatlar analogiyasini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

A predmet a, v, s, d belgilarga ega.

V predmet a, v, s belgilarga ega.

Ehtimol, V predmet d belgiga egadir.

Bu analogiya bo`yicha xulosa chiqarishning keng tarqalgan shaklidir. Unda bir predmet haqidagi bilim shunga o`xshash boshqa predmet haqidagi bilimdan xulosa shaklida keltirib chiqariladi.

Munosabatlar analogiyasida ikki yakka predmet yoki bir turdagi ikki predmetlar sinfi o`rtasidagi munosabatlarning o`xshashligiga asoslaniladi.

Ikki turdagi (a R b) va (m R1 n) munosabatlarni taqqoslasak, a m ga, b n ga o`xshash emas, lekin ular o`rtasidagi R-R1 munosabatlarning o`xshashligi bizga xulosa chiqarish imkonini beradi. Masalan, I. Kepler planetalar harakatining qonunini ochganda, samoviy jismlarning o`zaro tortishish kuchini insonlar o`rtasidagi muhabbatga taqqoslaydi, shu asosda astronomiyaga tortishish kuchi tushunchasini kiritadi.

Munosabatlar analogiyasida ikki predmetlar o`xshashligi haqida emas, ikki predmet o`rtasidagi munosabatni o`rganish asosida boshqa ikki predmet o`rtasidagi munosabat haqida xulosa chiqariladi.

Analogiyani turlarga ajratganda xulosaning aniqlik darajasiga ham e`tibor beriladi. SHU jihatdan analogiyani qat`iy (aniq), qat`iy bo`lmagan, noaniq va xato analogiyaga ajratamiz. Qat`iy analogiyaning o`ziga xos xususiyati shundaki, ko`chirilayotgan va o`xshatilayotgan belgilar o`rtasidagi aloqa zaruriy bo`ladi. Aniq fanlarda, modellashtirishda fikr qat`iy analogiya shaklida yuritiladi.

Qat`iy bo`lmagan analogiyada o`xshash bo`lgan va ko`chirilayotgan belgi o`rtasidagi zaruriy aloqa ehtimollik darajasiga ega bo`ladi. Ijtimoiy, tarixiy voqealarni o`rganishda va aniq, tabiiy fanlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilganda fikr yuritish qat`iy bo`lmagan analogiya tarzida bo`ladi. Masalan, nemis olimi SHpenglarning ta`kidlashicha, jamiyat ham tirik organizmlar kabi to`rtta rivojlanish bosqichini bosib o`tadi. Bular: paydo bo`lish, rivojlanish, etuklik davri va emirilish davri.

Agar yolg`on hukmni 0 bilan, chin hukmni 1 bilan, xulosaning ehtimollik darajasini R (a) bilan belgilasak, qat`iy analogiyada $R(a)=1$; qat`iy bo`lmagan analogiyada $1>R(a)>0$ bo`ladi.

13-Mavzu: Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari

1.1. Ta`lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg`ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg`ulot shakli	Amaliy mashg`ulot

Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi, rad etishning turlari. Fikrni asoslashda uchraydigan xatolar. Paralogizm. Sofizm. Paradoks. Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza, nazariya. Mantiq ilmining nazariy va amaliy ahamiyati	Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi. Isbotlash va rad etishning turlari. Fikrni asoslashda uchraydigan xatolar. Paralogizm. Sofizm. Paradoks. Argumentlash nazariyasining asosiy tushunchalari. Kommunikativ modellarda argumentlash: dialog, bahs, polemika. Argumentlashning strategiyasi va taktikasi. Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza, nazariya. Muammoni aniqlash va echimini topishda savolning o'rnini. Savol va javobning muhokama yuritishdagi ahamiyati. Mantiq ilmining nazariy va amaliy ahamiyati.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi. Isbotlash va rad etishning turlari. Fikrni asoslashda uchraydigan xatolar haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1. Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokchi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Bilishning maqsadi qayd qilingan hodisalarning mohiyatini tushuntirishdan iborat. Buni hamma vaqt ham mavjud tasavvurlar, printsipalar yordamida amalga oshirib bo'lmaydi. Bilish jarayonida ma'lum bir ziddiyatlar, birinchi navbatda, mavjud bilimlarimizning erishgan darajasi bilan yangi bilish vazifalarini hal qilish zaruriyati o'rtasida ziddiyat kelib chiqadi, muammoli vaziyat paydo bo'ladi. Bunday ziddiyatlar, ayniqsa, kundalik hayotimizda murakkab vazifalarni hal qilishda, fanda esa tub burilishlar davrida yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida vujudga keladigan juda ko'p masalalar ularni echishga yangicha yondashishni taqozo etadi. Muammoli vaziyat, masalan, tabiatshunoslikda XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida radioaktivlik hodisasining qayd

qilinishi, elektronning kashf etilishi, nurlanishning kvant xususiyatga egaligining asoslanishi va shu kabi kashfiyotlar natijasida vujudga kelgan.

Uning mohiyatini tabiatshunoslikning, birinchi navbatda, fizikaning mavjud qonunlari va printsiplarining yangi qayd qilingan hodisalarni tushuntirish uchun etarli emasligida, deb bilmoq zarur.

SHuni ham aytish kerakki, ilmiy bilishda muammoli vaziyatni fan taraqqiyotining ichki ehtiyojlari ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, hozirgi paytda fanda sinergetika g'oyalari va metodlarini tushuntirish, matematikada aksiomatikaning imkoniyatlari va qo'llanish sohaslarini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni hal qilish zaruriyati yangi vaziyatni yaratadi.

Demak, muammoli vaziyat mavjud ilmiy tasavvurlar bilan qayd qilingan yangi faktlar o'rtasidagi ziddiyatning paydo bo'lishi yoki ana shu ilmiy tasavvurlarning o'zining etarli darajada tizimga solinmaganligi, yaxlit bir ta'limot sifatida asoslanmaganligi natijasidir.

Mana shundan kelib chiqib, muammoli vaziyat bilish taraqqiyotining turli bosqichlari va bo'g'inlarida olam hamda uni bilish haqidagi mavjud tasavvurlarni, bilish metodi va vositalarini o'zgartirishning ob'ektiv zaruriyatidan iborat, deyish mumkin.

Muammoni qo'yish va hal etish

Muammoli vaziyatni tahlil qilish yangi muammoni qo'yishga olib keladi.

Muammo – javobi bevosita mavjud bilimda bo'lmagan va echish usuli noma'lum bo'lgan savoldir.

SHuning uchun ham muammoni qo'yish va hal qilish mavjud bilimlarni qayta ishlash, ba'zi hollarda esa, hatto, ular doirasidan chetga chiqishni, yangicha echish usuli, metodlarini qidirishni taqozo etadi. Qanday muammolarni ilgari surishni, uni muhokama qilishning xususiyatini amaliy faoliyatimiz va bilishimiz ehtiyojlari belgilab beradi.

Muammoni muvaffaqiyatli hal qilishning zarur shartlaridan biri uni to'g'ri qo'yish va aniq bayon qilishdan iborat. To'g'ri qo'yilgan savol, V. Geyzenberg aytganidek, muammoni echishning yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi.

Muammoni to'g'ri qo'yish uchun muammoli vaziyatni aniq tasavvur qilishning o'zi etarli emas. Buning uchun muammoni hal qilishning turli xil usullari va vositalarini ham oldindan ko'ra bilish kerak.

Muammolarni qo'yishda kishilarning hayotiy tajribasi, bilimlari va talanti muhim ahamiyatga ega bo'ladi. SHuning uchun ham, odatda, ko'p hollarda yangi muammolar ilmiy bilishning u yoki bu sohasining yirik mutaxassislari, boy tajribaga ega va chuqur bilimli olimlari tomonidan ilgari suriladi hamda ular ba'zan uzoq yillar davomida tadqiq qilinadi. Buni, masalan, milliy g'oya va milliy mafkurani yaratish muammosining qo'yilishi va tadqiq etilishi misolida ko'rish mumkin. Jahon tajribasiga murojaat qilsak, «millatning mafkurasi bir emas, balki bir necha avlodning umri davomida ishlab chiqilishi va takomilga erishuviga guvoh bo'lishimiz mumkin»⁶⁰.

Uni shakllantirish uchun kuchli iste'dod va «yorqin tafakkur»ga ega bo'lgan Konfutsiy, Maxatma Gandi, Forobiy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk zotlar zahmat chekkanlar⁶¹.

Hozirgi paytda esa Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Milliy g'oya, milliy mafkurani ishlab chiqish, uni shakllantirish uchun har qaysi millatning eng ilg'or vakillari, kerak bo'lsa, mutafakkirlari, ziyolilari mehnat qilishi lozim»⁶².

Muammoli vaziyatni tahlil qilishga turli xil munosabatda yondashish mumkin bo'lganligi uchun ham hal qilinishi lozim bo'lgan vazifa turli xil muammolar tarzida bayon qilinishi mumkin. Bunda ba'zi muammolar asosiy vazifani ifoda qilsa, ba'zilari bu vazifaning ayrim tomonlarini aks ettiradi va shuning uchun ham juz'iy xususiyatga ega bo'ladi. Ko'p hollarda bir-biri bilan bog'lanib ketgan mana shunday juz'iy muammolar hal qilingandan keyingina asosiy muammoni aniqroq bayon qilish va echish imkoniyati vujudga keladi.

⁶⁰ И.А. Каримов. Миллий истиклол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. // Асарлар тўплами 8 жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000, 25-бет.

⁶¹Қаранг. Ўша ерда.

⁶²Қаранг. Ўша ерда.

Muammolarni to'g'ri qo'yish va bayon qilish ularni echishdan kam ahamiyatga ega emas. Muammoni to'g'ri qo'yish uchun uning ilmiy bilish taraqqiyotida tutgan o'rni va ahamiyatini to'g'ri baholash, uni hal qilishning metodlarini topish zarur. Bu amalda qo'yilishi mumkin bo'lgan turli xil muammolar ichidan eng muhimi va to'g'risini tanlab olishni bildiradi. Muammoni tanlash ma'lum bir darajada tadqiqotning umumiy yo'nalishini va xususiyatlarini belgilab beradi.

Oxir-oqibatda qaysi muammoni qo'yish amaliy faoliyatimiz ehtiyojlariga bog'liq. CHunki faqat amaliy faoliyatdagina kishilarning ehtiyojlari va maqsadlari bilan ularni hal qilish vositalari o'rtasidagi ziddiyat yaqqol namoyon bo'ladi, ilmiy izlanish predmeti aniqlanadi va shu asosda bilish oldiga konkret vazifalar qo'yiladi.

Ilmiy muammo, odatda, ma'lum bir nazariya doirasida vujudga keladi (Nazariya haqida bobning oxirida kengroq ma'lumot beriladi).

Nazariya keyinchalik ilgari surilishi mumkin bo'lgan muammoni umumiy holda belgilashga va uni to'g'ri tanlashga yordam beradi. SHuningdek, har bir muammo ma'lum bir nazariya yordamida hal qilinadi. Ba'zi hollarda esa muammo mavjud nazariyani modifikatsiya qilishni, muammoni echishga moslashtirishni talab qiladi.

Muammoni echish uchun dastlabki tayyorgarlik ishlari qilinadi. Ular quyidagilardan iborat:

- a) mavjud nazariyalar doirasida tushuntirib bo'lmaydigan fakt va hodisalarni aniqlash;
- b) muammoni hal qilish g'oyalari va metodlarini tahlil qilish va ularga baho berish;
- v) muammoni hal qilish turini, maqsadini, olingan natijani tekshirish yo'llarini belgilash;
- g) muammoning negizi bilan uni echish uchun ilgari surilgan g'oyalar o'rtasidagi aloqaning xususiyatlarini ko'rsatish.

Bu dastlabki ishlar amalga oshirilib bo'lgandan keyin muammoni echishga bevosita kirishiladi.

SHuni alohida qayd qilib o'tish kerakki, muammoning echilishi nisbiy xususiyatga ega. Boshqacha aytganda, muammoning mutlaq to'la echimini topish qiyin. CHunki o'rganilayotgan hodisaning barcha tomonlarini qamrab olib bo'lmaydi. SHuning uchun ham ilmiy izlanish davomida yangi muammolar vujudga kelishi mumkin bo'lib, u mavjud muammoni boshqacha talqin qilishni taqozo etadi. Bunga misol qilib I.N'yuton tomonidan jismlarning o'zaro tortishishi muammosining qo'yilishini ko'rsatish mumkin. Butun olam tortishish qonunini kashf qilib, u faqat tortishuvchi jismlar o'rtasidagi miqdoriy aloqalarnigina topganligini uqtirib o'tgan edi.

A.Eynshteynning nisbiylik nazariyasi jismlarning o'zaro tortishishi muammosini boshqacha talqin qiladi va bu muammo haqidagi tasavvurlarimizni ma'lum bir darajada kengaytiradi.

Jismlarning o'zaro tortishishining tabiati, amalga oshish mexanizmi hozirgacha to'la ochib berilmagan. Boshqacha aytganda, muammo uzil-kesil hal bo'lmagan.

Ba'zi hollarda muammolarning echimini uzoq vaqtgacha topib bo'lmaydi.

Masalan, rak kasalining sababini o'rganish bilan bog'liq muammo hozirgacha to'la hal bo'lmagan.

Bu, albatta, ayrim muammolar butunlay echimiga ega emas, degan fikrni bildirmaydi, balki ularni mavjud metodlar, vositalar yordamida echib bo'lmalikni ko'rsatadi xolos, va shu tariqa echishning yangi vositalarini qidirib topishga undaydi. Demak, muammo hal qilinmaguncha ilmiy izlanish davom etadi.

Gipoteza

Muammoni hal etish jarayonida ma'lum bir gipotezalar ilgari suriladi va asoslanadi.

Gipoteza – o'rganilayotgan hodisaning sabablari va xususiyatlarini tushuntiradigan asosli taxmin tarzidagi bilim shaklidir.

Gipotezani, avvalambor, bilimlarning mavjud bo'lish shakli sifatida olib qarash zarur. CHin, ishonchli bilimlar hosil bo'lgunga qadar qo'yilgan muammolar, masalalar haqidagi fikr-mulohazalar kuzatish, eksperiment natijalarini tahlil qilish va umumlashtirishga asoslangan bo'lib, ular turli xil taxminlar, farazlar shaklida quriladi va mavjud bo'ladi.

Masalan, Levkipp va Demokritning jismlarning atomlardan tashkil topganligi haqida bildirgan fikrlari dastlab gipotetik shaklda bo`lib, eng oddiy, kundalik tajribada minglab marta kuzatiladigan hodisalar: qattiq jismning suyuqlikka aylanishi, hidning tarqalishi va shu kabilarni tahlil qilishga asoslangan, ularning sababini tushuntirishga qaratilgan. «Jismlar mayda, bo`linmas zarrachalardan tashkil topmaganda bunday hodisalar bo`lmas edi», degan fikr o`zining ma`lum bir mantiqiy kuchiga ega.

Hodisaning sababi haqidagi fikr dastlab, odatda, gipoteza shaklida vujudga keladi va shu ma`noda u bilimlarning mavjud bo`lishining umumiy mantiqiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Gipotezani qurish o`rganilayotgan hodisani tushuntiradigan taxminiy fikrlarni ilgari surishdan iborat bo`ladi. U qayd etilgan faktlar, ular uchun xarakterli bo`lgan qonuniyatlar haqidagi hukmlar (mulohazalar) yoki hukmlar tizimi tarzida bo`ladi. Uni ifoda qiluvchi asosiy gap mulohazalar sistemasini hosil qiluvchi element, deb hisoblanadi. Ana shu gap (mulohaza)da, odatda, gipotezaning bosh g`oyasi aks etadi. Muhokama jarayoni uning negizida, atrofida quriladi va ma`lum bir ishchi gipotezalar – vaqtincha quriladigan, mo`ljalni to`g`ri olishga yordam beradigan taxminlarning ilgari surilishiga, ular yordamida hodisaning yanada chuqurroq tadqiq qilinishiga olib keladi.

Gipotezalarni ilgari surishning asosiy mantiqiy vositasi ehtimoliy xulosa chiqarish: analogiya, to`liqsiz induksiya, turli ko`rinishdagi ehtimoliy sillogizmlar – eng kamida bitta qoidasi buzilgan, asoslaridan biri ehtimoliy hukm bo`lgan sillogizmlar (shartli, ayiruvchi – qat`iy, shartli – ayiruvchi sillogizmlar shakllarida) hisoblanadi.

SHuningdek, gipoteza ba`zi hollarda qat`iy xulosa chiqarish shakllarida hamda turli xil xulosa chiqarish usullarining ko`p qavatli mantiqiy qurilmasi tarzida ham shakllantirilishi mumkin.

Gipotezada ilgari suriladigan mulohaza empirik materiallarni tahlil qilish, qayta ishlash, tartibga keltirish, umumlashtirish, talqin etish natijasida paydo bo`ladi. Ana shuning uchun ham gipoteza – bu har qanday taxmin emas, balki ma`lum bir darajada asoslangan, o`zining muayyan mantiqiy kuchiga ega mulohaza, farazdir.

Gipoteza qurishning murakkab mantiqiy jarayon ekanligini quyidagi misol tasdiqlaydi. Issiqlik dvigatellari nazariyasi asoschilaridan biri frantsuz injeneri Sadi Karno birinchi bo`lib faqat issiqlikning qattiqroq qizigan jismdan sovuqroq jismga o`tishidagina foydali ish vujudga kelishi va aksincha, issiqlikni sovuq jismdan qizdirilgan jismga berish uchun ish sarflanishi zarur, degan fikrni ilgari surgan. Ayni paytda Karno shu davrda keng tarqalgan issiqlikning namoyon bo`lish sababi uning tarkibida alohida vaznsiz suyuqlik – teplorodning bo`lishidir, degan fikrga tayanuvchi teplorod kontseptsiyasini ham to`g`ri, deb hisoblagan. Teplorodni suvga, haroratlar (temperaturalar) o`rtasidagi farqni – suv darajasiga qiyos qilib, Karno, xuddi suv darajasining pastga tushishida ish suv og`irligining uning darajalari o`rtasidagi farqqa bo`linishi bilan o`lchangani kabi, bug` mashinasida ish, ishchi moddaning (suv, spirt va boshqalar) tabiatidan qat`i nazar, teplorod miqdorining haroratlar (temperaturalar) farqiga bo`linishi bilan o`lchanadi, degan xulosaga keladi. Bu issiqlik mashinasi ish hajmining (miqdorining) isitgich va sovutgich haroratlarining qiymatlariga bog`liqligini anglotardi.

«Karno printsiipi» keyinchalik termodinamikaning ikkinchi qonunining yaratilishiga asos bo`lgan.

Keltirilgan misolda Sadi Karnoning gipotezani ilgari surishda analogiyaga asoslanganligini payqab olish qiyin emas.

Ilgari surilgan gipoteza, albatta, asoslanishi zarur. Bu bosqichda gipotezadan ma`lum bir natijalar keltirib chiqariladi va ular verifikatsiya qilinadi, ya`ni ularning mavjud faktlarga (yoki boshqa ishonchli bilimlarga) muvofiqligi aniqlanadi.

Bu erda shuni unutmaslik lozimki, gipotezani ishonchli, chin bilimga aylantirish uchun unda ilgari surilgan fikrlarga etarli asos bo`la oladigan miqdordagi natijalar (gipotezaning asosiy g`oyasidan kelib chiqadigan) yig`indisi verifikatsiya qilinishi kerak.

Gipotezaning chinligini asoslashning boshqa usullari ham mavjud:

- 1) gipotezani deduktiv yo'l bilan chinligi avval isbotlangan bilimlardan mantiqan keltirib chiqarish;
- 2) asosi ishonchli bilim bo'lmasa, uni tasdiqlash (bu ko'proq asoslari ehtimoliy hukm bo'lgan sillogizmlar vositasida qurilgan gipotezalarga tegishli);
- 3) gipotezaning asoslarini ishonchli bilim olish uchun etarli bo'lgan miqdorga etkazish (bu gipoteza to'liqsiz induksiya vositasida qurilgan hollarga tegishli).

Gipotezani tasdiqlashning qanday kechishini tasavvur qilish uchun quyidagi misolga murojaat qilamiz.

Termodinamika asoschilaridan biri nemis fizigi R.Klaziuz yuqorida biz qayd etib o'tgan "Karno printsipti"ni unga qilingan ko'p hujumlardan himoya qilgan. Bu printsiptni tasdiqlash maqsadida, uning chinligini intuitiv ravishda muqarrar deb hisoblagan postulatdan deduktiv yo'l bilan keltirib chiqaradi. Bu postulatga muvofiq issiqlik o'z holicha sovuqroq jismdan issiqroq jisimga o'ta olmaydi.

Gipoteza rad qilinishi ham mumkin. U gipotezadan kelib chiqadigan natijalarni falsifikatsiya qilish yo'li bilan aniqlanadi. Mazkur mantiqiy jarayon shartli-qat'iy sillogizmning inkor modusi tarzida kechadi, ya'ni natijaning xatoligini aniqlashdan asosning xatoligini ko'rsatishga o'tiladi.

Uning simvolik ifodasi quyidagicha:

$$((H \rightarrow P) \wedge \neg P) \rightarrow \neg H$$

Gipotezaning natijalarini topa olmaslik, garchi bu gipotezaning mavqeini ancha pasaytirsada, lekin uni rad eta olmaydi. Gipotezaning chinligi undan kelib chiqadigan natijalarga zid bo'lgan holatlar aniqlangandagina uzil-kesil rad etiladi. Masalan, Ptolomeyning Erning harakatlanmaydigan markaz ekanligi haqidagi gipotezasi Kopernikning geliotsentrik nazariyasi asoslanadigan faktlarga zid kelganidan keyin rad etildi.

SHuni alohida ta'kidlash zarurki, o'rganilayotgan hodisa haqida bir vaqtning o'zida bir qancha gipotezalar ilgari surilishi mumkin. Masalan, hozirgi paytgacha qushlar uchayotganda to'g'ri yo'lni qanday topa olishini mavjud gipotezalardan hech biri to'liq tushuntira bera olmagan. Ularda turli xil fikrlar bildirilgan: qushlarni ba'zilar magnit maydoniga, boshqalar Quyoshga, yulduzlarga qarab mo'ljal olishadi, deb hisoblashgan. Ukraina olimlari esa 1980 yillarning ikkinchi yarmida qushlar o'z harakati marshrutlarini Erning gravitatsiya maydoniga asoslanib, shu marshrut davomida og'irlik kuchining o'zgarishini «hisoblab» belgilashadi, degan fikrni bildirganlar. Lekin hozirgacha ularning birortasi uzil-kesil tasdiqlanmagan ham, rad etilmagan ham.

Gipoteza tasdiqlanmaguncha o'zining bilishdagi ahamiyatini yo'qotmaydi.

Rad etilsa, o'rniga boshqa gipoteza quriladi va bu hol to'g'ri gipotezalardan birortasi tasdiqlanmaguncha davom etadi.

Ilgari surilayotgan gipotezalar turli xil darajada umumlashgan bo'lishi mumkin. Ana shunga muvofiq holda umumiy va juz'iy gipotezalarni ajratish mumkin.

14-Mavzu: Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot

SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. Insonning tabiiy, ahoqiy va estetik didining mutanosibliigi. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar estetik didiga ta'siri. Voqe'likka estetik munosabatni milliy va umumbashariy ahamiyati.	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari. SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. Mehnat- turmush estetikasining muhim omili. Insonning tabiiy, ahoqiy va estetik didining mutanosibliigi. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar estetik didiga ta'siri. Sport va uning ma'naviy-estetik jihatlari. Voqe'likka estetik munosabatni milliy va umumbashariy ahamiyati. Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli. Reklamaning estetik jihatlari va g'ayriestetik holatlar.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari. SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

SHaxsni estetik hamda badiiy jihatdan tarbiyalash favqulodda murakkab va serqirra jarayondir. Bugungi kunda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarning barchasi ana shu maqsadni to'g'ri yo'naltirishga qaratilgan. «Ta'lim to'g'risidagi qonun» va «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi»ni qabul qilishdan maqsad ham insonparvar jamiyat qurishdek ulug'vor vazifani amalga oshirishga qaratilgan. CHunonchi, «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi»da ta'limning ijtimoiylashuvi, ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu o'z navbatida, fuqarolarni, ayniqsa yoshlarni estetik jihatdan tarbiyalash bugungi kunning zaruriy talabi ekanligidan dalolat beradi.

Informatsion texnologiyalar - estetik tarbiyaning global vositasi. Bir paytlar tabiiy va texnika bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari talabalariga "Sizning ideallaringiz asosan qaysi sohalarida aks etadi?", degan savolga ularning ko'pchiligi san'at,

adabiyot va ma'rifat sohasida ko'proq aks etadi, degan javob berishgani ham fikrlarimizni isbotlaydi.

Biroq, endilikda estetik tarbiyaning shunday vositalari mavjudki, uning ma'naviy jarayonlarga ko'rsatayotgan global ta'siriga befarq bo'lish aslo mumkin emas. Ana shunday ta'sirlardan biri - bu elektron axborot vositalardir. Bu borada "YUksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarida qayd etib o'tilganidek, "Bugungi kunda ular bir vaqtning o'zida ham axborot maydoni, ham ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy minbar, shu bilan birga, insonga madaniy, badiiy-estetik oziq beradigan va hordiq chiqaradigan makon vazifasini bajarmoqda".

Biroq, elektron axborot vositalari qanday xususiyatga egaki, uning ta'sir doirasi bunchalik tez yoyilmoqda? Bu borada mutaxassislarning fikriga ko'ra, avvalo: *narxining arzonligi; asosiy mahsulot – bilim, axborot, moda va imidj; yangi iqtisodiyot - u axborotga ega bo'lishni xoxlaydigan odamlarga imtiyoz bag'ishlaydi;- chinakam global xarakterga ega ekanligi.*

Estetik tarbiya ma'naviy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida inson ma'naviy va jismoniy olamining uyg'un tarzda rivojlanishiga ulkan xissa qo'shadi. Estetik tarbiyada insonning tashqi ko'rinishi, uning jamoat orasida o'zini tutishi, jismoniy baquvvat bo'lishi ham katta ahamiyatga ega. SHubhasiz, yuksak did ma'lum darajada kishining estetik tarbiya ko'rganidan dalolat beradi.

2. "Ommaviy madaniyat" aksariyat xollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida haridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi. Bu esa pirovardida "bozor adabiyoti", "bozor san'ati" degan ma'naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning "gullab-yashnashi" uchun imkon yaratadi. Bugun turli arzonbaho ishqiy yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, "millati"ning tayini yo'q "badiiy" filmlar ham ko'payib ketgan. "Bozor san'ati" deganda, birinchi navbatda, ana shunaqa filmlar va bayram sahnalarida qarsillatib aytiladigan yangroq ashulalar esga tushadi.

"Ommaviy madaniyat"ning illat sifatida namoyon bo'lishi:

1. "Ommaviy madaniyat" namoyondalarining amallari o'zlari uchun har taraflama manfaatdorlikka asoslangan: ular "noyob san'at" namunalari-g'oyalari nafaqat targ'ib qiladi, balki pullaydi ham.

2. Faqat bugunni, yana ham aniqrog'i hozirni ko'radi va tan oladi.

3. Umuminsoniy madaniyatni bo'ysindirish va o'z ta'sir doirasiga tortish kabi tuban maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

4. U odamzodning fikrlashiga tish-tirnog'i bilan qarshi. Andozalashgan axborot-u mahsulotlar qurshovida qolgan odamlarning o'zi ham bora-bora bir o'lchamga tushadi: hammaning yurish-turishi, o'y-kechinmasi, fikrlash tarzi, bari bir xil.

5. SHaxsning ijtimoiylashuviga imkon bermaydi. U voqea jarayonlarga loqayd, befarq avlodni shakllantiradi.

6. "Ommaviy madaniyat" o'z navbatida mafkuraviy, informatsion, iqtisodiy qadriyatlardan foydalangan xolda "ma'rifatparast"lik g'oyalari asosida o'ziga xos muomala va muloqot madaniyatini ham targ'ib qiladi. Buni biz bugungi kunda yoshlar orasida ko'rishishdagi "boshni boshqa suqishtirish", imo-ishora, o'zaro muloqotning "kurakda turmaydigan so'zlar"ga tayanilishi orqali ko'rib guvohi bo'lmoqdamiz.

"Ommaviy madaniyat"ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo'lgan olomni shakllantirish bo'lgani bois, u ma'naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o'quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo'latmaydi. SHuning uchun "ommaviy madaniyat" namunalari badiiy-estetik qimmatga ega emas.

3. Milliy ma'naviyatga ta'sir o'tkazuvchi tashqi tahdidlar ayni paytda estetik tarbiya jarayoniga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ta'kidlash o'rinliki, estetika niqobi ostida turli xil ko'rinishdagi "sog'lom turmush tarzi targ'ibotchilari", "ko'ngilochar" va "musaffo tuyg'u" baxsh etuvchi saytlar talaygina. Eng dahshatlisi keyingi paytlarda internet tarmog'ida vampirizm estetikasi va uning targ'iboti bilan bog'liq saytlarning ko'payib borayotganligi tashvishlanarli xoldir. Bunday tahdidlarga qarshi go'zal qadriyatlarni dunyoga tanitish, xalqimizning boy va

betakror estetik dunyosini aks ettiradigan personajlarni yaratish orqali kurashishni zamon talab etmoqdaki, bu yoshlarni ma'naviy jihatdan yuksaltirishda estetik tarbiyaga zaruriyat mavjudligidan dalolat beradi. Bu estetik tarbiyaga nisbatan tahdidlarning birinchi jihati.

Estetik tarbiyaga tahdidning ikkinchi jihati insonning tashqi va ichki ko'rinishidagi bog'liqlikni o'rganishga bo'lgan zaruriyat bilan belgilanadi. Bu ilm bugungi kunda biologiya va tibbiyotda fizionomiya nomi bilan mashhur. Vaholangki, o'tmishda bu sohaga jiddiy e'tibor berilib, qator risolalar yaratilgan.

Estetik tarbiyaga tahdidning uchinchi jihati psixologik jihatlar. Buni ong osti hodisasi orqali izoxlash mumkin.

1. *Sezgililar.* Aytish mumiknki, mana shu 5 ta sezgi ilg'amagan narsani ong osti ilg'ash qobiliyatiga ega.

2. *Kuzatish.* Bu borada reklama va uning estetik tabiatini misol qilib ko'rsatish mumkin. SHuning uchun ham mahsulot reklamalari odamlar gavjum bo'ladigan joylarga o'rnatiladiki, bunda bevosita kuzatish muhim omilga aylanishi bejiz emas.

3. *Tashviqot.* Ongosti tashviqotga tabiiy xolda eshitilmaydigan ovozlar orqali ta'sir qilishni kiritish mumkin. Ko'ngilochar maskanlarda qo'yiladigan musiqalarda ham xaridorlarni chorlash maqsadi ko'zlanadi.

4. *YAshirin kadr orqali ta'sir qilish.* Insonning ong osti xislariga yashirin ta'sir qilish xususan 25-kadr ko'pchilik davlatlar tomonidan ta'qib ostiga olingan.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan 4 ta jihatga e'tiborsizlik bugungi kunda tashvishli va tahdidli hodisa sifatida e'tirof etilayotgan "ommaviy madaniyat"ni avj olishiga olib keladi. Bu borada Prezidentimizning "YUksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarlarlarida "Tabiiyki "ommaviy madaniyat" degan niqob ostida axloqiy buzulqik va zo'ravonlik, individualizm, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bo'lsa shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlarini, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo'ymaydi" - degan purma'no hikmat bor.

Endi ikki og'iz so'z "ommaviy madaniyat" haqida. Uning kelib chiqishi, ta'siri, tahdidi borasida mazkur anjuman ishtirokchilarining barchasi habardor, desam yanglishmagan bo'laman. Lekin, bir narsaga g'oyatda tahdidli, u ham bo'lsa, ommaviy madaniyat insonni "qiyofasiz" oqimning bir qismiga aylantirib qo'yishidir.

Bu illat aksariyat xollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida haridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi. Bu esa pirovardida "bozor adabiyoti", "bozor san'ati" degan ma'naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning "gullab-yashnashi" uchun imkon yaratadi. Bugun turli arzonbaho ishqiy yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, "millati"ning tayini yo'q "badiiy" filmlar ham ko'payib ketgan. "Bozor san'ati" deganda, birinchi navbatda, anashunaqa filmlar va bayram sahnalarida qarsillatib aytiladigan yangroq ashulalar esga tushadi.

XXI asr ommaviy madaniyati zamonaviy qiyofada go'yo rivojlangan madaniy dunyoga integratsiyalashish niqoblari ostida namoyon bo'lmoqda. Bu niqoblar ostidagi salbiy xolatlar va ular shakllantirish mumkin bo'lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutni anglay bilish zamon talabidir. Ommaviy madaniyat eng avvalo, milliy axloqqa zarba berib, jamiyatning g'oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan hatarli ekanligini ham to'g'ri tushunish kerak. Bu havf-xatarga qarshi qat'iy tura oladigan shaxsni shakllantirishda tarbiyaning barcha ko'rinishlarini uyg'un xolda olib borish shart. Estetik tarbiya aynan shu maqsad yo'lida yosh avlodni milliylikka zid bo'lmagan estetik ideal timsolida, yuksak didli qilib tarbiyalash bilan dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Xo'sh "ommaviy madaniyat"ning illat sifatida qanday namoyon bo'lishi mumkin?

6. "Ommaviy madaniyat" namoyondalarining amallari o'zlari uchun har taraflama manfaatdorlikka asoslangan: ular "noyob san'at" namunalari-g'oyalarini nafaqat targ'ib qiladi, balki pullaydi ham.

7. Faqat bugunni, yana ham aniqrog‘i hozirni ko‘radi va tan oladi.
 8. Umuminsoniy madaniyatni bo‘ysindirish va o‘z ta‘sir doirasiga tortish kabi tuban maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

9. U odamzodning fikrlashiga tish-tirnog‘i bilan qarshi. Andozalashgan axborot-u mahsulotlar qurshovida qolgan odamlarning o‘zi ham bora-bora bir o‘lchamga tushadi: hammaning yurish-turishi, o‘y-kechinmasi, fikrlash tarzi, bari bir xil.

10. SHaxsning ijtimoiylashuviga imkon bermaydi. U voqea jarayonlarga loqayd, befarq avlodni shakllantiradi.

6. “Ommaviy madaniyat” o‘z navbatida mafkuraviy, informatsion, iqtisodiy qadriyatlardan foydalangan xolda “ma‘rifatparast”lik g‘oyalari asosida o‘ziga xos muomala va muloqot madaniyatini ham targ‘ib qiladi. Buni biz bugungi kunda yoshlar orasida ko‘rishishdagi “boshni boshqa suqishtirish”, imo-ishora, o‘zaro muloqotning “kurakda turmaydigan so‘zlar”ga tayanilishi orqali ko‘rib guvohi bo‘lmoqdamiz.

“Ommaviy madaniyat”ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo‘lgan olomni shakllantirish bo‘lgani bois, u ma‘naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o‘quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo‘latmaydi. SHuning uchun “ommaviy madaniyat” namunalari badiiy-estetik qimmatga ega emas.

Ommaviy madaniyat xoh G‘arb hox SHarq bo‘lsin uning ma‘naviy hayotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. U yildan yilga inson shaxsiga, uning estetik tafakkuriga juda katta kuch bilan daxl qiluvchi hodisaga aylanib bormoqda. Bu ayniqsa, estetik tarbiyaning eng muhim vositasi bo‘lgan san‘at orqali jamoatchilikka ta‘sir etmoqda. Bu hodisa san‘atda behayo filmlar, shahvoniy romanlar, tuturuqsiz musiqalar ko‘rinishida namoyon bo‘lib, ularning asosida fahsh, zo‘ravonlik, shafqatsizlik hamda zo‘ravonlik kabi axloqiy illatlar yotishini bugungi kunda jamiyatimizning ziyoli qatlami tushunib etmoqda.

Bu borada XX-asrning 70 yillarida amerikalik bir qator sotsiologlar, faylasuflar, san‘atshunoslar “ommaviy madaniyat”ning ijtimoiy taraqqiyotga, ayniqsa umumadaniy jarayonlarga ta‘siri haqida bir qator tadqiqotlarni olib borgan edilar. Xususan, sotsiolog CH.Reych o‘zining “Gullayotgan Amerika” kitobida “Isyonkor yoshlar o‘zlarining shaxsiy “madaniyat”larini yaratmoqdalarki, bu madaniyatning asosini kiyim, musiqa va narkotiklar tashkil etmoqda. YOsh “isyonkorlar” madaniyatning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq falsafiy, axloqiy, estetik ahamiyatidan hamda muomala va muloqot madaniyatidan yuz o‘girgan xolda o‘zlariga mos qadriyatlarni yaratmoqdalar va ularni himoya qilmoqdalar. Bu kabi “yangi odam” uchun mazkur qadriyatning asosi – bu o‘zini mavjud tizimdan tashqarida xis qilishga bo‘lgan layoqatidir.”-, degan fikrni bayon etgan edi.

15-Mavzu: Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi

1.1. Ta‘lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg‘ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg‘ulot shakli	Amaliy mashg‘ulot
Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta‘siri. Maishiy turmush estetikasi.	Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi. Tabiatning estetik jihatlari. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o‘rni. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta‘siri. Maishiy turmush estetikasi. Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari. Xalq amaliy san‘ati va dizayn.
O‘quv mashg‘ulotning maqsadi:	Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli, Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta‘siri haqida tasavvurga ega bo‘lishi lozim.
Ta‘lim berish usullari	Ko‘rgazmali, suhbat, aqliy hujum

Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Tabiat va texnologiya sivilizatsiya estetikasi amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 5. Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokchi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyg'a vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Tabiat tushunchasining keng ma'nosi borliqni, butun dunyoni barcha rang-barang shakllari bilan jamuljam holda aks ettiradi. Bu ma'noda «tabiat» atamasi borliqqa nisbatan tatbiq etiladi va «materiya» kategoriyasidan ham kengroq falsafiy kategoriya sifatida amal qiladi, zero u moddiy va ma'naviy asoslarning birligidan iborat muayyan yaxlitlik sifatidagi insoniyatni ham o'z ichiga olgan Koinotning butun moddiy-energetik va axborot dunyosini qamrab oladi. Ayni shu ma'noda «tabiat» tushunchasi falsafaning borliq muammolari o'rganiladigan sohasi, ya'ni ontologiyada keng qo'llaniladi. Mazkur atama ko'rsatilgan ma'noda falsafada ko'proq XIX asrgacha ishlatilgan.

Tabiat tushunchasining tor ma'nosi XIX asrda hayotning paydo bo'lishi va Erdagi evolyusiya jarayonlari muammolarini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvlar yuzaga kelishi, shuningdek Inson dunyoda o'z o'rnini anglab etishi bilan shakllana boshladi. SHu ma'noda «tabiat» atamasi muayyan hajmgacha torayib, ob'ektiv borliqning biosfera (J.Lamark 1802 yilda biosfera atamasini muomalaga kiritgan), ya'ni «hayot sohasi» deb nomlagan qisminigina anglata boshladi. *Biosfera jonsiz tabiatning avvalgi rivojlanish mahsuli bo'lib, Erning hayot kechayotgan nozik qatlamini tashkil etadi.* U atmosfera, gidrosfera va litosferaning yuqori qismini qamrab oladi.

Biosferada inson alohida o'rin egallaydi. U jonli tabiatning tabiiy qismi bo'lsada, vaqt o'tishi bilan unga qarshilik ko'rsatuvchi faol asosga aylandi. Bu faktni u ekologiya muammolari yig'ilishiga qarab anglay boshladi. Mazkur muammolar keskinlashgani sari inson o'zining o'zgargan holati haqida yanada teranroq mulohaza yuritib, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalasini ilmiy, falsafiy va amaliy nuqtai nazardan echishga harakat qila boshladi.

SHu ma'noda, tabiat insonni qurshagan muhitni, ya'ni borliqning biosferadan biologik tur sifatida o'rin olgan insonning mavjudlik sharoitlari majmui sifatida amal qiladigan qismini anglata boshladi.

SHunday qilib, tabiatni o'rganishga nisbatan odatdagi yondashuvlar «biosfera va inson» murakkab sistemasining tahlili va uni falsafiy anglab etish hisobiga sezilarli darajada kengaydi, «tabiat» atamasi yangicha, yanada teranroq mazmun kasb etdi. Bu avvalo jamiyatning atrof

muhit bilan o‘zaro munosabatlari, xususan iqtisodiyot, ijtimoiy hayot sohasidagi faol fundamental tadqiqotlar mahsuli bo‘ldi. SHu sababli «tabiat» atamasining mazkur ma’nosi ijtimoiy falsafada ayniqsa ko‘p ishlatiladi va odamlar yashaydigan tabiiy muhitni ham, inson qo‘llari bilan yaratilgan (o‘zgartirilgan) sun’iy muhitni ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, ayni holda o‘zaro bog‘liqlik va birlikda inson yashaydigan makonni tashkil etadigan «birlamchi» va «ikkilamli» tabiat nazarda tutiladi.

Butun tarix mobaynida odamlar o‘zlarining atrof muhitga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatlarini tinimsiz rivojlantirdilar va takomillashtirdilar. SHu tariqa jamiyatning tabiat bilan o‘zaro munosabatlari ham o‘zgarib bordi. Bugungi kunda tarix, arxeologiya, geografiya, etnografiya sohasida va boshqa fanlarda mavjud ilmiy ma’lumotlar tabiatga antropogen ta’sir insoniyatning son va sifat jihatidan o‘rishiga mutanosib ravishda tinimsiz kuchayib borgani va pirovard natijada ijtimoiy rivojlanishning asosiy bosqichlarini aks ettirganini tasdiqlaydi. Bu bosqichlarning har biriga atrof muhit bilan inson munosabatlarining o‘ziga xos shakllari va uning ongida tabiatning har xil in’ikosi xosdir.

SHuni ta’kidlash lozimki, tabiat va jamiyat o‘zaro aloqasining u yoki bu bosqichlarini ajratish nafaqat masalaning ob’ektiv tomoniga, ya’ni ko‘rsatilgan o‘zaro aloqalarni tavsiflovchi tabiiy o‘zgarishlarga, balki bunday ajratish natijasida qanday maqsadlar ko‘zlanishiga ham bog‘liq bo‘ladi. Ayni holda bizni insonning atrof muhitga ta’siri xususiyati va uning tabiatga bog‘liqligi masalalari ko‘proq qiziqtiradi. Bundan maqsad qanday qilib inson o‘zining avvalgi tabiatga to‘la qaramlik holatidan fan va texnikani faol rivojlantirib, ularning yordamida tabiatni o‘ziga bo‘ysundirib, uni xizmatkoriga aylantirishga harakat qilib, pirovardida keskin ekologik muammolarni yuzaga keltirganini ko‘rsatib berishdir.

Insoniyat jiddiy ekologik tangliklar xavfi bilan to‘qnash kelgach, odamlar xulq-atvorining axloqiy tomoni ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi va endilikda «jamiyat-tabiat» tizimida muammolar keskinlashuvidan oldingiga qaraganda o‘zgacha ma’noga ega, zero, inson o‘z faoliyatida asosiy e’tiborni biosferaga qaratishi lozim. YUzaga kelgan vaziyatda bu odamlarning yangicha axloqqa asoslangan tegishli xulq-atvorini taqozo etuvchi ob’ektiv zaruriyatdir. Mazkur axloq insoniyat bu sohada erishgan eng sara yutuqlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki hozirgi hayotning eng muhim muammolarini ham hisobga olishi lozim.

Xususan, qadimgi rivoyatlarda keltirilgan, umumiy axloqiy qoida sifatida Kant tomonidan ta’riflangan («SHunday ish ko‘rginki, xohish-irodang maksimasi ayni vaqtda umumiy qonunchilik tamoyili kuchiga ham ega bo‘lsin») axloqiy imperativ endilikda tabiatga nisbatan ham tatbiq etilib, umumiy ekologik imperativga aylanishi lozim. Ekologiyaga tatbiqan bu talabning ma’nosi shundan iboratki, ish ko‘rayotgan har bir sub’ekt (u xoh ayrim inson, xoh jamiyat yoki butun insoniyat bo‘lsin) o‘zining tabiatga bevosita yoki bilvosita daxldor bo‘lgan barcha niyatlari, ishlari va xatti-harakatlarida o‘zini shunday tutishi lozimki, bu xulq-atvor me’yori umumiy ekologik qonunga aylana olsun.

Ijtimoiy hayotga ham, inson mavjudligining tabiiy sharoitlariga ham tegishli bo‘lgan bu axloqiy qonunga o‘z holicha rioya qilish ekologiyaning barcha muammolarini bartaraf etishni uzil-kesil kafolatlovchi birdan-bir va shak-shubhasiz talab hisoblanmaydi. Ammo har bir inson va butun jahon hamjamiyati tomonidan odamlarning tabiat bilan munosabatlarida asos qilib olingan taqdirda, u muqarrar tarzda turli mamlakatlar va xalqlarni shunday bir holatga keltiradiki, ular o‘zining tabiatni o‘zgartiruvchi siyosatini mazkur qonunga muvofiq qayta tuzishga majbur bo‘ladi, shu tariqa jahon hamjamiyatiga yanada faolroq birlashish yo‘lidagi ekologik g‘ov-to‘siqlarni bartaraf etadi. Aks holda nafaqat noosferaga erishish, balki umuminsoniy muammolarni hal qilish ham mumkin emas.

16-Mavzu: “Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati

1.1. Ta’lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg‘ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg‘ulot shakli	Amaliy mashg‘ulot

“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Axloqning paydo bo‘lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me’yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo‘lishi.	“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Gedonizm va evdemonizm ta’limotining axloqiy ahamiyati. Axloqning paydo bo‘lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi. XXI asrda global etosfera (axloqiy muhit)ni yaratishning zaruriyati. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me’yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo‘lishi. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov.
O‘quv mashg‘ulotning maqsadi:	“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Gedonizm va evdemonizm ta’limotining axloqiy ahamiyati. Axloqning paydo bo‘lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi haqida tasavvurga ega bo‘lishi lozim.
Ta’lim berish usullari	Ko‘rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta’lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim berish vositalari	O‘quv qo‘llanma, darslik, ma’ruza matni, kom’pyuter
Ta’lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og‘zaki nazorat:savol-javob.

“Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati amaliy mashg‘ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta’lim byeruvshi	Ta’lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg‘ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O‘quv mashg‘ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo‘yisha o‘quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o‘rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo‘lib, mavzu bo‘yisha savollarni beradi. 2. Ko‘rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul’timyedialardan foydalanadi 4.Mavzular asosida byerilgan ma’lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag‘batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo‘linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo‘lgan qadimiy fan. U bizda “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”; “Axloq.”, “Odobnoma” singari nomlar bilan atab kelinran. Ovro‘poda esa “Etika” nomi bilan mashhur, biz xam yaqin-yaqingacha shu atamani qo‘llar edik. Uni birinchi bo‘lib, yunon faylasufi Arastu muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch rupuhra bo‘ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi rupuhra u falsafa, matematika va fizikani; Ikkinchi rupuhra - etika va siyosatni; uchinchi rupuhra esa - san‘at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. SHunday qilib, kadimgi yunonlar axloq xaqidagi ta’limotni fan darajasiga ko‘targanlar va “Etika” deb ataganlar.Hozirgi kunda bu fanni ilmiy va zamonaviy talablar nuqtai nazaridan “Axloqshunoslik” deb atashni maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Axloqshunoslik axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini o‘rganadi. “Axloq” so‘zi arabchadan-olingan bo‘lib, “xulq” so‘zining ko‘plik shaklidir. “Axloq” iborasi ikki xil ma’noga ega: umumiy tushuncha sifatida fanning tadqiqot ob‘ektini anglatrsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe’l-atvori va xatti-xarakatining eng qamrovli qismini

bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatda olib, uni doira shaklida aks etgiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattapoq qismini hulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson xaqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyar va insoniyat hayotida u qadar muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, mahalla - miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotira sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq esa - jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig'idisidir.

Bu fikrlarimizni misollar misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik metroda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o'tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi, chiqib, unning ro'parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: "O'tiring, otaxon!" deb joy bo'shatsa, u chiroyli a'mol qilgan bo'ladi, chetdan qarab turganlar unra ich-ichidan minnatdorchilik bildirib, "Baraka topgur, odobli yigitcha ekan", deb qo'yadi. Aksincha, talaba yo teckari qarab olsa, yoki o'zini mudraganga solib, qariyaga joy bo'shatmasa, g'ashimiz keladi, ko'nglimizdan: "Buncha beodob, surbet ekan!" degan fikr, o'tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taaccurot uyg'otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo'shatgani eki bo'shatmagani oqibatida vagondagi yo'lovchilar hayotida biror-bir ijobiymi, salbiymi - muhim o'zgarish po'y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo'ni-ko'shnilarining barcha ma'rakalarida xizmatda turadi, hech kimdan qo'lidan kelgan yordamini ayamaydi, ochiq ko'ngil, ochiq qo'l, doimo uz bilimni oshirib borishga intiladi, tirishqoq oila a'zolariga mehribon va h.q Unday odamni biz xushhulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, u qo'ni qo'shnilar bilan qo'pol muomala qilsa, to'y-ma'rakalarda janjal ko'tarsa, sal gapga o'dag'aylab, musht o'qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqliligidan oilasi, ba'zi shaxslar jabr ko'radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlar jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror ta'sir o'tkazmaydi. Axloqqa kelsa, masala jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik bir tuman yoxud viloyat prokurori o'zi mas'ul hududda qonun ustuvorlirini, adolat qapop topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi, u - umpni millat, vatan va inson manfaatira bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan, jamiyat uchun namuna bo'laroq o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishira xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha. Qonun himoyachisi bo'la turib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilgan bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida boshqa kishi prokuror-amaldor emas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. va tasavvurning muntazam kuchayib borishi esa, oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi. Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. CHunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan yakka xukmronligi yo'lida millionlab begunoh insonlarni o'limga mahkum etgan Lenin, Stalin, Gitler, Pol Pot singari shaxslar orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizliri bir millat yoki mamlakat uchun zarar qilsa, totalitar tuzum humdorlari xatti-harakatlari umum6ashariy miqyosdagi fojialarga olib keladi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik-xushxulqilikka, xushxulqilik - yuksak axloqiylikka aylangani kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shaxs, vaqti kelib, odobsizlikdan- badxulqlilikka, badxulqlidan - axloqsizlikka o'tishi mumkin. SHunday qilib, axloqshunoslik mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o'rganadi.

Amaliy axloqning dastlabki namunalari bundan uch yarim mign yil avval dunyodagi birinchi yozuv bo'lmish mix xatda giltaxtalarga yozilgan maqol va matallardir. Somir (SHumer) alqovlarida (gimnlarida) deyarli barcha bosh ma'budlar ezgulik, adolat, haqiqat va yaxshilik

tarafdorlari bo'lganlari uchun xam madx ztiladi. CHunonchi, yosh ma'budi Utu axloqiy me'yorlarning bajarilishini maxsus kuzatib turgan, ma'buda Nanshe esa, ba'zi matnlarda haqiqat adolat va shafqat xomiysi sifatida tasvirlanadi. Lekin, ayni paytda, ma'budlar tomonidan. o'rnatilgan. "Me" deb atalran qonunlar ro'yxatidan olam harakatini tartibga solish, uning to'xtovsiz va uyg'un bo'lishini taminlash maqsadida yuqoridagi axloqiy fazilatlar bilan birralikda – "yolg'on", "nifoq", "gina", "kudupat", "qo'rquv" tushunchalari xam o'rin olgan. SHuningdek somiriylarning maqol va matallari, xikmat-iboralari ham diqqatga sazovor, ularning ko'pchiliri umuminsoniy hikmatlar darajasiga ko'tarilgan va SHarqda bir oz boshqacharoq shaklda hozir qo'llaniladi. Bundan tashqari, turli axloqiy muammolar esa "Gilgamesh" eposi dostonlarida ko'tarilgan.

Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqrishga, yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qilgan ilk axloqiy qoida "O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ham ravo ko'rma" mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi o'zbekchasi "pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga ur", "O'zingni er bilsang, o'zgani sher bil" kabi maqollarda aks etgan. Axloqing oltin qoidasi deb atalgan ushbu qoida, bizningcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir. Zero xun olish talabi keyinroq paydo bo'lgan va insonning asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan barcha muqaddac kitoblarda insonni zo'rlik bilan jonsiz qilishning mumkin emasligi ta'kidlanadi. Biz ko'rib o'tganimiz, bundan deyarli XXX asr muqaddam tarqala boshlagan zardushtiy dinining muqaddas kitobi "Avesto"dayoq axloqiy qonun-qoidalar ishlab chiqilgani diqqatga sazovor. Unda insonni inson tomonidan o'ldirishgina emas, balki it, ot kabi hayvonlarni jonsiz qilish, daraxt va o'simliklarni behuda halok etish qat'iy man qilinadi, inson faqat ezgu uy, ezgu niyat na ezgu a'mollar bilan yashashi lozimligi ta'kidlanadi. Bibliyoda Qobilni o'ldirgan Hobildan Tangri xun olmaslikni va uni o'ldirmaslikni talab etadi. Buddha ta'limoti jonlarni jonsiz qilishni eng katta gunoh deb biladi. Injilda "O'z qavmdoshingni cev", "odam o'ldirma", degan da'vatlar asosiy qoidalar sifatida namoyon bo'ladi. Kur'oni Karimda esa xun olishdan qo'ra tovon olmoq ma'qulligi aytiladi na musulmonlar o'zaro faqat go'zal munosabatlar qilishi lozimligi ko'rsatiladi. Demak, dastlabki axloqiy qonun-qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Ana shu, inson axloqiy hayotining-asosi bulgan qonun qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Odamlar ularni og'ip majburiyat deb bilmasdan, dil-dildan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy taraqqiyotdan dalolatdir. Zero ana shu yo'lda inson uz yaratganiga maqbul komil inson bo'lib etishadi.

Hozirgacha bo'lgan bizdagi ananaviy axloqshunoslikda axloqni tarixiy materializm tamoyiliga asoslanib davriylashtirish qabul qilingan quldorlik axloqi, feodalizm axloqi, burjua axloqi v.h. Tarixiylik nuqtai nazarini rad etmagan holda, biz bunday davriylashtirishga ehtiyot bo'lib munosabat qilishni tavsiya etardik. Negaki, u axloq ilmini soxtalashtirishga, bir tomonlama qat'iy hukm chiqarishga asoslangan. CHunonchi, unda "Quldorlik axloqi", degan tushuncha mavjud va u qat'iy ravishda "qul - rasmona odam emas, jonli napca" degan tamoyil bilan ish ko'radi. SHunday ekan, u holda, yuqorida kelgirganimiz, Qadimgi Misr donishmandi Pxatoteptning "Pandnoma"sidagi "Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona so'z, holbuki uni don tuyayotgan cho'ridan topish mumkin", degan hikmatini qanday tushunish mumkin?. Qadimgi yunon masalchisi, qul Ezopga xo'jayinining munosabati bekasining uni sevib qolishi yoki Qadimgi Rumoda ba'zi bir ozod etilgan qullarning keyinchalik senatorlardan ham kattapoq obro'ga ega bo'lganini qanday izohlaymiz. YOKi "O'tgan kunlar"dagi Hasanalining YUcufbekhoji oilasidagi mavqei-chi? Xuddi shuningdek, o'rta asrlarda ajdodlarimiz yaratgan durdona pandnomalarda, odatda, amaldorlar va feodallar emas, balki oddiy xalq vakillari ko'p hollarda axloqiy jihatdan ustun kilib tasvirlanadi. Abu Bakr ar-Roziy o'zining "Kambag'allar tabobati" degan nom bilan mashhur bo'lgan kitobida, hatto, mana bunday deb yozadi "qo'li qisqa kishilarning bolalari kambag'al va kamtarona yashayotganliklari tufayli halol, fazilat egalari bo'lib etishishlari mumkin, zero ularning boshqalarga nisbatan sabr-toqat ko'rsatishlari, tarbiya hamda mashg'ulotlarda qiyinchiliklarga bardosh berishlari oson ko'chadi". Xo'sh, bu

misollar istisnoli? aslo. Istisnoli holatlarning bunchalik ko'p bo'lishi mumkin emas. Gap shundaki, "quldorlik axloqi" yoki "feodalizm axloqi" deganda, aslida axloqiy tamoyil emas, balki mazkur davr yoki tuzum ishari surgan huquqiy tamoyillar nazarda tutilgan. Natijada yuqoridagi misollarda ko'rganimizdek, ichki axloqiylik bilan tashqi huquqiylik doimo kurashib kelgan. Ana shu nomutanosiblik sababli ko'pgina mutafakkirlar chalkash xulosalarni chiqaradilar. CHunonchi Sartr, AQSHdagi fuqarolar urushi davrida ko'tarilgan axloqiy muammolar hozir ham insoniyat oldida turibdi, bu borada tashlanish ro'y bergan emas, deydi.

Demak, Sartr to'g'ridan-to'g'ri axloqiy taraqqiyot yo'q, degan fikrni ilgari suryapti. Bunga qo'shib bo'lmaydi. Agar ezgulik va yovuzlik, yaxshilik na yomonlik, ixtiyor erkinligi, tanlov singari tushunchalar hanuzgacha o'z nomini saqlab qolganini, o'zgarmaganligi nazarda tutsak, balki Sartr haqdir. Lekin axloqiy tushunchalarning nomlari o'z-o'ziga mavhum va mantiqiy hodisalardir. Ularning muayyanlashuvi va yashashi makon va zamon ichidagi inson xatti-xarakatlariga bog'liq. Masalan, nomus tushunchasini olaylik. U yuqorida keltirganimiz talon - xun olish davrida ham bor edi va ana shu xun olishning amalga oshirilishi orqali ma'no kasb etardi. Tarixga nazar tashlasak, xatto xun olish jarayonining ham taraqqiy topib borganini ko'rish mumkin. Hozirgi davrga kelib esa, xun olish axloq muammosi sifatida kun tartibidan chiqib ketdi. Endi nomus tushunchasining asosiy qamrovi – boshqacha. Demak, insoniyat tarixida axloqiy taraqqiyot bo'lgan va u davom etib kelmoqda. To'g'pi, bu davom etish qat'iy tadrijiylikka ega emas. U goho susayish, ba'zan esa bir oz optta chekinish, "ba'zan bir qancha muddat qoim turish xususiyatlariga ega. Lekin katta davrlar va tarixiy oraliqlarni olib qaraydigan bo'lsak, axloqiy taraqqiyotning mavjud ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Mustabid tuzumlar va shaxslar keltirib chiqargan axloqiy tanazzular hammasi qiziq muddatli hamda o'tkinchi hodisalardir. Zero insonning asosiy mohiyati o'zini va o'z jamiyatini taraqqiy ettirib borish bilan belgilanadi. Axloq esa ana shu taraqqiyotdan hech qachon chetda turmaydi.

Axloqqa gap borganda, albatta uning muayyan tuzilmasi, unga asos bo'lgan omillar, unsurlar to'g'risida to'xtalmaslik mumkin emas. Axloq tuzilmasini, odatda, uch omil-asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular - axloqiy anglash (axloqiy ong), axloqiy his etish (axloqiy hissiyot) va axloqiy munosabatlar (axloqiy hatti-xarakatlar). Bazi mutaxassislar (chunonchi, mashhur rus axloqshunosi A. I. Titarenko) axloqshunoslik mezoniy tushunchalarini (katetoriyalarini), axloqiy meyorlar va tamoyillarni axloq tuzilmasi tarzida taqdim etadilar. Bizning nuqtai nazarimizdan bu fikr unchalik to'g'ri emas. CHunki mazkur tushunchalar, tamoyillar va meyorlar ko'proq axloqqa emas, balki uni o'rganadigan fanga – axloqshunoslikka taalluqlidir. Umuman, shuni aytish kerakki, axloqshunoslik fanida ancha-muncha chalkashliklar mavjudki, ularning sababini mazkur fanning boshqa fanlarga nisbatan aloqqa xususiyatlarga egaligidan, yani unda ko'p hollarda ilmiy-nazariy jihatlarining ilmiy-amaliy tomonlar bilan omuxtalashib ketganidan qidirmoq lozim.

SHunday qilib, axloq tuzilmasi uch asosiy omilni axloqiy anglash, axloqiy aks etish va axloqiy munosabatlarni uz ichiga oladi. Ayni paytda ana shu omillarning tuzilmadagi o'rni, to'g'rirog'i, mavqei masalasida ham turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi axloqshunoslar axloqiy anglashni, boshqa birovlar axloqiy hissiyotning o'zini asosiy unsur deb talqin etadilar. YAna ba'zi birovlar axloqiy anglash - axloqiy ongga etakchilik mavqegini beradilar. Xo'sh, aslida qanday qarash haqiqatga yaqinroq?

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, juda ko'p hollarda axloq tuzilmasidagi mazkur uch omil-unsurning birortasisiz axloq tushunchacini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalanuvchi axloqiy munosabatlarning aks etish va axloqiy anglashsiz yuzaga chiqishi yani mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy his etishga ham, axloqiy anglashga ham taaluqli. Zero tuzilmadagi bu uch unsur-omil bir-birisiz kamdan-kam mavjud bo'ladi, doimo bir-birini taqozo qiladi.

18-Mavzu: Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot
Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri. Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar YOshlar psixologiyasida oilaga munosabatning ma'naviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish.	Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri. Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati. Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar. O'zbekistonda yoshlar tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy kamolotida nikoh va oila haqidagi milliy axloqiy qadriyatlarining o'rni. YOshlar psixologiyasida oilaga munosabatning ma'naviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish. Ajralish va uning axloqiy kamolotga salbiy ta'siri. Oilaviy munosabatlarga noan'anaviy yondashuvlarning oqibatlari. Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri. Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati. haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim beruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timedralardan foydalanadi 4.Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Oila so'zining lug'aviy ma'nosi xaqida xar xil nuqtai nazarlar bor. Masalan, Rimliklarda "oila" so'zi (Familia) dastlabki mulk egasiga bo'ysunadigan shaxslar (bu shaxslar mulkining bir qismi xisoblangan; mulk egasining o'z bolalari, xotini, asir, sotib olingan yoki meros bo'lib o'tgan qullar ham hisobga kirgan) majmuini bildirgan. "Ota" so'zi ham dastlab hozirgi

ma'nodagi otani emas, balki o'ziga qarashli oilaning xo'jasi yoki egasi degan so'zni anglatgan. "Oila"ning lugaviy ma'nosi boshqa bir manbada quyidagicha izohlanadi: "Oila asli arabcha "ayolmand, niyozmand" ma'nolarini anglatuvchi "oil"-so'zidan chiqqanligi "Farxangi zaboni tojikiy"da qayd etilgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham bu so'zning arabchaligi ta'kidlanib, "er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug'ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui, xonadon" ma'nosidagina izohlanadi. Har ikkala izohda ham so'zdagi ma'no yuki onalik bulog'idan suv ichgan holda shakllanganligi etarli ifodalanmagan. Bu jihatdan M. Fasmerning "Rus tilining etimologik lug'ati" da bu so'zga bergan izohi ajralib turadi. U "semya" so'zi ukraincha "xotin" ma'nosini anglatuvchi "semsa" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, aslida "urg'ochi-samka" ma'nosini anglatganini, nihoyat er va xotin qo'shiluvi asosidagi birlashuvini anglata boshlaganini qayd etadi. Arabchada "zavja" deyilib, uning erkak bilan qo'shiluvidan bola-chaqa olamga kelib, ayolmandlik yuzaga kelgan, binobarin oila shakllangan". (Safarov O., Maxmudov M. Oila ma'naviyati. Toshkent, "Ma'naviyat", 1998. 11-bet.)

"Oila"so'zining lug'aviy ma'nosi uning mohiyatini anglashda va ta'kidlashda muhim negiz bo'ladi. Adabiyotlarda oilaning turli ta'riflari mavjud. SHundan eng mukammali quyidagidir: Oila - kishilarning tabiiy-biologik (jinsiy munosabatlar, bola tug'ish), iqtisodiy (mulkiy munosabatlar, uy-ruzg'orni boshqarish), xuquqiy (masalan, nikohni davlat yo'li bilan qayd etish), ma'naviy (er-xotin, ota-ona va bolalar o'rtasidagi mehr-muhabbat tuyg'usi va boshqa) munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birligi". (O'zbek sovet ensiklopediyasi 8-jild) Professor A. Ortiqovning ma'ruza matnlarida, yosh olim F. Primovaning oila haqidagi quyidagi yanada mukammalroq ta'rifi keltirilgan: "Oila jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida, uning davomiyligini ta'minlovchi tabiiy-biologik, ijtimoiy ehtiyojlarning qonuniyati asosida shakllanib, takomillashgan kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy, xuquqiy, ma'naviy-axloqiy munosabatlariga asoslangan barqaror ijtimoiy birligidan iborat". (Ortiqov A. "Etika asoslari" kursidan leksiyalar tekstlari. Toshkent-1999, 95-bet.) Darhaqiqat, oila er-xotin, ularning bola-chaqalari, eng yaqin tug'ishganlaridan iborat kishilar guruhi, boshqacha aytganda xonadonidir. CHunki oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi, bir erkakning o'zi yoxud bir ayolning o'zi oila bo'la olmaydi. Qolaversa, oila faqat er va xotindagina iborat emas. Oila eru xotindan tashqari urning ota-onasi, ya'ni qaynota va qaynonalar, farzandlar, uka va singillardan iborat ko'p bo'g'inli xonadon. Uning har bir a'zosi o'z mavqeiga ega, shu oilaning ichki intizomiga bo'ysunib yashaydi. SHu ma'noda oila jamiyat ichidagi jamiyatdir. Bu jamiyatning o'z saltanati bor: Bunda minglab tasodiflar jarayonida er-xotin muhabbati sinovdan o'tadi, shu sinov jarayonida ular bir-birlarini chuqurroq tushuna boradi, bir-birlarini qadrlashni o'rniga qo'yadigan bo'ladi, bir-birlariga kechirimli bo'lishadi, er-otaga, xotin -onaga aylanadi, farzandlarni tarbiyalab elga qo'shadi, orzu-havas quradi. SHu ma'noda oila inson hayotiga to'kislik baxsh etadi, jamiyatning muqaddas maskani sifatida sadoqat sarchashmasiga aylanadi. Oila ana shu asoslarga tayangan holda kishilik tafakkuri va ijtimoiy harakatining ulug' kashfiyoti bo'ldi. Demak, oila-jamiyatning asosiy bo'g'ini, yacheykasi bo'lib, unda er-xotinlik, ota-onalik, farzandlarning va tug'ishganlarning o'zaro shaxsiy qarindoshlik va mulkiy maqsadlari, manfaatlari va xuquqlari bilan bog'liq munosabatlar mujassamlashgandir. Kishilar uchun muqaddas dargoh bo'lgan oila insonlarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy munosabatlari zamirida vujudga keladi. Albatta oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi. Bu jarayonda eng avvalo, ikkala jins o'rtasidagi kelishuv, ya'ni nikoh asosiy rol o'ynaydi. CHunki oila taqdiri rasmiy-nikohiy tus olishidan boshlanadi, shundagina er-xotin oldida, xotin er oldida, ular ota-ona sifatida farzandlaru qavmu qarindoshlar, mahalla-ko'y, qisqasi jamiyat oldida, o'z navbatida farzandlar ham o'z ota-onalari va el oldida ma'suliyat sezadilar va burchli ekanliklarini his etib yashaydilar.

Xo'sh, nikoh nima? Nikoh ham arabcha so'z bo'lib, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: Er-xotinlikni shariat yo'li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o'qiladigan shartnoma ma'nosiga ega ekanligi qayd etilgan". Boshqa lug'atlarda ham nikoh "Er-xotinlikning yuridik (xuquqiy) ravishda rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoqi, "ijdevoj, nikox ahdi",

“er-xotinlik, uylanish” ma’nolarida ishlatilgan. (Qarang: Safarov O., Maxmudov M. Oila ma’naviyati. 15-bet.)

Nikoh to’g’risida ham turli ta’riflar bor. SHundan eng ma’quli quyidagi ta’rifdir: “Nikoh-ikki jinsdagi shaxslarning oilaviy munosabatlarda ishtirok etish uchun o’zaro axdlashuvidir”. (Davlat va xuquq asoslari. Izohli lug’at. Toshkent, “O’qituvchi”, 1996, 49-bet.) Nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FXDE) bo’limida o’qiladi va rasmiylashtiriladi. Demak, Nikoh-oilaning faqat huquqiy asosi bo’lib, erkak bilan ayolning bir-biriga va bolalariga, ya’ni bir oilaga mansub kishilarning bir-birlari oldida va jamiyat oldida xuquq va majburiyatlarini, axloqiy va huquqiy ma’suliyatini belgilaydigan oilaviy ittifoqidir. Demak, oila nikoh asosida vujudga keladi. Lekin oila va nikoh aynan bir tushunchalar emas. Oila-nikoh va qon-qardoshlik bilan bog’langan kishilarning tarixan shakllangan ittifoqidir, eng avvalo, er va xotin, ota-onalar bilan bolalar o’rtasidagi munosabatlardir. Nikoh-oilaning faqat huquqiy asosi bo’lib, bir oilaga mansub kishilarning, eng avvalo, er va xotinning va farzandlarning bir-birlari oldida xuquq va majburiyatlarini, axloqiy va huquqiy ma’suliyatini ifodalaydi.

Oila va nikoh tarixiy xodisa bo’lib, ular jamiyatning kelib chiqishi va taraqqiyotida azaldan mavjud bo’lmagan. Oilaning kelib chiqishi hali batamom oydinlashtirilgan emas. Bu to’g’rida turlicha nuqtai-nazarlar mavjud. Mutaxassislarining aksariyatining fikricha, oila va nikoh munosabatlarining evolyusiyasi quyidagicha yuz bergan: Ibtidoiy tuzumning avvalida (ilk va so’nggi paleolit chegaralarida) umuman oila va nikoh bo’lmagan, u davrda promiskuitet deb nomlangan tartibsiz jinsiy aloqalar odati xukm surgan, ya’ni to’dadagi har bir ayol barcha erkaklarniki va har bir erkak barcha ayollarniki hisoblangan. Keyin bu aloqalar o’rnini guruhiiy nikoh egallagan. Guruhiiy nikohda bir urug’dagi hamma erkaklar boshqa urug’ning barcha ayollariga er bo’lish huquqiga ega bo’lganlar. So’ngra esa mazkur jamiyat oilasining asosiy shakli sifatida juft oila paydo bo’lgan. Juft nikohda esa er-xotin hisoblangan erkak va ayol o’z urug’larida yashagan. Bu oila qarindoshlikni otalikni, ota tomonidan (otalik davri), ona tomonidan ham (onalik davri) hisoblab borgan, lekin bu oilalarda hali er-xotin nikohi barqaror, alohida xo’jalikka ega emas edi. Bu davrda (bronza davri boshlanishi va temir davrida) tabiiy faktor o’z vazifasini tugalladi, ya’ni jinsiy munosabatlar doirasida qon-qardoshlar istisno qilindi, jinsiy munosabatlar faqat bir erkak va bir ayol munosabatlariga aylangan nikohda xotin er bilan yashash uchun uning urug’iga ko’chib o’tgan. Monogam (yakka nikohlik) oila paydo bo’ldi. Nihoyat individual oila bo’lib, bu kichik oilada nikoh er-xotinni hamda ularning bolalarini bir-biri bilan mustahkam bog’laydi. Bu holat xususiy mulkchilik rivojlana boshlab ibtidoiy jamoa tuzumi emirilayotgan davrga to’g’ri keladi. Oila shakllari nikoh xarakteriga qarab bir-biridan farq qiladi: Poligam (ko’p nikohlik) va monogam (bir nikohlik) oila; hukmronlik kimning qo’lida bo’lishiga qarab oila patriarxal (ota yoki aka-ukalarning biri tomonidan boshqariladigan), matriarxal (ona tomonidan boshqariladigan), demokratik (er-xotinning tengligiga asoslangan) oilaga bo’linadi. Hozirgi jamiyat oilasi “demokratik” oilaning tipik shaklidir.

Mashhur amerika faylasufi Jorj Santayana (1803-1952) ta’kidlaganidek: “Oila, bu - tabiatning shoh asarlaridan biriga aylandi”. Fransuz yozuvchisi V.M. Gyugo (1802-1885): “Oila-jamiyatning duru gavhari”, - degan edi.

Oila - jamiyat taraqqiyotiga faol ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy xodisadir. Uning eng muhim sotsial vazifalari qatoriga inson zotini davom ettirish, oila a’zolarining turmush maishatini, bo’sh vaqtini qondirishni uyushtirish kabilar kiradi. “Oila haqida gapirar ekanmiz,- deb ta’kidlagan edi Prezidentimiz I.A.Karimov,- oila hayotning abadiylikini, avlodlarning davomiyligini ta’minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllar qanday inson bo’lib etishishiga bevosita ta’sir ko’rsatadigan tarbiya o’chog’i ekanini tan olishimiz darkor”. Xullas, oila-jamiyatning eng kichik yacheykasi va asosiy bo’g’inidir. Unda kishilik urug’ini davom ettirish va uni tarbiyalash vazifalari amalga oshiriladi.

Oilaviy munosabatlar ma’lum huquqiy va axloqiy asoslarga ega. Bu masalalar O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O’zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan “Oila kodeksi” da batafsil bayon qilingan bo’lib, ularning asosiy vazifalari oilani mustaxkamlash, oilaviy munosabatlarni o’zaro muxabbat, ishonch va hurmat,

hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a'zolarining ma'sulligi hissi asosida ko'rishdan, biron bir shaxsning oila masalalariga o'zboshimchalik aralashishiga yo'l qo'ymaslik, oila a'zolari o'z xuquqlariga to'sqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlashdan iborat. Oilaviy turmushda ota-onalar quyidagi xuquqlarga ega bo'ladi va bajarilishi ularning burchlari hisoblanadi:

- 1) bolalarga ism-sharif va familiya qo'yish;
- 2) ularning fuqaroligini va millatini belgilash;
- 3) o'z bolalariga vakillik qilish, ya'ni ular hali huquqiy muomalaga layoqatsiz ekanlar, ularning xuquq va manfaatlarini himoya qilish;
- 4) o'z bolalarining istiqomat joylarini belgilash va ularni qonunsiz ushlab turgan shaxslardan talab qilib olish;
- 5) o'z bolalarini tarbiyalash, ularga nafaqalar berish va hokazo. Ota-ona o'z bolasiga qaramasa, tashlab ketsa, jinoyat yo'liga o'tib burchlarini bajarmasa ular otalik, onalik xuquqlaridan mahrum etilishi mumkin, hamda ular keyinchalik farzandlaridan nafaqa olish huquqlaridan ham mahrum bo'ladi. O'z navbatida farzandlar ham ota-onalarining oldida o'z burchlarini bajarishlari shart bo'lib, bularga mehnat qobiliyani yo'qotganda, kasal bo'lganda, boquvchisiz qolgan ota-onalarga g'amxo'rlik qilish va hokazolar kiradi.

Oilaviy axloq asosini ikki jins o'rtasidagi sevgi-muhabbat tashkil qiladi. Ilmiy tadqiqotlarda sevgi-muxabbatning to'la ma'nodagi ta'riflari yo'q. Falsafiy qomusda: Sevgi-shaxsning boshqa shaxsga beg'araz va beqiyos intilishida namoyon bo'luvchi hissiyotdir, deb ta'riflanadi. (Filosofskaya ensiklopediya. M, 1964, 165-bet.) Etikaga oid qo'llanmalar va lug'atlarda sevgi-muhabbat kishilarning o'zaro manfaatdorligi va mayliga asoslangan hissiyoti, ikki jinsdagi yoshning bir-biriga moyil bo'lishi, bir-birini bir qarashning o'zida tushuna bilishi, bir-biriga hamisha yon bosishlari, bir-birlarini butun umr bo'yi ardoqlashlaridir. (Qarang: Uzoqov X. G'oziev E, Tojiev A. Oila etikasi va psixologiyasi, Toshkent, "O'qituvchi", 1992y, 69, 75-76 betlar). Professor A Ortiqovning ta'kidlashicha sevgi -muhabbatning uchta: tabiiy (biologik), ijtimoiy va shaxsiy mezonlari bor. Masalan, muhabbatning tabiiy mezoniga sevishganlarning nikoh haqida qonunida belgilangan yoshga etganligi, ularning yoshidagi yaqinligi, har ikki jinsning sog'lomligi va hokazolar kiradi. Sevgining ijtimoiy mezoniga sevishganlar ota-onasining ijtimoiy-iqtisodiy, moddiy ahvoli, chunonchi bo'lg'usi kelin-kuyovlar to'yini qilishga tayyorlik darajasi, ularga maxsus yoki qulay xonalarning mavjudligi, kelin ixtiyoriga maxr belgilashga imkoniyat bor-yo'qligi, bo'lg'usi oilani moddiy jihatdan taxminlashga tayyor va tayyor emasligi va hokazo masalalar kiradi. Sevgi-muhabbatning shaxsiy mezonlariga sevishganlarning oilaviy munosabatlarga xos dunyoviy va diniy dasturlardan xabardorligi, ularning bir-birlarini har tomonlama yaxshi bilishlari va hokazolar kiradi. Ana shu uch omilga ozmi ko'pmi javob beradigan sevgi abadiydir, ularga mos kelmaydigani vaqtinchalik, o'tkinchidir. Ana shu uch mezonga javob beruvchi yigit va qiz oila qurishga haqlidir. Oilaning axloqiy asosi vafodorlik fazilati bo'lib, bunday erkak va ayollar har qanday chigal vaziyatda ham do'stlik rishtalarini uzmaydilar, bir-birlari uchun kerak bo'lsa jon fido qilishdan ham qaytmaydilar, ular orasida g'oyat kuchli ma'naviy boylik, hamjihatlik va sodiqlik, hamkoru-hamnafaslik vujudga keladi. (Qarang: A. Ortiqov. "Etika asoslari" kursidan leksiyalar tekstlari. 95-96 betlar) Oilaning axloqiy asosini mehr-oqibatli bo'lish, bir-biriga izzat-hurmat ko'rsatish ham tashkil etadi. Oilaviy hayotda bunday fazilatlar bo'lmasa, bunday oila azob va mashaqqat maskaniga aylanadi. SHuning uchun mehr-oqibatli bo'lish, bir-birlariga izzat-hurmat ko'rsatish har bir erkak va ayolning hamda farzandlarining muqaddas burchidir.

18-Mavzu: Axloqiy tarbiya va madaniyat uyg'unligi

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni : 20-25 gacha
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot

Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi. Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati. Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari.	Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati. Asosiy axloqiy qadriyatlar. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi. Tibbiy va ekologik tarbiyaning axloqiy asoslari. Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati. San'atning shaxs axloqiy tarbiyasiga ta'siri. Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar dunyoqarashiga ta'siri. Zamonaviy axloqiy tarbiyada kosmopolitizmga moyillik. YUksak ahloqni tarbiyalashda texnologiyaning ijobiy va salbiy ta'siri. Bioetika – amaliy etikaning nazariy asosi.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati. Asosiy axloqiy qadriyatlar. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat, aqliy hujum
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, darslik, ma'ruza matni, kom'pyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat:savol-javob.

Axloqiy tarbiya va madaniyat uyg'unligi amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Ish bosqishlari va vaqti.	Ta'lim byeruvshi	Ta'lim oluvshilar
Tayyorlov bosqishi (5 daqiqa)	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Talabalarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqishi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yisha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhatini ishlab shiqish	
2 – asosiy bosqish (55 daqiqa)	1. Talabalarni kishik guruhlarga bo'lib, mavzu bo'yisha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, mul'timyedialardan foydalanadi 4.Mavzular asosida byerilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va hulosalaydi, faol ishtirokshi talabalarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kishik guruhlarga bo'linadilar Tomosha qiladilar Qatnashadilar javob beradilar
yakuniy bosqish (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi hulosa qiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Ma'lumki, O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgan dastlabki kunlardan oq kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarni barkamol insonlar qilib tarbiyalashda sog'lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratib berishga katta ahamiyat berdi. Jumladan, Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1994 yil 23 aprel), Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazining faoliyatini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori (1994 yil 8 iyun), "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1996 yil 9 sentyabr), Ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni yanada

chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori (1998 yil 24 iyul), Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat Kengashi"ni qo'llab-quvvatlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (1999 yil 3 sentyabr), O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi (2001 yil 4 yanvar), "Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" fani bo'yicha ta'lim dasturlarini yaratish va Respublika ta'lim tizimiga joriy etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi (2001 yil 18 noyabr), Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (2006 yil 25 avgust) qabul qilindi.

Hozirgi kunda, aniqrog'i, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasi (1995 yil 23 fevral)dan keyin siyosiy-ma'naviy islohotlarga diqqat e'tibor yanada kuchaytirildi. Chunki yoshlar ma'naviyatini yuksaltirmasdan turib, xalqimiz hayoti va turmushi yuksalishida hamda mamlakatimiz taraqqiyotida muvaffaqiyatlarga erishish qiyin. Qolaversa, ma'naviyat davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi.

SHu o'rinda yurtboshimiz I.Karimovning quyidagi fikrlarini eslash muhim: "Odamlarning qotib qolgan fikrlash tarzini o'zgartirish, eskicha fikrlash usulidan xoli qilish g'oyat muhimdir". Qotib qolgan fikrlash tarzini tubdan o'zgartirish, eskicha fikrlashdan butunlay voz kechish haqida gap ketar ekan, talaba yoshlarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish orqali ma'naviy-axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor berish masalasi ko'tarilayotib. Ma'naviyati qashshoq yoki ma'naviyatdan mahrum bo'lgan odamda biror narsa kutish aslo mumkin emas. Chunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o'ylamaydi. Atrofga va hatto ota-onasi, qarindosh-urug'lari taqdiriga ham befarq, loqayd holda shunchaki yashaydi. YUksak ma'naviyatli inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, shuningdek kelgusi hayot va turmushning ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi. Zotan, yosh mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur. To'g'ri yo'lga qo'yilgan amaliy tarbiya milliy istiqloq mafkurasini, ma'rifiy-ma'naviy, madaniy taraqqiyot yo'lidagi barcha ishlarni amalga oshirishni kafolatlaydi. Bu haqda yurtboshimiz shunday deydi: "...Milliy mafkurani ongimizga singdiruvchi amaliy tarbiyani yo'lga qo'yish jamiyatimizda sog'lom muhitni saqlash bilan barobar ekanini anglashimiz darkor". Haqiqatan ham ma'naviyat, ma'rifat va madaniyatni yuksaltirishda, asosan, sog'lom muhit muhim rol o'ynaydi. Sog'lom muhit barcha ishlarning to'g'ri hal qilinishiga, maqsad va vazifalarning to'la amalga oshishiga imkoniyat yaratadi. Sog'lom muhit, ayniqsa, ta'lim-tarbiya muassasalari uchun zaruriy muhim shartlardan biridir. Darhaqiqat, sog'lom muhitda sog'lom avlod tarbiyalanadi. Xalqimiz behuda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan emas. YOshlar uyida, ta'lim muassasasida ko'rgan-bilgan va tinglagan o'g'itlari, olgan saboqlari ta'sirida kamolga etadi. Bu masalada yurtboshimizning quyidagi sabog'i ibratlidir: "Biz sog'lom avlodni tarbiyalab, voyaga etkazishimiz kerak. Sog'lom kishi deganda, faqat jismoniy sog'lomlikni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushunamiz". Bu fikrlardan ko'rinib turibdiki, sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalarni ongiga singdirib olgan yoshlar yuksak ma'naviyatli kishilardan hisoblanadi. Zotan, oliy ta'lim muassasasida yakdillik, uyushqoqlik, hamkorlik va hamjihatlik muhim rol o'ynaydi. YOshlarni ma'naviy barkamol inson qilib tarbiyalashda barcha tarbiya vositalarini safarbar etish lozim. Respublikamiz mustaqillik tufayli barkamol inson shaxsini shakllantirishdagi davlat siyosatini ustuvor soha darajasiga ko'tardi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qatori ta'lim tizimining isloh etilishi millat tafakkurini uyg'otish, xalq ongini o'zgartirish, milliy o'zlikni anglatishga qaratilgan edi. Bu esa faqat ta'lim-tarbiya jarayoni orqali amalga oshiriladi. Barkamol avlod tarbiyasida ta'lim muassasalari, oila, nodavlat notijorat tashkilotlarining o'zaro hamkorligi juda katta rol o'ynaydi.

Ma'lumki, oila kishilarning tabiiy-biologik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlariga asoslangan ijtimoiy institut bo'lib, uning xilma-xil shakllari va ko'p qirrali vazifalari mavjud. YUrtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Oilada gapirar ekanmiz, avvalambor, oila hayotning abadiyligi, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas

urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo‘lib etishishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan tarbiya o‘chog‘i ekanini tan olishimiz darkor”. SHunday qilib, oiladagi tartib-intizom jamiyat uchun, jamiyatdagi barqaror taraqqiyot oilalar uchun muhimdir. Ayollarda ahil bo‘lib, oilaviy munosabatlarni va qarindosh-urug‘chilik aloqalarini asrab, mustahkamlab yashashga moyillik kuchlidir. Ayol oila a‘zolarida, eng avvalo farzandlarida ijtimoiy-axloqiy fazilatlarini shakllantiruvchi shaxsdir.

Bizningcha hozirgi sharoitda yoshlarimiz ma‘naviyatini yuksaltirishda quyidagilarga e‘tiborni qaratish lozim:

1. YOshlarda yuksak ma‘naviyat, yuksak axloq, fuqarolik sifatlarini shakllantirish, or-nomus, sha‘n, iymon, mas‘uliyat kabi tuyg‘ularni tarbiyalash zarur.

2. Mustaqil Respublikamizda mavjud bo‘lgan muammolarni hal etishning asosiy sharti bu yurtimizda ma‘naviy-axloqiy muhitni milliy zaminda sog‘lomlashtirishdan iboratdir. O‘zbek milliy xususiyatidagi do‘stlikni, hamkorlikni, hamnafaslikni, iymonli-e‘tiqodlilikni ulug‘lash, shukronalik bilan yashash, bosiq-vazminlik fazilatlarini shakllantirishga yordam berish kabi xislatlarni singdirish zarur.

4. YOshlarimizni sergak, ogoh, har qanday xatarlarga qarshi hushyor bo‘lib yashashga o‘rgatish lozim. CHunki “hayotga kirib kelayotgan yoshlar o‘z mustaqil fikriga, tafakkur madaniyatiga ega bo‘lmasa, dushman g‘oyalarining goh oshkora, goh pinhona ta‘siriga, tazyiqlariga bardosh berishi mushkul”.

Keyingi yillarda hukumat ma‘naviy va madaniy-ma‘rifiy ishlarni amalga oshirishga bevosita yordam ko‘rsatuvchi davlat siyosatini ilgari surishi ham bejiz emas. YOshlarda huquqiy madaniyat va mas‘uliyat hissi qanchalik yuqori bo‘lsa, ularning jamiyat ishi uchun javobgarligi shuncha yuqori bo‘ladi. Siyosiy faol va mas‘uliyatli kishilar aholi orasida turli mafkuraviy xurujlarga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

4. *Mustaqil ta‘limning shakli va mazmuni*

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi – o‘qituvchining rahbarligi va nazorati ostida muayyan o‘quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish;
- berilgan mavzular bo‘yicha axborot (referat) tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash;
- avtomatlashtirilgan o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- Ilmiy maqola, anjumanga ma‘ruza tayyorlash va h.k.

Mustaqil ishlarning mavzulari

№	TMI mavzulari	Dav., T.P.,P	Stom.	OHI
1.	Falsafiy dunyoqarashning o‘z-o‘zini anglashdagi roli.	2	1	1
2.	Insoning ma‘naviy kamolotida falsafiy dunyoqarashning roli	2	1	1
3.	Bilim inson ma‘naviy kamoloti omili	2	1	1
4.	Tarix falsafasi va falsafa tarixi uyg‘unligi	2	1	1
5.	Globalashuv sharoitida antropologik inqirozning oldini olishning zaruriyati.	2	1	1
6.	Ontologik va munosabatdosh kategoriyalarning uyg‘unligi	2	1	1
7.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar dialektikasi	2	1	1
8.	Diniy madaniy an‘analarning jamiyat taraqqiyotiga ta‘siri.	2	1	1
9.	Oila va oilaviy qadriyatlar ma‘naviy madaniyatning bosh omili	2	1	1
10.	SHarq va G‘arb falsafasida inson masalasi	2	1	1

11.	Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy tizimi.	2	1	1
12.	Falsafa qonun va kategoriyalarining ijtimoiy jarayonlar dialektikasidagi roli.	2	1	1
13.	O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati.	2	1	1
14.	Hukmning tarkibi va xususiyatlari.	2	1	1
15.	Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi	2	1	1
16.	Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari.	2	1	1
17.	Buyuk mutafakkirlar etika kategoriyalari haqida.	2	1	1
18.	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari.	2	1	1
19.	Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati.	2	1	
20.	Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar.	1	1	
	Jami	39	20	18

5. GLOSSARIY

Agnostitsizm – inson ob'ektiv borliqni to'liq bilishi mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Antissientizm – fanning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Antropogen – inson faoliyati bilan bog'liq.

Antropotsentrizm – dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Aprior – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'iy nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Ateizm – xudoning borligini inkor etuvchi falsafiy nuqtai nazar.

Atribut – xossa.

Bashorat – kelajak haqidagi, ya'ni hali amalda mavjud bo'lmagan, lekin rivojlanishning kutilayotgan rivojini belgilovchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar ko'rinishida hozirgi zamonda potensial mavjud bo'lgan hodisalar va jarayonlar haqidagi bilim.

Belgi – boshqa bir predmet, xossa yoki munosabatni ifodalaydigan va muayyan xabarni uzatish, saqlash yoki unga ishlov berishda ishlatiladigan moddiy, hissiy idrok etiladigan predmet.

Garmoniya – bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.

Germenevtika – falsafada – tarix, madaniyatni, o'zga individuallikni tushunish san'ati.

Gipotetik – ehtimol tutilgan, faraz qilingan, taxmin (gipoteza)ga asoslangan.

Globalashuv – ijtimoiy hayotning turli jabhalarida yaxlit tuzilmalarning dunyo miqyosida shakllanish jarayoni.

Globalistika – globalashuv va uning oqibatlari mohiyatini anglab etishga qaratilgan ilmiy va falsafiy tadqiqotlar fanlararo sohasi.

Gnoseologiya – bilish nazariyasi.

Deduksiya – tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli bo'lib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yo'l bilan keltirib chiqariladi.

Dezintegratsiya – butunning ayrim qismlarga parchalanishi.

Deizm – Xudo dunyoni yaratgach, unda ishtirok etmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashmaydi, deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Determinizm – barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'langanligi haqidagi falsafiy ta'limot.

Dialektika – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.

Diskret – uzlukli.

Differentsiatsiya – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo‘linishi, parchalanishi, ajralishi.

Ideal – mutlaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur.

Ierarxiya – bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqeiga ko‘ra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga bo‘ysunishi.

Ijtimoiy prognoz qilish kelajakni muayyan tarzda davriylashtirishni nazarda tutadi

Izotrop – barcha yo‘nalishlarda bir xil.

Indeterminizm – determinizmga qarama-qarshi ta’limot.

Integratsiya – birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.

Introvertiv – o‘ziga, o‘z ichki dunyosiga qarab mo‘ljal oluvchi.

Imitatsiya – taqlid qilish, soxtalashtirish.

Axborot inqilobi – fan-texnika inqilobining rivojlanish bosqichi bo‘lib, bunda axborot o‘ta muhim resursga aylanadi.

Irratsionalizm – borliqni oqilona mantiqiy bilish imkoniyatini rad etuvchi nuqtai nazar.

Kauzallik – sababiyat, sabab va oqibatning qonuniy aloqasi.

Kommunikatsiya (keng ma’noda) – muloqot. Ekzistensializmga – muloqot turi bo‘lib, uning yordamida «Men» o‘zini boshqa odamda topadi.

Konstitutsiyalash – yaratish, belgilash, muayyan tashkiliy tus berish.

Konsyumerizm – iste’mol qilishga bo‘lgan kuchli ehtiyoj.

Koevolyusiya – birgalikda tadrijiy rivojlanish.

Kreatsionizm – butun borliqni Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta’limot.

Materializm – dunyoning moddiylikidan va ongdan qat’iy nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo‘nalish.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo‘lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu erda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Metafizika – Gegeldan oldingi va hozirgi G‘arb falsafasida borliqning o‘ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladigan atama.

Metodologiya – metod haqidagi ta’limot, bilishning yangi metodlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba’zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma’lum qiyinchiliklari, g‘am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit’alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi

Mistika – sirli, g‘ayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Moddiylashtirish – ma’no strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavgdalanishi.

Modus – predmetning unga ayrim holatlardagina xos bo‘lgan muvaqqat xossasi.

Monizm – plyuralizmga zid o‘laroq, muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Nano yunoncha “nanos” so‘zidan olingan bo‘lib, mitti degan ma’noni bildiradi.

Nanotexnologiya-mitti texnologiya bo‘lib, uning prototipi tabiatning o‘zida mujassam. Ko‘zga ko‘rinmas bakteriyalar, chumoli, o‘rgimchak va shunga o‘xshash hasharotlar tabiiy nano jismlardir.

Negativ – salbiy, biror narsaga zid.

Noumen – mushohada yo‘li bilan anglash mumkin bo‘lgan mohiyat.

Noosfera – aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Obraz – amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Okkultizm – maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirli kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi ta'limot.

Oppozitsiya - qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan-ochiq yoki zimdan qarshilik ko'rsatish.

Panteizm – Xudoni tabiat bilan tenglashtiruvchi falsafiy ta'limot.

Paradigma – mazkur davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan muayyan ilmiy tadqiqot yo'nalishini belgilovchi prinsiplar majmui.

Passionar – ichki energiyaga egalik yoki o'ta g'ayratlilik.

Permanent – doimiy, uzluksiz.

Persepsiya – idrok etish.

Prognoz qilish – bu maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar olish jarayoni

Ratsionalizm – aqlni bilish va odamlar xulq-atvorining negizi deb e'tirof etadigan falsafiy yo'nalish.

Reduksionizm – murakkab narsa yoki hodisani soddaroq narsa yoki hodisaga bog'lash.

Relyativizm – bizning barcha bilimlarimiz, qadriyatlarimiz va xulosalarimizni nisbiy, shartli deb hisoblaydigan falsafiy yondashuv.

Refleksiya – o'z fikrlari va kechinmalarini tahlil qilishga qaratilgan mulohaza.

Sakral – muqaddas.

Sensualizm – hissiy bilishning rolini oqilona bilishning ahamiyatidan ustunroq qo'yuvchi falsafiy yo'nalish.

Simvol – biron-bir g'oyani ifodalovchi belgi, obraz.

Sinkretizm - qismlarga ajralmaganlik, biron-bir hodisaning noraso holati bilan belgilanadigan har xil jinsli elementlarning aralashuvi.

Skeptitsizm – inson bilimining ishonchliligiga shubha bildiruvchi va barcha haqiqatlarni nisbiy deb e'lon qiluvchi falsafiy konsepsiya.

Stereotip – ko'pincha jamiyat tomonidan faol ilgari suriladigan va individ tanqidsiz qabul qiladigan borliqning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan obrazi.

Substansiya – birinchi asos, barcha narsalar va hodisalarning mohiyati.

Ssientizm – madaniyat tizimida, jamiyat hayotida fan rolini mutlaqlashtirish.

Tabu – biron-bir narsa, harakat, so'zga nisbatan belgilanadigan diniy taqiq.

Teologiya – diniy ta'limotlar tizimi.

Teotsentrizm – dunyoni tushunish markaziga Xudoni qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Texnogen – texnika bilan bog'liq, uning ta'siri bilan belgilangan.

Texnokratik – texnikani birinchi o'ringa qo'yuvchi.

Texnooptimizm – turli muammolarni echishda fan-texnika taraqqiyotining rolini oshirib ko'rsatuvchi falsafiy yondashuv.

Texnopessimizm – fan-texnika taraqqiyotini jamiyat va tabiat tanazzulining manbai va omili deb e'lon qiluvchi falsafiy yondashuv.

Texnotron jamiyat – kompyuter inqilobi bosqichiga kirgan jamiyat.

Transsendental – o'ta umumiy.

Universum – yagona Olam, yaxlit dunyo.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy ob'ektlarga tegishli bo'lgan muammolardir

Fauna – barcha turdagi hayvonlar majmui.

Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo sub'ektlilik va moddiylik qayd etiladi.

Fenomen – insonga hissiy bilish tajribasida berilgan hodisa.

Fenomenologiya – bevosita kuzatish mumkin bo'lgan ideal mohiyatlar sifatidagi fenomenlar haqidagi falsafiy ta'limot.

Flora – o'simliklar dunyosi.

Flukuatsiya – o'zgarish, belgilangan parametrlardan tasodifiy og'ish.

Futurologiya – kelajak haqidagi fan.

Fundamental globallashuv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Bu jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Evolyusion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyusiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tanglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Eksplikatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat ob'ekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekspertiza usulida baholash- bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turli sohasidagi etakchi mutaxassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so'ngra natijalarni formallashtirilgan asosda qayta ishlashdan iborat

Ekopessimizm - asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni echish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan hol.

Ekstravertiv – sirtga qaratilgan.

Ekstrapolyasiya metodlari - qonuniyatlari o'tmishda va hozirgi davrda yaxshi ma'lum bo'lgan tendensiyalarni kelajakka tatbiq etishga asoslanadi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Empirik – tajribada ko'rilgan.

Etimologiya – u yoki bu so'z yoki iboraning kelib chiqishi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta'limot.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish – o'zining betakror mohiyatini faoliyatda namoyon etuvchi va gavdalanitiruvchi har bir individ axloqiy faoliyatining maqsadi.

Qidiruv prognozi – ijtimoiy ob'ektning kelajagi qanday bo'lishi mumkinligini ko'rsatish uchun tuziladigan prognoz.

Mantiq - tafakkur qonunlari, shakllari va usullarini o'rganuvchi fan.

Logika – grekcha “logike” suzidan olingan bulib, “so'z”, “fikr”, “aql” ma'nolarini bildiradi.

Tafakkur – aqliy bilish bosqichi bo'lib, tafakkur jarayonida narsa va hodisalarning o'zaro aloqadorligi, rivojlanish qonuniyatlari, istiqboli haqida bilimlar, g'oyalar, gipotezlar hosil bo'ladi. Tafakkur – mantiq ilmining o'rganish ob'ekti.

Tafakkur shakllari – tushuncha, hukm va xulosa chiqarishdan iborat bo'ladi. Bular hammasi ob'ektiv borliqning, predmet, hodisalarning mavhum tafakkurda ifodalanish shaklidir.

Mantiqiy usul – uning yordamida bayon etilgan mulohazalarga asoslanib tafakkur shakli muayyan tipdagi buyumlar munosabatini aks ettiradi.

Tafakkur qonunlari – chin bilimga erishish maqsadiga xizmat qiladigan to'g'ri fikrlashning aniq normalaridir.

Arastu (er. av. 384 – 322 y.) – mantiqni mustaqil Fan sifatida asoslab bergan qadimgi yunon mutafakkiri.

Stoya maktabi – qadimgi yunonistonda er.av. IV asrdan – eramizning II asriga qadar faoliyat yuritadi. Stoya maktabi vakillari tafakkurning shakl va qonunlarini o'rganuvchi fanni birinchi bo'lib «Mantiq» deb atadilar.

Al-Farobiy (873-950) – o‘z asarlarida mantiq masalalarini keng ravishda izchil tadqiq etgan Markaziy Osiyolik mutafakkir.

Mantiqiy qonunlar – inson tafakkuriga xos bo‘lgan, inson tafakkurida turli fikr, mulohaza, muhokamalar munosabatidagina amal qiladigan qonunlardir.

Ayniyat qonuni – har bir fikr, muhokama aniq, ravshan bo‘lishini o‘zida ifodalaydigan mantiqiy qonun.

Ziddiyat qonuni – ziddiyatga yo‘l qo‘ymaslikni talab etuvchi, fikriy ziddiyatning oldini olishga qaratilgan mantiqiy qonun.

Uchinchisi istisno qonuni – tushunchaning ikki zid munosabatini ifodalaydigan mantiqiy qonun.

Etarli asos qonuni – fikrlashning isbotli, ishonarli bo‘lishini talab etuvchi mantiqiy qonun.

Tushuncha – buyumlarning umumiy va muhim belgilarini inson ongida yaxlit aks ettiruvchi tafakkur shakli.

Analiz – tadqiq etiluvchi ob‘ektning fikran tarkibiy qismlarga ajratish usuli.

Sintez – narsa va hodisalarni yaxlit, butun holda olib, ularning tarixiy qismlarini o‘zaro bir-bir bilan bog‘lab tekshirish usuli.

Kategoriya – tushunchaning maxsus turi. Kategoriya buyumlar munosabati va bog‘lanishlarini inson ongida eng umumiy tarzda in‘kos ettiradigan ilmiy tushunchadir.

Definitsiya – tushunchalarni ta‘riflash.

Klassifikatsiya – tasnif, turkumlash, bu bo‘lishning eng mukammal shaklidir.

Sub‘ekt – hukmning egasi. (S), hukmning birinchi tushunchasidir.

Predikat – hukmning kesimi (R), hukmning ikkinchi tushunchasidir.

Kon‘yunktiv hukm – birlashtiruvchi hukmlardir.

Diz‘yunktiv hukm – ayiruvchi hukmlar.

Implikativ hukm – shartli hukmlar.

Deduktiv xulosa chiqarish - vositali xulosa chiqarishining muhim turidir. Uning asosiy xususiyati fikrimizning umumiydan xususiyga, yakkaga qarab borishini ifodalaydi.

Induktiv xulosa chiqarish - yakka, xususiy buyumlar mohiyatini o‘rganish orqali tegishli qonunlarni ochishdir.

Analogik xulosa chiqarish – ehtimoliy xulosa chiqarish usulidir, bir xususiy holatdan boshqa xususiy holatga qarab fikran harakatlanish.

Sillogizm – ikki yoki undan ko‘p asoslardan yangi xulosa chiqarish.

Sillogizm aksiomasi – sillogizm mohiyatining ichki qonuniyatini ochib beradi.

Entimema – asoslaridan biri yoki xulosasi qoldirilib ifoda etilgan sillogizm.

Polisillogizm – murakkab sillogizm, bunda ayrim sohadagi ilmiy xulosalar, ikkinchi bir xulosaning asosi bo‘lishi mumkin.

Epixeyrema, Sorit – qisqartirilgan murakkab sillogizm.

Tezis - chinligi asoslanishi lozim bo‘lgan hukm, u isbotlanishining markaziy figurasi hisoblanadi.

Argumentlar - tezisning chinligini asoslash uchun keltirilgan hukmlar.

Isbotlash usuli - demonstratsiya tezis bilan argumentlar o‘rtasidagi mantiqiy aloqadan iborat.

Raddiya - isbotni buzishga qaratilgan mantiqiy amaldir.

Muammo - javobi bevosita mavjud bilimda bo‘lmagan va echish usuli noma‘lum bo‘lgan savoldir.

Gipoteza - o‘rganilayotgan hodisaning sabablari va xususiyatlarini tushuntiradigan asosli taxmin tarzidagi bilim shaklidir.

Nazariya - ma‘lum bir predmet sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, gipotezalar, g‘oyalarni sistemaga solib, u haqda yaxlit tasavvur hosil qiladigan, YA’ni fundamental umumlashmalar yaratishga olib keladigan, shu sohasidagi hodisalarni tushuntirish, oldindan ko‘rish imkonini beradigan ishonchli bilimdan iborat.

Arxitektura (sharqda me‘morchilik deyiladi) – bu o‘zida amaliy va g‘oyaviy – badiiy vazifalarni mujassamlashtirgan binolar, inshootlar va ularning majmuasidir.

Go‘zallik – estetikaning asosiy tushunchasi.

Go‘zallik - nafasat olamining mag‘zi, asosiy belgisi, bosh xossasi, asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

Ichki madaniyat - insoning ma‘naviy boyligi, aqliy va ma‘naviy o‘sishi, dunyoqarashi va hayotiy qiziqishlari doirasi va his-tuyg‘ular madaniyati.

Kino san‘ati – XX asr fan-texnika taraqqiyoti natijasi sifatida boshqa san‘at turlari, xillari, ko‘rinishlari bilan fan-texnikaning qorishmasidan iborat sintetik san‘atdir.

Kulgulilik – xunuklik va go‘zallik o‘rtasidagi ziddiyat ifodasi (Arastu), kutilayotgan voqelikning ahamiyatliligi va natijaning arzimasligi (Kant), mohiyati jihatidan pastkash, soxta, ahamiyatsiz va shakli jihatidan ahamiyatli (Gegel), timsol va g‘oya (Fisher), bexosdan sodir bo‘lgan va jonli muloqot natijasi (Bergson).

Lirika – badiiy adabiyotning eng qadimgi turlaridan biri bo‘lib, uning xarakterli xususiyati – voqelikni inson xarakterining ayrim holatlarini tasvirlash orqali ifodalaydi.

Rassomlik - bu tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni bo‘yoqlar yordami bilan turli ranglarda aks ettirish san‘atidir.

San‘at - inson mehnati, uning aql-zakovati, farosati, ong va shuuri bilan biror narsani yaratish, ijod qilish, vujudga keltirish jarayonini, biror ishni me‘yoriga etkazib amalga oshirishni, bulardagi jarayonlarni ular tufayli erishilgan natijalarni ifodalaydi va aks ettiradi.

San‘at - san‘at asarlarini, ularni yaratish va iste‘mol qilish jarayonlarini o‘z ichiga oladi.

San‘atda idrok etish – adabiyot, teatr, kino, tasviriy san‘at asarining tomoshabin yoki o‘quvchi ongida aks etishi.

San‘atning asosiy xususiyati – san‘atkorning haetni badiiy obrazlarda ifodalashi, san‘at asarlarining voqelikni badiiy obrazlarda aks ettirishdir.

San‘at turlari – badiiy adabiyot, tasviriy san‘at, tomosha qorishma san‘at, ifodali san‘at.

Sog‘lom turmush tarzi - bu avvalo qarilikkacha bo‘lgan uzoq yillargacha har bir kishini sog‘ligini mustahkamlovchi va ta‘minlovchi turmush tarzining kechishidir.

Sog‘lom turmush tarzi – inson turmush sharoitlarini faol o‘zlashtirish usuli bo‘lib, kun tartibiga rioya qilish, faol harakat asosida organizmni chiniqtirish, sport bilan shug‘ullanish, to‘la va sifatli ovqatlanish, ovqatlanishning gigienik qoidalariga rioya qilish, muloqot va ekalogik madaniyatga erishish, umuminsoniy va milliy qadritlar asosida ma‘naviy tarbiya olish, zararli odatlardan o‘zini tuta bilish.

Tashqi madaniyat-bu mazkur jamiyatda odat bo‘lib qolgan tartib qoidalar, odamshavandalik normalariga rioya qilish.

Teatr san‘ati – dramatik san‘atni sahnada maxsus aktyorlar ijrosida talqin qiluvchi san‘atdir.

Turmush tarzi-bu inson hayotining ishlab chiqarishga aloqador bo‘lmagan qismi bo‘lib, uning moddiy madaniy ehtiyojlarini qondirish bilan bevosita bog‘liqdir.

Ulug‘vorlik – estetik va ahloqiy sifatlar kasb etib, amaliyotda ko‘p qo‘llaniladigan estetik tushunchadir.

Ulug‘vorlik - qadimgi estetikada tantanaliligi va ahamiyatliligi bilan ajralib turadigan nutqning alohida uslubini tavsiflash uchun ishlatilgan atamadir.

Fojjalilik va kulgulilik - estetik tushunchalari yordamida hayot ziddiyatlari va to‘qnashuvlari baholanadi va mushohada qilinadi. Ular orqali insonning ijtimoiy hayot hodisalariga nisbatan estetik munosabati ifodalanadi va mustahkamlanadi.

Estetika – bu nafasat olami, san‘at va badiiy ijod jarayonlari qonuniyatlarini his-tuyg‘u, sezish-idrok qilish vositalari orqali o‘rganadigan va o‘rgatadigan fan.

Estetika – sezish, his qilish qobiliyati ma‘nosini bildiradi.

Estetika – insonning estetik munosabatlari va insoniyat badiiy rivojining umumiy qonun-qoidalari haqidagi fandır.

Estetik baho – predmet va hodisalarni tushunib, dadil, ishni bilgan holda, estetik qiymati va kamchiliklari haqida hukm chiqara olishi.

Estetik ideal – kishilarning hayotda va kishining o‘zida mukammal bo‘lgan va orzu qilingan narsa haqidagi tasavvuri.

Estetik ong – ma’naviy-ruhiy voqea hodisalar majmui bo‘lib, ular ijtimoiy hayot zaminida vujudga keladigan estetik his, estetik did, estetik fikr, estetik orzu, estetik qarash, estetik nazariya tizimini anglatadi.

Estetik tarbiya –inson ongiga, his-tuyg‘ulariga, tasavvuriga, e’tiqodiga, dunëqarashiga, xatti-qarakatlariga, hulq-atvoriga ta’sir o‘tkazishni o‘z oldiga maqsad va vazifa qilib qo‘yadi.

Estetik tarbiya omillari – shaxsning estetik kamolotiga ta’sir o‘tkazadigan tashqi va ichki shart-sharoitlarga aytiladi. Estetik tarbiya vositalari deb shaxsning voqelikka estetik munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat shakllariga aytamiz. Estetik tarbiya omillari va vositalari o‘rtasidagi chegara nisbiy shartlidir

Estetik tushunchalar – go‘zallik, ulug‘vorlik, fojialilik, kulgililik.

Estetik ehtiyoj – ezgulikka, go‘zallikka intilishdir.

Estetik his-tuyg‘u- olam garmoniyasini, go‘zallikni, predmetlar vavoqelik hodisalarini, xunuklikni bevosita idrok etishva sezish qobiliyati.

6.1.

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Фалсафа фанининг долзарблиги бугунги глобаллашув даврида маънавий соҳасида вужудга келаётган долзарб муаммоларни ҳал этиш, халқимиз маънавий меъросини асраш ва янада юксалтириш, ёшларнинг фалсафий тафаккурини шакллантириш, онгини турли зарарли ғоялардан сақлаш, уларни фалсафий билимлар билан қуроллантириш зарурлиги билан белгиланади.

Ушбу фан барча бакалавриат таълим йўналишларида ўтилиши белгиланган бўлиб, ўзида турли даврларнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий қарашларини мужассамлаштириб, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашни, унга муносабат билдиришни шакллантиради ҳамда аналитик, синтетик, креатив тафаккурни ҳосил қилади. Шунинг учун фалсафа фани ёш мутахассисларни тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

II. Ўқув фанининг мақсади ва вазифаси

Фанни ўқитишнинг мақсади – ёшларни замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш ҳамда уларда ўз-ўзини англаш ва тўғри фикрлаш маҳорати, кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборат.

Фанни ўқитишнинг вазифалари – табиат, жамият ва инсон тафаккурининг ривожланишига оид фалсафий билимлар, қонунлар ва категориялар мазмун-моҳиятини билиш, уларга нисбатан шахсий муносабатни шакллантириш орқали инсоннинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини очиқ бериш;

– фалсафа ривожланишининг асосий босқичлари ва йўналишлари, диннинг келиб чиқиши ва унинг функциялари, табиат ва жамият борлиги тўғрисида тасаввурларини шакллантириш;

– жамият ҳаётидаги ижтимоий жараёнларга фалсафий тафаккур ва шахсий-таҳлилий танқид нуқтаи назаридан ёндашиш, ўз-ўзини маънавий-ахлоқий тарбиялаш туйғуларини ҳосил қилиш;

– ёшларда жамиятни демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнида фаол иштирок этиш ҳиссини тарбиялаш.

Фан буйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қуйидаги талаблар қуйилади.

Талаба:

– фалсафий тафаккур хусусияти ва қонуниятлари, уларнинг жамият тараққиётига таъсири, мантиқий, этик, эстетик маданиятнинг инсон ҳаёт тарзи ва маданиятини такомиллаштиришдаги роли ва аҳамияти, Шарқ ва Ғарб фалсафасининг етакчи ғоялари, илмий ва маънавий мероси, дунёнинг ягоналиги қонунияти ва унда коинот ҳамда инсон борлигининг алоқадорлиги, касбий фаолиятда фалсафанинг методологик аҳамияти, глобал жараёнларда аналитик ва синтетик, мантиқий тафаккурнинг роли, Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотларнинг моҳияти ҳақида *тасаввурга эга бўлиши*;

- фаннинг предмети, назарий-методологик асослари, манбалари ва унинг жамият тараққиётида тутган ўрни, Қадимги ва Ўрта асрлар Шарқ ва Ғарб фалсафаси, Янги ва Энг давр фалсафасининг хусусиятлари, таълимот ва ғоялари;
- табиат ва жамиятда юз бераётган жараёнлар фалсафий қонуниятлари, тафаккур ва борлиқ, субстанция ва материя муаммоси, макон ва вақт, табиат фалсафаси ва экологияси, энергия, инсон борлиғи;
- фалсафа метод, қонун ва категориялари, ривожланиш ва тараққиёт фалсафаси, ҳақиқатни англашда назария ва амалиёт бирлиги, билиш методологияси;
- ўзбек миллий фалсафасини ва бу борадаги буюк аждодларимизнинг мероси, инсоннинг атроф муҳитга бўлган муносабатини тартибга солувчи ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар, глобаллашув жараёнлари ҳақида **билимга эга бўлиши ва ундан фойдалана олиши;**
- фалсафани ўрганиш орқали жамият ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар моҳиятини тушуниш, уларга фалсафий, тизимли тафаккур нуқтаи-назаридан баҳо бериш;
- жамият тараққиётига оид ахборотларни тўплаш, сақлаш ва улардан фойдаланиш, мантикий таҳлил этиш, ўзининг касбий фаолиятига оид маълумотларни аналитик ва синтетик фикрлаш асосида қабул қилиш, мушоҳадавий тафаккурга асосланган мустақил қарорлар қабул қилиш;
- янги билимларни мустақил ўзлаштира олиш, такомиллаштириш ва ўз меҳнатини илмийлик ва бунёдкорлик асосида тизимли ташкил қилиш;
- фикр ва қарашларини оғзаки ва ёзма равишда адабий тил қоидалари асосида конструктив, мантикий ифода этиш **кўникмаларига эга бўлиши керак.**

III. Асосий назарий қисм (маъруза машғулоти)

1-мавзу. Фалсафа фанининг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли

Фалсафа атамасининг келиб чиқиши. Фалсафа шаклланишининг асосий босқичлари. Дунёқарашнинг тузилиши. Дунёқарашнинг тарихий шакллари. Миф - дастлабки дунёқараш шакли. Мифологик ва диний дунёқарашнинг ўзаро алоқаси ва фарқи. Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва моҳияти. Дунёни идрок этишда фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос роли. Фан- илмий дунёқараш шакли. Фаннинг функциялари ва тараққиётининг асосий босқичлари. Фалсафа ва фаннинг ўзаро муносабати ва фарқи. Фалсафа фанининг предмети, функциялари. Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик. Ҳозирги даврда миллий фалсафани ривожлантириш муаммолари, унинг халқаро алоқаларни ташкил этишдаги аҳамияти.

2-мавзу. Фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Шарқ фалсафаси

Қадимги Шарқда асотирий тасаввурлар ва фалсафий билимларнинг пайдо бўлиши. Миср ва Бобил фалсафий мактаблари. Қадимги Ҳиндистонда фалсафий мактаблар. Марказий Осиёда “Авесто” таълимотидаги фалсафий фикрлар. Конфуций ва Лао Цзи таълимоти. Ислом динининг вужудга келиши ва фалсафий таълимоти. Илк ўрта аср Шарқ фалсафаси ва уйғониш даври. Шарқ пантеизми ва перипатетизми Шарқ мутафаккирлари (Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино)нинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий таълимотлари. Илк ўрта асрда тасаввуф ва ислом илоҳиётшунослик таълимотлари. Уларнинг дунёқараш мазмуни. Темурийлар сулоласи даври. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ижодида гуманизм ғоялари. XIXаср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда илғор фалсафий, ижтимоий–сиёсий фикрлар. Шарқ истилоси билан боғлиқ уйғониш ҳаракатлари: осиецентризм, пантуркизм, панисломизм, маърифатпарварлик ва жадидчилик таълимотлари. XX-XXI аср ўзбек фалсафаси.

3-мавзу. Фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Ғарб фалсафаси

Қадимги Юнон-Рим фалсафий мактаби. Милет мактаби, унинг Миср-Бобил, Ҳинд фалсафаси илдизлари билан боғлиқлиги. Сукротгача бўлган фалсафий тизим ва Сукрот мактаблари. Антик фалсафада Демокрит, Гераклит, Афлотун ва Арасту таълимотлари. Эллинизм даври фалсафаси. Христианлик ва Аврелий Августин фалсафий таълимотининг вужудга келиши. Илк ўрта аср Ғарб фалсафаси ривожланишининг умумий белгилари. Илк

ўрта асрлар фалсафий тафаккур ривожда аппологетика ва патристика, схоластика. Номинализм ва реализм. Фома Аквинский таълимоти. Ғарб Уйғониш даври ва фалсафий тафаккурнинг ривожланиш хусусиятлари. Янги ва энг янги давр фалсафасининг устувор йўналишлари. Янги давр Ғарб фалсафасидаги асосий муаммолар. XVIII аср Европа фалсафасининг маърифий хусусиятлари. XX-XXI аср Ғарб фалсафасининг оқимлари. XX-XXI аср Ғарб файласуфлари ижодида фан фалсафасининг ривожиди.

4-мавзу. Борлиқ – фалсафанинг фундаменталь категорияси

Борлиқ тушунчасининг таҳлили. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси. Борлиқ ва йўқлик диалектикаси. Борлиқ шакллариининг таснифи: табиат борлиғи ва маънавий борлиқ, ижтимоий борлиқ ва инсон борлиғи. Виртуал борлиқ тушунчаси. Энергия - борлиқ шакли. Оламнинг бирлиги, чеклилиги ва чексизлиги. Субстанция ва субстрат тушунчасилари. Материя тушунчаси ва унинг ташкиллашув даражалари. Оламнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Инъикос назарияси ва унинг даражалари, шакллари. Моддий объект тизим сифатида. Геоцентрик ва ногеоцентрик моддий тизимлар. Кенгаювчи олам гипотезаси. Қизил силжиш ва торсион майдонлар. Универсал космик галограмма. Ҳаракат - материянинг яшаш шарти. Абадий ҳаракат, ўзгариш ва ҳаракатсизликнинг ўзаро нисбати. Ҳаракатнинг типлари ва шакллари. Ҳаракатнинг мутлақлиги ва сокинликнинг нисбийлиги. Макон ва вақт - борлиқнинг фундаментал шакллари. Фалсафа тарихида макон ва вақтга субстанционал ва реляцион ёндашувлар. Ижтимоий макон ва ижтимоий вақтда тарих вақти ва давр руҳининг мутаносиблиги. Индивидуал вақт инсон мавжудлик вақти сифатида. Ўз-ўзидан ташкиллашув – материянинг атрибути

5-мавзу. Оламнинг универсал алоқалари ва ривожланиш. Фалсафанинг қонун ва категориялари

Фалсафа тарихида ривожланиш ҳақидаги қарашлар эволюцияси. Ривожланиш концепциялари. Шаклланиш, ўзгариш ва ривожланиш тушунчалари. Барқарорликнинг ўзгарувчанлиги. Барқарорлик ва беқарорлик нисбати. Ривожланишнинг типлари. Очик тизимларнинг эволюцияси. Қонун тушунчаси. Қонунларнинг турлари. Базис ва локал қонунлар. Фалсафанинг асосий қонунлари. Қарама-қаршилик бирлиги ва кураши қонуни. Миқдор ва сифат ўзгаришлари диалектикаси. Инкорни-инкор қонуни ва ворисийлик. Категория тушунчаси ва уларнинг турлари. Фан ва фалсафа категорияларининг таснифи. Онтологик ва муносабатдош категориялар.

6-мавзу. Билиш назарияси: асосий муаммолари ва йўналишлари

Билиш назариясининг предмети ва ўзига хос хусусиятлари. Гносеология (эпистемология)нинг мазмуни ва моҳияти. Билишнинг асосий турлари ва шакллари. Ноилмий билиш шакллари. Билишда субъект ва объектнинг ўзаро алоқаси. Ҳиссий, эмпирик, назарий, мантикий ва интуитив билиш даражалари, уларнинг ўзига хослиги ва алоқадорлиги. Онг-тафаккур ва борлиқнинг бирлиги. Тафаккур услубининг асосий жиҳатлари. Тафаккур услуби инерцияси тафаккурнинг хоссаси сифатида. Билишда ҳақиқат ва амалиёт уйғунлиги. Ҳақиқатнинг асосий шакллари ва концепциялари. Ҳақиқатни англашда исботлаш ва рад этиш эмоция, идеал, ирода, ишонч ва шубҳанинг роли. Амалиётнинг таркибий қисмлари. Фалсафада метод ва методология, методика тушунчалари. Методларнинг таснифи. Фалсафа методлари. Фан методлари: умумилмий, хусусий илмий ва фанлараро тадқиқот методлари. Ижтимоий-гуманитар фанлар методларининг ўзига хос хусусияти. Ҳозирги замон методологияси.

7-мавзу. Тарихий жараёнда жамиятнинг маданий ва маънавий қадриятлари.

Жамият ва тарих фалсафаси

Жамият ва тарихнинг ўзгарувчанлигининг фалсафий жиҳатлари. Тарих фалсафасининг тузилиши ва функциялари. Тарихга формацион ва цивилизацион ёндашувлар. Тарихда шахснинг роли. Жамият ривожланувчи тизим сифатида. Ижтимоий ҳаёт сфералари. Жамиятнинг сиёсий ҳаётида давлатнинг ўрни ва роли. Демократик давлат ва фуқаролик жамиятида нодавлат ташкилотларнинг тутган ўрни. Цивилизация тушунчасининг таҳлили ва турли ёндашувлар таснифи. Цивилизация ривожининг асосий босқичлари. “Маданият”

тушунчаси, унинг моҳияти, структураси ва функциялари Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро бир-бирига таъсири. Жаҳон цивилизацияси тарихида Шарқ маданиятининг ўрни ва уни ўрганишнинг аҳамияти. Қадрият тушунчасининг тавсифи ва моҳияти. Моддий ва маънавий қадриятларнинг ўзаро алоқадор. Эҳтиёжлар ва қадриятлар мутаносиблиги. Қадрлилик ва қадрсизланиш, уларнинг ижтимоий характери.

8-мавзу. Фалсафий антропология (Инсон фалсафаси)

Инсон борлигининг ўзига хос хусусиятлари. Оннинг табиати, структураси ва функциялари. Онсизликнинг табиати. Антроп тамайил - инсон борлиғига оид замонавий методологик восита. Шарқ ва Ғарб фалсафасида инсон муаммоси. Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, предмети ва вазифалари. Инсонга интровертив ва экстровевертив ёндашувлар, биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари. Пассионар, субпассионар ва мувофиқ одамлар ҳақидаги таълимот. Ҳаётнинг мазмуни ва унда инсоннинг вазифаси. Ҳаётни тарқ этиш босқичлари. Суицид ва парасуициднинг олдини олишда тарбиянинг роли. Инсон борлиғида ўзликни англашнинг намоён бўлиши. Инсон борлиғида фаолиятининг тузилиши ва атрибутлари. Инсон фаолиятини тартибга солиш механизмлари ва унинг аҳамияти. Фаолиятни ташкил қилишда ҳуқуқ ва ахлоқ уйғунлиги.

9-мавзу. Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий жиҳатлари

Глобаллашув – янги фалсафий мавзу. Глобаллашув ҳодисаси ва глобалистика. Глобал жараёнларнинг шаклланиш тарихи. Глобал муаммоларнинг турли даражалари. 2017-2021 йиллардаги Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида глобал муаммоларнинг тавсифи. Ҳозирги даврнинг асосий глобал муаммоларининг таснифи. Глобал муаммоларни ҳал қилишда фалсафанинг роли. Глобал муаммоларни ҳал қилишда хусусий ва умумий манфаатлар уйғунлиги. Глобал муаммоларни ҳал қилишда халқаро кучлар бирлашуви; умумий ва хусусий манфаатлари. Глобал жараёнларни башорат қилишнинг аҳамияти. Башоратнинг турлари ва методлари. Келажакни башорат қилишнинг ўзига хос хусусиятлари. Коррупция шаклланишининг тарихи. БМТ Кодексида коррупцияга муносабат. Ўзбекистонда коррупцияга оид қонунлар ва қарорлар таснифи, коррупцияга қарши курашнинг аҳамияти. Техника ва технология тушунчаларининг моҳияти. Технологик тараққиётнинг истиқболлари. Нанотехнологиялар ва биологик идентификация технологияларининг ижтимоий жараёнларга таъсири. Интернет ва ижтимоий тармоқлардаги виртуал мулоқотнинг ижобий ва салбий жиҳатлари. Сунъий интеллект тушунчаси ва унинг таҳлили. Техноген цивилизацияда тил ва коммуникация диалектикаси.

10-мавзу. Мантиқ илмининг предмети, асосий қонунлари. Тушунча тафаккур шакли сифатида

Мантиқ илмининг асосий масалалари ва уларни тадқиқ этиш йўналишлари. Тафаккурнинг мантиқий шакллари ва қонунлари. Формал мантиқнинг предмети ва структураси. Мантиқ илмининг фанлар тизимидаги ўрни. Тушунчаларнинг шаклланиши ва қўлланиши. Тушунчаларнинг тилда ифода қилиниши: ном ва термин. Тушунчанинг таърифи, тузилиши ва турлари. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар. Тушунчалар билан бажариладиган мантиқий амаллар: тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш; тушунчани таърифлаш (дефиниция); тушунчаларни бўлиш ва таснифлаш. Фикр юритишда тушунчалар билан боғлиқ хатоликлар.

11-мавзу. Мулоҳаза. Хулоса чиқариш

Мулоҳаза тафаккур шакли ва хулоса чиқаришнинг таркибий қисми сифатида. Мулоҳазанинг комплекс таҳлили: таркиби, ифодаланиши, чинлик қиймати, турлари. Оддий ва мураккаб мулоҳазалар ва уларнинг турлари. Мураккаб мулоҳазаларнинг чин бўлиш шартлари. Хулоса чиқаришнинг умумий мантиқий тавсифи: тузилиши, турлари ва умумий қоидалари. Фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра хулоса чиқариш: дедукция, индукция ва аналогия; уларнинг ўзаро алоқадорлиги. Мураккаб мулоҳазалардан хулоса

чиқариш. Фикр юритишда мулоҳазаларни қуриш ва хулоса чиқариш билан боғлиқ хатолар.

12-мавзу. Аргументлаш ва билимлар тараққиётининг мантикий шакллари

Асосли муҳокама юритиш шартлари. Исботлаш ва рад этишнинг умумий тавсифи. Исботлаш ва рад этишнинг турлари. Фикрни асослашда учрайдиган хатолар. Паралогизм. Софизм. Парадокс. Аргументлаш назариясининг асосий тушунчалари. Коммуникатив моделларда аргументлаш: диалог, баҳс, полемика. Аргументлашнинг стратегияси ва тактикаси. Билимлар тараққиётининг мантикий шакллари: муаммо, гипотеза, назария. Муаммони аниқлаш ва ечимини топишда саволнинг ўрни. Савол ва жавобнинг муҳокама юритишдаги аҳамияти. Мантиқ илмининг назарий ва амалий аҳамияти.

13-мавзу. Этика:

“Этика” фанининг предмети ва жамият ҳаётидаги аҳамияти

“Этика” фанининг предмети, моҳияти ва тузилмаси. Гедонизм ва эвдемонизм таълимотининг ахлоқий аҳамияти. Ахлоқнинг пайдо бўлишига оид диний, илмий қарашлар таснифи. ХХI асрда глобал этосфера (ахлоқий муҳит)ни яратишнинг зарурияти. Этиканинг категориялари, тамойиллари, меъёрларининг шахс ва жамият муносабатларида намоён бўлиши. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов.

14-мавзу. Никоҳ ва оиланинг ахлоқий асослари, унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни

Никоҳ - энг қадимги ахлоқий муносабат шакли. Никоҳнинг қонуний ва диний жиҳатлари. Оиланинг психологик, ижтимоий-маънавий муҳитининг фарзанд тарбиясига таъсири. Оила номуси ва шаънини сақлашда ота-она ва фарзандлар масъулияти. Миллий маънавиятимизда никоҳ ва оилага доир ахлоқий қадриятлар. Ўзбекистонда ёшлар тарбияси, маънавий-ахлоқий камолотида никоҳ ва оила ҳақидаги миллий ахлоқий қадриятларининг ўрни. Ёшлар психологиясида оилага муносабатнинг маънавий, ахлоқий тамойилларини шакллантириш. Ажралиш ва унинг ахлоқий камолотга салбий таъсири. Оилавий муносабатларга ноанъанавий ёндашувларнинг оқибатлари. Давлатнинг оила тинчлиги ва барқарорлигини таъминлашдаги ўрни. Оила шартномасини тузишнинг ахлоқий жиҳатлари.

15-мавзу. Ахлоқий маданият ва қадриятлар

Муомала маданияти – ахлоқий маданиятнинг таркибий қисми ва унинг ижтимоий-тарихий аҳамияти. Асосий ахлоқий қадриятлар. Касбий одобнинг ахлоқий маданият билан уйғунлиги. Тиббий ва экологик тарбиянинг ахлоқий асослари. Соғлом турмуш тарзининг баркамол авлод ахлоқий тарбиясидаги аҳамияти. Санъатнинг шахс ахлоқий тарбиясига таъсири. Замонавий ахлоқий тарбиянинг ютуқлари ва камчиликлари. “Оммавий маданият”нинг ёшлар дунёқарашига таъсири. Замонавий ахлоқий тарбияда космополитизмга мойиллик. Юксак ахлоқни тарбиялашда технологиянинг ижобий ва салбий таъсири. Биоэтика – амалий этиканинг назарий асоси.

16-мавзу. Эстетика:

Эстетиканинг предмети, мақсади ва вазифалари

“Эстетика” фанининг объекти ва фалсафий моҳияти. “Эстетика” ҳақидаги қарашлар тарихи. Эстетика категорияларининг анъанавий ва замонавий таснифи. Гўзаллик ва унинг муқобиллари. Улуғворлик категориясининг фалсафий моҳияти. Фожеавийлик (трагедия) категорияси. Кулгилилиқ категорияси. Эстетика категорияларининг ўзаро алоқадорлиги.

17-мавзу. Табиат ва техноген цивилизация эстетикаси

Жамият ривожда табиатга эстетик муносабатнинг шаклланиши. Табиатнинг эстетик жиҳатлари. Экологик эстетиканинг қадриятли мақоми. Табиатни эстетик идрок этишнинг анъанавий ва ноанъанавий усули. Экоэстетиканинг ХХI аср илмий-техник тараққиётдаги ўрни. Техноген цивилизациянинг ишлаб чиқариш эстетикаси ва фан тараққиётига таъсири. Майший турмуш эстетикаси. Замонавий шахарсозлик эстетикаси. Дизайннинг эстетик хусусиятлари. Халқ амалий санъати ва дизайн.

18-мавзу. Эстетиканинг замонавий муаммолари

Эстетик тарбиянинг турлари ва йўналишлари. Шахсни эстетик тарбиялашда фан, таълим ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги. Меҳнат- турмуш эстетикасининг муҳим омили. Инсоннинг табиий, аҳоқий ва эстетик дидининг мутаносиблиги. “Оммавий маданият”нинг ёшлар эстетик дидига таъсири. Спорт ва унинг маънавий-эстетик жиҳатлари. Воқеъликка эстетик муносабатни миллий ва умумбашарий аҳамияти. Оламни эстетик англашда технологияларнинг роли. Рекламанинг эстетик жиҳатлари ва ғайриэстетик ҳолатлар.

Семинар машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Семинар машғулотлари учун қуйидаги мавзулар тавсия этилади.

1. Фалсафа: унинг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли.
2. Фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Шарқ фалсафаси
3. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ижодида олам ва одам муаммоси
4. Онтологик қонун ва категорияларнинг фалсафий таҳлили.
5. Ўзаро алоқадорлик ва ривожланиш қонунлари ва категориялари.
6. Билиш методологияси: асосий тушунчалар.
7. Тил ва коммуникация тушуниш воситаси.
8. Жамият тараққиётининг фалсафий таҳлили.
9. Фалсафий антропология (Инсон ҳақидаги таълимот).
10. Глобаллашувнинг фалсафий муаммолари.
11. Тушунчаларни шакллантирувчи мантиқий усуллар.
12. Мулоҳаза ва хулоса чиқариш.
13. Аргументлаш ва билимлар тараққиётининг мантиқий шакллари.
14. Эстетик тарбиянинг турлари ва йўналишлари.
15. Табиат ва техноген цивилизация эстетикаси.
16. “Этика” фанининг предмети ва жамият ҳаётидаги аҳамияти
17. Никоҳ ва оиланинг ахлоқий асослари, унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни
18. Ахлоқий тарбия ва маданият уйғунлиги.

Семинар машғулотлари мультимедия қурилмалари билан жиҳозланган аудиторияда бир академ гуруҳга бир ўқитувчи томонидан ўтказилиши лозим. Машғулотлар фаол ва интерактив усуллар ёрдамида ўтилиши, мос равишда муносиб педагогик ва ахборот технологиялар қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. Фалсафий дунёқарашнинг ўз-ўзини англашдаги роли.
2. Инсонинг маънавий камолотида фалсафий дунёқарашнинг роли
3. Билим инсон маънавий камолоти омили.
4. Тарих фалсафаси ва фалсафа тарихи уйғунлиги.
5. Глобаллашув шароитида антроплогик инқирознинг олдини олишнинг зарурияти.
6. Онтологик ва муносабатдош категорияларнинг уйғунлиги.
7. Миллий ва умуминсоний қадриятлар диалектикаси.
8. Диний маданий анъаналарнинг жамият тараққиётига таъсири.
9. Оила ва оилавий қадриятлар маънавий маданиятнинг бош омили.
10. Шарқ ва Ғарб фалсафасида инсон масаласи.
11. Жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий тизими.
12. Фалсафа қонун ва категорияларининг ижтимоий жараёнлар диалектикасидаги роли.
13. Ўзбекистонда коррупцияга оид қонунлар ва қарорлар таснифи, коррупцияга қарши курашнинг аҳамияти.
14. Ҳукмнинг таркиби ва хусусиятлари.
15. Хулоса чиқаришнинг умумий мантиқий тавсифи.
16. Билимлар тараққиётининг мантиқий шакллари.
17. Буюк мутафаккирлар этика категориялари ҳақида.

18. Эстетик тарбиянинг турлари ва йўналишлари.
 19. Оила номуси ва шаънини сақлашда ота-она ва фарзандлар масъулияти.
 20. Миллий маънавиятимизда никоҳ ва оилага доир ахлоқий қадриятлар.
- Мустақил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонидан рефератлар тайёрлаш ва уни тақдимот қилиш тавсия этилади.

Асосий ва қўшимча адабиётлар ҳамда ахборот манбалари

Назарий-методологик

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.: Ўзбекистон, 2016. -53 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан курашимиз. Т.: Ўзбекистон, 2017 -484 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т.: 2017. -28 б.
4. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-24 жилдлар.- Т.: Ўзбекистон, 1996-2016.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. 2-нашр –Т.: Маънавият, 2016, -176 б.

Асосий адабиётлар

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: ЎФМЖ, 2010.
2. Абдулла Шер. Эстетика. Дарслик. – Т.:Ўзбекистон, 2016.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Под ред.М.А.Ахмедовой, В.С.Хана. – Т.: Мехнат. 2004.
4. Пўлатова Д. , Иззетова Э. Философия. -Т.: Шарқшунослик, 2012. 340-б
5. Фалсафа. Ахмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
6. Ҳусанов Б. Ғуломов В. Муомала маданияти. Дарслик. – Т.: Иқтисод-молия, 2010.
7. Шарипов М. Файзихўжаева Д. Мантик. -Т.: Унверситет, 2007.
8. Шермухамедова Н.А. Фалсафа.-Т.: Ношир, 2012. -1207 б.

Қўшимча адабиётлар

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.–Т.:Янги аср авлоди, 2016.-318 б.
2. Аллаярова С. Бадиий ижод герменевтикаси – Т.: Университет, 2011.
3. Бозаров Д. Синергетик парадигма. -Т.: Тафаккур, 2010. -160б.
4. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Учебник. –М.: Гардарики, 2013.
5. Ёкубова М. Фан ахборотлашувининг жамият ривожига ўрни- Т.:”Стар - Полиграф”, 2010. -180 б.
6. Кривцун О.А. Эстетика. Учебник–М.: Гардарики, 2013
7. Қаҳҳорова Ш. Глобал маънавият-глобаллашувнинг ғоявий асоси.-Т.:Тафаккур, 2009. - 670 б.
8. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
9. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. / Монография. – Т.: Университет, 2009.
10. Отамуродав С. Глобаллашув ва миллат. - Т.: Янги аср авлоди. 2008.
11. Плутарх. Сайланма. З.Аълам ва Урфон Отажон таржимаси. - Т.: Янги аср авлоди, 2006.
12. Пулатова Д., Қодиров М., Ахмедова М. ва бошқ. Фалсафа тарихи: Шарқ фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ.2013.
13. Пулатова Д.,Рўзматова Г., Жалолова Ў.Ахлоқшунослик. Ўқув қўлланма.- Т.: ТДШИ.2013.
14. Пўлатова Д.А.,Файзихўжаева Д.Э. Мантиқ.Ўқув қўлланма.Т.:ТДШИ., 201-3.
15. Соифназаров И. Курс лекций по философии. - Т.: ТДИУ, 2004.
16. Туленов Ж.,Туленова Г.,Туленова К.Фалсафа.Дарслик.–Т.:Фан ва техно-логия, 2016.
17. Тўраев Б. Борлик:моҳияти, шакллари, хусусияти. –Т.:ЎЗРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011.\
18. Тўраев Б. Мантик: масалалар ва машқлар. Ўқув қўлланма.– Т.,2009.
19. Ўзбекистон : динлараро ҳамжиҳатлик – тинчлик гарови.-Т.:2005.
20. Файзихўжаева Д. Мантиқ. Изоҳли луғат. –Т.: Тамаддун, 2015.

21. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -T.: Sharq, 2005.
22. Хайитов Ш., Хайитова К., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.
23. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O'FMJ, 2006.
24. Shermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi - T.: Axborot texnologiyalari, 2008.
25. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси.-Т.: Ношир, 2017. 460-б.
26. Шермухамедова Н.А. Фалсафага кириш.-Т.: Ношир, 2012. 320 б.
27. Шермухамедова Н.А. Фан фалсафаси. -Т.: Ношир, 2017. -360б
28. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси.-Т.: Ношир, 2013, 720 б
29. Шермухамедова Н.А. Гносеология-билиш назарияси.-Т.: Ношир, 2009.
30. Шермухамедова Н.А. Сиёсий менталитет ва давр рухининг диалектикаси.-Т.: Ношир, 2017, 220 б.
31. Шермухамедова Н.А. Техника фалсафаси. -Т.: Университет, 2017. -420 б

Интернет сайтлари

1. www. Ziyo net.uz
2. www.faylasuf.uz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG‘LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI
ABU ALI IBN SINO NOMIDAGI BUXORO DAVLAT TIBBIYOT INSTITUTI
IJTIMOIY FANLAR KAFEDRASI**

**О‘quv bo‘limi tomonidan
ro‘yxatga olindi № _____**

“ _____ ” _____ 2020 y.

“TASDIQLAYMAN”

**О‘quv va tarbiya ishlari prorektori
t.f.n., dots. _____ G.J.Jarilkasimova**

“ _____ ” _____ 2020 y.

F A L S A F A

**FANIDAN Davolash, tibbiy pedagogika, pediatriya, stomatologiya fakulteti 2 kurs,
Oliy hamshiralik ishi fakulteti 1 kurs**

**TALABALARI UCHUN
ISHCHI O‘QUV DASTUR**

a'lim shifri - 510000 «Sog'liqni saqlash»

Ta'lim yo'nalishi:

5510100 – Davolash ishi

5111000 – Tibbiy pedagogika

5510200 – Pediatriya

5510400 - Stomatologiya

5510700 – Oliy hamshiralik ishi

Fanning ishchi o‘quv dasturi o‘quv va ishchi o‘quv reja hamda o‘quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

Axmedova Z.A. - Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi, f.f.n.

Kirish

O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

Falsafa fanining dolzarbligi bugungi globallashuv davrida ma'naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolarni hal etish, xalqimiz ma'naviy me'rosini asrash va yanada yuksaltirish, yoshlarning falsafiy tafakkurini shakllantirish, ongini turli zararli g'oyalardan saqlash, ularni falsafiy bilimlar bilan qurollantirish zarurligi bilan belgilanadi. Ushbu fan barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida o'tilishi belgilangan bo'lib, o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, unga munosabat bildirishni shakllantiradi hamda analitik, sintetik, kreativ tafakkurni hosil qiladi. SHuning uchun falsafa fani yosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

I.O'quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanni o'qitishning maqsadi – yoshlarni zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish hamda ularda o'z-o'zini anglash va to'g'ri fikrlash mahorati, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

Fanni o'qitishning vazifalari – tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid falsafiy bilimlar, qonunlar va kategoriyalar mazmun-mohiyatini bilish, ularga nisbatan shaxsiy munosabatni shakllantirish orqali insonning hayotdagi o'rni va ahamiyatini ochib berish;

– falsafa rivojlanishining asosiy bosqichlari va yo'nalishlari, dinning kelib chiqishi va uning funksiyalari, tabiat va jamiyat borlig'i to'g'risida tasavvurlarini shakllantirish;

– jamiyat hayotidagi ijtimoiy jarayonlarga falsafiy tafakkur va shaxsiy-tahliliy tanqid nuqtai nazaridan yondashish, o'z-o'zini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tuyg'ularini hosil qilish;

– yoshlarda jamiyatni demokratlashtirish va modernizatsiyalash jarayonida faol ishtirok etish hissini tarbiyalash.

II.Fan buyicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga quyidagi talablar qo'yiladi. Talaba:

– falsafiy tafakkur xususiyati va qonuniyatlari, ularning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, mantiqiy, etik, estetik madaniyatning inson hayot tarzi va madaniyatini takomillashtirishdagi roli va ahamiyati, SHarq va G'arb falsafasining etakchi g'oyalari, ilmiy va ma'naviy merosi, dunyoning yagonaligi qonuniyati va unda koinot hamda inson borlig'ining aloqadorligi, kasbiy faoliyatda falsafaning metodologik ahamiyati, global jarayonlarda analitik va sintetik, mantiqiy tafakkurning roli, O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlarning mohiyati haqida ***tasavvurga ega bo'lishi***;

– fanning predmeti, nazariy-metodologik asoslari, manbalari va uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni, Qadimgi va O'rta asrlar SHarq va G'arb falsafasi, YAngi va Eng davr falsafasining xususiyatlari, ta'limot va g'oyalari;

– tabiat va jamiyatda yuz berayotgan jarayonlar falsafiy qonuniyatlari, tafakkur va borliq, substansiya va materiya muammosi, makon va vaqt, tabiat falsafasi va ekologiyasi, energiya, inson borlig'i;

– falsafa metod, qonun va kategoriyalari, rivojlanish va taraqqiyot falsafasi, haqiqatni anglashda nazariya va amaliyot birligi, bilish metodologiyasi;

- o'zbek milliy falsafasini va bu boradagi buyuk ajdodlarimizning merosi, insonning atrof muhitga bo'lgan munosabatini tartibga soluvchi huquqiy va axloqiy me'yorlar, globallashuv jarayonlari haqida ***bilimga ega bo'lishi va undan foydalana olishi***;

– falsafani o'rganish orqali jamiyat hayotidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini tushunish, ularga falsafiy, tizimli tafakkur nuqtai-nazaridan baho berish;

– jamiyat taraqqiyotiga oid axborotlarni to'plash, saqlash va ulardan foydalanish, mantiqiy tahlil etish, o'zining kasbiy faoliyatiga oid ma'lumotlarni analitik va sintetik fikrlash asosida qabul qilish, mushohadaviy tafakkurga asoslangan mustaqil qarorlar qabul qilish;

– yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtira olish, takomillashtirish va o'z mehnatini ilmiylik va bunyodkorlik asosida tizimli tashkil qilish;

– fikr va qarashlarini og'zaki va yozma ravishda adabiy til qoidalari asosida konstruktiv, mantiqiy ifoda etish ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak***.

III. Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Falsafa fani, eng avvalo, talabalarni mustaqil fikrlashga rag'batlantiradigan, ma'naviy-madaniy sohadagi masala va muammolar bo'yicha erkin fikr yurita olish qobiliyatini o'stiradigan yangi pedagogik texnologiyalar asosiga qurilgan. Kurs mobaynida interfaol usullarning turli shakllaridan, zamonaviy elektron texnika vositalaridan, ko'rgazmali qurollardan keng foydalaniladi. Amaliy mashg'ulotlar mustaqillik yillarida qad tiklagan obidalar, ta'mirlangan ziyoratgohlar, muzeylarga tashrif uyushtirish, madaniy meros va ma'naviy hayotga aloqador joylarga chiqish shaklida tashkil etiladi.

IV. O'quv soatlari miqdori

Davolash, tibbiy pedagogika, pediatriya fakulteti talabalari uchun

Soat hajmi	O'quv yuklama miqdorining auditoriya mashg'ulotlari bo'yicha taqsimlanishi (soat)			Mustaqil ish
	Jami	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	
93	54	18	36	39

Stomatologiya fakulteti talabalari uchun

Soat hajmi	O'quv yuklama miqdorining auditoriya mashg'ulotlari bo'yicha taqsimlanishi (soat)			Mustaqil ish
	Jami	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	
54	36	18	18	18

OXI uchun

Soat hajmi	O'quv yuklama miqdorining auditoriya mashg'ulotlari bo'yicha taqsimlanishi (soat)			Mustaqil ish
	Jami	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	
74	54	18	36	20

IV. Ma'ruzalar

4.1. Ma'ruza mashg'ulotlarining tematik rejasi

No	Ma'ruza mavzulari	Soat
1.	Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq va G'arb falsafasi.	2 soat
2.	Borliq – falsafaning fundamental kategoriyasi.	2 soat
3.	Olamning universal aloqalari va rivojlanish. Falsafaning qonun va kategoriyalari	2 soat
4.	Bilish nazariyasi: asosiy muammolari va yo'nalishlari.	2 soat
5.	Tarixiy jarayonida jamiyatning madaniy va ma'naviy qadriyatlar. Jamiyat va tarix falsafasi.	2 soat
6.	Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi) Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlari	2 soat
7.	Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida Mulohaza. Xulosa chiqarish. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari	2 soat
8.	“Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni. Axloqiy madaniyat va qadriyatlar	2 soat
9.	Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari. Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi. Estetikaning zamonaviy muammolari	2 soat
Jami:		18 soat

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-mavzu. Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq va G'arb falsafasi

Falsafa atamasining kelib chiqishi. Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari. Dunyoqarashning tuzilishi. Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Mif - dastlabki dunyoqarash shakli. Mifologik va diniy dunyoqarashning o'zaro aloqasi va farqi. Diniy dunyoqarashning shakllanishi va mohiyati. Dunyoni idrok etishda falsafiy dunyoqarashning o'ziga xos roli. Fan-ilmiiy dunyoqarash shakli. Fanning funksiyalari va taraqqiyotining asosiy bosqichlari. Falsafa va fanning o'zaro mutanosibligi va farqi. Falsafa fanining predmeti, funksiyalari. Falsafada milliylik va umuminsoniylik. Hozirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalqaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati.

Qadimgi SHarqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi. Misr va Bobil falsafiy maktablari. Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar. Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar. Konfutsiy va Lao Szi ta'limoti. Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti. Ilk o'rta asr SHarq falsafasi va uyg'onish davri. SHarq panteizmi va peripatetizmi SHarq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino)ning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ahloqiy ta'limotlari. Ilk o'rta asrda tasavvuf va islom ilohiyotshunoslik ta'limotlari. Ularning dunyoqarash mazmuni. Temuriylar sulolasi davri. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g'oyalari. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. SHarq istilosi bilan bog'liq uyg'onish harakatlari: osiyosentrizm, panturkizm, panislomizm, ma'rifatparvarlik va jadidchilik ta'limotlari. XX-XXI asr o'zbek falsafasi.

Qadimgi YUnon-Rim falsafiy maktabi. Milet maktabi, uning Misr-Bobil, Hind falsafasi ildizlari bilan bog'liqligi. Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim va Suqrot maktablari. Antik falsafada Demokrit, Geraklit, Aflotun va Arastu ta'limotlari. Ellinizm davri falsafasi. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi. Ilk o'rta asr G'arb falsafasi rivojlanishining umumiy belgilari. Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika. Nominalizm va realizm. Foma Akvinskiy ta'limoti. G'arb Uyg'onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari. YAngi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo'nalishlari. YAngi davr G'arb falsafasidagi asosiy muammolar. XVIII asr Evropa falsafasining ma'rifiy xususiyatlari. XX-XXI asr G'arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G'arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.

2-mavzu. Borliq – falsafaning fundamental kategoriyasi

Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq va yo'qlik dialektikasi. Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig'i va ma'naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig'i. Virtual borliq tushunchasi. Energiya - borliq shakli. Olamning birligi, chekliligi va cheksizligi. Substansiya va substrat tushunchasilari. Materiya tushunchasi va uning tashkillashuv darajalari. Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi. In'ikos nazariyasi va uning darajalari, shakllari. Moddiy ob'ekt tizim sifatida. Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar. Kengayuvchi olam gipotezasi. Qizil siljish va torsion maydonlar. Universal kosmik galogramma. Harakat - materiyaning yashash sharti. Abadiy harakat, o'zgarish va harakatsizlikning o'zaro nisbati. Harakatning tiplari va shakllari. Harakatning mutlaqligi va sokinlikning nisbiyligi. Makon va vaqt - borliqning fundamental shakllari. Falsafa tarixida makon va vaqtga substansional va relyasion yondashuvlar. Ijtimoiy makon va ijtimoiy vaqtda tarix vaqti va davr ruhining mutanosibligi. Individual vaqt inson mavjudlik vaqti sifatida. O'z-o'zidan tashkillashuv – materiyaning atributi.

3-mavzu. Olamning universal aloqalari va rivojlanish. Falsafaning qonun va kategoriyalari

Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyusiyasi. Rivojlanish konsepsiyalari. SHakllanish, o'zgarish va rivojlanish tushunchalari. Barqarorlikning o'zgaruvchanligi. Barqarorlik va beqarorlik nisbati. Rivojlanishning tiplari. Ochiq tizimlarning evolyusiyasi. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Bazis va lokal qonunlar. Falsafaning asosiy qonunlari.

Qarama-qarshilik birligi va kurashi qonuni. Miqdor va sifat o'zgarishlari dialektikasi. Inkorni-inkor qonuni va vorisiylik. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Fan va falsafa kategoriyalarining tasnifi. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar.

4-mavzu. Bilish nazariyasi: asosiy muammolari va yo'nalishlari. Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyatlari. Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati. Bilishning asosiy turlari va shakllari. Noilmiy bilish shakllari. Bilishda sub'ekt va ob'ektning o'zaro aloqasi. Hissiy, empirik, nazariy, mantiqiy va intuitiv bilish darajalari, ularning o'ziga xosligi va aloqadorligi. Ong-tafakkur va borliqning birligi. Tafakkur uslubining asosiy jihatlari. Tafakkur uslubi inersiyasi tafakkurning xossasi sifatida. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg'unligi. Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari. Haqiqatni anglashda isbotlash va rad etish emotsiya, ideal, iroda, ishonch va shubhaning roli. Amaliyotning tarkibiy qismlari. Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metodlarning tasnifi. Falsafa metodlari. Fan metodlari: umumilmiy, xususiy ilmiy va fanlararo tadqiqot metodlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlarining o'ziga xos xususiyati. Hozirgi zamon metodologiyasi.

5-mavzu. Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma'naviy qadriyatlari. Jamiyat va tarix falsafasi.

Jamiyat va tarixning o'zgaruvchanligining falsafiy jihatlari. Tarix falsafasining tuzilishi va funksiyalari. Tarixga formatsion va sivilizatsion yondashuvlar. Tarixda shaxsning roli. Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Ijtimoiy hayot sferalari. Jamiyatning siyosiy hayotida davlatning o'rni va roli. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o'rni. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi. Sivilizatsiya rivojining asosiy bosqichlari. "Madaniyat" tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari SHarq va G'arb madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'siri. Jahon sivilizatsiyasi tarixida SHarq madaniyatining o'rni va uni o'rganishning ahamiyati. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarning o'zaro aloqador. Ehtiyojlar va qadriyatlar mutanosibli. Qadrilik va qadsizlanish, ularning ijtimoiy xarakteri.

6-mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi). Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlari

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari. Ongsizlikning tabiati. Antrop tamoyil - inson borlig'iga oid zamonaviy metodologik vosita. SHarq va G'arb falsafasida inson muammosi. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari. Insonga introvertiv va ekstrovertiv yondashuvlar, biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari. Passionar, subpassionar va muvofiq odamlar haqidagi ta'limot. Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi. Hayotni tark etish bosqichlari. Suitsid va parasuitsidning oldini olishda tarbiyaning roli. Inson borlig'ida o'zlikni anglashning namoyon bo'lishi. Inson borlig'ida faoliyatining tuzilishi va atributlari. Inson faoliyatini tartibga solish mexanizmlari va uning ahamiyati. Faoliyatni tashkil qilishda huquq va axloq uyg'unligi.

Globallashuv – yangi falsafiy mavzu. Globallashuv hodisasi va globalistika. Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Global muammolarning turli darajalari. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi. Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi. Global muammolarni hal qilishda xalqaro kuchlar birlashuvi; umumiy va xususiy manfaatlari. Global jarayonlarni bashorat qilishning ahamiyati. Bashoratning turlari va metodlari. Kelajakni bashorat qilishning o'ziga xos xususiyatlari. Korrupsiya shakllanishining tarixi. BMT Kodeksida korrupsiyaga munosabat. O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati. Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Texnologik taraqqiyotning istiqbollari. Nanotexnologiyalar va biologik identifikatsiya texnologiyalarining ijtimoiy jarayonlarga ta'siri. Internet va ijtimoiy

tarmoqlardagi virtual mulohazaning ijobiy va salbiy jihatlari. Sun'iy intellekt tushunchasi va uning tahlili. Texnologiya sivilizatsiyada til va kommunikatsiya dialektikasi.

7-mavzu. Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida. Mulohaza. Xulosa chiqarish. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari

Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo'nalishlari. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari. Formal mantiqning predmeti va strukturasi. Mantiq ilmining fanlar tizimidagi o'ri. Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi. Tushunchalarning tilda ifoda qilinishi: nom va termin. Tushunchaning ta'rifi, tuzilishi va turlari. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar. Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani ta'riflash (definiitsiya); tushunchalarni bo'lish va tasniflash. Fikr yuritishda tushunchalar bilan bog'liq xatoliklar.

Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida. Mulohazaning kompleks taxlili: tarkibi, ifodalanishi, chinlik qiymati, turlari. Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari. Murakkab mulohazalarning chin bo'lish shartlari. Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari. Fikrning xarakter yo'nalishiga ko'ra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning o'zaro aloqadorligi. Murakkab mulohazalardan xulosa chiqarish. Fikr yuritishda mulohazalarni qurish va xulosa chiqarish bilan bog'liq xatolar.

Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi. Isbotlash va rad etishning turlari. Fikrni asoslashda uchraydigan xatolar. Paralogizm. Sofizm. Paradoks. Argumentlash nazariyasining asosiy tushunchalari. Kommunikativ modellarda argumentlash: dialog, bahs, polemika. Argumentlashning strategiyasi va taktikasi. Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza, nazariya. Muammoni aniqlash va echimini topishda savolning o'ri. Savol va javobning muhokama yuritishdagi ahamiyati. Mantiq ilmining nazariy va amaliy ahamiyati.

8-mavzu. Etika: "Etika" fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'ri. Axloqiy madaniyat va qadriyatlar

"Etika" fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi. Gekonizm va evdemonizm ta'limotining axloqiy ahamiyati. Axloqning paydo bo'lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi. XXI asrda global etosfera (axloqiy muhit)ni yaratishning zaruriyati. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me'yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo'lishi. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov.

Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri. Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati. Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar. O'zbekistonda yoshlar tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy kamolotida nikoh va oila haqidagi milliy axloqiy qadriyatlarining o'ri. Yoshlar psixologiyasida oilaga munosabatning ma'naviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish. Ajralish va uning axloqiy kamolotga salbiy ta'siri. Oilaviy munosabatlarga noan'anaviy yondashuvlarning oqibatlarini. Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta'minlashdagi o'ri. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari.

Muomala madaniyati - axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati. Asosiy axloqiy qadriyatlar. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi. Tibbiy va ekologik tarbiyaning axloqiy asoslari. Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati. San'atning shaxs axloqiy tarbiyasiga ta'siri. Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar dunyoqarashiga ta'siri. Zamonaviy axloqiy tarbiyada kosmopolitizmga moyillik. YUksak ahloqni tarbiyalashda texnologiyaning ijobiy va salbiy ta'siri. Bioetika - amaliy etikaning nazariy asosi.

9-mavzu. Estetika: Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari. Tabiat va texnologiya sivilizatsiya estetikasi. Estetikaning zamonaviy muammolari

“Estetika” fanining obekti va falsafiy mohiyati. “Estetika” haqidagi qarashlar tarixi. Estetika kategoriyalarining an’anaviy va zamonaviy tasnifi. Go‘zallik va uning muqobillari. Ulug‘vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati. Fojeaviylik (tragediya) kategoriyasi. Kulgililik kategoriyasi. Estetika kategoriyalarining o‘zaro aloqadorligi.

Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi. Tabiatning estetik jihatlari. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o‘rni. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta’siri. Maishiy turmush estetikasi. Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari. Xalq amaliy san’ati va dizayn.

Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari. SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta’lim va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi. Mehnat- turmush estetikasining muhim omili. Insonning tabiiy, ahoqiy va estetik didining mutanosibli. “Ommaviy madaniyat”ning yoshlar estetik didiga ta’siri. Sport va uning ma’naviy-estetik jihatlari. Voqe’likka estetik munosabatni milliy va umumbashariy ahamiyati. Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli. Reklamaning estetik jihatlari va g‘ayriestetik holatlar.

V. Seminar mashg‘ulotlar bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar

Davolash, tibbiy pedagogika, pediatriya, OHI fakulteti talabalari uchun

	Seminar mashg‘ulotlari mavzu nomlari	Soat
1.	Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli	2 soat
2.	Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq falsafasi	2 soat
3.	SHarq va G‘arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi	2 soat
4.	Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili.	2 soat
5.	O‘zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari.	2 soat
6.	Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar.	2 soat
7.	Til va kommunikatsiya tushunish vositasi.	2 soat
8.	Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili.	2 soat
9.	Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta’limot).	2 soat
10.	Globalashuvning falsafiy muammolari.	2 soat
11.	Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar.	2 soat
12.	Mulohaza va xulosa chiqarish.	2 soat
13.	Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari.	2 soat
14.	Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari.	2 soat
15.	Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi.	2 soat
16.	“Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati	2 soat
17.	Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni	2 soat
18.	Axloqiy tarbiya va madaniyat uyg‘unligi	2 soat
JAMI:		36 soat

Stomatologiya fakulteti uchun seminar mavzulari

	Seminar mashg‘ulotlari mavzu nomlari	Soat
1.	Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli.	2 soat
2.	Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq falsafasi SHarq va G‘arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi	2 soat
3.	Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili. O‘zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari.	2 soat

4.	Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar. Til va kommunikatsiya tushunish vositasi.	2 soat
5.	Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili.	2 soat
6.	Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot). Globallashuvning falsafiy muammolari.	2 soat
7.	Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar. Mulohaza va xulosa chiqarish. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari.	2 soat
8.	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari. Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi.	2 soat
9.	"Etika" fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni. Axloqiy	2 soat
JAMI:		18 soat

1-Mavzu: Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli

Falsafa atamasining kelib chiqishi. Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari.

Dunëqarashning tuzilishi. Dunëqarashning tarixiy shakllari.

Falsafa fanining predmeti, funksiyalari.

Hozirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalqaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati.

2-Mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: SHarq falsafasi

Qadimgi SHarqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi.

Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar.

Markaziy Osiëda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar.

Konfutsiy va Lao Szi ta'limoti.

SHarq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino)ning ijtimoiy-siësiy, ma'naviy-ahloqiy ta'limotlari.

3-Mavzu: SHarq va G'arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g'oyalari.

Qadimgi YUnon-Rim falsafiy maktabi

YAngi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo'nalishlari

4-Mavzu: Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili

Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi.

Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig'i va ma'naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig'i.

Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi.

Harakat - materiyaning yashash sharti.

5-Mavzu: O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari

Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyusiyasi.

Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari.

Kategoriya tushunchasi va ularning turlari.

6-Mavzu: Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar.

Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyatlari. Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati.

Bilishning asosiy turlari va shakllari.

Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari

Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari.

7-Mavzu: Til va kommunikatsiya tushunish vositasi.

Axborot va informatsion vaziyat.

Ijtimoiy –kommunikativ jarayonning asosiy omili.

Falsafa tarixida tushunish masalasi.

Tushuntirishda sub'ekt bilimining ahamiyati.

8-Mavzu: Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili

Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Jamiyat va tarixning o'zgaruvchanligining falsafiy jihatlari.

Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi
Jahon sivilizatsiyasi tarixida SHarq madaniyatining oʻrni va uni oʻrganishning ahamiyati.
Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati.

9-Mavzu: Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi taʼlimot).

Inson borligʻining oʻziga xos xususiyatlari.
Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari.
Falsafiy antropologiyaning paydo boʻlishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari.
Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi.

10-Mavzu: Globallashuvning falsafiy muammolari

Global jarayonlarning shakllanish tarixi.
2017-2021 yillardagi Oʻzbekistonni yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi.
Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi.
Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual muloqotning ijobiy va salbiy jihatlari.

11-Mavzu: Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar

Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yoʻnalishlari. Tushunchalarning shakllanishi va qoʻllanishi. Tushunchalar oʻrtasidagi munosabatlar.
Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani taʼriflash (definitiya); tushunchalarni boʻlish va tasniflash.

12-Mavzu: Mulohaza va xulosa chiqarish

Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida.
Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari.
Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari. Fikrning xarakter yoʻnalishiga koʻra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning oʻzaro aloqadorligi.

13-Mavzu: Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari

Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi, rad etishning turlari.
Fikrni asoslashda uchraydigan xatolar. Paralogizm. Sofizm. Paradoks.
Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza, nazariya.
Mantiq ilmining nazariy va amaliy ahamiyati

14-Mavzu: Estetik tarbiyaning turlari va yoʻnalishlari

SHaxsni estetik tarbiyalashda fan, taʼlim va madaniyatning oʻzaro bogʻliqligi.
Insonning tabiiy, ahoqiy va estetik didining mutanosibliigi.
“Ommaviy madaniyat”ning yoshlar estetik didiga taʼsiri.
Voqeʼlikka estetik munosabatni milliy va umumbashariy ahamiyati.

15-Mavzu: Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi

Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi.
Tabiatni estetik idrok etishning anʼanaviy va noanʼanaviy usuli.
Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga taʼsiri. Maishiy turmush estetikasi.

16-Mavzu: “Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati

“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi.
Axloqning paydo boʻlishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi.
Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, meʼyorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon boʻlishi.

17-Mavzu: Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi oʻrni

Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli.
Oilaning psixologik, ijtimoiy-maʼnaviy muhitining farzand tarbiyasiga taʼsiri.
Milliy maʼnaviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar
Yoshlar psixologiyasida oilaga munosabatning maʼnaviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish.

18-Mavzu: Axloqiy tarbiya va madaniyat uygʻunligi

Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati.

Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi.

Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati.

Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari.

VI. Mustaqil ta'limning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi – o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;
- berilgan mavzular bo'yicha axborot (referat) tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- Ilmiy maqola, anjumanga ma'ruza tayyorlash va h.k.

Mustaqil ishlarning mavzulari

№	TMI mavzulari	Dav., T.P.,P	Stom.	OHI
1.	Falsafiy dunyoqarashning o`z-o`zini anglashdagi roli.	2	1	1
2.	Insoning ma'naviy kamolotida falsafiy dunyoqarashning roli	2	1	1
3.	Bilim inson ma'naviy kamoloti omili	2	1	1
4.	Tarix falsafasi va falsafa tarixi uyg'unligi	2	1	1
5.	Globalashuv sharoitida antropologik inqirozning oldini olishning zaruriyati.	2	1	1
6.	Ontologik va munosabatdosh kategoriyalarning uyg'unligi	2	1	1
7.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar dialektikasi	2	1	1
8.	Diniy madaniy an'analarning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri.	2	1	1
9.	Oila va oilaviy qadriyatlar ma'naviy madaniyatning bosh omili	2	1	1
10.	SHarq va G'arb falsafasida inson masalasi	2	1	1
11.	Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy tizimi.	2	1	1
12.	Falsafa qonun va kategoriyalarining ijtimoiy jarayonlar dialektikasidagi roli.	2	1	1
13.	O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati.	2	1	1
14.	Hukmning tarkibi va xususiyatlari.	2	1	1
15.	Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi	2	1	1
16.	Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari.	2	1	1
17.	Buyuk mutafakkirlar etika kategoriyalari haqida.	2	1	1
18.	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari.	2	1	1
19.	Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati.	2	1	
20.	Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar.	1	1	
	Jami	39	20	18

VII. Dasturning informatsion-uslubiy ta'minoti

Mazkur fanlarni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy interfaol usullari, yangi pedagogik va axborot-kommunikatsiyalari prezentatsion, multimedia, elektron-didaktik texnologiyalarining qo'llanilishi nazarda tutilgan.

- barcha mavzular bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron didaktik texnologiyalarni;

- fanning umumiy va xususiy bo'limlariga tegishli mavzularida o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda «aqliy xujum», «guruhlar taqdimoti», «venn» diagrammasi, «klaster», «asalari galasi», «kichik guruhlarda ishlash» interfaol usullari va pedagogik texnologiyalarini qo'llash nazarda tutiladi.

VIII. Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari:

Nazariy-metodologik

1. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.
5. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdulla SHer. Axloqshunoslik. Darslik. –T.: O'FMJ, 2010.
2. Abdulla SHer. Estetika. Darslik. – T.:O'zbekiston, 2016.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
4. Po'latova D. , Izzetova E. Filofofiya. -T.: SHarqshunoslik, 2012. 340-b
5. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
6. Husanov B. G'ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2010.
7. SHaripov M. Fayzixo'jaeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
8. SHermuxamedova N.A. Falsafa.-T.: Noshir, 2012. -1207 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.–T.:YAngi asr avlodi, 2016.-318 b.
2. Allayarova S. Badiiy ijod germenevtikasi – T.: Universitet, 2011.
3. Bozarov D. Sinergetik paradigma. -T.: Tafakkur, 2010. -160b.
4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. Uchebnik. –M.: Gardariki, 2013.
5. YOqubova M. Fan axborotlashuvining jamiyat rivojidadagi o'rni- T.:”Star - Poligraf”, 2010. - 180 b.
6. Krivsun O.A. Estetika. Uchebnik–M.: Gardariki, 2013
7. Qahhorova SH. Global ma'naviyat-globallashuvning g'oyaviy asosi.-T.:Tafakkur, 2009. -670
8. Madaeva SH. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. –T.: Falsafa va huquq, 2007.
9. Nurmatova M. SHaxs kamolotida axloqiy va estetik qadriyatlar uyg'unligi. / Monografiya. – T.: Universitet, 2009.
10. Otamurodav S. Globallashuv va millat. - T.: YAngi asr avlodi. 2008.
11. Plutarx. Saylanma. Z.A'lam va Urfon Otajon tarjimasini. - T.: YAngi asr avlodi, 2006.
12. Pulatova D., Qodirov M., Ahmedova M. va boshq. Falsafa tarixi: SHarq falsafasi. O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI.2013.
13. Pulatova D.,Ro'zmatova G., Jalolova O'.Axloqshunoslik. O'quv qo'llanma.- T.: TDSHI.2013.
14. Po'latova D.A.,Fayzixo'jaeva D.E. Mantiq.O'quv qo'llanma.T.:TDSHI., 2013.
15. Soifnazarov I. Kurs leksiy po filosofii. - T.: TDIU, 2004.
16. Tulenov J.,Tulnova G.,Tulnova K.Falsafa.Darslik.–T.:Fan va texno-logiya, 2016.

17. То‘раев В. Борлиқ:mohiyati, shakllari, xususiyati. –Т.:О‘zRFA Falsafa va huquq instituti, 2011.\
18. То‘раев В. Mantiq: masalalar va mashqlar. O‘quv qo‘llanma.– Т.,2009.
19. O‘zbekiston : dinlararo hamjixatlik – tinchlik garovi.-Т.:2005.
20. Fayzixo‘jaeva D. Mantiq. Izohli lug‘at. –Т.: Tamaddun, 2015.
21. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
22. Xayitov SH., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. -Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
23. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O‘FMJ, 2006.
24. Shermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi - Т.: Axborot texnologiyalari, 2008.
25. SHermuxamedova N.A. Inson falsafasi.-Т.: Noshir, 2017. 460-b.
26. SHermuxamedova N.A. Falsafaga kirish.-Т.: Noshir, 2012. 320 b.
27. SHermuxamedova N.A. Fan falsafasi. -Т.: Noshir, 2017. -360b
28. SHermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi.-Т.: Noshir, 2013, 720 b
29. SHermuxamedova N.A. Gnoseologiya-bilish nazariyasi.-Т.: Noshir, 2009.
30. SHermuxamedova N.A. Siyosiy mentalitet va davr ruhining dialektikasi.-Т.: Noshir, 2017, 220 b.
31. SHermuxamedova N.A. Texnika falsafasi. -Т.: Universitet, 2017. -420 b

Internet saytlari

1. www.bsmi.uz
2. www.aviscenna.uz
3. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)
4. www.faylasuf.uz

6.3. Tarqatma materiallar.

БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ТЕСТ

Тест

(Жавоб: Эстетиканинг бош категорияси
-гўзаллик
-улуғворлик
-пасткашлик

Муаммоли вазият

(Жавоб: Бир тадбиркор ўз фаолияти давомида жуда яхши муваффақиятларга эришди. Унга дўстлари машина, уй ва бошқа нарсалар олишни маслаҳат беришди. Лекин бир отахон маҳалладаги болалар учун спорт майдончаси куришни тавсия этди. Бу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай?)

Симптом

(Жавоб: Гўзалликнинг асосий белгиси –инсон ички ва ташқи дунёси мутаносиблиги)

Амалий кўникма

(Жавоб: -инсонийлик
-самимият
-ички дунё гўзаллиги)

“Т” СХЕМАСИ

Инсоннинг ички ва ташқи дунёсини таҳлил этинг

Ижобий

Салбий

БЛОК СИНОВ

Эстетик онг билан ахлоқий онгни таққосланг ва фарқини топинг.	Эстетик онг тушунчасини ёритиб берувчи кластер яратинг.	Эстетик онгнинг элементларини таҳлил қилинг.	Эстетик онгнинг инсон маънавий камолотидаги аҳамиятини аниқланг.
---	---	--	--

БЛОК СИНОВ

Соғлом турмуш тарзи ва носоғлом турмуш тарзини таққосланг ва фарқини топинг.	Соғлом турмуш тарзини ёритувчи кластер яратинг.	Соғлом турмуш тарзини таҳлил қилинг.	Инсон маънавий камолотида соғлом турмуш тарзининг аҳамиятини аниқланг.
--	---	--------------------------------------	--

МУТАНОСИБЛИК ТЕСТИ

Тўғри изчилликни ўрнатинг

№	ХАРАКТЕРИСТИКА	№	Б.Блум таксономияси босқичлари				
1	сезиш, ҳис қилиш қобилияти маъносини билдиради	A	Эстетик идеал				
2	кишиларнинг ҳаётда ва кишининг ўзида мукамал бўлган ва орзу қилинган нарса ҳақидаги тасавури.	B	Рассомлик				
3	бу мазкур жамиятда одат бўлиб қолган тартиб қоидалар, одамшавандалик нормаларига риоя қилиш.	C	Гўзаллик				
4	санъат асарларини, уларни яратиш ва истеъмол қилиш жараёнларини ўз ичига олади.	D	Эстетика				
5	нафосат оламининг мағзи, асосий белгиси, бош хоссаси, асосий моҳиятини ташкил қилади.	E	Ташқи маданият				
6	бу теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни бўёқлар ёрдами билан турли рангларда акс эттириш санъатидир	F	Санъат				
Жавоб	1-D	2-A	3-E	4-F	5-C	6-B	

ПРОДУКТИВ ТЕСТ

Эстетика ва этика фанларини таққосланг, ўзига хос ва ўхшаш жиҳатларини аниқланг.

- 1 – фан
- 2 – ахлоқий тарбия
- 3 – эстетик тарбия
- 4 – категориялар
- 5 – тамойиллар
- 6 – моддий ва маънавий соҳа
- 7 – инсон ички дунёси
- 8 – зоҳирий дунё
- 9 – ахлоқий онг

Жавоби: Этика – 2,5,9
Эстетика- 3,6,8
Ўхшаш жиҳатлар – 1,4,7

ЁПИҚ ТЕСТ

Таърифни тўлиқ ёзинг

... – бу нафосат олами, санъат ва бадий ижод жараёнлари қонуниятларини ҳис-туйғу, сезиш-идрок қилиш воситалари орқали ўрганадиган ва ўргатадиган фан. (Жавоби:Эстетика)

Абу Наср Форобийнинг фикрини тўлиқ баён этинг.

Ё, алҳазар, эй мусиқа олами! Яхшиямки сен борсан...

(Жавоби:Агар сен бўлмаганингда инсоннинг аҳволи не кечар эди)

РЕПРОДУКТИВ ТЕСТ

Эстетика қандай фан?

- Гўзаллик ҳақидаги фан
- Ахлоқ ҳақидаги фан
- Дунёқараш ҳақидаги фан
- Тафаккур қонунлари ҳақидаги фан

Кичик гуруҳларда ишлаш

Талабалар 6 тадан 3 гуруҳга бўлинади. Жами 18 та талаба жалб қилинади. Гуруҳга ном берилади.

Ҳар бир гуруҳга алоҳида топшириқ берилади:

1. Соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда тарбия шакллариининг узвийлиги: эстетик тарбия, ахлоқ тарбияси, жисмоний тарбия.
2. Спорт ва унинг маънавий-эстетик жиҳатлари ва спорт эстетикасининг замонавий муаммолари
3. Меҳнат – турмуш эстетикасининг муҳим омили мавзуларини таҳлил қилинг ва тақдимот тайёрланг.

“Венн диаграммаси”

Ушбу мавзунинг ёритишда «Венн диаграммаси» методидан фойланимиз. Талабалар 6 тадан 3 гуруҳга бўлинади. 2 нафар талаба кузатувчи сифатида иштирок этади ва охирида қўшимча қилади. Жами 20 та талаба жалб қилинади.

1- гуруҳ доиранинг ўнг томони (Эстетик тарбия)

2- гуруҳ доиранинг чап томони (Ахлоқий тарбия)

3- гуруҳ икки доиранинг қўшилишидан пайдо бўлган якуний хулоса устида ишлайди.

Гуруҳдаги қолган талабалар кузатувчилардир, яъни «Венн диаграммаси» устида ишлаётган ҳар бир талабанинг ҳатти-ҳаракати, фикрлаши, гапириши ва сўзлардаги мазмундорликни баҳолашчи экспертлардир.

3-гуруҳ ушбу икки гуруҳнинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда исботлаш баён этишади. Фикрлар тугагандан сўнг гуруҳларга доирадаги саволларга тўлиқ жавоб ёзилган тарқатмалар берилади. Талабалар янги билимлар билан қуролланиб, тегишли хулосага келишади. Ўқитувчи талабаларни баҳолайди. Режа бўйича билдирилган фикр-мулоҳазаларни яқунлаб хулоса қилади.

Кичик гуруҳларда ишлаш

Талабалар 6 тадан 3 гуруҳга бўлинади. Жами 18 та талаба жалб қилинади. Ҳар бир гуруҳга алоҳида топшириқ берилади:

1. *Эстетик кадриятлар – барқарорликни таъминловчи омил*

2. *“Оммавий маданият” нинг ёшлар эстетик дидига таъсири*

3. *Оламни эстетик англашда жамият ахборотлашувининг роли мавзуларини таҳлил қилинг ва тақдимот тайёрланг.*

ЁПИК ТЕСТ

И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида келтирилган фикрни тўлиқ баён этинг.

“Табиийки “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуклик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва кадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар.....”

(Жавоби: **одамни ташвишга солмай қўймайди**)

Кичик гуруҳларда ижодий иш

“Эстетик тарбия: муаммолар, таҳдидлар, ечимлар” мавзусини таҳлил этиш.

Талабалар 6 тадан 3 гуруҳга бўлинади. Жами 18 та талаба жалб қилинади. Ҳар бир гуруҳга алоҳида топшириқ берилади:

1.Эстетик тарбия: муаммолар

2.Эстетик тарбияга таҳдидлар

3.Эстетик тарбия: ечимлар

Гуруҳларнинг топшириқлари алмаштирилади ва бошқа гуруҳ қўшимчалар киритади. Охирида ҳар бир гуруҳ ўз ишини тақдимот қилади ва бошқа гуруҳнинг фикрларини ҳам баён этади.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

Мавзу: Эстетиканинг қадимий фан сифатидаги моҳияти.

Топшириқ: 10 та слайд тайёрлаш.

Мавзу:Шахс маънавий камолотида эстетик кадриятлар уйғунлиги.

Топшириқ: 15 варақдан иборат реферат ёзиш.

Мавзу:Халқаро глобал тармоқ – Internet тизими ва эстетик дунёқараш

Топширик: <i>кроссворд тайёрлаш ва 5 та тест тузиш.</i>
Мавзу: <i>Замонавий санъат турларининг эстетик мазмуни.</i>
Топширик: <i>мавзу юзасидан ижодий иш тайёрлаш.</i>
Мавзу: <i>Атроф-муҳитни гўзаллаштиришнинг замонавий кўринишлари</i>
Топширик: <i>мавзу юзасидан истиқболли лойиҳа тайёрлаш.</i>

Форобийнинг қайси асарида “Фалсафа” атамаси юнон тилидан келиб чиқиб, «ҳикматни тадирлаш» деган манони англатиши таъкидланган?	*Фалсафа нинг маъноси ва келиб чиқиши ҳақида	Фозил одамлар шаҳри	Мантиқ фанига кириш	Бахт-саодатга эришув ҳақида
“Фалсафа” атамасининг луғавий маъносини аниқланг	*“Донишмандликни севиш”	ҳикматларни тақдирлаш	донишмандлик	Донолик
Қайси фанни фанлар ичидаги фан, тафаккур маданияти деб атайдилар?	* Фалсафа	Маданият	Маънавият	Эстетика
Фалсафий тафаккур нимадан бошланади?	*Инсоннинг уз-узини англаши	Оламни билишдан	Оламни англашдан	Инқос жараёнидан
Фалсафий тафаккур нима асосида ривожланади?	*Инсоннинг олам ҳақидаги билимларини умумлаштириш асосида	Инъикос асосида	Дунёқараш асосида	Жамият қонунларини билиш асосида
Инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, тушуниши, билиши, баҳолаши натижасида юзага елган хулосалари, билимлари асосида шаклланган умумлашмалар тизими нима деб аталади?	*Дунёқараш	Мифология	Афсона	Фалсафа
Фалсафа нимани ўргатади	*Жамият ва табиат таракқиёт умумий қонунларини ва инсон тафаккурини	Табиатни	Табиатни ва инсонларни	Фанлар ривожини
Инсоннинг табиат, нарса ва ҳодисаларига муносабатларини юзага келтирувчи имкониятлардан бири	*Тафаккур	Меҳнат	Дунёқараш	Хотира
Дунёқарашни яна қандай таърифлаш мумкин?	*Инсон ўз-ўзини ва дунёни англашининг алоҳида шакли	Дунёнинг инсон онгидаги ўзига хос инъикоси,	Дунёнинг инсон онги акси этиши	Табиатни узлаштириш жараёни
Дунёқарашнинг тарихий шакллари	*Мифологик, диний, фалсафий	Диний, фалсафий	Диний, мифологик	Онтологик, гносеологик, аксеологик
Дунёқарашга нималар хос?	*Ворисийлик ва	Изчиллик,	Тарихийлик	Илмий

	давомийлик	тарихийлик		лик, холислик
Воқеликнинг хаёлий инъикоси—бу	*Мифологик дунёқараш	фалсафий дунёқараш	диний дунёқараш	Илмий дунёқараш
Оламдаги воқеа-ҳодисалар сабабчиларини илохий кучлар, олдиндан белгиланган мақсадлар билан боғлаб тушуниш бу:	*Диний дунёқараш	фалсафий дунёқараш	мифологик дунёқараш	Илмий дунёқараш
Диний дунёқарашнинг муҳим жиҳатлари – бу	*Диний туйғулар, диний ақидаларга ишониш, диний эътиқод	Диний туйғу ва одатларга эътиқод қилиш	Диний одатларга эътиқод қилиш	Диний ақидаларни идеаллаштириш
Диний туйғу қайси дунёқарашнинг бошланғич элементи ҳисобланади?	*Диний дунёқарашнинг	фалсафий дунёқарашнинг	Илмий дунёқарашнинг	Мифологик дунёқарашнинг
<i>Фалсафий дунёқарашнинг қандай турлари мавжуд?</i>	<i>*Пантеистик дуалистик, монистик</i>	Дуалистик, рационалистик	Дуалистик, монистик	Идеалистик, пантеистик
Фалсафа атамасини 1-бўлиб қўллаган файласуф	*Пифагор	Сукрот	Афлотун	Зенон
Фалсафа фан сифатида нимани ўрганади	*Табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури тараққиётининг энг умумий қонунларини	Табиат ва жамиятдаги умумий қонунларни	Табиат онунларни	Инсон ва унинг тафаккури ривожланишини
Фалсафанинг баҳс мавзуси ва ўрганадиган муаммоларини биринчи бўлиб қайси файласуф тўғри таърифлаган?	*И Кант	Хегел	Спироза	Гобс
Ҳозирги замон фалсафасининг назарий манбаси	*Инсоният томонидан яратилган барча фалсафий таълимотлар	Жамият тўғрисидаги таълимот	Табиат тўғрисидаги таълимот	Инсон ва олам ҳақидаги билимлар
Фалсафанинг асосий баҳс мавзулари?	*Инсон, онтология, гносеология,	Гносеология, социология, руҳият	Гносеология, социология, этика	Логика, кадрият

	социология, логика			тар тизими , таълим -тарбия
Дунёқарашнинг муҳим функцияси	*Билиш функцияси	Қадриятлар	Хулқ-атворни билиш	Методология
Фалсафанинг жамиятда бажарадиган функцияларини айтиш	*Дунёқарашлик, методологик, гносеология	Гносеологик, ижтимоий, бирлаштирувчи	Гносеологик, ижтимоий	Аксеологик, ғоявий
Фалсафани чуқур ўрганиш бу	*Инсонда фалсафий маданиятни шакллантиради	Инсонда диний маданиятни шакллантиради	Этник маданиятни ривожлантиради	Барчаси тўғри
Фалсафада бутун оламни моддийликдан иборат деб тушунувчи оқим	*Материализм	Агностицизм	Пантеизм	Дуализм
Оламни худо – илоҳий руҳ томонидан яратилган деб таълимот берувчи оқим	*Пантеизм	Атомизм	Идеализм	Нақшбандия
Фалсафанинг асосий функцияларидан бири	*Дунёқараш	Тафаккур	Мушоҳада	Символика
Мифология ва шаклланаётган фанларнинг ўзаро тўқнашиши шароитида туғилган фалсафа	*Антик	Ўрта аср	Янги давр	Қадимги давр фалсафаси
Дин билан чамбарчас алоқада ривожланган фалсафа	*Ўрта аср фалсафаси	Уйғониш даври фалсафаси	Антик давр фалсафаси	Реформация даври фалсафаси
Фанга ва юридик ҳуқуқий соҳага жиддий эътибор қаратган фалсафа	*Антик	Ўрта аср	Янги давр	Қадимги давр фалсафаси
Қадимги Ҳиндистондаги ведаларга суянувчи мактаблар -	*Чорвак, вайшешика, ньяя, санхья миманса	Даосизм	Милет, даосизм	Жайнизм,
Ижодкор йўлбошчиси бўлган дастлабки Ҳинд фалсафаси	*Веданта	Буддизм	Вайшешика	Йога
Ижодкор йўлбошчиси бўлган дастлаби Хитой фалсафаси	*Конфуцийчилик	Даосизм	Лакоята	Чорвака
Биринчи Хитой файласуфи	*Конфуций	Лао – Цзи	Дао -Цзи	Мо-Ди

Демокрит фикрича борлик нимадан ташкил топган?	*Атом ва бўшлиқдан	Ягона асосдан	Сезгидан	Ғоядан
Платон фикрича борлик	*Ғоявий	Ягоналик	Моддий	Ҳаммаси тўғри
Аристотел таълимотида материя	*ПаСив	Вақтинчаликнинг бошланиши	Ғоявий	Чексиз
Софистларнинг асосий принципи	*Инсон барча нарсаларнинг меъёри	Борлик ўзгармас	Шакл ягона бошланғич	Оптимистик
Сукрот фикрича ахлоқсиз ҳаракат сабаби	*Билимсизлик	Онг	Фалсафа	Сиёсат
Стоикларга кўра инсоннинг мақсади	*Лаззатланиш	Ташқи ҳукмронликдан	Дунёвийликка кўшилиб кетиш	ҳаммаси тўғри
Антик фалсафа қандай динлар билан боғлиқ бўлган?	*Политеистик	Монотеистик	Ибтидоий	ҳаммаси тўғри
Чорвак таълимотича, моддий дунё нимадан ташкил топган?	*4 унсур – сув, ҳаво, тупроқ, ўт	2 унсур: ер ва ҳаводан	3 унсур: сув, олов, ҳаво	2 унсур: сув ва ҳаво
Қадимги Хитой ижтимоий-фалсафий фикри ривожига катта ҳисса қўшган, “Қўшиқлар китоби”, “Баҳор ва куз” қадимий ёдгорликларини тузишда иштирок этган файласуф ким?	* Конфуций	Моний	Лао Цзи	Дао Цзи
“Афоризмлар” китобининг муаллифи ким?	*Конфуций	Дао Цзи	Зардушт	Моний
Конфуцийнинг фалсафий қарашларида асосий ўрин тутган масалалар -бу	*Ахлоқий ва диний муаммолар	Диний	Дунёвий-диний	Мифологик
Конфуций қарашларида алоҳида аҳамият касб этган “Ли” тушунчаси қандай маънони англатади?	*Тартиб, қоида	Талим-тарбия	Ривожланиш	Таълимот
Конфуцийнинг ахлоқ ҳақидаги таълимоти асосини ташкил этган фикрларини айтинг	*Барча жавоб тўғри	“Янги ни билиш учун эскини ўрганиш керак”	Ҳамма одамлар ўз табиатига кўра бир-бирларига ўхшайдилар ?	Тарбияга қараб одамлар бир-

				бирлар идан фарқла надила р” ?
Моистлар мактабининг асосчиси ким?	*Мо Цзи (Мо Ди),	Дао Цзи	Фалес	Лао Цзи
“Авесто” ёдгорлигида қандай икки олам бир-бирига қарама-қарши қўйилади?	*Ахура Mazda бошчилигидаги эзгулик ва Ахриманнинг ёвузлик олами	Бахт ва бахтсизлик	Адолат ва адолатсизлик	Яхшил ик ва эзгулик
Зардуштийликнинг назарий асоси қайси ёдгорликда акс этган?	*Авесто	Таврот	Библия	урон
“Авесто”нинг Искандар Зулқарнайн босқинидан омон қолган қисми қачон тартибга солинган?	*Доро II даврида	Сомонийлар даври	Сосонийлар даври	Ахамонийлар даври
“Авесто”га қўра қоинот нималардан иборат?	*Ер, океан, осмон, ёруғлик, жаннат	Табиат, жамият, осмон	қоронгулик, мангулик,	Уч қиррал и юлдуз
“Авесто”да ер қандай тасвирлаган?	*Учта денгиз билан боғланган океан билан қуршалган думалоқ шаклда	Иккита денгиз билан боғланган	Денгиз ва океандан иборат	Осмон ва Ердан иборат
Марв шаҳри дунёнинг маркази сифатида кўрсатилган ёдгорлик қайси?	*“Авесто”	Забур	Таврот	Библия
Қайси ёдгорликда Волга, Ранг, Инд ва Тигр дарёлари Ернинг охири ҳисобланади?	*“Авесто”	Қуърон	Забур	Инжил
Зардуштийликдаги биринчи одам-бу	*Жамшид (Илма, Ийм)	Одам Ато	Ахриман	Адам ва Ева
Нима учун Ахриман худоси одамларга қор ва совуқни юборган?	*Таъқиқланган мол гўштини еганлари учун	Ерни ифлос қилгани учун	Ерга олов ёққани учун	Одамларда ёвузлик қилгани учун
Зардуштийликнинг ахлоқий асосини нима ташкил этади?	*Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал	эзгу жон эзгу фикр	эзгу амал эзгу суз	Ёмон фикр, ёмон суз
“Авесто”нинг қайси бўлимида “Кимки ўнг қўли ва сўл қўли билан ерга ишлов берса, Меҳнат қилса, замин раҳматиға мушарраф	*“Деҳқончиликнинг фойдаси ҳақида”	Чорвачилик фойдаси ҳақида	Ноз неъмат яратиш ҳақида	Меҳнат унумдори

бўлажак” деган фикрлар бор?				
«Авесто талқинида ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалар ким томонидан ўрнатилган ва бош ҳакам сифатида ким кўрсатилган?	*Худо томонидан хакам Ахура Мазда	Худо томонидан, хакам Ахриман ю	Худо томонидан хакам Анхраманью	Тўғри жавоб йўқ
Монийчилик таълимотининг асосчиси ким?	*Моний	Аршак	Маздак	Зардуш т
Монизмнинг луғавий маъноси	*Юнончадан “якка”	Грекча “олам ва дунё”	Юнончадан жамият	Иккила мчи дунё
Монизм таълимотини келтириб чиқарган қарашлар қайси?	*Файласуфларни нг ягона асос тўғрисидаги қарашлари	Борлиқ ҳақида қарашлар	Билиш ҳақида тушунча	Матер ия ҳақида ги тушун ча
Зардуштийликнинг асосий ахлоқий – фалсафий қондаси қандай ифодаланади:	*Эзгу уй, эзгу суз, эзгу амал	Эзгулик ва ёвузлик	Яратувчи Менат	Тўғри жавобл ар йўқ
Исломи илоҳиётининг йўналишларидан бири бўлган тасаввуф (суфийлик) инсоний фазилатларнинг боқсичларини айтиб беринг:	*Ҳамма жавоб тўғри	Марифат ва ҳақиқат	Тариқат	Шариа т
Кубровия, Нашбандия, Яссавия қайси талимотнинг йўналишлари ҳисобланади:	*Тасаввуф	Буддавийлик	Насронийлик	Исломи
Зардуштийлик таълимотидаги энг олий ибтидо қайси жавобда тўғри кўрсатилган	*Ахурамазда	Ахриман	Хшарта Варя	Аша Вахиш та
Марказий Осиёда илк Ренесанс даври қайси асрларга тўғри елади:	*IX-XII асрлар	V-VIII асрлар	VII-X асрлар	IX-X асрлар
Туркистон жадидчилик ҳаракатининг вакиллари Бебудий, Мунаввар Қори, Авлоний, Фитратлар фаол аъзолик қилган газеталарни аниқланг	*“Таржимон”, “Садойи Туркистон”, “Тараққий”, “Турон”	“Туристон вилоятининг газети”,	Ўрта Осиёнинг умр гузари”	Тўғри жавобл ар йўқ
Амир Темурга Исломи талимотини муфассал ўргатган устози ким?	*Шайх ШамсиДин	Мулла Алибек	Румий	ўз отаси
Розий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Ироқ қайси йўналиш вакиллари?	*Табийийунлар	экзистенциал изм позивитизм	Прагматизм ва позивитизм	эмпири к табиат шунос лик
Имомлар Ибн Можа, Абу Довуд, ат-Термизий, ал-Бухорийларнинг хизматлари	*Пайғамбар ҳадисларини йиғиб, системалаш	Қуръонни шархлаганлар	Шариат мазҳабларини тузганлар	Тўғри жавоб йўқ

нимада?	тириб,сахихларин и аниқлаганлар			
Ислоннинг илоҳиёт фалсафаси (Калом)ни ишлаб чиққан мутафаккирлар кимлар?	*Мотурудий, Ашъарий	Мотурудий, Имом ал- Бухорий, Фаробий	Розий, Насай, Румий Ашарий,	Ашъар ий, Бағдо дий, Ғаззо лий, Румий
Суфизмда марказий ўринда турувчи таълимот:	*Мукамал инсон	Дин	Дарвешлик	Шариа т
Ҳамма нарсанинг асосида икки нарсани олиб қаровчи фалсафий таълимот:	*Дуализм	Материализм	Индивидуализ м	эгност изм
Шиизм таркибида мазҳаб сифатида келган оқим	*Исмоилийлар	Суфизм	Жайнизм	Сунниз м
Тасаввуф таълимотида марказий ўриндаги масала	*Инсон	Ўсимликлар	Ҳайвонлар	Диндо рлар
Суфизмда валийнинг пайғамбардан фарқи	*Мўзижакорлик	Билимни беvosита олиш	Фолбинлик	Шариа тга буйсун иш
Фикри Хуфияни тарғиб қилган тариқат	*Нақшбандия	ЯСавия	Қодирия	Курба вия
Шарқ Аристотели деб шухрат қозонган файласуф	*Фаробий	Беруний	Ибн Сино	Ал – Кинди й
Фаробийнинг энг йирик фундаментал асари	*Фозил одамлар шаҳри ҳақида рисола	Фалсафанин г манбалари	Ақл ҳақида рисола	Давла т ҳақида рисола
Ибн Сино асарини топинг	*Ҳамма жавоб тўғри	Даволаш китоби	Нажот китоби	Тиб қонун лари
Ғаззолий файласуфларни қайси уч категорияга ажратган?	*Даҳрийлар, табиатшунослар, метафизиклар	Атеистлар, пантеистлар,	Атеистлар, даҳрийлар	Панте истлар , илоҳиё тчила р,
Ернинг қуёш атрофида айланишини фараз қилган ўрта асрлардаги олим	*Беруний	Хоразмий	Фаробий	Ибн Сино
“Ҳиндистон» асари билан	*Беруний	Фаробий	Ибн Сино	Хораз

шухрат қозонган ўрта аср олими				мий
Нақшбандийнинг маънавий устози	*Ғиждувоний	Яссавий	Ҳамадоний	Ғаззол ий
Навоий «Лисонут-тайр» асарида нечта риёсат босқичини тасвирлайди	*ЕТита	Олтита	ТўрТа	Бешта
Бедилнинг насрда ёзган асари	*Чор унсур	Ирфон	Комде ва модан	Чор дарвеш
Зароастризмда яхшиликнинг инсонда намоён бўлиши	*Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал	Меҳнат	Бойлик	Улуғворлик
Ўрта аср фалсафаси қандай динлар билан боғлиқ бўлган?	*Монотеистик	Политеистик	Ибтидодий	хаммаси тўғри
Ўрта аср онтологияси асосида нима ётади?	*Яратилиш ғояси	Хушхабар ғояси	Илмий ғоялар	хаммаси тўғри
Ўрта аср гносеологияси асосида нима ётади?	*Хушхабар Ғояси	Яратилиш ғояси	Илмий ғоялар	хаммаси тўғри
Ўрта аср фалсафасида мутлоқ бошланғич нарса?	*Худо	Атом	Олов	элемент
Фақат умумий тушунчалар реал мавжудлигини таъкидловчи талимот	*Реализм	Номинализм	Схоластика	Диалектика
Ўрта аср схоластикасининг асосий белгиси	*Фанни илоҳиёт хизматлари деб билиш	Рационализм	эмпиризм	Табиий фанлар
Ўрта аср фалсафасида инсон	*Табиат шоҳи	Сийсий хайвон	Табиатнинг бир қисми	Бошқа нарсалардан устун эмас
Ўрта аср фалсафасида асосий диққат нимага қаратилган?	*Ақл ва ирода	Ақл	Ирода	Тана
Европа ўрта аср фалсафасининг асосий хусусияти нимада?	*Ғарбий Европада христиан дини ҳукмрон мафкурага айлана борди	Техноген даври бошланди	Маданият ривожланди	Дин юқори чўққига эришди

				и
“Схоластик фалсафа”нинг асосини нима ташкил илар еди?	*Христиан динининг ақидалари тўғрилигини исбот қилиш	фанга қарши кураш олиб бориш	Салб юришларни ташкил этиш	Православия черковини ташкил этиш
Реалистларнинг фикри қандай?	*Бутун борлик илохий мохиятнинг намоён булишидир	Бутун борлик бир бутунликда мавжуд	Борли Оллох томонидан яратилган	Борлик барча нарса ва ходисалар сабабчиси
“Умумий мохият сифатида ифодаланувчи абадий, ягона худо реал мавжуддир” ғояси кимга тегишли?	*Ангельм Кеттерберийский	Дарвин	Фома Аквинский	Декарт
Умумий тушунчалар якка нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас Умумий тушунчалар якка нарсаларнинг номларидир, деган фикр қайси таълимотга тегишли?	*Номиналистларга	Реалистларга	Схоластик фалсафа намоёндаларига	Неотомистларга
Қайси даврда инсон алқ-заковатини улуғловчи фалсафий қарашлар вужудга кела бошлади?	*Уйғониш даврида	қадимги даврда	янги даврда	Ренессанс даврида
Схоластик фалсафани инкор этувчи йўналиш вакили ким?	*Николай Кузанский	Аристотел	Коперник	Дарвин
Кузанскийнинг “бепоёнлик”, “чексизлик” ғоялари қайси ғояни асослашда катта аҳамиятга эга бўлади?	*Гелиоцентрик ғояни	Рационаллик ғоясини	Валютаристик ғояни	Детерменистик ғояни
Схоластика сўзининг маноси нима?	*Лотин тилидан “мактаб”	Грек тилида талим	форс тилида анжуман	Грек тилида тарбия
Декартнинг қарашлари қандай ном билан аталган?	*Дуализм	Плюрализм	Герменевтика	Экзистенциализм
Дуализм нима?	*Лотинчадан, “икки” нарса	Худо тўғрисида талимот	Якка, дунё асосида бир нарса ётади	Моддийлик
Беконнинг фикрича фалсафанинг асосий масаласи нимадан иборат?	*Билишнинг янги услубини яратишдан	Доимий фаолият олиб боришдан	Борлик тўғрисида мулоҳаза юритишдан	Ҳозирги замон фалсафасини яратиш

				дан
Беконнинг фикрича барча фанларнинг вазифаси нимадан иборат?	*Инсоннинг табиат устидан хукмронлигини мумкин қадар кўпроқ таъминлаш	Кишилиқ жамиятида табиат кучларининг устунлигини исботлаш	Илмий билишни тажриба асосида конретлаштириш	Инсонни қуршаб турган дунёнинг чегарасини аниқлаш
«Билим-бу кучдир» шиори кимга тегишли?	* Ф.Бекон	Анаксимандр	Фалес	Анаксимен
Беконнинг хизмати нимада?	*Илмий билишнинг тажрибага асосланган услубини ишлаб чиқди	Диний билишни тажриба асосида текширди	Дунё билимларини асослаб берди	Моддий дунё тўғрисида тажрибага асосланди
Беконнинг индуктив усули нимага асосланган?	*Кузатиш, анализ қилиш, таққослаш, эксперимент	Умумлаштириш, конретлаштириш	Синтез, алоқадорлик, таққослаш	Эксперимент давомида, умумий
Беконнинг таълимотича инсон онгидаги зарарли шарпалари-	*Барча жавоблар тўғри	Уруғ шарпаси	ғор шарпаси	Бозор шарпаси
Декартнинг машҳур сўзларини айтинг	*Мен фикрлар эканман, мен мавжудман	Мен яшар эканман, мен барҳаётман	Ишончли билим менинг асосим	Яшаш учун курашиш зарур
Декартнинг фикрича фалсафанинг биринчи масаласи қандай масала?	*Ишончли билимга олиб борадиган услуб масаласи	Ишончли яшаш муаммоси	Онги ва Материя муаммоси	Билим ва Борлиқ масаласи
Беконнинг зарарли шарпаларини тушунтириб беринг	*Барча жавоб тўғри	ғор шарпаси-Кишиларнинг олам тўғрисидаги нотўғри тушунчаси;	Бозор шарпаси-кўп тарқалган сўзларни нотўғри ишлатиш натижасида вужудга келган тушунчалар;	Уруғ шарпаси-одамлар ўзларининг субъектив хусусиятларини

				табиат предмети нинг хусусияти деб қарайдилар;
Янги давр фалсафасида энг муҳим муаммо-	*Субстанция масаласи	Олам масаласи	Онг масаласи	Табиат масаласи
Декарт субстанциянинг қандай турларини кўрсатди?	*Рухий ва модий	Илмий ва диний	Дунёвий ва рухий	Илмий ва диний
Лейбниц нимани монада деб атайди?	*Хилма-хил субстансияларни	Турли туман субстансиялари	арама-арши субстансияларни	Одий ва мурааб субстансияларни
Монадаларнинг хусусияти нимада?	*фаолиятда	ҳолатда	Тушунчада	Субстанцияда
Олам асосини модий ва рухий субстанция ташкил этади деб тушунувчи оқим	*Дуализм	Объективизм	Субъективизм	Материализм
Плюрализм қандай талимот?	*Лотинчадан “кўплик”, яъни дунёнинг асосида кўп нарсалар ётади	Грекчадан якка, яъни дунё асосида якка нарсалар ётади деган таълимот	юнончадан жудолик, дунёдан ажралиш деган таълимот	Арабчадан диний, дунёнинг асоси диний ғоялардан иборат деган таълимот
Антик давр фалсафасида асосий диққат нимага қаратилган?	*Табиий – космик ҳаётга	Худо ва қутулиш ғоясига	Инсонга	Илмий билимга
Уйғониш даврида асосий диққат нимага қаратилган?	*Инсонга	Табиий – космик ҳаётга	Худо ва қутулиш ғоясига	Илмий билимга
Уйғониш даврида инсон фаолияти	*Ижод ва яратиш	узатишдан устун емас	Гунохни ювиш усули	хаммаси тўғри
Бруно таълимоти	*Пантеистик	Номиналистик	Реалистик	Идеалистик
Декарт фикрича ҳақиқат	*Амалиёт	Сезги	Ақл	Тафак

мезони				кур
Спиноза қандай файласуф?	*Пантеист	Материалист	Номиналист	Идеалист
Марифатпарварлар танқидни асосан нимага қаратган	*Метафизикага	Схоластикага	Индуктив методга	Дедуктив
Гегел асари	* Рух феноменологияси	Соф ақлни танқид	Христианликнинг моҳияти	Анти – Дюринг
Кант асари	*Соф ақлни танқид	Христианликнинг моҳияти	Анти – Дюринг	Рух феноменологияси
Фейербах асари	*Христианликнинг моҳияти	Соф ақлни танқид	Анти – Дюринг	Рух феноменологияси
Гегел фалсафасининг рационал мағзи	*Диалектика	Системаси	Объектив идеализм	Метафизика
Фрейд асосланган етакчи принцип	*Онгсизлик	Ақл	Ирода	Билим
Экзистенциализм вакили	*Сартр	Ницше	Штейнер	Марсел
Классик фалсафани фан сифатида ривожланиши ҳақидаги ғоясини маъқуллаган, аммо «фанларнинг фани» эканлигини рад қилган йўналиш	*Экзистенциализм	Марксизм фалсафаси	Неопозитивизм	Иррационализм
Теологияга асосланувчи космоизм вакили	*Бердяев	Луначарский	Розанов	хаммаси
XIX аср диний фалсафаси намоёндаси	*Марсель	Ницше	Сартр	Штейнер
Неопозитивизм вакили	*Карнап	Ницше	Сартр	Штейнер
Фрейдга кўра руҳиятнинг индивид шахсига боғлиқ қисми	*Мен	У	Олий – мен	Мен ва У
Фрейдга кўра, онгсизликнинг ташқи узатиш мумкин бўлмаган қатлами	*У	Мен	Олий – мен	Мен ва У
Классик «моҳият фалсафасини инсон	*экзистенциализм	Неотомизм	Неопозитивизм	Прагматизм

мавжудлиги фалсафаси билан алмаштиришни ўргатувчи йўналиш»				
Диний фалсафада асосий мақсад	*Худо тушунчасини сақлаб қолиш	Жаннатга йўл	Атеизмга қарши кураш	Материализмга қарши кураш
Ҳозирги замон фалсафасидаги анъанавий тенденцияда фалсафанинг асосий муаммоси	*Инсон масаласи	Геоцентризм	Онг	Рухият
Неопозитивизмда марказий ўриндаги муаммо	*Тил фалсафаси	Матн талқинини элементларга ажратиш усули	Келишув элементларга ажратиш усули	Ягона структурани ўзаро боғлиқ элементларга ажратиш усули
Герменевтика нима?	*Матн талқини	Тил фалсафаси элементларга ажратиш усули	Келишув элементларга ажратиш усули	Ягона структурани ўзаро боғлиқ элементларга ажратиш усули
Конвенционализм нима?	*Келишув	Тил фалсафаси элементларга ажратиш усули	Матн талқини элементларга ажратиш усули	Ягона структурани ўзаро боғлиқ элементларга ажратиш
ХІХ аср фалсафасининг асосий оқимларини кўрсатиш	*Барча жавоб тўғри	Феноменология, Герменевтика, фалсафий антропология	Постпозитивизм, неокантчилик	Неопозитивизм, неотомизм
Прагматизм сўзининг маъноси нима?	*Юнонча, “иш”, “ҳақиқат”	Грекча, қобилият	юнонча, таҳлил	форсча, таржима
Прагматизмнинг асосчиси -	*Чарлс Пирс	У Жеймс	Ламметри	Достое

				вский
Инсон шу даражада ўзининг тажрибаси ва ҳаракати гирдобига кириб кетгани, пировардида бу гирдоб чегарасидан умуман чиқа олмайди фикри кимга тегишли?	*Пирс	Жеймс	Шиллер	Ламметри
Прагматизм қандай таълимот?	*Барча жавоб тўғри	фойдали фаолиятга ундовчи	“фойдага” эриштирувчи	фойда йўллари ва усуллари
Экзистенциализм сўзининг луғавий маъноси нима?	*Инглизча “экзистенсе” сўзидан мавжуд бўлмоқ	Грекча экзистенсия сузидан – бор нарса	Юнонча – доимийлик	форсча абадий
Экзистенциализмнинг ватани қаер?	*Россия	Италия	Испания	Белорусия
XX аср маънавий ҳаётининг эҳтиёжларига жавоб сифатида юзага келган оқим қайси?	*экзистенциализм	Рационализм	Неопозитизм	Материализм
Илм ва диний эътиқод бирликда бўлади, деб тушунтирадиган таълимот?	*Неотомизм	Реализм	Рационализм	Монизм
Неотомистлар фикрича худони билишга олиб борувчи икки йўл қайси?	*Дин ва илм	Дунё ва олам	Жамият ва онг	Рухият ва дин
Неопозитивизм (янги позитивизм) нинг асосчиси ким?	*Морис Шлик,	Фрейд	Фейербах	Плеханов
Неопозитивизм дастлаб қандай номлар билан аталган?	*Мантий позитивизм	Физикализм	Махизм	Неопозитивизм
Мантикий позитивистларнинг фалсафага муносабати андай?	*Ҳамма жавоб тўғри	Фалсафанинг дунёқараш вазифасининкор этадилар	Фалсафанинг методология вазифаларининкор этадилар	Ташуунча, символларнинг мантикий таҳлили билан шуғулланиши керак

				дейди
“Лингвистик таҳлил” фалсафаси қаерда ва қачон шаклланган?	*XX асрда Англияда	XX аср Россияда	XX аср Францияда	Х асрда Англия да
Фалсафий қарашларда марказий ўринни эгаллайдиган тушунча	*Борлик, унга муносабат	Табиат унга муносабат	Табиат ва жамият	Матер ия ва онг
Фрейдга кўра, руҳиятнинг индивид онгига боғлиқ қисм:	*“мен”	у	олий-мен	мен ва у
Инсон ҳаётининг зиддиятлари ва мураккаб муаммоларининг янги фан ва янги техника ёрдамида ҳал қилиш мумкин деб билувчи таълимот:	*Сциентизм	Антисциентиз м	Неотомизм	Технок ратия
Ҳаёт ва ўлим чегараси вазиятидаги инсонни модел қилиб олувчи таълимот	*экзистенциализм	Неотомизм	Неопозитивизм	Прагма тизм
Ҳозирги замон диний фалсафасидаги новаторлик тенденцияда фалсафанинг асосий муаммоси:	*Инсон масаласи	Теоцентризм	Онг	Руҳият

TALABALAR BILIMINI BAHOLASH REYTING TIZIMI TO‘G‘RISIDA NIZOM

Ushbu Nizom O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2009 yil 07 avgust № 276-sonli “Talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to‘g‘risidagi Nizomni amaliyotga joriy etish haqida”gi buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to‘g‘risida “Nizom” va tibbiyot oliy ta’lim muassasalari rektorlari Rayosati tomonidan tavsiya etilgan “Tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to‘g‘risida Nizom” va O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2010 yil 25 avgustdagi 333 – son buyrug‘i bilan Nizomga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan hamda O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirigida 2010 yil 26 avgustda 1981-1 son bilan Davlat ro‘yxatidan qayta o‘tkazilgan “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to‘g‘risida Nizom”i va “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi (Davlat ro‘yxati 1981-2-son, 13.12.2013 yil) hamda “Oliy ta’lim to‘g‘risidagi nizomga qo‘shimcha kiritish haqida”gi (Davlat ro‘yxati 1222-2 –son, 13.12.2013y) bo‘yruqlari asosida ishlab chiqildi va Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot institutida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashda asosiy me‘yoriy hujjat bo‘lib hisoblanadi.

I. Umumiy qoidalar

1. Talabalar bilimini nazorat qilish va reyting tizimi orqali baholashdan maqsad ta’lim sifatini boshqarish orqali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga erishish, talabalarning fanlarni o‘zlashtirishida bo‘shliqlar hosil bo‘lishini oldini olish, ularni aniqlash va bartaraf etishdan iborat.

2. Reyting tizimining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

a) talabalarda Davlat ta'lim standartlariga muvofiq tegishli bilim, ko'nikma va malakalar shakllanganligi darajasini nazorat qilish va tahlil qilib borish;

b) talabalar bilimi, ko'nikma va malakalarini baholashning asosiy tamoyillari: Davlat ta'lim standartlariga asoslanganlik, aniqlik, haqqoniylik, ishonchlilik va qulay shaklda baholashni ta'minlash;

v) fanlarning talabalar tomonidan tizimli tarzda va belgilangan muddatlarda o'zlashtirilishini tashkil etish va tahlil qilish;

g) talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, axborot resurslari manbalaridan samarali foydalanishni tashkil etish;

d) talabalar bilimini xolis va adolatli baholash hamda uning natijalarini vaqtida ma'lum qilish;

e) talabalarining fanlar bo'yicha kompleks hamda uzluksiz tayyorgarligini ta'minlash;

j) o'quv jarayonining tashkiliy ishlarini kompyuterlashtirishga sharoit yaratish.

3. Fanlar bo'yicha talabalar bilimini semestrda baholab borish reyting nazorati jadvallari va baholash mezonlari asosida amalga oshiriladi.

II. Nazorat turlari va uni amalga oshirish tartibi

4. Nazorat turlari, uni o'tkazish tartibi va mezonlari kafedra mudiri tavsiyasi bilan fakultet o'quv-uslubiy kengashida muhokama qilinadi va tasdiqlanadi hamda har bir fanning ishchi o'quv dasturida mashg'ulot turlari bilan birgalikda ko'rsatiladi.

5. Reyting nazorati jadvallari, nazorat turi, shakli, soni hamda har bir nazoratga ajratilgan maksimal ball, shuningdek joriy va oraliq nazoratlarning saralash ballari haqidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga e'lon qilinadi.

6. Talabalarining bilim saviyasi va o'zlashtirish darajasining Davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini ta'minlash uchun quyidagi nazorat turlarini o'tkazish nazarda tutiladi:

joriy nazorat – talabaning fan mavzulari bo'yicha bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Joriy nazorat fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda, seminar, amaliy mashg'ulotlarida og'zaki so'rov, test o'tkazish, suhbat, nazorat ishi, kollokvium, uy vazifalarini tekshirish, interfaol shakllarda o'tkazilishi mumkin;

talabaning mustaqil ishi o'quv rejasida muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi bo'lib, u uslubiy va axborot resurslari jihatdan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

oraliq nazorat – semestr davomida o'quv dasturining tegishli (fanning bir necha mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qitiladigan fanlardan 1 ta oraliq baholash o'tkaziladi..

yakuniy nazorat – semestr yakunida muayyan fan bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talabalar tomonidan o'zlashtirish darajasini baholash usuli. Ijtimoiy fanlar kafedrasida yakuniy nazorat asosan tayanch tushuncha va iboralarga asoslangan "YOzma ish" yoki test shaklida o'tkaziladi.

Ta'lim yo'nalishi va mutaxassisliklari ayrim fanlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda fakultet Ilmiy kengashi yoki institut kengashi qarori asosida ko'pi bilan 40% fanlardan yakuniy nazoratlar boshqa shakllarda (og'zaki, test va hokazo) o'tkazilishi mumkin.

"6¹. Nazorat turlarini o'tkazishda xolislikni ta'minlash maqsadida talabalar to'g'risidagi ma'lumotlar ularning nazorat ishlariga oliy ta'lim muassasasi tomonidan indentifikatsiya kodi berish orqali shifrlanishi mumkin"

7. Oraliq nazoratni o'tkazish jarayoni kafedra mudiri tomonidan tuzilgan komissiya ishtirokida davriy ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, oraliq nazorat natijalari bekor qilinadi hamda oraliq nazorat qayta o'tkaziladi.

8. Institut rahbarining buyrug'i bilan ichki nazorat va monitoring bo'limi yoki o'quv-uslubiy boshqarma rahbarligida tuzilgan komissiya ishtirokida yakuniy nazoratni o'tkazish

jarayoni davriy ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, yakuniy nazorat natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda yakuniy nazorat qayta o'tkaziladi.

9. O'quv yili tugaganidan keyin reyting nazorati natijalariga ko'ra talabalarni keyingi kursga o'tkazish to'g'risida belgilangan tartibda qaror qabul qilinadi.

III. Baholash tartibi va mezonlari

10. Talabalarining bilim saviyasi, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaning har bir fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.

11. Har bir fan bo'yicha talabaning semestr davomidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 100 ballik tizimda butun sonlar bilan baholanadi.

Ushbu 100 ball nazorat turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

joriy baholash - 45 ball;

oraliq baholash – 20 ball;

mustaqil ish - 5 ball;

yakuniy baholash – 30 ball;

Tibbiyot instituti talabalarini o'qitish uslublarini o'ziga xosligini inobatga olgan holda bilimni baholashda JB,TMI,OB va JBlarning qiymatini hisobga olish uchun quyidagicha koeffitsientlar qo'llaniladi:

№	Baholash turi	Maksimal ball	Saralash bali	Koeffitsient
1.	Joriy baholash	45	24,75	0,45
2.	TMI	5	2.75	0,05
3.	Oraliq baholash	20	11,0	0,2
4.	YAkuniy baholash	30	16,5	0,3
	JAMI	100	55,0	1

Sikl-blok tizimida o'qitiladigan fanlardan auditoriya soatlari 72 soatdan kam bo'lgan hollarda oraliq nazorat o'kazilmaydi va ushbu 100 ball nazorat turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

joriy baholash - 45 ball;

mustaqil ish - 5 ball;

yakuniy baholash – 50 ball;

№	Baholash turi	Maksimal ball	Saralash bali	Koeffitsient
1.	Joriy baholash	45	24,75	0,45
2.	TMI	5	2.75	0,05
3.	YAkuniy baholash	50	27,5	0,5
	JAMI	100	55,0	1

12. Talabaning reyting daftarchasi yoki talabalar reytingini hisobga olish elektron tizimiga alohida qayd qilinadigan malakaviy amaliyot, fan (fanlararo) bo'yicha yakuniy davlat attestatsiyasi, magistratura talabalarining ilmiy-tadqiqot va ilmiy-pedagogik ishlari, magistrlik dissertatsiyasi bo'yicha o'zlashtirish darajasi – 100 ballik tizimda baholanadi.

13. Talabaning Ijtimoiy fanlar bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini nazorat qilishda quyidagi namunaviy mezonlar tavsifa etiladi:

a) 86-100 ball uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

xulosa va qaror qabul qilish;

ijodiy fikrlay olish;

mustaqil mushohada yurita olish;

olgan bilimlarini amalda qo'llay olish;

mohiyatini tushunish;

bilish, aytib berish;

tasavvurga ega bo'lish.

b) 71-85 ball uchun talabaniing bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

mustaqil mushohada yurita olish;
olgan bilimlarini amalda qo'llay olish;
mohiyatini tushunish;
bilish, aytib berish;
tasavvurga ega bo'lish.

v) 55-70 ball uchun talabaniing bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

mohiyatini tushunish;
bilish, aytib berish;
tasavvurga ega bo'lish.

v) quyidagi hollarda talabaniing bilim darajasi 0-54 ball bilan baholanishi mumkin:
aniq tasavvurga ega bo'lmaslik;
bilmaslik.

14. Namunaviy mezonlar asosida Ijtimoiy fanlardan joriy va oraliq nazoratlar bo'yicha aniq mezonlar ishlab chiqilib, kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi va talabalarga e'lon qilinadi.

15. Namunaviy mezonlarga muvofiq Ijtimoiy fanlar bo'yicha yakuniy nazorat uchun baholash mezonlari ishlab chiqilib, institut o'quv bo'limi bilan kelishilgan holatda o'quv ishlari prorektori tomonidan tasdiqlanadi.

16. Talabalarning o'quv fani bo'yicha mustaqil ishi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar jarayonida tegishli topshiriqlarni bajarishi va unga ajratilgan ballardan kelib chiqqan holda baholanadi.

17. Talabaniing fan bo'yicha bir semestrda reytinqi quyidagicha aniqlanadi:

$$R_f = \frac{V \cdot O'}{100}$$

bu erda:

V– semestrda fanga ajratilgan umumiy o'quv yuklamasi (soatlarda);

O' –fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi (ballarda).

18. Fan bo'yicha joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarning har biriga ajratilgan ballning 55 foizi saralash ball etib belgilanadi va bunda joriy va oraliq nazoratlarning har biriga ajratilgan ballning 55 va undan yuqori foizidan ortiq ball to'plagan barcha talabalar ushbu fan bo'yicha yakuniy nazoratga kiritiladi.

19. Talabaniing semestr davomida fan bo'yicha to'plagan umumiy bali har bir nazorat turidan belgilangan qoidalarga muvofiq to'plagan ballari yig'indisiga teng.

IV. Nazorat turlarini o'tkazish muddati

20. Oraliq va yakuniy nazorat turlari kalendar tematik rejaga muvofiq dekanat tomonidan tuzilgan reyting nazorat jadvallari asosida o'tkaziladi. Yakuniy nazorat semestrning oxirgi 2 haftasi mobaynida o'tkaziladi.

21. Joriy va oraliq nazoratlarda saralash balidan kam ball to'plagan va uzrli sabablarga ko'ra nazoratlarda qatnasha olmagan talabaga qayta topshirish uchun navbatdagi shu nazorat turigacha, so'nggi joriy va oraliq nazoratlar uchun yakuniy nazoratgacha bo'lgan muddat beriladi.

Kasalligi sababli darslarga qatnashmagan hamda belgilangan muddatlarda joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarni topshira olmagan talabalarga fakultet dekani farmoyishi yoki o'quv ishlari bo'yicha prorektorning ruxsatnomasi asosida, o'qishni boshlaganidan so'ng ikki hafta muddatda topshirishga ruxsat beriladi.

22. Semestr yakunida fan bo'yicha joriy, oraliq yakuniy yoki TMI nazorat turlarini har biri bo'yicha saralash balidan kam ball to'plagan talaba akademik qarzdor hisoblanadi.

Akademik qarzdor talabalarga semestr tugaganidan keyin (bahorgi semestr natijalari bo'yicha esa, talabalarning yozgi ta'tili hamda professor-o'qituvchilarning mehnat ta'tilidan

soʻng) qayta oʻzlashtirish uchun bir oy muddat beriladi. SHu muddat davomida fanni oʻzlashtira olmagan talaba fakultet dekani tavsiyasiga koʻra belgilangan tartibda rektorning buyrugʻi bilan talabalar safidan chetlashtiriladi.

23. Talaba nazorat natijalaridan norozi boʻlsa, fan boʻyicha nazorat turi natijalari eʼlon qilingan vaqtdan boshlab bir kun mobaynida fakultet dekani ariza bilan murojaat etishi mumkin. Bunday holda fakultet dekani taqdimnomasiga koʻra rektor buyrugʻi bilan 3 (uch) aʼzodan kam boʻlmagan tarkibda apellyasiya komissiyasi tashkil etiladi.

Apellyasiya komissiyasi talabalarning arizalarini koʻrib chiqib, shu kunning oʻzida xulosasini bildiradi.

Institutda talabaning semestrda joriy va oraliq nazorat turlari boʻyicha toʻplagan ballari ushbu nazorat turlari umumiy balining 55 foizidan kam boʻlsa yoki yakuniy nazorat boʻyicha toʻplagan bali ushbu nazorat turi umumiy balining 55 foizidan kam boʻlsa, u akademik qarzdor hisoblanadi

24. Baholashning oʻrnatilgan talablar asosida belgilangan muddatlarda oʻtkazilishi hamda rasmiylashtirilishi fakultet dekani, kafedra mudiri, oʻquv boʻlimi hamda ichki nazorat va monitoring boʻlimi tomonidan nazorat qilinadi.

Ijtimoiy fanlardan YAB turlari Buxoro davlat tibbiyot instituti ilmiy kengashida muhokama qilingan va tasdiqlangan. Bayonnoma №1, 28 avgust 2018 yil.

V. Reyting natijalarini qayd qilish va tahlil etish tartibi

25. Talabaning fan boʻyicha nazorat turlarida toʻplagan ballari semestr yakunida reyting qaydnomasiga butun sonlar bilan qayd qilinadi. Reyting daftarchasi yoki talabalar reytingini hisobga olish elektron tizimining “Oʻquv rejasida ajratilgan soat” ustuniga semestr uchun fanga ajratilgan umumiy oʻquv yuklama soatlari, “Fandan olingan baho” ustuniga esa 100 ballik tizimdagi oʻzlashtirishi qoʻyiladi.

Talabaning saralash balidan past boʻlgan oʻzlashtirishi reyting daftarchasiga qayd etilmaydi.

26. Har bir fan boʻyicha oʻtkaziladigan nazorat turlarining natijalari guruh jurnallari hamda qaydnomada qayd etiladi va shu kunning oʻzida (nazorat turi yozma ish shaklida oʻtkazilgan boʻlsa, 2 (ikki) kun muddat ichida) talabalar eʼtiboriga etkaziladi.

27. YAkuniy nazorat natijalariga koʻra fan oʻqituvchisi talabalarning fan boʻyicha reytingini aniqlaydi hamda reyting daftarcha va qaydnomaning tegishli qismini toʻldiradi.

28. Talabaning reytingi uning bilimi, koʻnikmasi va malakalari darajasini belgilaydi. Talabaning semestr (kurs) boʻyicha umumiy reytingi barcha fanlardan toʻplangan reyting ballari yigʻindisi orqali aniqlanadi.

29. Talabalar reytingini hisobga olish elektron tizimiga va reyting qaydnomasiga talabalarning fan boʻyicha reytingi qayd etiladi.

Talabalar umumiy reytingi har bir semestr va oʻquv yili yakunlangandan soʻng eʼlon qilinadi.

30. Diplom ilovasi yoki akademik maʼlumotnomani dekanat tomonidan rasmiylashtirishda fan bir necha semestr davom etgan boʻlsa, reytinglar yigʻindisi olinadi.

Talabaga imtiyozli diplom belglashda uning har bir semestr yakunidagi fanlar boʻyicha oʻzlashtirish koʻrsatkichi hisobga olinadi.

31. Talabalarning nazorat turlari boʻyicha erishgan natijalari kafedralar, dekanatlar va oʻquv – uslubiy boʻlinmalarida kompyuter xotirasiga kiritilib, muntazam ravishda tahlil qilib boriladi.

32. Joriy, oraliq va yakuniy nazorat natijalari kafedra yigʻilishlari, fakultet va institut Ilmiy kengashlarida muntazam ravishda muhokama etib boriladi va tegishli qarorlar qabul qilinadi.

VI. YAkuniy qoidalar

33. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazi test baholari va reyting ballarining xolisligini tekshirishni tashkil etadi va nazorat qiladi.

34. Ushbu Nizomda belgilangan masalalar bo‘yicha kelib chiqqan nizolar qonun hujjatlari asosida hal qilinadi.

Asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari:

Nazariy-metodologik

1. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O‘zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Karimov I.A. Asarlar to‘plami. 1-24 jildlar.- T.: O‘zbekiston, 1996-2016.
5. Karimov I.A. YUksak ma’naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma’naviyat, 2016, -176 b.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdulla SHer. Axloqshunoslik. Darslik. –T.: O‘FMJ, 2010.
2. Abdulla SHer. Estetika. Darslik. – T.:O‘zbekiston, 2016.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
4. Po‘latova D. , Izzetova E. Filofofiya. -T.: SHarqshunoslik, 2012. 340-b
5. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
6. Husanov B. G‘ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2010.
7. SHaripov M. Fayzixo‘jaeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
8. SHermuxamedova N.A. Falsafa.-T.: Noshir, 2012. -1207 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.–T.:YAngi asr avlodi, 2016.-318 b.
2. Allayarova S. Badiiy ijod germenevtikasi – T.: Universitet, 2011.
3. Bozarov D. Sinergetik paradigma. -T.: Tafakkur, 2010. -160b.
4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. Uchebник. –M.: Gardariki, 2013.
5. YOqubova M. Fan axborotlashuvining jamiyat rivojidadagi o‘rni- T.:”Star - Poligraf”, 2010. - 180 b.
6. Krivsun O.A. Estetika. Uchebник–M.: Gardariki, 2013
7. Qahhorova SH. Global ma’naviyat-globallashuvning g‘oyaviy asosi.-T.:Tafakkur, 2009. -670
8. Madaeva SH. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. –T.: Falsafa va huquq, 2007.
9. Nurmatova M. SHaxs kamolotida axloqiy va estetik qadriyatlar uyg‘unligi. / Monografiya. – T.: Universitet, 2009.
10. Otamurodav S. Globallashuv va millat. - T.: YAngi asr avlodi. 2008.
11. Plutarx. Saylanma. Z.A‘lam va Urfon Otajon tarjimasini. - T.: YAngi asr avlodi, 2006.
12. Pulatova D., Qodirov M., Ahmedova M. va boshq. Falsafa tarixi: SHarq falsafasi. O‘quv qo‘llanma. –T.: TDSHI.2013.
13. Pulatova D.,Ro‘zmatova G., Jalolova O‘.Axloqshunoslik. O‘quv qo‘llanma.- T.: TDSHI.2013.
14. Po‘latova D.A.,Fayzixo‘jaeva D.E. Mantiq.O‘quv qo‘llanma.T.:TDSHI., 2013.
15. Soifnazarov I. Kurs leksiy po filosofii. - T.: TDIU, 2004.
16. Tulenov J.,Tulnova G.,Tulnova K.Falsafa.Darslik.–T.:Fan va texno-logiya, 2016.
17. To‘raev B. Borliq:mohiyati, shakllari, xususiyati. –T.:O‘zRFA Falsafa va huquq instituti, 2011.\
18. To‘raev B. Mantiq: masalalar va mashqlar. O‘quv qo‘llanma.– T.,2009.
19. O‘zbekiston : dinlararo hamjixatlik – tinchlik garovi.-T.:2005.

20. Fayzixo'jaeva D. Mantiq. Izohli lug'at. -T.: Tamaddun, 2015.
21. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -T.: Sharq, 2005.
22. Xayitov SH., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. -T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
23. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O'FMJ, 2006.
24. SHermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi - T.: Axborot texnologiyalari, 2008.
25. SHermuxamedova N.A. Inson falsafasi.-T.: Noshir, 2017. 460-b.
26. SHermuxamedova N.A. Falsafaga kirish.-T.: Noshir, 2012. 320 b.
27. SHermuxamedova N.A. Fan falsafasi. -T.: Noshir, 2017. -360b
28. SHermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi.-T.: Noshir, 2013, 720 b
29. SHermuxamedova N.A. Gnoseologiya-bilish nazariyasi.-T.: Noshir, 2009.
30. SHermuxamedova N.A. Siyosiy mentalitet va davr ruhining dialektikasi.-T.: Noshir, 2017, 220 b.
31. SHermuxamedova N.A. Texnika falsafasi. -T.: Universitet, 2017. -420 b

Internet saytlari

1. www.bsmi.uz
2. www.avicenna.uz
3. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)
4. www.faylasuf.uz